

Mahmud Kasğari

*Divanü
Lügat-it-Türk*

III

Bakı - 2006

محمود کاشغری

دیوانِ خجائبِ التبرکات

III

باکو - ۲۰۰۶

جابرقا

ماسان

فانی و درمال
بیر شاه فیهما

خاوند سنی
بلاد ایبر
سلی

کوشان

ماتو

بلده الفسک

وادی بار

مسکر حمل مسکوفی

وادی ارض

وادی یلا

فیانی بشت

فیانی تار

بلده سقال محدنه

مسکر قفجاق

بلاد الفزیه

بلقار

سور و کمال

ساکر قفجان

شعبه منه

روس

صقالیه

خوارزم

ارض البیلا

ارض درآبادکان

ارض الاکواد

حدود مصر

الاسکندریه

کمال

اکوز

بعض

نزل

طراز

استیلا

شار

برسقان

بلاد فون

کافور

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

کاشان

لا یسکن فیها الخاقان بلده و در مالک

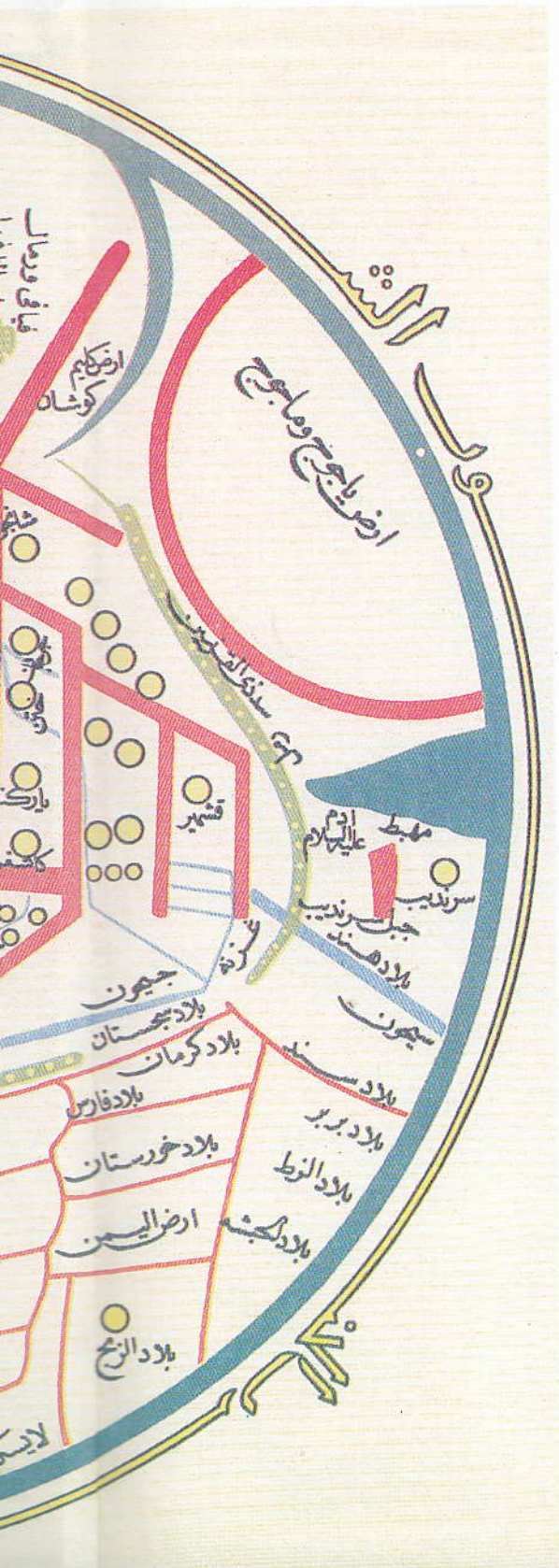
لا یسکن فیها الخاقان بلده و در مالک

لا یسکن فیها الخاقان بلده و در مالک

لا یسکن فیها الخاقان بلده و در مالک

لا یسکن فیها الخاقان بلده و در مالک

Mahmud Kaşğari'nin çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin ərəb əlifbası ilə verilən variantı.

Bu xəritədə Balasagun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhrələr sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

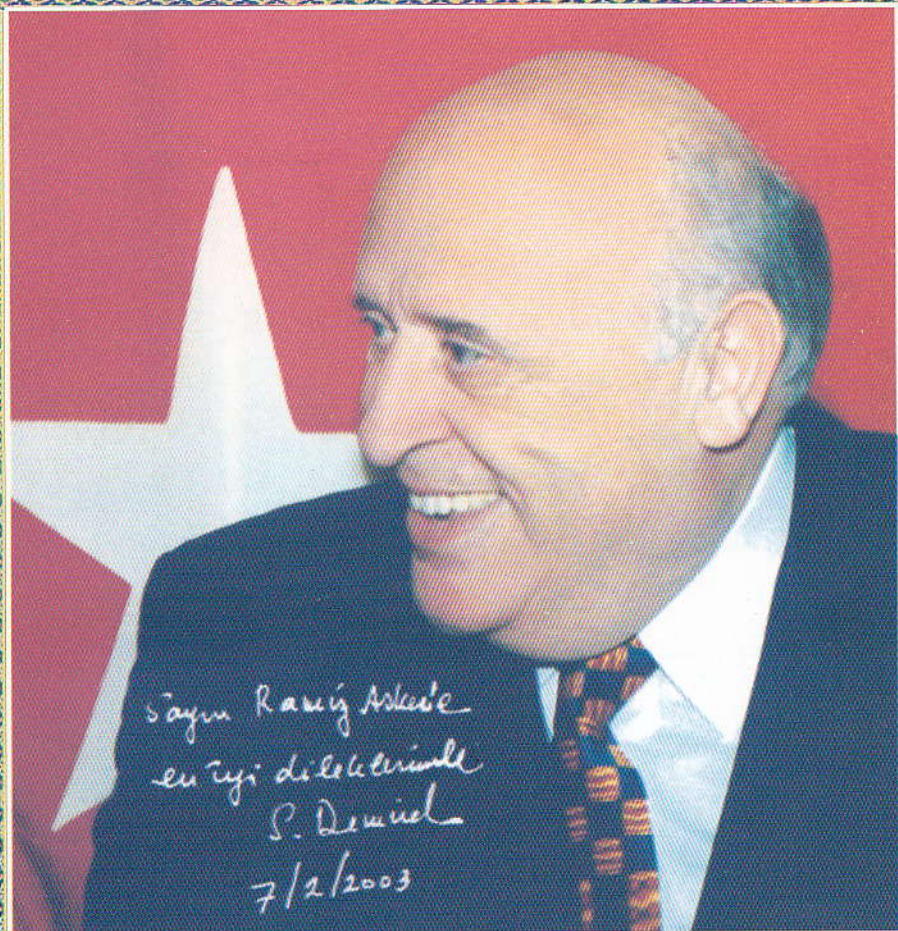

*Bu Tercümeni Ləmanəmizin İn Böyük Türklərindən
Və Türkcülərindən Biri, Türk Dünyasının Sənli Övladı,
Çağdaş Azərbaycan Dövlətinin Banisi, Ana Dilimizin,
Elm Və Mədəniyyətimizin Hamisi, Ümummilli Liderimiz,
Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin Parlaq Və
Abədi Xatirəsinə Şübhə Edirəm. Dədirbilən Türk Dünyası
Və Azərbaycan Xalqı Onu Heç Zaman Unutmayacaq!*

Ramiz Akhbarov

Sayın Raziye Arslan
eşinizi delectelerimle
P. Demirel
7/2/2003

*Türklüyyin Şaheseri Divanü Lüğat-it-Türk
Zardas Türkiye Respublikasının 9-cu Prezidenti,
Azərbaycan Respublikasının Fəxri Vətəndəsi,
Türk Dünyasının Ağsaqqalı, Türk Dilinin Və
Türk Mədəniyyətinin Ulu Dəvriyucusu və Hamisi
Lati-Əlifbəri Cənab Süleyman Demirelin
Yüksək Həmyarları Altında Nəşr Olunmuşdur.
Azərbaycan Türkü Ona Daim Minnətdar Olacaqdır!*

Türkologiyanın və Türklüyün şah əsəri

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

AtaHoldinqin

sponsorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Sonsuz təşəkkürlər!

آذربایجان ملی علملر آکادمیاسی
فولکلور انستیتوتی

محمود کاشغری

دیوان لغات الترك

دؤرد جلدده

اوچونجو جلد

ترجمه ائدن و
 نشره حاضیر لایان
 رامیز عسکر

اوظان نشریاتی

باکو - ۲۰۰۶

AZƏRBAYCAN MİLİLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MAHMUD KAŞĞARI

«DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK»

DÖRD CİLDDƏ

III CİLD

Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:

Ramiz ƏSKƏR

Bakı - "Ozan" - 2006

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktor:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq HACIYEV
Rəyçi:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami CƏFƏROV
Məsləhətçilər:	professor Hüseyn İSMAYILOV professor Məmmədəli QIPÇAQ professor Əzizxan TANRIVERDİ

Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğat-it-türk». Dörd cildde. III cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 səh.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Türk dünyasının və türkologiya elminin ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəri olan «Divanü lüğat-it-türk» yalnız türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə, bitməz-tükənməz qaynaqdır. Bu şah əsər haqlı olaraq min il bundan əvvəlki türk dünyasının ensiklopediyası, türklüyün aynası, Mahmud Kaşğari isə türkçülüyün banisi sayılır.

Kitab dilçilər, ədəbiyyatçılar, tarixçilər, etnoqraflar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri, habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri və şanlı türk keçmişi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

Kitabla bağlı arzu və iradlarınızı bu ünvana göndərə bilərsiniz:
ramizasker@mail.yahoo.com

ISBN 9952-426-00-x

Ә 4072060105 - 2006
On - 047-06

S U N U Ş

Aziz Azerbaycan'lı Kardeşlerim!

Uzun bekleyiş ve hasretten sonra Türklüğün ve Türkoloji'nin şah-eseri Divanü Lugat-it-Türk'e kavuştunuz. Azerbaycan'ın Fahri Vatandaşı olarak bu muhteşem eserin basılmasında ve böylece Sizlere ulaşmasında benim de katkılarım olduğu için çok bahtiyarım.

Değerli dostum, kardeşim Dr. Ramiz Asker uzunca yıllar çalışarak bu eseri çevirmiştir. Büyük bir hizmet yapmıştır. Kendisini kutluyorum.

Divanü Lugat-it-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin Kaşgarlı Mahmut bu kitabında o dönemin Türkçesini, Türk Kültürünü, Edebiyatını, Tarihini, Coğrafyasını, Etnografisini, sosyal ilişkilerini, dini inançlarını, ünvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını, giyim ve kuşamını, yemek ve silahlarını, bitey ve direğini... ayrıntılı biçimde işlemiştir. En önemlisi, Kaşgarlı Mahmut Türkçenin ilk gramerini yazmış, dünya dilcilik ilmi tarihinde ilk kez karşılaştırmalı [mukayeseli] yöntemin temelini atmış ve bunu Avrupa Aydınlanma [Maarifcilik] çağının ünlü dilcilerinden asırlarca önce başarmıştır. Yazar, kitabında aşağı yukarı dokuz bin Türkçe kelimenin anlamını açıklamış, onları fiil, isim, sıfat, zamir [vezlik] olarak sınıflandırmıştır.

İşte bunlardan dolayı Divanü Lugat-it-Türk evrensel Türk Kültürünün ana kaynağı, en temel eserlerinden biri olarak çeşitli ülkelerde basılmıştır. Türkiye Türkçe'sinin yanı sıra Özbek, Uygur, Kazak Türkçe'lerine, Almanca'ya, İngilizce'ye, Farsça'ya, hatta Çince'ye çevrilmiştir.

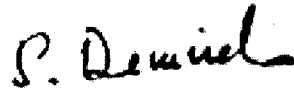
Sevgili okurlar!

Kaşgarlı Mahmut bu eserle gelecek kuşaklara da gerekli mesajlar göndermiş, Türkçe'yi, Türk Kültürü'nü sevmeyi, geliştirmeyi ve yüceltmeyi öğütlemiştir. Bu husus çok önemlidir.

Bu bağlamda tercümenin ünlü Devlet ve Siyaset adamı, Türk Dilinin ve Medeniyetinin havarisi, çağdaş Azerbaycan Devleti'nin mimarı, rahmetli Cumhurbaşkanı, milli lider, dostum ve kardeşim Haydar Aliyev'in unutulmaz ve parlak hatırasına ithaf edilişi pek yerinde bir harekettir ve beni fevkalade memnun etmiştir. Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de aynı çizgide yürüyeceğine inanıyorum. Kaşgarlı Mahmut, daha bin sene önce Türklerde varislik ve devamlılığı şu atasözünde ifade etmiştir: "Ata oğlu ataç toğar." Dinlerken her zaman zevk duyduğum kıvrak ve güzel Azericede bunun karşılığı şöyledir: "Oğul atasına çeker, ot, kökü üstünde biter."

Bu vesileyle, Dr. Ramiz Asker'e takdir ve teşekkürlerimi iletiyorum. Ayrıca, eserin bilimsel editörü, ünlü bilim adamı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi, Türk Dil Kurumu Şeref Üyesi Prof. Dr. Tofik Hacıyev'i, reyci, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi Prof. Dr. Nizami Caferov'u, eserin basımı için Bilim Konseyi kararını çıkarmış, Türk Dünyasında kendi alanında biricik kurum olan Folklor Enstitüsü ve Enstitü'nün Başkanı Prof. Dr. Hüseyin İsmailov'u ve sevgili Azerbaycan'lı kardeşlerimi içtenlikle kutluyorum.

Saygılarımla

Süleyman DEMİREL

T.C. 9. Cumhurbaşkanı

Ankara, Ocak 2006

III CİLDƏ ÖNSÖZ

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğat-it-türk»ün III cildində misal kitabını, üç hərfli sözlər (zəvat üs-sələsə), dörd hərfli sözlər (zəvat ül-ərbəə), günnəli sözlər, nəhayət, yan-yana gələn iki sükunlu sözlər (cəm beyn əs-sakineyn) kitabını vermişdir. Ərəb dilçilik elminə xas olan bu terminləri qısaca izah edək.

Əgər sözün ilk hərfi ərəbcə hərfi-illət adlanan hərfərdən, yəni əlif, vav, ye hərfələrindən biri ilə başlasa, ona «misal» deyilir. Burada yalnız ye (y) hərfi ilə başlayan sözlər verilmişdir. Onlara nümunə olaraq *yıp*=*ip*, *yaş*, *yük*, *yer* kimi isimləri, *yudı*=*yudu*, *yedi*, *yapışdı*, *yaradı* və sair fe'lləri göstərmək olar. Təbii ki, y hərfi ilə başlayan sözləri ayrı bir kitabda toplamaq ərəb qrammatikası və lüğətçiliyi ənənələrinə və qaydalarına uyğunluq baxımından zəruri olmuşdur. Ərəb qrammatikasını və dilini yaxşı bilən Mahmud Kaşğari türk dilini ərəblərə onların anlayacağı şəkildə təqdim etməyə üstünlük vermişdir.

«Divan»dakı hər bir kitabda, eləcə də zəvat üs-sələsə və zəvat ül-ərbəədə isim və fe'llər iki (sünai), üç (sülasi), dörd (rübai), beş (xümasi) və altı hərfli (südasi) sözlərdən ibarət bablar şəklində düzölmüşdür. I və II cildlərin şərhlər qismində dəfələrlə vurğulanmasına baxmayaraq belə bir faktı bir daha təkrar etmək lazımdır ki, iki, üç ... altı hərfli sözlər deyərəkən həmin sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı türkcə səslərin sayı deyil, ərəb hərfələrinin sayı nəzərdə tutulur. Bəzən fe'llərdəki -dı, -di

şəkilçisi sayılmır. Məsələn, *bildi* tipli fe'llər üçün iki hərfli deyilir ki, burada fe'lin kökündə olan hərflərin sayı (b+l) diqqətə alınır.

Tərkibində gənizdən gələn bir hərf olan sözlər bu cilddə verilmişdir ki, onlara «günnəli» sözlər deyilir. Boğazda tələffüz edilən hərflər isə «hürufi-hülq - boğaz hərfləri» adlanır. Burada günnəli isimlər və fe'llər sözlərdəki hərflərin sayına və bablara görə ardıcıl sıralanmışdır.

Mahmud Kaşğari bu cildin sonunda yan-yana gələn iki sükunlu (cəm beyn əs-sakineyn) sözləri vermişdir. Müəllif ayrı-ayrı kitablar üzrə misal, mənqus, matvi, ləfif, günnəli və sair sözləri xüsusi başlıqlar altında toplamış, fe'llərin müzare və məsdərlərini göstərmiş, yeri gəldikcə geniş və qısa qrammatik izahatlar vermişdir.

I və II cilddə olduğu kimi, bu cilddə də biz «Divan»ın Türkiyədə, Özbəkistanda, Çində və İranda çıxmış nəşrlərinə tez-tez müraciət etmiş, müqayisələr aparmış, bəzi mübahisəli məqamları aydınlığa qovuşdurmağa çalışmışıq. Bu zaman türkcə Bəsim Atalay nəşrini ixtisarla DLT (Divanü Lügat-it-Türk), türkcə Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrini qısaca DLT-2005 (bu kitab 2005-ci ildə nəşr olunmuşdur), uygurca nəşrini müxtəsər şəkildə TTD (Türki tıllar divanı), özbəkçə Salih Mütəllibov nəşrini TSD (Turkiy suzlar devoni), farsca Hüseyn Düzgün nəşrini د ل ت abbreviaturası (yəni ديوان لغات الترك) ilə, çinçə tərcüməni isə DLT-Çin kimi göstərmişik.

Dahi dilçi, ensiklopedist, filoloq, mədəniyyətşünas, folklorçu, ən əsası isə türkcü Mahmud Kaşğari «Divanü lügat-it-türk»ün III cildində də bir-birindən mənalı atalar sözləri və məsəllər, gözəl bənd və beytlər, xeyli tarixi və etnoqrafik bilgiler vermişdir. Ruhu şad olsun!

Tanrı türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.

23 sentyabr 2005-ci il, Bakı.

DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK

III CİLD

(mətn)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

HƏRFİ-İLLƏTLƏ BAŞLAYAN,

MİSAL OLAN İSİMLƏR KİTABI¹

¹ Ərəb dilçiliyinin ənənəsinə görə, الف əlif, و vav, ی ye hərflərinə «hərfi-illət» deyilir. Hərfi-illətlə, yəni الف əlif, و vav, ی ye hərflərindən biri ilə başlayan sözlər isə «misal» adlanır.

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

يَب Y a p: dəyirmi olan hər hansı bir şey. « يَب يَرْمَاق يوقُ yap yarmak yok = yanımda dəyirmi pul yoxdur».

يَب Y a p: əlçim. « يَب يُونُك يونق yap = yun əlçimi».

يَب Y ı p: ip.

يَب Y ı p: at hörükləmək üçün uzun çatı, örkən. İpə də يَب yıp deyilir.

يَت Y a t: bir növ şamanlıq, qamlıq. Müəyyən daşlarla (yada daşı ilə) yağış və qar yağdırılır, külək əsdirilir. Bu, türklər arasında məşhur bir şeydir. Mən bunu yağma ölkəsində öz gözümlə gördüm. Orada yay vaxtı bir yanğın baş vermişdi. Bu surətlə qar yağdırıldı və ulu Tanrının izni ilə yanğın söndürüldü.

يَر Y a r: selik. « يَر يَرى اَنىق يارى اکتى = onun ağzının suyu axdı».

يَر Y ı r: mahnı; məqam (musiqidə). « يَر يَرلادی ol yır yırladı = o, şərqi söylədi». Bu söz çox zaman şeir, qəzəl mənasında işlənir.

ار I r: yuxarıdakı sözdəki ی i hərfi الف əlifə çevrilmişdir; həmin mənadadır; məqam, motiv, melodiya.

يَش Y a ş: yaş; təzətər; səbzə, tərəvəz. « يَش يَش اَت yaş ot = təzə ot». Bu söz « يَش yuş» sözü ilə birlikdə « يَش يَش yaş-yuş²» şəklində də işlənir, mənası «yaş-maş» deməkdir.

² S.Mütəllibov bu sözü «yaş-yoş» kimi (TSD, III tom, bet 9), S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər (DLT-2005, s.670) və uyğurlar «yaş-yoş» kimi (TTD, III tom, bet 2), çinlilər isə maddəni (baş sözü) «yəş», misalı «yaş-yuş» kimi (DLT-Çin, III cild, s.2) oxumuşlar.

يُش Y u ş³: sıxışma. Oğuzca. « بُدْهُنْ يُوْشْ بُدْهُنْ budhun yuş boldı = xalq sıxışdı».

يش Y ı ş: yoxuş. « اَرْتْ يِشْ art yış = eniş, yoxuş». « اِنْ en = eniş, اَرْتْ art =sarp, sıldırım yer».

يُقْ Y o k: qab-qacaq bulaşığı. Bu, « يِقْ yak» sözü ilə birlikdə « يِقْ يِقْ yok yak» şəklində qoşa işlənir.

يُقْ Y o k: « يِقْ يِقْ yok yer = yoxuş yer»⁴.

يُكْ Y ü k: yük, tay. « بَرْ يِكْ بُغْدَايْ bir yük buğday = bir yük buğda».
Qatır yükünə və digər yüklərə də belə deyilir.

يُلْ Y u l: bulaq, çeşmə, su mənbəyi. « جُفْرَمَا يُلْ çokrama yul=fışqıran su qaynağı».

يِلْ Y ı l: il. Buradan alınaraq « بِيْرْ يِلْ كَجْتِيْ bir yıl keçti = bir il keçdi» deyilir.

يِمْ Y a m: çör-çöp, zibillik. « كُوزْكَا يِمْ نُشْتِيْ közgə yam tüştü = gözə çöp düşdü».

يَمْ Y ə m: baharat, ədviyyat. « اَوْتْ يِمْ ot yəm = qarabibər, keşniş, reyhan, yarpız, zirə kimi ədviyyatlar». « يِمْ yəm» sözü tək işlənir, həmişə «اوتْ ot» ilə birlikdə söylənir.

³ Yazma, eləcə də basma nüsxədə bu sözün ilk hərfinin üstündə zəmmə, altında isə kəsre vardır. Buna görə də həmin sözü həm «yuş», həm də «yış» kimi oxumaq mümkündür. Bəsim Atalay bu sözdən əvvəl «يُشْ yaş», bu sözdən sonra isə «يِشْ yış» sözünün gəldiyini nəzərə alaraq onu «يُشْ yuş» kimi oxumağı təklif etmişdir (DLT, III, s.4). Salih Mütəllibov bu gərəkləri çox tutarlı saymasa da, Bəsim Atalayın oxunuşunu qəbul etmişdir (TSD, III tom, bet 9). Üstəlik, Salih Mütəllibov həmin sözü «toplanma, uyuşma» kimi tərcümə etmişdir. Hüseyin Düzgün bu sözü «yuş» (دل ت s.444) kimi, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə Bəsim Atalayın təklif etdiyindən bir az fərqli şəkildə, yəni «yoş» kimi (DLT-2005, s.703) oxumuşlar. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 2-3), çinlilər isə (DLT-Çin, III cild, s.2) «yuş» kimi vermişlər.

⁴ Salih Mütəllibov bu sözü «yuxarı yer, hündür yer» kimi çevirmişdir (TSD, III tom, bet 10). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə Bəsim Atalayla eyni mənada «yoxuş yer» kimi (DLT-2005, s.702) çevirmişlər. Uyğurlar bu sözü «yuk» (TTD, III tom, bet 3), çinlilər «yok» şəklində (DLT-Çin, III cild, s.3) oxumuşlar. Uyğurlarla çinlilərin oxunuşunda adətən cüzi sait fərqləri müşahidə olunur ki, bu da DLT-nin çincə nəşrini uyğur alimlərinin redaktə etməsi ilə bağlıdır.

ين Y i n: mal peyini, təzək. «قوی یینی koy yini = qoyun peyini».

ين Y i n: hin, yuva. «ارسلان یینی arslan yini = aslan yuvası». Tülkünün və başqa yırtıcı heyvanların sığınağına da «ین yin» deyilir. Bu məsəldə də işlənmişdir: «اوز یینکا اورسا اڈوز بُلور» tilkü öz yinigə ürsə, udhuz bolur = tülkü öz hininə hürsə, qotur olar». Bu məsəl öz soyunu, yerini–yurdunu tənqid edən, danan adamlar haqqında söylənir. Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

قش قرت قَمْع تیرلدى

ارلیک تیشی تیرلدى

اگر الپ تیرلدى

ینقا یئنا کیرکسوز

«Kuş, kurt kamuğ tirildi,

Erkək⁵, tışı terildi,

Ögür alıp tarıldı,

Yınka yana kirküsüz».

Quş-qurd bütün dirildi,

Erkək-dişi dərildi (toplandı),

Höyür alıb dağıldı,

Artıq hinə girməyəcək.

(Baharı tərifləyərək deyir: yaz gəlincə, qış yuxusuna getmiş bütün canlılar, qurd-quş dirildi, erkək-dişi hamısı bir yerə yığışdı, bölük-bölük olub ətrafa dağıldılar, növbəti qışa qədər bir daha öz yuvalarına, hinlərinə girməyəcəklər).

⁵ Bu söz, yəni «erkək» sözü yazma və basma nüsxələrdə «ارلیک ərlik» şəklindədir. Təbii ki, səhvdir. Şəkilcə bir-birindən yalnız bir cizgi ilə fərqlənən ل l hərfi yerinə ک ke hərfi olmalıdır. Ondan sonra gələn «tışı=dişi» sözünün tələbi ilə bu söz «ərlik» deyil, «erkək» olmalıdır.

Yuxarıdan bəri söylənən bu sözləri yazıda mənqus bölməsinə daxil etmək və tələffüzdə yumşaltmaq mümkün idi. Doğru olanı da elə budur⁶.

---

⁶ Mahmud Kaşğari burada *ى* ilə başlayan bu sözlərin *ى* y-siz də yazıla biləcəyinə işarə edir. Məsələn: «*ىر* ىر = *ار* ىر» kimi.

[ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

ORTASI SÜKUNLU فعل, فعل, فعل FƏ'L, FU'L, FE'L BABI

يَرْب Y a r p: «يَرْب نَانِك» yarp nənq = sağlam, möhkəm nəsnə».

يَرْب Y a r p: insan sevindiği zaman üzündə yaranan parıltı, sevinc şö-ləsi. «يَرْبِي يَرْبِي أَنْك» anınq yarpı yazıldı = sevincdən onun üzünün damarları açıldı, gözəlləşdi».

يُرْت Y u r t: yurd; köhnə tikililər, bina qalıqları, xarabalıqlar.

يَلْت Y a l t: «يَلْت قِيا» yalt kaya = yalçın qaya, sərt qaya». Sərt olan hər şeyə belə deyilir.

يُرْج Y u r ç: arvadın kiçik qardaşı, kiçik qayın. Ərlə arvadın kiçik qa-yınları bir-birindən ayırd edilir, ərin kiçik qardaşına «إني» inisi, yaşca böyüksə «إجى içi» deyilir. Ərin özündən kiçik bacısına «سِنْكِل sinqil», özündən böyük bacısına «أَكَا əkə», arvadın özündən kiçik bacısına «بَلْدِز baldız», özündən böyük bacısına «أَكَا əkə» deyilir.

يُنْد Y u n d⁷: at. Bu, dəvə sözü kimi həm tək, həm də cəmi bildirir. «يُنْد يَبِار» yund əti yıpar = at əti müşk kimi qoxar», (at əti biş-dikdən sonra soyumağa qoyulur, ondan müşk ətri gəlir).

⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yond» kimi (DLT-2005, s.700) oxumuşlar. Onlar Bəsim Atalaydan və Salih Mütəllibovdan fərqli olaraq u-ları bəzən o kimi oxuyurlar. Bundan sonra gələn «yudhut» sözündə də vəziyyət belədir («yodhut»). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 7) və çinlilər sözü «yund» şəklində (DLT-Çin, III cild, s.5) oxumuşlar.

يُنْد Y u n d: türklərin on iki heyvan ilindən birinin adı, buna «يُنْد يلى» yund yılı» deyilir.

Bu bölmə hürufi-zəlakə ن, ل, ر, و, م, ب⁸ ilə bağlıdır, ona görə də bu qəbildən olan isim sayı azdır.

ORTASI HƏRƏKƏLİ فَعْل, فَعْلٌ, فَعْلٌ FƏ'ƏL, FƏ'UL, FƏ'İL BABI

يُذْت Y u d h u t: «يُذْت نَانِك yudhut nənq = xeyirsiz nəsnə, heç bir faydası olmayan şey». Bir adama söylədiyü zaman «يُذْت yudhut» deyilir.

يَشْت Y a ş u t: gizli. «يَشْت نَانِك yaşut nənq = gizli şey». Ondan sonra «بَكْت bəküt» sözü artırılaraq «يَشْت نَانِك بَكْت yaşut-bəküt» şəklində qoşa deyilir.

يَكْت Y i g i t: hər şeyin gənci; igid.

يَمْت Y ə m ə t: «əvət» mənasında bir sözdür. ی i hərfi الف əlifə çevrilərək «أَمْت əmət» də deyilir.

يَنْت Y a n u t: cavab, əvəz, qarşılıq, bədəl.

يَسَج Y a s ı ç: yastı və uzun təmrən.

يَغَج Y ı ğ a ç: ağac parçası.

يَنْج Y ı ğ a ç: kişinin kişilik aləti.

يَنْج Y ı ğ a ç: fərsəx, əski bir uzunluq ölçüsü. «بیر یغج بیر bir yığaç yer = bir fərsəx yer»⁹.

يَنْج Y ı ğ a ç: ağac. Buradan alınaraq «أَزْم يَغَجِي üzüm yığaçı = üzüm ağacı, meynə» və «يَغَاق يَغَجِي yağak yığaçı=qoz ağacı» deyilir. Bunu الف əliflə «يَغَاج» şəklində yazmaq daha yaxşıdır.

⁸ Salih Mütəllibov «hürufi-zəlakə» termini üçün bu izahatı vermişdir: «Qədim fonetikada dil və dodaq səsləri altı olub üçü – v, b, m dodaq səsi, üçü, yəni n, r, l isə dil səsləri adlandırılırdı» (TSD, III tom, bet 13).

⁹ Bir fərsəx 12 min arşındır.

يُغِج Y u ğ a ç¹⁰: bir dərənin və ya çayın qarşı sahili. Bir adam çayın bir sahilində dursa, yuğaç qarşı tərəf olur. «يُغِج كَجْتِم» yuğaç keçtim» deyilir ki, qarşı tərəfə, o taya keçdim deməkdir.

يَغْر Y a ğ ı r: at, qatır və eşşək kimi heyvanların belindəki palan və ya yəhərin döyməsindən yaranan yara; yağır. «يَغْر لَغ ات» yağırılıq at = yağırı olan, yağırılı at».

يُكْر Y ü ğ ü r: darı. «أَكْر أُكْر» də deyilir.

يُمْر Y u m u r: heyvanlarda olan gödən bağırsağı¹¹.

يُلْر Y u l a r: atın yüyəni, cilovu. «يُنْد بَاشِن يُلْر لَب كَنكَلْدِي» yund başın yularlap kənqildi=atın başını cilovlayaraq, bağlayaraq ye¹², (əgər atın başını bişirərək yemək istəyirsənsə, əvvəlcə onu yüyənlə, qaçmaması üçün bağla, sonra bişirib ye). Bu söz atı başiboş buraxmaması məsləhət olan adama deyilir.

يَتْر Y e t i z¹³: enli, eni geniş olan hər şey. Bu sözdən alınaraq «يَتْر قَدِش» yetiz kadhış=enli qayış» deyilir. «يَتْر يَتْر yer=enli, geniş, yer».

¹⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yoğuç» kimi (DLT-2005, s.699) oxumuşlar. Salih Mütəllibov isə bu sözü eynən Bəsim Atalay kimi «yuğaç» şəklində (TSD, III tom, bet 16) oxumuşdur. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 9) və çinlilər də «yuğaç» şəklində (DLT-Çin, III cild, s.7) vermişlər.

¹¹ Salih Mütəllibov bu sözü «yamur» şəklində oxumuş və «heyvanın qursağı» (TSD, III tom, bet 16), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «heyvanların kor bağırsağı» kimi (DLT-2005, s.710) tərcümə etmişlər.

¹² Bəsim Atalay «يُنْد بَاشِن يُلْر لَب كَنكَلْدِي» şəklində yazılan sözü anlamadığını bildirmiş, yazma nüsxədə bir düzəltmə olduğunu yazmış, buna görə də həmin sözü «keyin yegin» (sonra yeginən) kimi çevirməyi təklif etmişdir (DLT, III, s.9). Salih Mütəllibov da bu fikri dəstəkləmişdir (TSD, III tom, bet 17). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu cümləni «yond başın yularlap kənki ye» kimi oxumuş və «atın başını bişirib yemək istəyirsənsə əvvəlcə yuları, yəni cilovu möhkəm tax ki, qaçmasın, sonra yeyərsən» şəklində tərcümə etmişlər (DLT-2005, s.707). Uyğurların tərcüməsi də buna yaxındır: «atnıq başı nuxtalap ye. Atnıq başı pişirib yeməkçi bolsanq, qaçmasılığı üçün əvvəl uni nuxtalap bağla, undan uni yegin=atın başını noxtalayıb ye. Atın başını bişirib yemək istəsən qaçmaması üçün əvvəlcə onu noxtalayıb bağla, sonra onu ye» (TTD, III tom, bet 10).

¹³ Çinlilər bu maddədəki «yetiz» sözlərini «yatız» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.7-8). Orijinalda ə ilə «يَتْر yetiz» olan bu sözü biz e ilə «yetiz» şəklində oxuduq.

يَغْر Y a ğ ı z: yağız. Bu, qırmızı ilə qara arasında bir rəngdir. Buna bən-zədilərək yer üzünə «يَغْر يَغْر yağız yer» deyilir.

يَغْر Y a ğ ı z: «يَغْر ات yağız at = yağız at».

يَفْر Y a f u z: hər şeyin pisi, fənası; yavuz.

يُمِر Y u m ı z¹⁴: «يُمِر ار = ətli-canlı, şişman adam.

يَمِر Y a m ı z: qasığın iki tərəfi, sağrının iç tərəfdən iki yanı; yanbız.

يَرِش Y a r ı ş: yarış, at yarışı. «أل ات يَرِشْتِي ol at yarıştı = o, at yarışı keçirdi, at yarışında iştirak etdi».

يَرِش Y a r ı ş: iki adam arasında mal bölüşdürmə.

يَغْس Y a ğ ı ş: islamiyyətdən öncə türklərin nəzir üçün, yaxud tanrıya yaxınlıq əldə etmək üçün bütlərə kəsdikləri qurban.

يَقْش Y a w a ş: «يَقْش كِشِي yavaş kişi = həlim adam, xoşxasiyyət adam». Sakit, həlim heyvanlara da «يَقْش yavaş» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَلْدَش بِلَا يَرِشْغِل

قَرِشِبِ ادِنِ اُدْرِمَا

بَكِ تَتِ يَقْشِ تَقَاغُو

سُقْلِنِ يَزِنِ اُدْرِمَا

«Koldaş bilə yaraşğıl,
Karşıp adın üdürmə,
Bək tut yavaş takağu,
Süwlin yazın ədərmə».
Yoldaş ilə yaraşginən,
Ona qarşı çıxma, başqasını seçmə,
Bərk tut yavaş toyuğu,
Çöldə qırqovul arama.

¹⁴ Çinlilər mətnaltı haşiyədə bu sözün həm «yumuz», həm də «yumız» şəklində oxuna biləcəyi barədə qeyd vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.8).

(Bir adamla yoldaş olsan, özünü ona yaraşdır, ona qarşı sayğılı ol, işlərinde ona uyğunlaş, başqasını ondan üstün tutma, eləcə də əlindəki yavaş toyuğu bərk tut, əldən qaçırma, çöldə qırqovul arama).

يُفِش Y ü f ü ş¹⁵: qohumların bir-birinə paltar və mal ilə əl tutması. Bu çox vaxt gərdəyə girən gəlin üçün söylənir, çünki qohumlar ona ehtiyac duyduğu müxtəlif ərməğanlar verirlər. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يُفِش لِكْ كَلْنِ كَذَاكُو يُفِش بُلُورُ» yüfüşlüg kəlin küdhəgü¹⁶ yavaş bulur = hədiyyəli, cehizli gəlinin əri yavaş olar», (qohumların verdiyi hədiyyələr sayəsində cehizi zəngin olan gəlinin əri də xoşxasiyyət olar, cehizə görə ona hörmətlə yanaşar).

يُمِش Y u m u ş: iki və ikidən artıq adam arasında elçilik. Bu sözdən alınaraq mələyə «يُمِشْجِي» yumışçı» deyilir, çünki mələk ərəb dilindəki «الْوَكَّة» sözündən alınmışdır, elçilik deməkdir. Türklər [dillərində «mələk» mənasına gələn söz olmadığına görə] «mələk» adını heç bilməzlər¹⁷.

¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap T.Yurtsevər bu sözü «yövüş» (DLT-2005, s.706), uyğurlar (TTD, III tom, bet 13) və çinlilər isə «yüfüş» kimi ((DLT-Çin, III cild, s. 9) oxumuşlar.

¹⁶ B.Atalay bu sözün yazma nüsxədə «كُرَاكُو = körəkü» şəklində yazıldığını, Anadoluda işlənən «körəkən» (kürəkən) sözünün buradan olduğunu ehtimal edir (DLT-III, s.11).

¹⁷ Salih Mütəllibov «mələk» sözünü ərəbcə «məlik», yəni «şah» sözü ilə eyniləşdirərək «Y u m u ş» maddəsini belə vermişdir: «iki və undan ortik kişi orasında elçilik. Bu suzdan olib şoxni yumuşçı deyiş xam mumkin. Çunki şox manosidaqi malik suzi arabça elçilik manosidaqi əl-vukkə suzidan olinqandır. Turkiy kabilalar malik ismini mutlako bilmaydılar=iki və ondan artıq adam arasında elçilik. Bu sözdən alınaraq şaha yumuşçı demək də mümkündür. Çünki şah mənasındaki məlik sözü ərəbcə elçilik mənasındaki «əl-vukkə» sözündən alınmışdır. Türk boyları məlik ismini əsla bilməzlər» (TSD, III tom, bet 19). Halbuki burada məlikdən (şahdan) deyil, məhz mələkdən bəhs edilir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bizim dediklərimizi təsdiq edirlər (DLT-2005, s.710). Uyğurların tərcüməsi: «iki və daha çox adam arasındakı elçilik. Bu sözdən alınaraq fəriştəyə «yumuşçı» deyilir, çünki fəriştə mənasındaki mələk sözü ərəbcə elçilik mənasındaki «əl-vukkə» sözündən alınmışdır. Türklər mələk adını ümumən bilmirlər» (TTD, III tom, bet 13). Çinlilər bu maddədə iki yerdə latın əlifbası ilə «mələk» sözünü işləmişlər (DLT-Çin, III cild, s.9-10).

يَمِش Y e m i ş: meyvə, yemiş. Həm tək, həm də cəm bildirir. Çox zaman ağacların meyvəsinə deyilir.

يَتَغ Y a t ı ğ: yuxu və yatılacaq yer. «*أنى يَتَغدا تَتَغيل*» anı yatığında tutğıl = onu yatağında tut», (onu yatağında yaxala).

يَذغ Y ı d h ı ğ: pis qoxan hər şey.

يَذغ ات Y ı d h ı ğ o t: kaşğarca «üzərlik otu» deməkdir. Uç və Barsğan dillərində «*الدرك* əldrük»¹⁸, oğuzca «*يوزارلىك* yüzərlik»dir.

يَذغ Y u d h u ğ: başqasının günahı üzündən üzünə söz gələn adam. «*أنى يَذغى ثَقَدى*» anınq yudhuğı tokındı=onun günahının cəzası toxundu», (başqasının əməlinin cəzası ona toxundu).

يَذع Y u d h u ğ: söyüş mənasında uşaqlara deyilən bir söz. Bu, «*يُذت* yudhut» sözü kimidir.

يَرَغ Y a r a ğ: fürsət, imkan. Bu məsələdə də işlənmişdir: «*أيش يَرَغندا سَرَت*» iş yarağında, sart asığında=iş fürsətində, tacir karında», (iş öz yerində, taciri də öz xeyrində görərlər, yəni tacir bir işdə qazanc görsə, ən sevdiyi şeyini də satar).

يَشغ Y ı ş ı ğ: qayıqdan hörülmüş olan bağ, boyunduruq qayıışı.

يَفغ Y a w u ğ: selin yüksəkdən yuvarladığı qaya parçası. İnsan və ya heyvan bir təpə üstündə gedərkən ayağı ilə toxunduğu qayalar yuvarlanıb dərənin dibinə enir, buna «*يَفغ* yawuğ» deyilir.

يَفغ Y a k ı ğ: yaxı. Şiş və ya şişə bənzər şeylərin üstünə salınır, qoyulur.

يَلغ Y a l ı ğ: pipik. «*تَفق يَلغى* takuk yalığı = xoruz pipiyi» deməkdir.

يَلغ Y a l ı ğ: at yalı. «*يال* yal» da deyilir. Doğru olanı «*يل* yal»dır.

يَلغ Y o l u ğ¹⁹: fəda. Bu beytdə də işlənmişdir:

¹⁸ Bu söz yazma və basma nüsxələrdə «*الدرك* əlludrk» şəklindədir (DLT, III, s.12). «Divan»ın III cildinin 304-cü səhifəsində isə «əldrük» imlası ilədir. Doğrusu da budur.

¹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yuluğ» kimi (DLT-2005, s.709) oxumuş, «fıdyə» kimi çevirmişlər. Salih Mütəllibov «yoluğ» şəklində oxumuş, «fəda

مَنك كِشَى يَلغَى بَلْب اَوْزَنكا

بركلر اَوْزُون اَنِك كَوْزَنكا

«Minq kişi yoluğı bolup özünqə,

Bergələr özün anınq közünqə».

Minlərlə gənc adam qıyar özünə,

Fəda edər canını onun gözünə.

(Minlərlə adam özünü onun üçün fəda edər, gözünü görərək canını verir). «اوز» sözü bu beytdə ruh mənasındadır. Bu sözün xalq dilində hansı mənada işləndiyini bildirmişdim²⁰.

يَلغ Y 1 1 1 ğ: ilıq. «يَلغ سَوْفْ yalığ suw = ilıq su». Hər hansı bir şey isti ilə soyuq arasında qızdırılmış, isidilmiş olsa, belə deyilir.

يَلغ Y a 1 1 ğ: yəhər qaşı, yəhərin ön və arxa qaşı. Bir-birindən ayırd etmək üçün «يَلغ اَنكدُنكى önqdünki yalığ» və «يَلغ كيدنكى kidinki yalığ» deyilir.

يَلغ Y a n 1 ğ: qusma. «يَلغ اَل ol yanığ yandı = o qusdu, çox qusdu».

يَلغ Y a n 1 ğ: yanım, qorxutma, təhdid. «يَلغ بَك بَغ يَانِغدا تُشما» bəg yanığında tüşmə = bəy qəzəbinə gəlmə». Başqası da belədir.

يَتُق Y a t u k: iki növ ipdən toxunan bir parça. Bunun ərişi yun, arğacı pambıqdır.

يَتُق Y a t u k: «يَتُق نَانك» yatuk nənq = atılan, unudulan hər şey».

يَتُق Y a t u k: tənbelə adama «يَتُق كِشَى yatuk kişi» deyilir. Bəzi oğuzlar şəhərlərindən kənara çıxmır, müharibə etmirlər, ona görə də onlara «yatuk» deyilir, «tənbellər və atılmışlar» deməkdir.

olmaq» kimi tərcümə etmiş (TSD, III tom, bet 21), uyğurlar isə «yuluğ» kimi oxumuş, «pəda=fəda» kimi mənalandırmışlar (TTD, III tom, bet 15). Çinlilər də «yuluğ» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.11)

²⁰ Mahmud Kaşğari «Divan»ın I cildində (s. 80, Bəsim Atalay nəşri) bu söz haqqında verdiyi izahata işarə edir.

يَتَّقُ Y a t ı k: yuxu və yatacaq yer. «أنى يَتَّقِنْدَا ثَتَّى» anı yatığında tuttu = onu yuxusunda, yatarkın tutdu, yatağında tutdu».

يَرُقُ Y a r u k: aydınlıq, parıltı, şüa. «يَرُقُ يارuk yer = aydınlıq yer», «يَب يَرُقُ نَانِكُ» yap yaruk nənq = parlaq nəsne».

يَرُقُ Y a r u k: yarıq, yerdə, divarda, dağda, şüşədə və buna bənzər şeylərdə olan yarıq, çat. «بُو أَيْق نِك يَرُقَى بار» bu ayaknınq yarukı bar = bu qabın yarığı, çatı var».

يَرِقُ Y a r ı k: zirehə, qalxana verilən ümumi addır. Bir-birindən fərqləndirmək üçün zirehə «كُبا يَرِقُ kübə yarık», dəmir qalxana «سای يَرِقُ say yarık» deyilir.

يُورِقُ Y o r ı k: bəlağətli, dilavər. «يُورِقُ yorik tıl = fəsih dil, aydın dil».

يُورِقُ Y o r ı k: rəftar, xasiyyət. «أنيك يورقى نتيك كيشى بلا» anınq yorıkı nətək kişi bilə = onun xasiyyəti və xalqla rəftarı necədir».

يُورِقُ Y o r ı k: axma, yürümə. «ات يورقى نتيك» at yorıkı nətək = atın qaçışı necədir». Su və suya bənzər şeylərin axması da belədir.

يَرِقُ Y a r ı k: iki çıxıntının birləşdiyi yer, sümüklərin başı. Bu söz «يَرِلْدَى yarıldı nənq» cümləsindəki «يَرِلْدَى yarıldı» sözündən alınmışdır, «nəsne yarıldı, açıldı» deməkdir, necə ki, iki ayaqdan bir sağa, o biri sola doğru açılır.

يَزُقُ Y a z a k: otlaq. Yağma və toxsis dillərində.

يَزُقُ Y a z u k: boş buraxılmış. «يَزُكُ ات yazuk at = boş buraxılmış, bağından açılmış at». Hər hansı bir şey bağından və ya bağlandığı yerdən açılsa, yenə belə deyilir.

يَزُوكُ Y a z o k: «يَزُوكُ yazok ət = basdırma». Payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə saxlanır və yazda yeyilir. Bu, «يَزُوكُ yaz ok ye» sözündən alınmışdır, «ancaq yazda, baharda ye» deməkdir. Çünki yazbaşı heyvanlar

arıq olur, basdırma tedarüki görmüş adam isə yazda yaxşı ət yeyir.

اوت تئنسنر Y a z u k: günah, suç. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اوت تئنسنر بلماس، يكت يازفسنر بلماس ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = od tütünsüz olmaz, igid günahsız olmaz». Gənclərdən biri hər hansı günah iş görsə, bu sözü söyləyərək üzr istəyir.

يسق Y a s ı k: yay qabı, yay qılıfı, gədələc. Digər türklərin dilində. Oğuzlar və qıpçaqlar bu sözü bilmirlər. Onlar «فرمان kurman» deyirlər. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أبرق يسقدين أبراك ياسكدن توذغ يا جقار oprak yasıkdın tozluğ ya çıkar = köhnə gədələcdən tozlu yay çıxar», (köhnə yay qabından tozlu yay çıxar). Bəzən möhkəm yay elə əski qılıfdan çıxır. Bu, ərəblərin ثرى الرجل النحيف فتزدریه وفى اثوا به اسد مريد sözünün²¹ kimidir.

يلى Y u l a k: kiçik-kiçik çoxlu su bulağı. Buradan alınaraq «يلى يلى yul-yulak» deyilir. Burada «يلى yul» sözünə ق ka əlavə edilmişdir. Bu beytdə də işlənmişdir:

أقتر كوزم يلاق

ش قتر ادك يغاق

«Akturur közüm yulak²²,

Tüş kılır ördək, yuğak».

Gözümdən bir çay axır,

Orda qaz, ördək toplayır.

²¹ Ərəblərin sözünün tərcüməsi belədir: «sısqa bir adam görüb onu həqir zənn etmə, bəlkə də o paltarın altında asi bir aslan var». (DLT-2005, s.670). Bu bizdə işlənən «papaq altda necə oğullar var və ya papaq altda necə oğullar yatır» məsələsinin ekvivalentidir.

²² Bəsim Atalay bunun «yolak» ola biləcəyini yazır (DLT-III, s.17), ancaq yanılır. Ona görə ki, sözün kökü «yol» deyil, kiçik su mənbəyi, bulaq mənasına gələn «yul»dur.

(Deyir ki, gözümdən yaş çay kimi axır, bu çayda ördək və müxtəlif su quşları toplaşır).

يُوق Y o l a k: cığır, iz, qırda olan kiçik yol.

يُوق Y o l a k: «يُوق بَرَجَن» yolak barçın = yol-yol cizgisi olan ipək parça». Üstündə cizgilər və zolaqlar olan hər şey üçün belə deyilir. Əsli [vav hərfi ilə] «يُوق» yolak»dır.

يُتِك Y i t ü k: itik, itən şey. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يُتِكِ اَناسِي قَوِين» يیتیکلک اناسی قوین» itik sahibinin anası koyun açar = itik sahibinin anası axtarılmıq üçün qoyun açar», (itik sahibi yoxlamaq üçün hət-ta öz anasının qoynunu açdırar). Bu sözlə itik sahibinin öz itiyini hər yerdə axtarmaq haqqı olduğu vurğulanır.

يُتِك Y i t i k: iti, kəskin, bülövlənmiş, ovxarlı. «يُتِك بچاك» yitik biçək = iti bıçaq». Qılınca və qılınca bənzər ağzı iti olan hər şey belədir.

يُتِك Y e t i k: «يُتِك اَر» yetik ər = işində bacarıqlı adam, çətin işləri bacaran».

يُرُك Y ü r ə k: ürək, qəlb. «يُرُكِلِك» yürəklik = ürəkli, igid adam».

يُرُك Y ö r ü k: təbir, yozma. «يُرُكِي تُوْش» tüş yörüğü = yuxu yozması».

يُرُك Y ö r ü k: sözün axarı, anlaşılması. «يُرُكِي سَوْر» söz yörüğü = sözün gedişi, axarı, anlaşılması».

يُرُك Y i r ü k²³: «يُرُك اِشَلار» yirük işlər=bakirə olmayan qadın».

يُرُك Y i r ü k²⁴: «يُرُك نَانِك» yirük nənq = uzununa yarılmış, gözəlliyi getmiş olan hər nəsənə».

يُرُك Y i r ü k: gədik, aşırım.

يُزُك Y ü z ü k: üzük. (Barmağa taxılan üzük).

²³ Bu söz anlaşılır. Bizcə, bakirə olmayan, yaşlanmış qadın deməkdir. Digər tərəfdən, bu söz əvvəlinə y qəbul etmiş «iri=yekə, böyük» sözündən də ola bilər. O zaman «iri əndamlı qadın» kimi tərcümə edilməlidir. Digər nəşrlərdə də «yirük» sözü açılır.

²⁴ Çinlilər bunu və üstdəki sözü «yerük» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.16).

يزاك Y i z ə k: qoşunun öndə gedən bölüyü, öncül, avanqard.

يئك Y ə n i k: yüngül, xəfif.

يسئل Y a s u l: yastı. «تاسئل yasul tağ = yastı dağ». Yastı və əngin olan hər yerə «يسئل yasul» deyilir.

يشئل Y a ş ı l: yaşıl. Tünd yaşıla «يب يشئل yam yaşıl» deyilir. «يشئل yuşul» sözü ilə birlikdə «يشئل يشئل yaşıl-yuşul» deyilir ki, «yaşıl-maşıl» deməkdir.

يئم Y a d h ı m: döşək, yayğı. «تؤلک يئم tülüg yadhım = tüklü yayğı, xalı». Bu söz türkcə deyildir.

يرم Y a r ı m: bir şeyin yarısı, yarım. «الملا يرمى almıla yarımı = almanın yarısı». Başqası da belədir.

يرم Y a r ı m: hər hansı bir şeyin ikiyə bölünmüş hissələrindən biri. «بئق يرمى butık yarımı = budağın yarısı». Bu sözün əsl «yarılmak» sözündəndir.

يشم Y i ş i m: soyuqda dizlərə geyilən nəsənə, bir növ dizlik.

يغم Y ı ğ ı m: «يغم شيراق yığım toprak = yığılmış torpaq». م m hərfi ن n hərfini əvəz etmişdir.

يلم Y a l ı m: «ياليم قيا yalım kaya = dik, sıldırım qaya». Bu, sıldırım dağın ətəyidir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تلم سوزک أقسا تلم قيا يقسا بلماس. يلم قيا يقسا بلماس. تلم sözüg ukxa bolmas, yalım kaya yıksa bolmas = çox söz anlaşılmaz, yalçın qaya yığılmaz», (insan dağdan yalçın qayanı yıxa bilməz, eləcə də çox sözü anlaya bilməz). Bu, sözü uzatmaması tövsiyə olunan adama deyilir.

يلم Y ə l i m: tük və tükə bənzər şeylər yapışdırılan yapışqan, tutğal. Balıq yapışqanına «يرق يلم yaruk yəlim» deyilir.

بَيْن B a y ı n²⁵: tünd qırmızı. Gəlincik çiçəyi rəngində olan hər hansı bir şey. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

قَلْنُو بِلْسَا، قِرْل كَذَار

يِرَانُو بِلْسَا، يِشِل كَذَار

«Kılnu bilsə, kızıl kedhər,

Yaranu bilsə, yaşıl kedhər».

Özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər,

Yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər.

(Qadın gözəl görünməyi, özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyinər, naz etməyi, yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər). Bu rənglərlə kişi qadını daha çox sevər demək istəyir.

يَتْن Y ə t ə n²⁶: taxta yay. Onunla ox atılır.

يَتْن Y ə t ə n: həllac yayı, pambığı, yunu atmaq üçün istifadə olunan yay.

يِرْن Y a r ı n: kürək sümüyü, çiyin sümüyü. Türklərin belə bir deyimi vardır: «يِرْن بُلْغَانْسَا اِيل بُلْغَانُور» yarın bulğansa, el bulğanur = kürək sümüyü qarışsa, el qarışar»²⁷.

يُرْن Y u r u n: ipək parça. Bu sözdən alınaraq «يُرْن يِقَا» yurun yuka²⁸ deyilir.

²⁵ Bəsim Atalayın bu sözlə və misalla bağlı üç qeydi vardır. 1. Bu bölmə y hərfi ilə başladığına görə, söz «بَيْن bayın» deyil, «بِيْن yipin» şəklində olmalıdır. «Divan»da «yipin» və «yipkin» sözü bir neçə dəfə keçir (III, s. 28, III, s.35). 2. Nümunədə «bayın» və ya «yipin» deyil, «قِرْل kızıl» sözü verilir. 3. Misaldakı «يِشِل yaşıl» sözünün ərəbcəsi doğru deyil (DLT, III, s. 21). Salih Mütəllibov da bu qeydlərlə razıdır (TSD, III tom, bet 27). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü Bəsim Atalayın təklif etdiyindən bir az fərqli imla ilə, yəni «yepün» kimi (DLT-2005, s.685), uyğurlar (TTD, III tom, bet 24) və çinlilər isə «yəpin» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.17).

²⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yatan», bundan sonrakı sözü isə «yatanq» (DLT-2005, s.673) kimi oxumuşlar. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 25), eləcə də çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.18) və Salih Mütəllibov hər iki sözü «yatan» imlası ilə vermişdir (TSD, III tom, bet 28).

²⁷ Əski türklər kürək sümüyünə baxaraq fal açır və gördükləri şeyə görə bəzi mənalar çıxarıbmışlar. Bu söz həmin adətlə bağlı olmalıdır.

يَشِين Y a ş 1 n: şimşək. Türklərdə belə bir hikmətli söz var: « كَمِينِكَ بِلَا قَاشِ »

کیمیْنِک بِلَا قَاشِ kiminq bilə kaş bolsa, yaşın yakmas = kimin üstündə qaş olsa, ona şimşək toxunmaz». Qaş ləkəsiz, saf və ağ bir daşdır, üzüyə qoyulur. Üzüyün sahibinə şimşək-dən zərər gəlməz, çünki daşın təbiəti buna imkan vermir. Qaşı bir bezə sarıyıb oda atsalar, nə bez, nə də daş yanar. Bu, sınınmışdır. Bir adam susadığı zaman qaşını ağzına qoysa, susuzluğu gedər.

يَغْن Y ı ğ 1 n: « يَغْنُ ثَرَاقْ yığın torpaq = yığılmış torpaq, torpaq küməsi».

Başqası da belədir.

يَقْن Y a k 1 n: yaxın. « يَقْنُ يَاقِنُ yakın yer = yaxın yer».

يَقْن Y a k 1 n: « يَقْنُ رَاقِنُ yakın ər = yaxın adam, yaxın qohum, doğma-əziz adam». Bu beytdə də işlənmişdir:

يَقْنُ يَاقِنُ كَرْمَذِبِ نَانَكْنِي كُدُور

قَدَشُ تَبَا اِتِ كَيْبِي قَيْنَكْرُو بَقَار

«Yakın-yağuk körmədhip nənqni ködhür,

Kadhaş taba it kibi kınqru bakar».

Yaxını-yavuğu körməyib öz malını görər,

Qohum-qardaşa it kimi yan baxar.

(İnsanda vəfanın azlığından şikayətlənərək deyir: adamlar qohum-qardaşı deyil, ancaq malı, sərvəti görür, ona əhəmiyyət verir-

²⁸ Yazma və basma nüsxələrdə bu sözün ərəbcəsi verilməmişdir. Bəsim Atalay burada bir yanlışlıq sezmişdir. Onun fikrincə, bu ifadə « يَرُنُ يَاقَا » yurun yaka», yəni «ipək yaxa, ipək yaxalığ» olmalıdır (DLT, III, s.22). Salih Mütəllibov da bu ehtimalı həqiqətə yaxın saymışdır (TSD, III tom, bet 28). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yurun yuka» kimi oxumuş, ancaq tərcüməsini verməmişlər (DLT-2005, s.713). Çinlilər də bunu «yurun yuka» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.18), lakin necə çevirdiklərini bilmirik. Uyğurlar isə «yurun yuka» kimi oxumuş və «uzunlaşmış yırtılğan rəxt, ya ki ipək rəxt parçisi» kimi tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 26). Bu, «uzununa kəsilmiş paltar, mələfə, yaxud ipək paltar» mənasına gəlir. Rəxt– paltar, mələfə, ev müxəlləfatı; yol azuqəsi; qoşqu ləvazimatı mənasına gələn çoxmənalı sözdür.

lər. Sümüyü başqasından gizləyən it kimi qohum-qardaşayan gözlə baxırlar).

يكن Y i k ə n²⁹: bir növ otdur, bundan həsir toxunur.

يلن Y a l ı n: alov. «أوت يلىنى ot yalını = oddan çıxan alov».

يلن Y u l u n: murdar ilik, qoxan ilik.

يلن Y e l i n: yelin, qısqraq məməsi. Bütün dırnaqlı heyvanların məməsi bu sözlə ifadə olunur.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يىغ Y a y ı ğ: «يىغ كىشى yayığ kişi=əndək-döndək, hərdəmxəyal adam, gah buna, gah ona meyl edən adam».

يىق Y a y ı k: «يىق كىشى yayık kişi». Bu söz də bundan əvvəlki mənada işlənir. «Bişmiş ət» mənasındakı «بىشغ ət» və «بىشق» sözləri kimi.

يتم Y i t i m³⁰: kətən toxumu. Bu, küncüt dənəsi kimidir, lakin qırmızı olur, yağından çıraqda istifadə edilir.

AXIRDA SƏSLİ HƏRF OLAN SÖZLƏR

يبا Y a b a³¹: yaş və islaq olan hər hansı bir şey. Oğuzca.

²⁹ Salih Mütəllibov bu sözü «yikən» (TSD, III tom, bet 29), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «yigən» (DLT-2005, s.695) kimi oxumuş, «həsir otu, qamış» kimi çevirmişlər. Uyğurlar bunu «yikən» kimi oxumuş, «yikən» kimi çevirmişlər (TTD, III tom, bet 28). Deməli, həmin söz uyğurcada min ildən bəri eyni mənada işlənir. Çinlilər də «yikən» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.20).

³⁰ «يتم» sözünün ərəb əlifbası ilə yazılışında bir qeyri-dəqiqlik olduğu barədə B. Atalayın qeydi var (DLT, III, s.24). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 29) və Salih Mütəllibov onu «yim» (TSD, III tom, bet 30), çinlilər «yitim» (DLT-Çin, III cild, s.20), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «yayım» kimi (DLT-2005, s.677) oxumuşlar.

³¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yıba» kimi (DLT-2005, s.688), bundan sonrakı sözü isə «yapı» kimi (DLT-2005, s. 661) oxumuşlar. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 29) və çinlilər isə «yaba» və «yapı» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.20).

يَبِي Y a b ı: yəhərin üstünə və altına qoyulan keçə, yəhər yastığı. Çigil-cə.

يَرُو Y a r u: «يَرُو يَرُو yaru yəlim = balıq yapışqan».

يُرَا Y ö r ə³²: yörə, çevrə, bir şeyin ətrafı. Oğuzca.

يَزَى Y a z ı: yazı, boşluq, açıqlıq, sahə.

يَسَى Y a s ı: yastı, enli. «يَسَى نَانَكْ yası nənq = yastı şey, enli nəsnə».

يَغَى Y a ğ ı: düşmən.

يَقَا Y a w a³³: oğuzlardan bir oymaq. و vav ilə «يَا yava», الف əliflə «أفا awa» da deyilir.

يَقَا Y a f a³⁴: kolğan tikanı.

يَقَا Y a f a: «yafa yer = tənha, hücrə yer».

يَقَا Y a k a: yaxa, paltar yaxası.

يَقَى Y a k ı: «يَقَى يَقَى yakı-yuku ər = yaltaq adam».

يَقُو Y a k u: yağmurluq, plaş. Əsli «يَاغُقُو yağku»dur, ixtisar olunmuşdur.

يَغَى Y i g ı: «يَغَى يَغَى yigi yığaç=budaqları bir-birinə girmiş böyük ağac. Bəzən ک hərfi atılaraq «يَغَى يَغَى yigə» da deyilir.

يَغَى Y i g ı: «يَغَى يَغَى yigi tiş = sıx diş» mənasındadır.

يَغَى Y i g ı: «يَغَى يَغَى ton yigi tik = paltarı sıx tik». Tikişə «يَغَى yigə» deyilir, əsli «يَغَى yigə»dir.

يَلَا Y a l a: töhmət, ittiham, birinin haqqında pis zənnə olmaq.

يَلَا Y a l a: çörəyin, lavaşın bir növünə «يَلَا يَلَا yalaçı yuğa» deyilir.

Çox incə olduğu üçün toxunan kimi öz-özünə qırılan çö-

³² Salih Mütəllibov bu sözü «yura» kimi (TSD, III tom, bet 31) oxumuşdur.

³³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yewə» kimi (DLT-2005, s.688) oxumuşlar. Onlar oğuz boylarının adlarını göstərən siyahıda bu sözü «ewə /yewə» kimi (DLT-2005, s.354) vermişlər.

³⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü və bundan sonrakı sözü «yawa» kimi (DLT-2005, s.675) oxumuşlar.

rəyə belə deyilir. Adam çörəkçini «bunu sən qırdın» deyə ittiham edə bilər.

يَلا Y u l a: çıraq, qəndil. Bu beytdə də işlənmişdir:

تَكَمَا أَيَّتْ أَشَقَا كُرْبِ ثَرْغِلِ أَلَا

جَقَمَقْ جَقَبِ إِيقْسَا قَلِي أَدْنُورُ يَلا

«Təgmə ewət ışka³⁵ körüp turğıl ala,

Çakmak çakıp ewsə kalı udhınur yula».

İş görərkən sakit ol, heç vaxt tələsmə, ey ər,

Çaxmaq çaxan tələssə, bil, çıraqı söndürər.

(İşə hövllə başlama, işin gedişinə bax, sakit ol, çünki çaxmaq çaxarkən tələsən adam çıraqı, qəndili söndürər).

يَلُو Y a l u: dayçaları bağlamaq üçün istifadə olunan ip, çatı. Qısraqlar sağılan zaman dayçalar bir iplə bağlanır. Yaylaqda sağılmaq üçün qısraqlar dayçaların ətrafında dolanırlar.

يَمُو Y ə m ü: «bu sözü qəbul etdininmi, dediyimi eləməyi ağlın kəsdimi» mənasında bir sözdür. «سَنْ بَرِغْلِ يَمُو» sən bargıl, yəmə = sən get, yaxşımı». Əsli «يَهْ yəh»dir. Bu, «bəli» mənasındadır. و [yəni –mü] isə sual şəkilçisidir.

يَنَا Y a n a: yenə, təkrarən, ikinci dəfə. «يَنَا كَلْدِي yana kəldi = yenə gəldi, ikinci dəfə gəldi, təkrar gəldi».

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَا Y a y a: insanın sağırsı, dalı. Yalnız insana şamildir.

يَا Y a v a: suyu ilə tutmaca rəng verən bir bitki. Yumşaq w ilə «يَا» yawa» da deyilir.

³⁵ Çinlilər mətnaltı haşiyədə verdikləri qeyddə «aşka» və «ışka» sözlərini hallandıraraq nəse yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.22). Təəssüf ki, anlamaq mümkün deyil.

يوا Y a v a³⁶: «yawa» da deyilir. Oğuzların bir boyudur. Oğuzlar isti yerə «يَفا يير» yafa yer» deyirlər. Yuxarıda dediyim kimi, و vav hərfi yumşaq w-yə çevrilmişdir.

FƏ'LƏL فَعْلَل BABI

يئى Y e t t i³⁷: yeddi. «يئى قَت كوك» yetti kat kök = yeddi qat göy».

FƏV'ƏL فَوَعَل BABI

يولج Y o l ı ç: keçi qılının dibindəki incə, yumşaq tük³⁸.

يوغا Y u ğ a: yuxa, lavaş³⁹.

ييقق Y a y ğ u k: qısrığın məmələrinin üçü. Bəziləri «يَزْعُق» yazğuk» deyirlər. Qıpçaqca.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَال FƏ'AL BABI

يئوت Y a n u t: cavab. «سوز يئوتى» söz yanutı = sözün cavabı».

يئوت Y a n u t: əvəz, qarşılıq.

يغاج Y ı ğ a ç: ağac. Dörd dildə. «يغج» sözü də var.

يپار Y ı p a r: müşk, ənbər. Sərt ب ilə. [ب = پ = p ilə].

يُلا Y u l a r: at cilovu, yüyəni.

³⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yevə» kimi (DLT-2005, s.688) oxumuşlar.

³⁷ ی y hərfindən sonrakı fəthəyə görə bu sözü «yötti» oxumaq mümkündür, ancaq biz tarixi orfoepiyaya uyğun olaraq «yetti=yeddi» kimi verdik.

³⁸ Bu sözün baba uyması üçün «yovlıç» şəklində olması lazımdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «yovlıç» kimi (DLT-2005, s.704) oxumuşlar.

³⁹ Bu söz də baba uyğun deyil, uyğun olması üçün «yuvğağ» olması lazımdır (DLT, III, s.27). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «yuvğa» kimi (DLT-2005, s.713) oxumuşlar, ancaq bu oxunuş da baba uyğun deyil. Uyğurlar sözü «yuğa» kimi yazmış, ancaq baba uyğun olmadığı barədə müvafiq qeyd vermişlər (TTD, III tom, bet 34). Çincə tərcümədə bu haqda nə isə bir qeyd var (DLT-Çin, III cild, s.24).

يَمَار Y a m a r: bir yer adı. Yabaku qırlarında böyük bir çay axır, adına «يَمَار سَوْقَى Yamar suwı» deyirlər.

يَدَاغ Y a d a ğ: piyada.

يِرَاغ Y a r a ğ: fürsət, imkan, tav. «ايش يِرَاغى iş yarağı = işin tavi, sırası, fürsəti, imkanı». «يِرَاغ» da deyilir.

يِمَاغ Y a m a ğ: bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بَرَجِن يِمَاغى بَرَجِنَا قَرَش بَرَجِن يِمَاغى قَرَشَا barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka = ipək yamağı ipək parçaya, yun yamağı yun parçaya yaraşar». Bununla hər şeyin, hər kəsin babı var demək istənir.

يِرَاك Y ı r a k: iraq, uzaq. «يِرَاك يِرَاك يِرَاك يِرَاك yer = uzaq yer». Qohumlardan və başqasından uzaq olan şeyə belə deyilir. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَغْرَاغِم كَنْدُو يِرَاك

بُلْنَادَى مَانَى قَرَاك

«Oğrağım kəndü yırak,

Bulnadı məni karak».

Gedəcəyim yer uzaq,

Əsir etdi məni qara gözlüm.

(Gedəcəyim mənzil çox uzaqdır, ancaq sevgilimin qara gözləri məni əsir edib yolumdan qaytardı).

يِنَاق Y a ğ a k: qoz, cəviz.

يِنَاق Y a ğ u k: yaxın. «يِنَاق يِنَاق يِنَاق yer = yaxın yer». Qohumlara «يِنَاق يِنَاق yak - yağuk» deyilir.

يِنَاق Y o n a k: eşşək, öküz və sair heyvanların palanı altına qoyulan şey, çul, çuval parçası.

يِمَاك Y ə m ə k: türklərin bir boyu. Biz onları qıpçaqların bir boy saydıq. Halbuki qıpçaqlar da özlərini ayrı boy sayırlar.

يَغَان Y a ğ a n: fil, (iki dilin - türkcə və türkməncə – birində). يَغَان تَكِين
Yağan Tegin şəxs adı kimi işlədilir.

يُغُون Y o ğ u n: yoğun, qalın, şişkin.

يِلَان Y ı l a n: ilan. «أَق يِلَان ok yılan = özünü ox kimi insanın və başqa canlıların üstünə atan ilan».

يِلَان Y ı l a n: «يِلَان يِلَان يِلَان yılan yılı = türklərin on iki ilindən birinin adı».

يَمَان Y a m a n: pis, yaman, (hər şeyin pisi). «يَمَان ايک yaman ig = yaman xəstəlik, miskinlik xəstəliyi».

ORTASI SÜKUNLU فَعْلَى FƏ'Lİ BABI

يَلْبَى Y a l b ı: yastı. «يَلْبَى نَانک yalby nənq = ağacdən oyulmuş olan enli hər şey», (dayaz boşqab kimi).

يَرْتُو Y a r t u: yonqar, talaşa. Buna bənzədilərək üzərinə bir şey yazılan lövhəyə, taxtaya da «يَرْتُو yartu» deyilir.

يَرْجُو Y e r ç ü: sin daşı, məzar.

يَرْجَى Y o r ç ı: mahir bələdçi, usta qılavuz.

يِنْجُو Y i n ç ü: inci. Cariyələrə də «يِنْجُو yinçü» deyilir. Bu məsələdə də işlənməmişdir: «أَوْتَلْک يِنْجُو يِيرْدَا قَلْمَاس» ötlüg yinçü yerdə kalmas =deşilmiş inci yerdə qalmaz», (dəlinmiş inci yerdə qalmaz, onu bir alan tapılar). Bu söz cariyələrin uzun müddət bəkirə qala bilməyəcəklərini, nəhayət, onları da alan tapılacağına bildirmək üçün söyənir. Oğuzlar və qıpçaqlar ی ç hərfini ج ç-yə çevirərək buna «يِنْجُو çinçü» deyirlər.

يُغْدُو Y o ğ d u: dəvənin çənəsinin altındakı uzun tüklər.

يَكْدَا Y i g d ə: iydə.

يَمْدُو Y a m d u: qasıq.

يَنْدَى Y u n d ı: yeməkdən sonra qabın yaxantısı.

يَبْرِ Y a p r i: «بيري يبري yaprı yer = düz və enli yer».

يَبْرِ Y a p r i: «بيري قلاق yaprı kulak = palaz qulaq».

يَشْرُو Y a ş r u: gizli. «أل يشرو كلدی ol yaşru kəldi = o, gizlin gəldi», «يَشْرُو ايش yaşru iş = gizli iş».

يُغْرُو Y o ğ r u: dəvə tükünün uzun olanları. «يُغْرُو yoğruy» da deyilir. Bu sözdəki ر r hərfi د d hərfini əvəz etmişdir. Ərəb dilində də belə şey var. Məsələn: «عَكَدَة» və «عَكَرَة».

يُغْرُو Y a ğ r u: çevrə, yaxınlıq. «أل انكر يُغْرُو يريماس ol anqar yağru yorımas = o onun həndəvərinə yaxın getməz». Bu sözün başqa bir variantı «يَقْرُو yakru»dur, burada hərf dəyişməsi (غ < ق) baş vermişdir. Ərəb dilində də belə hallar çoxdur. Məsələn: «يَقْرُب» sözü «يَقْرُو» olur, b hərfi vava çevrilir.

يُغْرِي Y o ğ r i: qab-qacaq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اش تَغِي تُوْز. يُغْرِي ن. ييماس aş tatığı tuz, yoğrın yeməs = aşın dadı duzdur, duz qabda yeyilməz», (qabda ancaq duz yeyilməz). Bu söz qənaətlə dolanması tövsiyə olunan adama deyilir.

يَقْرِي Y a k r i: iç yağı, piy. Bu beytdə də işlənmişdir:

بشرو يقرى قياق

شغورر يغرى جناق

«Pışırılır yakrı kıyak,

Toşğurur yoğrı çanak».

Bişirilər kərə yağı, piy və yağ,

Onlar ilə dolub-daşar qab-qacaq.

(İç yağı, piy, qaymaq bişilirər, qab-qacağı doldurar).

يَخْشِي Y a x ş i: yaxşı, gözəl, hər şeyin gözəli. «يَخْشِي يانك yaxşı nənq = yaxşı nəsnə», «يَخْشِي ايش yaxşı iş = gözəl iş».

يَرْشِي Y a r ş i: bir şeyi yarıya bölən şəxsin adı. Bu söz bir şeyin yarısı mənasına da gəlir. «انك يرشيسي بو» anıq yarısı bu=onu ya-

riya ayıran, bölən budur», «أَل مَنِيك يِرْلا تام يِرْشى» ol məninq birlə tam yarşı = o mənimlə divarda yarı-yarıya ortaqdır, divar aramızda pərdədir».

يَفْغُو Y a f ğ u: xaqandan iki dərəcə aşağı mövqedə olan adama verilən ləqəb.

يَفْغُو Y a f ğ u: Barsğan yaxınlığında bir şəhər adı. Həmin şəhərin yaxınlığındakı bir təpəyə də bu ad verilərək «يَفْغُو اَرْت» Yafğu art» deyilir.

يُفْغَا Y u f ğ a: oğulluq, oğulluğa götürülmüş.

يَلْغَا Y a l ğ a: «قرا يَلْغَا» Kara Yalğa = türk diyarı ilə Fərqanə arasında sıldırım bir yer». Bu məsəldə də işlənmişdir: «قرا مَوْتِك قرا مَوْتِك قرا يَلْغَا كَجْمَا kara munq kəlməginçə Kara Yalğanı keçmə = qara bəla gəlmədikcə Kara Yalğanı keçmə», (qara bəla gəlmədikcə, məcbur qalmadıqca bu sıldırım yeri keçmə, çünki sarpdır və həmişə qarlıdır).

يَلْغُو Y a l ğ u: axmaq, gicbəsər, beyinsiz. Oğuzca.

يَلْغِي Y a l w ¹⁴⁰: əfsun, sehr, tilsim. Sehrbaza «يَلْغِي يالwıcı» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَلْغِي ن اِيك كَوُزِي

يَلْغِي ن اِيك اَوُزِي

تَوُلْغِي ن اِيك يُوُزِي

يِرْدِي مَنِيك يُوُراک

«Yalwın anıq közi,

Yəlkin anıq özi,

Tolun ayın yüzi,

¹⁴⁰ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 42) və çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.30) bu sözü «yəlvi», şeirdəki «yalvın» sözünü isə «yəlvin» şəklində oxumuşlar. Salih Mütəllibov bu sözü «yalwı» kimi (TSD, III tom, bet 40) vermişdir.

Yardı məninq yürək».

Sehrlidir gözü,

Bir qonaqdır özü,

Dolunaydır üzü,

Parçalandı ürəyim.

(Sevgilisindən bəhs edərək deyir: onun gözündə sehr var, onunla ovlayır, özü içimdə qonaqdır, üzü isə on dörd gecəlik ay kimidir, məni baxışları ilə vurdu, ürəyim yarıldı, parçalandı).

يُقَقَا Y u w k a: hər şeyin incəsi, zərifi; yuxa, lavaş. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اناسى تعلق يققا بيار اعلی تتک فشا قبار» anası tewlük, yuwka yapar, oğlu tətik, koşa kapar = anası bicliklə lavaşı nazik, incə yapar, oğlu isə tətik, diribaş olduğu üçün qoşa-qoşa qapar», (anası uşağı aldatmaq üçün bicliklə çörəyi incə yapar, uşaq isə zirək olduğu üçün çörəyi iki-iki qapar). Bu söz iki hiyləgərin qarşılaşması zamanı deyilir.

يُيَقَا Y u p k a: yuxa. Bu söz ف f ilə də deyilir, ب p hərfi ف f hərfinin yerində işlənir. Bu xüsusiyyət ərəbcəyə də məxsusdur: «أسرف، أسرب، مصطبة، مصطقة، پانيد». Son söz ərəbcələşdirilərək «فانيد» şəklinə düşmüşdür.

يَلْقَى Y ı l k ı: dörd ayaqlı heyvanlara verilən ümumi ad; sürü, ilxı.

يَرْمَا Y a r m a: «يرما يوغا» yarma yuğa=bir lavaş (?) növü». Uzununa yarılan hər şeyə belə deyilir.

يَغْمَا Y a ğ m a: türklərin bir boyunun adı. Bunlara «قرا يغما» kara yağma» da deyilir.

يَغْمَا Y a ğ m a: Taraz yaxınlığında bir kəndin adı. Kənd bu adı yağmalardan almışdır.

يَلْمَا Y a l m a: kaftan, qalın kaftan, yağmurluq; yapıncı. Farslar bu sözü türklərdən alaraq «يالمه» [«yəlmə»], ərəblər də

farslardan alaraq «يَلْمَقْ yəlmək» şəklində işlədirlər, « h hərfini ق ka-ya çevirmişlər. Ərəblər eyni şəkildə «كَنْدَه kəndə» sözünü «خَنْدَقْ xəndək», «يَارَنْ yaran» kəlməsini isə «يَارَقْ yaraq» etmişlər. Ərəb şairi Zü r-Rümmə⁴¹ həmin sözü bu misrada işlətmişdir: «كَانَهُ مُتَقَبِي يَلْمَقْ عَزَبُ». Heç kim çıxıb türklər bu sözü farslardan almışdır deyə bilməz. Çünki mən onu sərhədlərin lap o biri ucunda savadsız, cahil türklərin dilindən də eşitdim. Onların diyarında yağış çox yağır, onlara yapıncı hər kəsdən daha çox lazımdır.

يَزَنَا Y e z n ə⁴²: böyük bacının əri.

يَكْنَا Y i g n ə: iynə. İri iynəyə, çuvaldıza «تَمَن يَكْنَا təmən yignə» deyilir.

BU BABIN MATVİ⁴³ OLAN SÖZÜ

يُمَغِي Y u m ğ ı: toplu, çox. «يُمَغِي نَانِكْ yumğı nənq = çoxlu şey», «كِشِي kişî»
يُمَغِي كَلْدِي yumğı kəldi = camaat topa halında gəldi».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالِي FƏ'ALİ BABI

يَلَاجِي Y a l a ç ı: «يَلَاجِي ارْ yalaçı ər=hər şeydə insanı günahkar sayan, it-tiham edən kimsə, şərxtata».

⁴¹ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 45), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.32), Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 42) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.654) bu şairin adını «نَوَالِرْمَهْ» şəklində göstərmişlər. Zü r-Rümmə (696-735) Əməvilər dövrünün böyük şairlərindən biri olmuş, qədim ərəb şeir ənənələrini sədaqətlə davam etdirmişdir. Onun şeirinin tərcüməsi belədir: «كَانَهُ مُتَقَبِي يَلْمَقْ kə-ənnəhu mutəqəbbi yalmakin = o sanki yalmak geymişdi. Yəni o, türklərin yalma dedikləri yapıncı geymiş kimi idi.

⁴² Çinlilər bu sözü «yəznə» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.32). Biz bu tipli bəzi sözləri e ilə veririk.

⁴³ Sözü tərkibində hərfi-illət varsa, ona «matvi» deyilir.

يَلَاجِي Y a l a ç ı : lavaşın bir növünə də «يُوْغَا يَلَاجِي yalaçı yuğa» deyilir, çünki ona toxunan kimi qırılır.

يُبَاغُو Y u b a ğ u : «يُبَاغُو ايش» yubağu iş = üzərində durulmaması, əhəmiyyət verilməməsi lazım olan iş».

يُرِيغُو Y o r ı ğ u : «يُرِيغُو يير» yoriğu yer = gəziləsi-gediləsi yer». Bu, məkan ismidir, zaman ismi də belədir.

يِرَاغُو Y ı r a ğ u : çalğıcı; müğənni, şərqiçi.

يَشَاغُو Y a ş a ğ u : «بُو اَر اَل اَزُون يَشَاغُو» bu ər ol uzun yaşağu = uzun yaşamaq bu adamın haqqıdır». İsmi-zaman və ismi-məkan da belədir.

يَمَاغُو Y a m a ğ u : «بُو تُون اَل يَمَاغُو» bu ton ol yamağu = bu paltar yamağa dəyər, yamanmaq bu paltarın haqqıdır».

يِبَاكُو Y a b a k u : türklərin bir boyu.

يِبَاقُو Y a b a k u : yun yoluntusu. Başdakı tük keçə kimi olduqda «يِبَاقُو بُلْدِي yabaku boldı» deyilir.

يِبَاقُو Y a b a k u : «يِبَاقُو سَقِي» Yabaku suwı = öz mənbəyini Kaşğar dağlarından alan, Fərqanə ilə Özçənd arasında axan çay».

يُلَاغُو Y ü l ə ğ ü : dəstək, dayaq. «يُلَاغُو نَانِك» yüləğü nənq = dəstək olan, dayanılan nəsən».

يَنِيكُو Y ə n i ğ ü : «بُو اَرَاغْت اَل يَنِيكُو» bu urağut ol yəniğü = bu qadın doğmaq üzrədir».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَان FƏ'LAN BABI

يِبْجَان Y a p ç a n : yovşan. ب p hərfini ف f-ə çevirməklə «يَبْجَان yawçan» da deyilir. Bu qayda barədə danışmışıq.

يَمِشَان Y e m ş ə n: qıpçaq diyarında bitən bir yabanı meyvəsinin adı.⁴⁴

يَقْغَان Y a w ğ a n: yavan. «يَقْغَان أَش» yawğan aş = yavan aş, içində ət olmayan yemək».

يَلْغَان Y a l ğ a n: yalan. Bəzən bu söz sifət olur: «يَلْغَان كِشِي» yalğan kişi = yalançı adam», «يَلْغَان سَوُز» yalğan söz = yalan söz».

يُلْغُون Y ı l ğ u n: yulğun, yulğun kolu.

يِيْكِيْن Y i p k i n⁴⁵: «يِيْكِيْن نَانِك» yipkin nənq = qonur rəngli, tünd qırmızı, ərgüvan rəngində olan nəsən».

يَلْكِْن Y ə l k i n: qonaq. «يَلْكِْن اَتْلِغ» yəlkin atlıq = atlı qonaq». Oğuzlar ى y əvəzinə اَلْف əliflə bu sözə «اَلْكِْن əlkin» deyirlər.

يَمْلَان Y a m l a n: gəmiricilərdən olan bir siçan növü .

فَعِيلَان FƏ'İLAN BABI

يَتِيْكَان Y e t i ğ ə n⁴⁶: «yeddi qardaş» adı verilən ulduz, Böyük Ayı bürcü.

يَسِيْمَان Y a s ı m a n: su boşaldarkən boğazı qur-qur edən kuzə.

يَلِيْمَان Y a l ı m a n: adda-budda baş verən çapulçuluq, talançılıq.

فَعَلَى FƏ'ƏNLİ BABI

يُنْدَى Y o n ı n d ı: yonqar, talaşa.

Üç hərfli və onlara əlavə olunanlar bölməsi bitdi.

⁴⁴ Bəsim Atalayın qeydinə görə. «يَمِشَان» sözü bu gün də Anadoluda «yemişan» şəklində işlədilir, tikanlı bir kolun üstündə bitən qırmızı, kiçik meyvələrə deyilir (DLT, III, s.37). Bu, bizdəki yemişan kolu və meyvəsidir. Salih Mütəllibov bu sözü «yımşan» (TSD, III tom, bet 44), çinlilər «yemşən» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.34).

⁴⁵ Çinlilər bu sözü «yepkin» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.34).

⁴⁶ «Yeddi» sözü ilə bağlı olduğu üçün bu sözü «yətigən» deyil, «yətikən» kimi oxuduq.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

يَبِغْت Y a p ğ u t: yun və ya tük didintilərindən doldurulmuş mindər və buna bənzər şeylər.

يَبِج Y a p t a ç: yağışda, qarda çobanların geydikləri kiçik bir yapıncı.

يَبِج Y a p ğ u ç: eşşək və ona bənzər heyvanları sürmək üçün işlədilən dəyənək.

يَسْغَاج Y a s ğ a ç: urva taxtası, xəmir yaymaq üçün işlədilən taxta. Əsli «ياسى يِغَاج»dır, «yastı ağac» deməkdir.

يَغْمُر Y a ğ m u r: yağmur, yağış.

يَمْر Y a m ğ u r: yağmur. Bu məsələdə də işlənmişdir: «تجما ابرق كذك ار سا يغمرقا يرار neçəmə oprak kedhük ərsə yağmurka yarar = paltar nə qədər köhnə olsa da, yenə yağmurda işə yarar», (yapıncı nə qədər köhnəlsə də, yağmurda kara gələr). Bu söz xidmətçilərindən birini axmaqlığı və ya zəifliyi üzündən qovmaq istəyən adama deyilir və «necə olmasa, onun da yaradığı bir iş var, ondan həmin işdə istifadə et, özün dincəl» mənasında işlənir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

فیدی بُلْت يَغْمُرِن

کرب تَتاراق تَرین

قِرقا قَدْتی اَل قَرِن

اَقِن اَقْرانکَرشور

«Koydı bulut yağmurın,

Kərip tutar ak torın,

Kırka kodhtı ol karın,
 Akın akar, ənqrəşür».
 Qoydu bulud yağmurunu,
 Gərib tutdu ağ torunu,
 Qıra tökdü öz qarını,
 İnləyərək axar sel.

(Bulud səmaya öz ağ torunu gərdi, yağışını qırlara, qarını isə dağlara tökdü, dağlardan inləyərək, uğuldayaraq sel axır).

يَرِيْزُ Y a r p u z: yarpız, gözəl rayihəli bir ot, qır nanəsi.

يَرِيْزُ Y a r p u z: ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, manqust. Bu məsəldə də işlənmişdir: «قنجا برسا يريز اترو كلر». يلان يريزدن قجار. یلان یارپوزدین کاچار، کاڭچا بارسا، یارپوز اترۇ کالور = ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar»⁴⁷. Bu söz sevmədiyi şeydən çəkinən, ancaq yenə də o şeyə yaxalanan adam haqqında deyilir.

يُلْدُزُ Y u l d u z: ulduzlara verilən ümumi ad. Müştəri ulduzuna Ərəntüz, Mizan ulduzuna Karakuş, Sürəyyaya Ülkər, Yeddi qardaş ulduzuna Yetigən, Qütb ulduzuna Təmür-kazuk, Mərrix ulduzuna Bakırsokım deyilir⁴⁸.

⁴⁷ Dilimizdəki «ilanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da gəlib yuvasının ağzında bitər» şəklindəki atalar sözünün əsil mənası indi anlaşılır. Buradakı «yarpız» sözü əslində bitki deyil, firon siçanı imiş. Çünki yarpız xoş ətirli bir bitkidir və ilanın ondan zəhləsi gedə bilməz. İlanın zəhləsi yuvasının ağzında «bitən», yəni dikəlib duran və onu gözləyən firon siçanından, manqustdan gətirmiş...

⁴⁸ «Divanü lüğat-it-türk»də 7 planetin (yulduz) və 12 bürcün (ükək) türkçə adlarına rast gəlirik. Sonralar türk dillərində onların yerini əsasən ərəbcə və farsca terminlər, müasir dövrdə isə latın mənşəli terminlər tutmuşdur. Konkret olaraq bu maddəyə gəlincə, burada bəzi yanlışlıqlar vardır. Məsələn, yazma nüsxənin 51-ci səhifəsində Mizan ulduzuna Ərəntüz deyildiyi halda, burada həmin ulduz Müştəri adlandırılır. Yazma nüsxənin 167-ci səhifəsində isə Qaraquş ulduzuna Müştəri ulduzu deyilmişdir, bu maddədə həmin ulduz Mizan adlandırılır. Bu mövzu Mahmud Kaşğarının müasiri, dahi türk şairi və mütəfəkkiri Yusif Xas Hacib Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasında daha geniş və dəqiq şəkildə işlənmişdir. Məlumat üçün bax: Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig, Bakı, Elm, 2003, s. 88-89.

يَلْدِز Y ı l d ı z: ağacın kökü, damarı. İnsanın soyu da buna bənzədilərək «يَلْدِزْلِغْ tüblüg yıldızlıg» deyilir ki, «əsələtli, nəcabətli, köklü» deməkdir.

يَلْسُوْز Y o l s u z: yolunu azan adam. Əsli [و vav ilə] «يُولْسُوْز»dur.

يَرْدَش Y e r d ə ş: həmyerli. «يَرْدَش كِشِي yerdəş kişi = həmyerli adam».

Bu, iki adamın eyni şəhərdən olmasıdır. Onlar bir-birinə «يَرْدَش yerdəş» deyirlər. Oğuzca.

يَرْمَش Y a r m a ş: yaxşı döyülmüş bulğur və buna bənzər şeylər⁴⁹.

يَرْمَش Y a r m a ş: «يَرْمَش اُونْ yarmaş un = narın un». Bu iki söz mənə etibarilə bir-birinə zidd olsa da, kökləri birdir.

يُغْرُش Y u ğ r u ş: türklərə görə, xalq içindən çıxıb vəzirlik dərəcəsinə çatan bir adamdır. Nə qədər varlı olursa-olsun, bu ünvan bir farsa, yaxud başqasına verilə bilməz⁵⁰. Yuğruş xaqandan bir dərəcə aşağıdır. Ona qara ipəkdən bir çadır (çətir?) verilir. Yağışda, qarda, istidə başı üstündə tutulur.

يُنْجِغْ Y u n ç ı ğ : «يُنْجِغْ ايشْ yunçığ ı ş = pozuq, perspektivsiz iş».

يُنْجِغْ Y u n ç ı ğ : «يُنْجِغْ اَرْ yunçığ ər = zəif, cılız, arıq, xəstəhal adam». Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَذْلِكْ أَرِغْ كَفْرَدِي

يُنْجِغْ يَنْزَرْدِي

أَرْدَمْ يَمَا سَفْرَدِي

أَزْنْ بَسْكِ جَرْتَلُورْ

«Ödhlək arığ kəwrədi,

⁴⁹ Salih Mütəllibov bu sözü «kraxmal» (TSD, III tom, bet 47), uyğurlar «yarma» (TTD, III tom, bet 52), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «pis üyüdülmüş, qalın, qaba un» kimi (DLT-2005, s.667) tərcümə etmişlər.

⁵⁰ «Farsa, yaxud başqasına» ifadəsi həm Salih Mütəllibovda (TSD, III tom, bet 47), həm də uyğurlarda (TTD, III tom, bet 54) var. Lakin Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər həmin cümləni belə çevirmişlər: «Bu işə yararlı və geniş tərəfdar kütləsinə malik olsa da, atlı bir savaşaçıya [süvariyə], yaxud ona bənzər bir şəxsə bu ünvan verilə bilməz» (DLT-2005, s.706).

Yunçığ yawuz tawradı,
 Ərdəm yemə sawradı,
 Ajun bəgi çərtilər».
 Dövrən tamam zəiflədi,
 Miskinlər, pislər davrandı,
 Ərdəm yenə sovruldu,
 Dünya bəyi yox olur.

(Dövrən zəiflədi, miskinlər, düşkünlər davranıb qabağa düşdülər, dünyanın bəyi Əfrasiyab öldükdən sonra zamanənin insanları fəzilətdən, ərdəmdən uzaqlaşdılar).

يُرْتُغُ Y o r t u ğ: savaş günündə və ya bir yerə gedərkən xaqanın yanında olan adamlar, məyyəət.

يِرْلِغُ Y a r l ı ğ: yoxsul, biçarə. Bu sözdən alınaraq « يِرْلِغُ yarlığ ər » deyilir ki, «rəhm edilən adam» deməkdir.

يِرْلِغُ Y a r l ı ğ: xaqanın məktubu, fərmanı, buyruğu. Çigilcə. Bu sözü oğuzlar bilmirlər.

يِشْلِغُ Y a ş l ı ğ: « يِشْلِغُ كُوزُ yaşlıg köz = yaşlı göz ».

يِشْلِغُ Y a ş l ı ğ: yaşlı. « يِشْلِغُ ər = yaşlı adam ». Gənc olmayan heyvanlar üçün də belə deyilir. Əsli « ياشلِغ » dir.

يِمْلِغُ Y a m l ı ğ: « يِمْلِغُ كُوزُ yamliğ köz = çöp düşən göz ». Əsli « ياملِغ » dir.

يِبْغَاقُ Y a p ğ a k: quş ovunda istifadə edilən bir tələ növü.

يِتْغَاقُ Y a t ğ a k: xaqanın və ölkənin qoruyucusu, mühafizi, keşikçisi.

« يِتْغَاقُ يَتْغَاقُ yatğak yattı = keşikçi yatdı »⁵¹.

⁵¹ Bəsim Atalayın ciddi tənqiddə məruz qaldığı bir söz də budur. Opponentləri bu tənqiddə haqlıdılar. Çünki «yatğak» termini hətta Osmanlı dövründə də işlənmişdir. Mənası «qarovulçu, mühafiz, keşikçi» deməkdir. «Yatğak yattı» sözü «keşikçi uyudu» deyil, «keşikçi gecəni keşik çəkərək keçirdi» deməkdir. Salih Mütəllibov bu nüansın fərqi nə varmamış, «mühafizəçi adam yattı» kimi (TSD. III tom, bet 49) çevirmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «yatğak yattı» cümləsini «adam gecəni qarovulda keçirtirdi» (DLT-2005, s.673), uyğurlar isə «keşikçi gözət kıldı» (TTD, III tom, bet 56) şəkildə tərcümə etmiş. Hüseyn Düzgün də doğru çevirmişdir (دل ت s.459).

يُدْرُقُ Y u d h r u k: yumruq. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « يات نيك ياغلغ تِكُوسِنْدَا اوزنك قاتلغ يُدْرُقُ ييک yatnıñq yağlıǵ tiküsindən öznüñq kanlıǵ yudhruk yeg = yadın yağlı tikəsindən özünün qanlı yumruǵu yaxşıdır», (qohumun yumruqla vurmaı yadın yağlı tikəsindən yaxşıdır). Bu söz qohumlar arasında inciklik düşən zaman onları barışdırmaq üçün söylənir.

يَرْمَقُ Y a r m a k: pul.

يَسْتُقُ Y a s t u k: yastıq.

يَقْلُقُ Y a w l a k: pis, yava, dəyərsiz. « يَقْلُقُ كِشِي yawlak kişi = bədxasiyyət adam».

يَقْلَاقُ Y a w l a k: pis, düşkün. Hər şeyin pisi. Oğuzca və qırçaqca. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُلْسَا كِشِي يُزِينْكَ

كُورْكُلُغُ يُزِنْ كُورْئِنْغِيل

يَقْلُقُ كُذْرُ تِلْئِنْغِيل

اَذْكَوْ سَقْغُ تِلْئِنْغِيل

«Külsə kişi yüzinqə,
Körklüg yüzin körüngil,
Yawlak ködhəz tılınqını
Edhgü sawıǵ tiləngil».
Gülsə biri üzünə,
Göstər görklü üzünü,
Ad-san dilə özünə,
Diqqətlə seç sözünü.

(Əgər bir adam sənin üzünə gülsə, sən də onu gülər üzlə qarşıla, dilini pis sözlərdən qoru ki, adın-sanın elə yayılsın).

يَقْلَاقُ Y a w l a k: « يَقْلَاقُ سَرِغُ Yawlak Sarıǵ» bir bəyin adı idi.

يَفْلَاق Y a w l a k: «يَفْلَاق yawlak» sözü «şiddətli, qatı, sərt» deməkdir.

«يَفْلَاق قَتَع يَفَاج» yawlak katıq yığaç = çox sərt ağac».

يُمَغَاق Y u m ğ a k: yumaq, yuvarlanan və yuvarlaq olan hər şey. «يُمَغَاق تَنَا yumğak tənə=yuvarlaq danə». Uç ləhcəsində. Zənnimcə, «tənə» sözü farsca «danə» sözündən alınmışdır, türklər onu türkcələşdirərək «تَنَا tənə» demişlər.

يُمَشَاق Y u m ş a q: yumşaq, hər şeyin yumşağı.

يَنَدَق Y a n d a k: «يَنَدَق تِكَان ياندak tikən = gəvən tikan».

يَنَدَق Y a n d a k: «يَنَدَق جَكَر ياندak çəkər = havadan şəh kimi ağacların üstünə yağan şirə, filloksera».

يَنَدَق Y a n d a k: soysuz. «يَنَدَق ات⁵² yandık at⁵² = soysuz at».

يَنَدَق Y u n d a k: at peyini, təs. Yalnız atlarla bağlı işlədilən sözdür. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يَغِينَق ارسا كَرَل يَنَدَق تَكِير» yağınq ərsə kərə⁵³ yundakı təgir = düşmənin olsa da təsi qalar», (qoy düşmənin də mal sahibi olsun, barı atının təsi qalar, onu yandırıb qızınarsan).

يَنَفَق Y u n ğ a k⁵⁴: kökü sabun kimi köpüklənən bir bitki.

[Qayda]:

Bilməlisən ki, fe'l kökünə artırılan ق ka hərfi alət ismi yaradır. Məsələn, «اوردى ordı» sözündən alınan «ارغاق orğaq» sözü kimi.

⁵² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu misal «bir qüsuru, şikəstliyi olan at» kimi çevirmişlər (DLT-2005, s.658).

⁵³ Bu söz mətnə «كَرَل kərə⁵³» şəklindədir, ancaq «كَرَك kərək» olmalıdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.711) və uyğurlar bunu «kərək» kimi (TTD, III tom, bet 59) oxumuşlar. Salih Mütəllibov da müvafiq qeyd vermişdir (TSD, III, bet 51).

⁵⁴ Bu söz mətnə «يَنَفَق yunğuk» şəklindədir. Bəsim Atalayın fikrincə, əslində «يَنَفَق yunğak» olmalıdır (DLT, III, s.45). Salih Mütəllibov onu «yanğuk» kimi (TSD, III tom, bet 52), uyğurlar (TTD, III tom, bet 59), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.43) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «yunğuk» kimi (DLT-2005, s.711) oxumuşlar.

Bu «يُنْغَاقٌ yunğaq» sözü də «يُودِي yudi» sözündən yaranmışdır. Mənası «yumaq» deməkdir.

يَنْلِقُ Y a n l ı k: yanlıq, çoban heybəsi, dağarcıq.

يَنْجُقُ Y a n ç u k: kisə, pul kisəsi, tütün kisəsi.

يُدْرِكُ Y ü d r ü k: yüklük; üstünə paltar və ya əşya qoyulan şey; dolab, masa və buna bənzər şeylər.

يُزْلِكُ Y ü z l ü g: «اِكِي يُزْلِكُ اَر» iki⁵⁵ yüzlük ər = ikiüzlü adam».

يُزْلِكُ Y ü z l ü g: «اِكِي يُزْلِكُ كُزْنَقُو» iki yüzlük köznqü = ayna».

يُغْرِكُ Y ü g r ü g: «اِتُّ يُغْرِكُ» at = qaçağan at, yüyrək at».

يُغْرِكُ Y ü g r ü k: Oğuzlar ağıllı, bilikli, hikmət sahibi adamlara «يُغْرِكُ بِلْغَا» yügrük bilgə» deyirlər.

يُكْسِكُ Y ü k s ə k: «اِتُّغُ يُكْسِكُ» yüksək tağ = yüksək dağ, hündür dağ».

Hər hansı bir şey hündür, yüksək və uzun olsa, ona «يُكْسِكُ yüksək» deyilir. Bu, quş tükü mənasına gələn «يُوكُ yük» sözündən alınmışdır. Çünki onun təbiətində yüksəlmək vardır. Beləliklə, hər yüksək şeyə bu ad verilmişdir. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَسْ أَسْ كُرْبُ يُكْسِكُ قَلِقُ فُودِي جَقَار

بِلْغَا كِشِي أَكْتُ بَرِبُ تَقْرُقُ أَقَار

«Üs əs körüp yüksək kalık kodı çakar,

Bilgə kişi ögüt berip tawrak ukar».

Kərkəs quşu leşi yüksəkdən görüb aşağı enər,

Bilgə kişi öyüd verib tez anlayar.

(Kərkəs quşu⁵⁶ yüksəkdən uçarkən leşi görüb tez aşağı şığıyar, bilgə kişinin ovu isə öyüd-nəsihətdir. Ağıllı adam öyüdü eşidən kimi tez əzbərləyər və yadında saxlar).

⁵⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu və bundan sonrakı misalda verilən «iki» sözünü hər yerdə olduğu kimi burada da «ekki» kimi (DLT-2005, s.719) oxumuşlar.

يُكْسِك Y ü k s ə k⁵⁷: üskük, barmaq qabı. Tuncdan, yaxud dəridən hazırlanır, dərzilər iynə batmaması üçün onu barmaqlarına taxırlar.

يَلِيك Y e l p i k: cin vurması, yel çarpması. «أرکا يلیک تكدی» ərgə yelpik təgdi = adama yel toxundu»

يِيكِل Y i p k i l: ərgüvan rəngi. «يِيكِل تون» yipkil ton = ərgüvan rəngində paltar». Burada ل l hərfi ن n hərfini əvəz etmişdir⁵⁸.

يَرْتِم Y a r t ı m: ayrılmış. «بِر يَرْتِم بُدُون» bir yartım budhun = xalqdan ayrılmış bir bölük».

يُغْرُم Y o ğ r u m: «بِير يُغْرُم اُون» bir yoğrum un = bir dəfə yoğrulacaq qədər un, bir xəmirlik un»⁵⁹.

يَتْرُم Y e t r ü m: buraxılmış. «يَتْرُم سَاج» yetrüm saç = buraxılmış saç», (ilk saç qırıldıqdan sonra buraxılan saç?)⁶⁰.

يَرْشِم Y a r ş ı m: «بِير يَرْشِم يِر» bir yarşım yer = at yarışı keçiriləcək böyükükdə yer; qoşmaq, qaçmaq yarışmaq üçün yer».

يُكْرُم Y ü g r ü m: «بِير يُكْرُم يِر» bir yügrüm yer = bir dəfəyə yüyürüləcək, qət ediləcək qədər yer, bir nəfəsə qaçılacaq yer».

⁵⁶ Beytin uyğurca tərcüməsində kərkəs quşunun «tapquş», leşin isə «tapnı» adlandırıldığına gördük (TTD, III tom, bet 61). Deməli, «tapquş», yəni kərkəs hərfi mənada «leşyeyən» deməkdir.

⁵⁷ Karl Brokkelmanın və Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «يُكْسِك yüksük» şəklində olmalıdır. Salih Mütəllibov isə Bəsim Atalayın qeydini zikr etsə də, onu «Divan»dakı az qala hər sözü çağdaş türkcə ilə qarşılaşdırmaqda qınayır (TSD, III tom, bet 53), özü isə addımbaşılı Əlişir Nəvaidən, ara-sıra da digər özbək klassiklərindən misallar göstərir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmin sözü məhz «yüksük» kimi (DLT-2005, s.717) vermişlər. Uyğur naşirlər isə bu sözü «yüksək» kimi (TTD, III tom, bet 61) oxumuş, «oymaq» kimi tərcümə etmiş, üsküyün tuncdan və dəridən hazır-landığını yazmışlar. Çinlilər də «yüksək» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.44).

⁵⁸ Yəni sözün əslinin «يِيكِل yipkil» olduğuna işarə vurulur.

⁵⁹ «Bir atım çay», «bir bişirim ət» modeli üzrə «bir yoğrum un» deməkdir. Bu model bir maddə sonra «yarşım» və «yügrüm» sözlərində də görünür.

⁶⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «يَتْرُم yetrüm» sözünü belə tərcümə etmişlər: «məhkəm yığılıb-bağlandıqdan sonra arxaya salınan saç» (DLT-2005, s.687). Uyğurca mətni adətən başa düşmək olur, lakin bu maddənin tərcüməsini dəqiq anlamaq mümkün olmadığı üçün burada verə bilmədik.

يَبْكِن Y i p k i n: «يَبْكِن تُون» yipkin ton=ərğüvan rəngində paltar». Bu, ال hərfi ilə ayrı bir sözdür.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيْلَاغ Y a y l a ğ: yaylaq, yayla, yayda qalınan yer.

فَعَالِل FƏ'ALİL BABI

يَلَاغ Y a l a w a ç: peyğəmbər. «يَلَاغ» yalavaç» da ayrı bir sözdür.

يَلَاغ Y a l a f a r: xaqanın göndərdiyi elçiyə verilən addır. Uyğurca. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يَلَاغ أَلْمَاس، يَلَاغ أَلْمَاس» yaş ot köyməs, yalafar ölməs = yaş od yanmaz, elçi ölməz», (yaş ot yanmadığı kimi, elçi də öldürülməz. Elçiliyi nə qədər ağır və acı olsa da, ona zaval yoxdur. Bu, ulu Tanrının «مَا عَلَيَّ إِلَّا الرَّسُولُ» ayəsi [=elçinin vəzifəsi ona deyilən sözü çatdırmaqdır] kimidir.

يَبِيْتَق Y a b i t a k: «يَبِيْتَق» yabıtak at = çılpaq at, belində yəhəri və çulu olmayan at», «أَلْ أَتَغ يَبِيْتَق مُنْدِي» ol atıg yabıtak mündi = o, çılpaq ata mindi».

يَمَاجِك Y ə m ə ç ü k: buğda daşınan kiçik çuval; kisə.

فَعَلَلُو FƏ'ƏLLU BABI

يَفِشَغُو Y a f i ş ğ u: qızılıq, yaxud güren adı verilən yabanı meyvə. Ona «يُمُشَغَا» yumuşğa» da deyilir.

يَكْرِمَا Y i ğ i r m ə: iyirmi. «يَكْرِمَا» yigirmi» də deyilir.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل FƏ'ƏLƏL BABI

بِيرْلَغ Y ı p a r l ı ğ: «بِيرْلَغ كَسْرُكُو» yıparlıq kəsürgü=müşk saxlanan mücrü». Bu məsəldə də işlənmişdir: «بِيرْلَغ كَسْرُكُوْدِن بِيْر كِتْسَا بِيْذِي» yıparlıq kəsürgüdin yıpar kitsə, yidhi kalır = mücrüdən ənbər getsə də iyi qalar», (qabdan müşk getsə də iyi getməz). Bu söz sərvəti getsə də, bir az malı qalan və istənilən zaman küncdən-bucaqdan bəzi şeylər tapan adam barədə deyilir.

يَغْرِلَغ Y a ğ ı r l ı ğ: yağırılı, yağırı olan. «يَغْرِلَغ تَغْيِي» yağırılıq təwəy = yağırılı, beli yaralı dəvə». Başqası da belədir.

يُلْرِلَغ Y u l a r l ı ğ: cilovlu, yüyənli, noxtalı. «يُلْرِلَغ اَت» yularlıq at = cilovlu, yüyənli at».

يَبْيَغْلَغ Y a p ı ğ l ı ğ: qapalı, bağlı, «يَبْيَغْلَغ قَبْع» yapılıqlı kapuğ=qapalı qapı».

يَذْغْلَغ Y a d h ı ğ l ı ğ: yayılı, yayılmış, sərilməmiş. «يَذْغْلَغ شُشَاك» yadhıqlıq töşək = sərili, yayılı döşək».

يِرْغْلَغ Y a r a ğ l ı ğ: mümkündür. «يِرْغْلَغ اِش» yaraqlıq iş=mümkün olan iş».

يَزْغْلَغ Y a z ı ğ l ı ğ: açılmış. «يَزْغْلَغ اَت» yazıqlıq at = bağından açılmış at».
Başqası da belədir.

يِشْيَغْلَغ Y ı ş ı ğ l ı ğ: ipli. «يِشْيَغْلَغ اَر» yışıqlıq ər = ipli, ipi olan adam».

يُلْعَلْغ Y o l u ğ l u ğ: fidyəli. «يُلْعَلْغ كِشِي yoluğluğ kişi = fidyəsi ödənməmiş adam».

يَمْعَلْغ Y a m a ğ l ı ğ: yamaqlı. «يَمْعَلْغ تُون yamağlıq ton=yamaqlı paltar».

يِرْعَلْغ Y a r a ğ l ı ğ: zirehli. «يِرْعَلْغ ار yarağlıq ər = zirehli adam».

يِرْقَلْغ Y a z u k l u ğ: günahlı, günahı olan, suçlu.

يِشْقَلْغ Y ı ş ı k l ı ğ: dəbilqəli. «يِشْقَلْغ ار yışıklıq ər = başına dəbilqə, dəmir başlıq qoymuş adam».

يَسْعَلْغ Y a s ı ğ l ı ğ: gədələci. «يَسْعَلْغ يا yasıqlıq ya = gədələci olan yay».

يَعْقَلْغ Y a ğ a k l ı ğ: cevizli. «يَعْقَلْغ يَعاج yağaklıq yığaç = cevizli ağac».

يِرْنَلْغ Y u r u n l u ğ: ipək parçaları olan. «يِرْنَلْغ اراعْت ırunluğ urağut = ipək parçalara sahib olan qadın».

يِشْنَلْغ Y a ş ı n l ı ğ: şimşəkli. «يِشْنَلْغ بِلْت ışınlıq bulıt = şimşəkli bulud».

يَعْنَلْغ Y a ğ a n l ı ğ: fili olan. «يَعْنَلْغ ار yağanlıq ər=fili olan adam, filban».

[Qayda]:

Bu bölmə⁶¹ bəzi mənaları ehtiva edir.

Bunlardan biri ismi-məful mənasına gəlməkdir. Məsələn: «يَذْعَلْغ تَشَاك yadhıqlıq töşək» və «يِرْزَعْلْغ ات yazıqlıq at» kimi. Bunlar «sərilmiş döşək» və «açılmış at» deməkdir. Digəri isə adı verilmiş şeyin sahibi olmaq mənasıdır. Məsələn: «يِرْلْغ ار yıparlıq ər=ənbəri olan adam» kimi. Bu, yuxarıda da gördüyün kimi, «sahib» mənasındadır. «يَقْلْغ تَقْسِي ayaklıq təwsi=kasalı, qədəhli məcməyi», «أَيْغَلْغ اف ıyüğüğ əw=kəmərli ev» deməkdir.

⁶¹ Mahmud Kaşğari burada -lığ/-luğ şəkilçisi qəbul edən sözləri nəzərdə tutur.

يَرِنْدَق Y a r ı n d a k: türk qayışı. Keçi dərisindən hazırlanır.

يَبْشَغَاق Y a p u ş ğ a k: tikanlı bir ot, pıtrax. Fındıq boyda olur, atların və başqa heyvanların quyruğuna yapışır. Hər işə qarışan, burnunu soxan adama «yapuşğak» deyilir.

يَبْرَغَاق Y a p u r ğ a k: ağacın yarpağı. Kitabın yarpağına, səhifəsinə də belə deyilir.

يَبْجَلَق Y ı ğ a ç l ı k: ağaclıq, ağacı olan yer. Şalban olan yerə də belə deyilir.

يَدْغَلَق Y a d h a ğ l ı k⁶²: piyada üçün, piyadalıq; piyada yürümək.

يَذْغَلَق Y ı d h ı ğ l ı k: qoxmuş, qoxmuşluq, yıpranmışlıq.

يَمْغَلَق Y a m a ğ l ı k: yamaqlıq. «يَمْغَلَق بوز» yamaqlıq böz = yamaq üçün hazırlanan, ayrılan bez».

يِلْغَلَق Y ı l ı ğ l ı k: ilqlıq, istilik.

يَغْلَق Y a ğ a k l ı k: cəvizlik, cəviz, qoz bitən yer, sahə.

يِرْغَلَق Y a r u k l u k: nur, işıq, aydınlıq.

يِرْغَلَق Y ı r a k l ı k: uzaqlıq, iraqlıq.

يِلْنْدَق Y a l ı n d a k: yalın, çılpaq. «يِلْنْدَق ار» yalındak ər = çılpaq adam».

يِكْتَلِك Y i ğ i t l i k: igidlik, gənclik. Buradan alınaraq «سز اتيك يكتليكي» əsiz anınq yigitligi» deyilir ki, «heyif onun igidliyinə, gəncliyinə» deməkdir.

يُرْكَلِك Y ü r ə k l i g: ürəkli. «يُرْكَلِك ار» yürəkli ər = ürəkli, cəsur adam».

يِتْزَلِك Y e t i z l i k: genişlik, bir şeyin eni.

يُلْكَلِك Y ü l ə k l i g: dayanmış, söykənmiş. «يُلْكَلِك يغاچ» yüləkliq yığaç = bir şeyə dayanmış, söykənmiş ağac».

يِلْكَلِك Y i l i k l i g: ilikli. «يِلْكَلِك سنكوك» yilikliq sünqük = ilikli sümük».

⁶² Yazma və basma nüsxədə «يَذْغَلَق yadhaqlıq» sözü hərəkəsizdir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فُعْلَان FƏ'ƏL'AN BABI

اَيْتَغَان A y ı t ğ a n: soruşan. «أَل كِشَى أَل تَلِم سَوْرُ اَيْتَغَان ol kişi ol təlim söz ayıtğan = o adam çox söz soruşan adamdır».

يِرْتَغَان Y a r a t ğ a n: yaradan. «أَل بَيْرِك يِرْتَغَان تَنْقِرَى أَل يَرِغ يَارَاتْغَان ol yerig yaratğan = yeri yaradan tanrıdır». Başqası da belədir.

يِرْتُغَان Y a r u t ğ a n: aydınladan, işıqlandıran. «أَل كُنْ أَل اِرْتُغَان كُنْ أَل اِرْتُغَان ol kün ol ajunuğ yarutğan = dünyanı işıqlandıran günəşdir».

يُرْتُغَان Y o r u t ğ a n⁶³: yel buraxan. «أَل كِشَى يُرْتُغَان كِشَى ol kişi = yel buraxan adam».

يَغْتَغَان Y a ğ u t ğ a n: yaxınlaşdıran. «أَل كِشَى أَل اَوْزَن يَغْتَغَان ol kişi ol özin yağıtğan = o adam özünü daim başqalarına yaxınlaşdıran adamdır».

يَغْتِغَان Y a ğ ı t ğ a n: yağdıran. «أَل تَنْقِرَى أَل يَغْمُرُ يَغْتِغَان ol yağmur yağıtğan = yağışı yağdıran tanrıdır».

يَغْتِغَان Y a ğ ı t ğ a n: düşmənçilik edən. «أَل كِشَى أَل تَنْجَى يَغْتِغَان ol kişi ol tutçı yağıtğan = o adam daim düşmənçilik edəndir».

يُمْتِغَان Y u m ı t ğ a n: toplanan, toplaşan. «أَل كِشَلَارُ أَل يُمْتِغَان ol kişilər ol yumıtğan = o adamlar daim bir iş üçün toplanan adamlardır».

يِيرُغَان Y a p u r ğ a n: örtən, qapayan, gizlədən. «أَل اَيْشِن يِيرُغَان bu ər ol ışın yapurğan = bu adam işini daim gizləyən adamdır». Hər hansı bir şey gizləmək də belədir.

يِشْرُغَان Y a ş u r ğ a n: gizləyən. «أَل نَنْقِن يِشْرُغَان bu ər ol nənqin yaşurğan = bu adam malını gizləyəndir». Başqası da belədir.

⁶³ Yazma və basma nüsxədə bu söz «أَل كِشَى يُرْتُغَان» şəklində yazılmışdır. Bu baba uyğun olması üçün «أَل كِشَى يُرْتُغَان» şəklində olması lazımdır.

يَبِشْغَان Y a p u ş ğ a n: yapışqan. «ايشقا يَبِشْغَان ol ər ol işka yapuş-
ğan=o adam işə yapışandır, işə yapışmaq onun adətidir».

Hər hansı bir şey bir şeyə bağlansa, yenə belə deyilir.

يُشْلْغَان Y u ş u l ğ a n: axan. «قانى يُشْلْغَان bu baş ol kanı yuşulğan
=bu daim qanı axan yaradır».

بُشْلْغَان B u ş u l ğ a n: «الکى ايشقا بُشْلْغَان bu ər ol əligi işka buşulğan
=bu adamın əli işdə yeyindir, iş xüsusunda əli yatqındır».

يَغْلْغَان Y ı ğ ı l ğ a n: yığılan. «مندا كِشى يَغْلْغَان bu yer ol munda kişi
yığılğan = bu yer adamların daim yığıldığı yerdir».

يَقْلْغَان Y ı k ı l ğ a n: yıxılğan, yığılan. «تتجى يَقْلْغَان ol tam ol tutçı
yıkılğan = o divar daim yığılandır». Başqası da belədir.

يُغْرْكَان Y o ğ u r k a n: yorğan.

يُغْرْكَان Y ü g ü r g ə n: çapar. Çindən çıxaraq islam diyarına gəlmək üz-
rə olan karvandan daha əvvəl onların məktubunu, xəbər-
lərini gətirən adam.

يُغْرْكَان Y ü g ü r g ə n: «يُغْرْكَان ات = yüyürək at». Başqası da
belədir.

يُغْرْكَون Y ü g ü r g ü n: darı kimi qırmızı dənələri olan bitkidir. Bunu
türkmənlər yeyirlər.

يَمْرْكَان Y e m ü r g ə n: sökən, qoparan. «سوف ال يغاغج يَمْرْكَان bu suw ol
yığaçığ yemürgən = bu su daim ağacın dibini oyandır». Hər hansı bir şeyin dibini oyan, sökən şey barədə də bu
söz işlənir.

يِرْلْكَان Y i r i l g ə n: yarılan. «تتجى يرلکان bu butık ol tutçı yiril-
gən = bu budaq daim çatlayan, yarılandır».

يُمْلْكَان Y ü m ü l g ə n: yumulan. «كوزى يُمْلْكَان bu ər ol közi yümül-
gən = bu adam daim gözü yumulandır».

BU BABIN MATVİ OLANLARI

يَزْعَجِي Y a z ı ğ ç ı: yazıçı, mirzə. Qohumlar arasında məktub gətirib-götürən elçi. Oğuzca.

يَيْلِغَان Y a y ı l ğ a n⁶⁴: yayılan. «يَيْلِغَان كِشِي yayılğan kişi = bir yerdə dura bilməyən biqərar, səbatsız adam».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل فƏ'LƏLƏL BABI

يُرْكَمَج Y ö r g ə m ə ç: [yemək növü; resepti]: işkəmbə və bağırsağ incə-incə doğranır, bağırsağ içinə doldurulur, bişirilərək, yaxud qızardılaraq yeyilir.

يَتَغَشِقُ Y a t ğ a ş u k⁶⁵: bir yerdə başqa biri ilə yatan. «يَتَغَشِقُ أَعْرَى yatğa-şuk oğrı = yatma zamanı».

يَقْرَقِن Y a k r ı k a n: fındıq boyda qırmızı meyvəsi olan bir bitkidir, yel adamın dodoqlarını çatlatdığı zaman yapışdırılsa çat və yarıqlar sağalır.

يَقْرَقَان Y a k r ı k a n: buz yağı (?). Bu, buz parçalananda ondan ayrılan yağa bənzər şeydir⁶⁶.

⁶⁴ Bu söz matvi qismindən ola bilməz. Sözün matvi olması üçün onun sonunda hərfillət olmalıdır. Bu söz bundan əvvəlki qismə aiddir.

⁶⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni iki maddə halında belə vermişlər: «Y a t ğ a ş u k: yataq yoldaşı». «Y a t ğ a ş ı k: yatğaşik uğrı=gecənin üç hissədən ibarət olduğu düşünülə, gecənin ilk hissəsi» (yalnız müəyyən bir ləhcədə) (DLT-2005, s.673). Uygurlar da bu maddəni «Y a t ğ a ş u k: biri ilə yatan kişi» və «Y a t ğ a ş ı k: yatar çağ», yəni «yatmaq vaxtı» olmaq üzrə iki maddə halında vermişlər (TTD, III tom, bet 75). Çinlilər də uygurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, III cild, s.54).

⁶⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni belə tərcümə etmişlər: «donmuş, buz kəsilməmiş iç yağı; kəsildiyi zaman iç yağı parçaları tökülür» (DLT-2005, s.664). Bu tərcümə də bir az naqisdir, məna tam aydın deyil. Uygurların tərcüməsi belədir: «buz [bağlamış] yağ, don[muş] yağ. Belə yağ parçalananda ondan buza bənzər qəlpələr qopur» (TTD, III tom, bet 75). Bu tərcümə daha anlaşıqlı və aydındır.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يُباقلق Y u b a k u l a k⁶⁷: qızdırmadan titrəmə. Yabaku və yəmək dillərində.

يُباقلق Y a b a k u l a k⁶⁸: bayquş. Yabaku və yəmək dillərində.

Beş hərflilər bölməsi bitdi.

---

⁶⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yapakulak» şəklində (DLT-2005, s.660) oxumuşlar. Çinlilər də belə oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.54).

⁶⁸ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 76), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.55) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yapakulak» şəklində (DLT-2005, s.660) oxumuşlar. Salih Mütəllibov isə hər iki sözü «yabakulak» kimi (TSD, III tom, bet 64) vermişdir.

ALTI HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

يَرْسِنْجِغ Y a r s ı n ç ı ğ : murdar, pis, iyrənc. « يَرْسِنْجِغ نَانَك yarsınçığ nənq =pis, iyrənc, murdar şey».

يَغْمُرْجِل Y a ğ m u r ç ı l : « يَغْمُرْجِل يِير » yağmurçıl yer = yağmuru çox olan yer».

[Qayda]:

Bu bir qaydadır: hər hansı bir şey bir nəsnə üzərində çox davamlılıq göstərsə, ardı kəsilmədən fasiləsiz sürsə, o isimə جِل [-çil şəkilçisi] əlavə edilir. Bu yolla yaranan söz sifət olur. Məsələn, « تَبْجِل يِير » tüpçil yer» deyilir. « تَبْجِل يِير » boran deməkdir. Buna جِل [-çil suffiksi] artırılmaqla boranın çox olması bildirilir. Eyni şəkildə uzun müddət xəstə olan adama « اِيَكْجِل » deyilir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, bu qaydanın işlənmə dairəsi məhduddur, geniş tətbiq olunmur.

Tanrıya şükr olsun, başında hərfi-illət olan isimlər kitabı bitdi.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

BAŞDA HƏRFİ-İLLƏTLİ FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

يَبْتِي Y a p t i: bağladı, bərkitdi. «ار قَبْعُ يَبْتِي» ər kapuğ yaptı = adam qapı qapadı».

يَبْتِي Y a p t i: qurdu. «ار تَوْرُ يَبْتِي» ər tor yaptı = adam tor düzəltdi, tələ qurdu», (quş və ya başqa şey tutmaq üçün tələ qurdu).

يَبْتِي Y a p t i: yapdı, yapışdırdı. «إِشْلَارُ أْتَمَاكُ يَبْتِي» işlər ötmək yaptı = qadın çörək yapdı», (təndirə çörək yapdı).

يَبْتِي Y a p t i: hördü. «ار تَامُ يَبْتِي» ər tam yaptı = adam divar hördü», (يَبَارُ - يَبْمَاقُ yapar – yapmak).

يَرْدِي Y a r d i: yardı. «ار يَغَاچُ يَرْدِي» ər yığaç yardı = adam ağac yardı». Başqası da belədir. Yerə şırım çəksə və ya çəpərləsə yenə belə deyilir, (يَرَارُ - يَرْمَاقُ yarar – yarmak).

يُرْدِي Y ö r d i: «ارَاغْتُ أَوْغْلِنُ بَشِكْتِنُ يُرْدِي» urağut oğlın beşiktin yördi = qadın uşağını beşikdən götürdü», (يُرْمَاقُ - يَرَارُ yörər – yörmək).

يَرْدِي Y e r d i: «أَلُ بَنْقُ يَرْدِي» ol butik verdi = o, budaq yardı». Başqası da belədir. Bu, dəmir tətbiq etmədən yaş bir şeyi uzunlamasına yarmaqdır. (يَرْمَاقُ - يَرَارُ yerər – yermək)⁶⁹, «yarmak» bir şeyi kəsərək zorla yarmaqdır, ayırmaqdır, «yermək» isə onu asanlıqla yarmaqdır. Bu məsələdə də işlənmişdir: «تَبْنِغُ تَاشُ يَرَارُ تَاشُ يَرَارُ» tapuğ taş⁷⁰ yarar, taş başığ yarar =

⁶⁹ Bəsim Atalay bu sözü «yirdi–yirər–yirmək», bəlkə də «yırdı–yırar–yirmək» kimi oxumağa tərəfdardır. Bu tipli şeylərə dilimizdə də çox rastlanır. Məsələn: «cızıq–cizik», «siyirmək–sıyıрмаq», «çirmənmək–çırmanmaq» və s.

⁷⁰ Bu söz təsirli olduğu üçün «تَاشُ تَاشِغُ» şəklində olmalıdır.

xidmət daşı yarar, daş da qayıdı başı yarar». Bu söz ağasından yaxşılıq görən, ancaq onun düşmənlərinə kömək edən xidmətçi haqqında deyilir.

یَزْدِ Y a z d i: açdı. «أَل تُكُونُ يَزْدِ ol tügün yazdı = o düyün açdı».

یَزْدِ Y a z d i: yazdı. «أَل بِيْتِك يَزْدِ ol bitik yazdı = o, kitab yazdı».

یَزْدِ Y a z d i: yanıldı. «أَل سَوْرُنْدَا يَزْدِ ol sözündə yazdı = o, sözündə yanıldı».

یَزْدِ Y a z d i: az qala... «أَل اَنْی اُرُو يَزْدِ ol anı uru yazdı⁷¹ = o, onu az qala vuracaqdı, döyəcəkdı».

یَزْدِ Y a z d i: vura bilmədi. «أَل كِيَكْنِي يَزْدِ ol keyikni yazdı = o, geyikə ox atdı, vura bilmədi». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَزْمَاس اْتِم بَلْمَاس. يِيَكْلَمَاس بِلْكَا بَلْمَاس» yazmas atım bolmas, yanqılmas bilgə bolmas = çaşmayan atıcı (ovçu), yanılmayan bilgin olmaz (yoxdur)», (يَزَار- يَزْمَاق) yazar – yazmaq).

يُوزْدِ Y ü z d i: üzdü. «أَر سَفْدَا يُوزْدِ ər suwda yüzdi = adam suda üzdü».

يُوزْدِ Y ü z d i: yayıldı. «أَرِنْك يُوزْدِ irinq yüzdi = irin bədənə yayıldı».

يُوزْدِ Y ü z d i: üzdü. «أَر تَغْم يُوزْدِ ər tuğum⁷² yüzdi = adam kəsilmiş heyvanın dərisini üzdü, çıxartdı», (يُوزَار- يَزْمَاق) yüzər – yüzmək).

يَسْدِ Y a s d i: buraxdı. «بَك سُوْسِين يَسْدِ bəg süsin yasdı = bəy qoşunu tərxis etdi».

يَسْدِ Y a s d i: bu sözün əslı «أَر يَاسِن يَسْدِ ər yasın yasdı = adam yayının kirişini çıxartdı» sözündən alınmışdır.

يَسْدِ Y a s d i: sökdü. «خَان جَوَاج يَسْدِ xan çuvaç yasdı = xan çadırını sökdü», (xan başı üstündəki çadırının düyününü açdı), (يَسَار- يَسْمَاق) yasar – yasmak).

⁷¹ Salih Mütəllibov «أَرُو» sözünün sonundakı vav hərfini v kimi qəbul etdiyinə görə həmin sözü «uruv», misalı isə «ol anı uruv yazdı» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 67).

⁷² Türkcə son nəşrdə bu söz «tokum» kimi verilmişdir (DLT-2005, s.719).

یَشْدَى Y a ş d ı: gizləndi. «أَل مَنِ كَرُبْ يَشْدَى ol məni körüp yaşdı = o məni görüb gizləndi». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَفَى مَنب قَوَى أَر يَشْمَاس təwəy münüp koy ara yaşmas = dəvəyə minməklə qoyunlar arasında gizlənmək olmaz», (dəvəyə minən özünü qoyunlar arasında gizləyə bilməz). Bu söz hər tərəfə yayıldıqdan sonra gizlədilmək istənən iş haqqında deyilir, (يَشْمَاق - يَشَار - yaşar – yaşmaq).

يُشْدَى Y ü ş d i: axıtdı. «أَل بَكْنَى يُشْدَى ol bəkni yüşdi = o, bozanı axıtdı», (o, bozanı sürəhinin lüləsindən axıtdı). Boza arpa, buğda, darı kimi bitkilərdən düzəldilən içkidir, (يُشَار - يَشْمَاق) yüşər – yüşmək)⁷³.

يَغْدَى Y a ğ d ı: yağdı. «يَغْمُرُ يَغْدَى yağmur yağdı = yağış yağdı». Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُتْلُغْكَ قَا قُشَا يَغَارْ kutluğka koşa yağar=qutluya, bəxtəvərə qoşa-qoşa yağar», (bəxtəvər adama vərədlət üst-üstə gələr), (يَغْمَاق - يَغَار) yağar – yağmaq). Qar və dolu yağsa, yenə belə deyilir.

يَغْدَى Y ı ğ d ı: yığdı, yığışdırdı. «أَل مَنِ أَشْقَا يَغْدَى ol məni aşka yığdı = o məni yeməyə qoymadı». Başqası da belədir.

يَغْدَى Y ı ğ d ı: «أَل تَرِغْ يَغْدَى ol tarığ yığdı = o, taxıl yığdı». Hər hansı bir şeyi yığan adam üçün də belə deyilir, (يَغْمَاق - يَغَار) yığar – yığmaq).

يُفْدَى Y u w d ı: yuvarladı. «أَر ثَبِيقْ يُفْدَى ər topık yuwdı = adam top yuvarladı». Başqası da belədir. Bu beytdə də işlənmişdir:

⁷³ Bəsim Atalay yazma nüsxədə düzəliş aparılaraq «يُشْدَى» sözünün bu şəkllə salındığını, əslində isə bu kəlmənin «yuşdı-yuşar-yuşmaq» şəklində olduğunu yazmışdır (DLT, III, s.60). Salih Mütəllibov bu fe'li «yüşdi» şəklində vermişdir (TSD, III tom, bet 68). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 81) və Hüseyn Düzgün bu sözü «yuşdı» (دل ت s.467), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə iki variantda - «yuşdı/yüşdi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.713). Çinlilər «yuşdı» şəklində vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.58).

تَفَرُّ يَغِيبُ سَفْ أَقِنِ ائْدَى سَقِنِ

قَرْمُ كِيبَى اِيْدِشِن قَوْدَى يُقَار

«Tawar yığıp suw akın indi sakın,
Korum kipi idhişin⁷⁴ kodı yuwar».

Yığılan mal axan su kimidir, özünü gözlə,
Sahibini qaya kimi aşığı yuvarlar.

(Mal-sərvət yığmaqdan bəhs edərək deyir: dağdan gələn sel qayanı necə yuvarlayırsa, yığılan mal da öz sahibini eləcə məhv edə bilər).

يُقْدَى Y u w d i: qaçdı. «أَشْيَاكُ يُقْدَى eşyək yuwdı = eşşək qaçdı».

يُقْدَى Y u w d i: aldatdı. «أَلْ أَلْ ائْدَى يُقْدَى ol anı ardı-yuwdı = o ona hiylə etdi, aldatdı»⁷⁵.

يُقْدَى Y u w d i: qovuşdu. «أَرْ قَدَاشِن فَرْدَى يُقْدَى ər kadaşın kurdı-yuwdı = adam qohum-qardaşa qovuşdu», (yaxın adamına qovuşdu, ona mal verərək könlünü aldı), (يُقْمَارُ - يُقْمَارُ yuwar – yuwmək).

يُقْدَى Y a k d i: yaxdı. «أَرْ بَشَقَا يَقْعُ يُقْدَى ər başqa yakığ yakdı = adam başına yaxı yaxdı».

يُقْدَى Y a k d i: «أَلْ ائْكِرْ يُقْدَى ol anqar yakdı = o ona yaxınlaşdı».

يُقْدَى Y a k d i: «أَيْكُ كَلْمَاكى يُقْدَى anınq kəlməgi yakdı=onun gəlişi yaxınlaşdı».

⁷⁴ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu beytin ilk mısarası xeyli qarışıqdır. İkinci mısradan isə «idişin» əvəzinə «idhisin» olmalıdır, çünki «idiş=qədəh, piyalə, kasa», «idhi» isə «sahib» deməkdir. Beytin məzmununa da məhz «sahib» sözü uyğundur (DLT, III, s.62). Biz bu beyti bir az fərqli tərcümə elədik. Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 69) və Hüseyn Düzgün (دل ت s.357-58) Bəsim Atalayın qeydlərini nəzərə almışlar. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «indi» sözünü «endi», «kipi» sözünü «kepi» (DLT-2005, s.714), uyğurlar «idişin» yerinə doğru olaraq «idhisin», «indi» sözünü «andı», «kipi» sözünü «kəbi» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 83). Çinlilərin də mətn altında müvafiq qeydi vardır (DLT-Çin, III cild, s.59).

⁷⁵ Bəsim Atalay yazma nüsxədə bu sözdə düzəliş aparıldığını, nəticədə «təwdi» yerinə «yuwdi» yazıldığını göstərmişdir (DLT, III, s. 62).

يَقْدَى Y a k d ı: «أَلْ أَنْقَرِ الْيَكْدَى ol anqar əlig yakdı=ona əli ilə toxundu», (يَقْمَق-يَقَار yakar–yakmak).

يُقْدَى Y u k d ı: bulaşdı, keçdi. «كَا يَغْ يُقْدَى əliggə yağ yukdı = ələ yağ bulaşdı».

يُقْدَى Y u k d ı: «أَنْقَرِ أَيْكْ أَدْوَزِي أَنْقَرِ يُقْدَى anınq udhuzı anqar yukdı = onun qoturu ona keçdi». Hər hansı bir şey başqa şeyə bulaşsa və ya keçsə, yenə belə deyilir, (يُقْمَق-يُقَار yukar – yukmak).

يَقْدَى Y ı k d ı: yıxdı, uçurdu. «أَلْ أْفِنْ يَقْدَى ol əwin yıkdı = o, evini uçurdu». Başqası da belədir, (يَقْمَق-يَقَار yıkar – yıkmak).

يَلْدَى Y a l d ı: alovlandı. «أَوْتْ يَلْدَى ot yaldı = od alovlandı».

يَلْدَى Y a l d ı: iltihablandı. «بَاشْ يَلْدَى baş yaldı = yara iltihablandı».

يَلْدَى Y a l d ı: yaladı. «كُونْ يَوْمُكْ يَلْدَى kün yüzüg yaldı = gün adamın üzünü qarşdı, yaladı, qaraltdı», (يَلْمَق-يَلَار yalar–yalmaq).

يَلْدَى Y o l d ı⁷⁶: qurtardı, buraxdı, «أَرْ بَلْنَقْ يَلْدَى ər bulunuk⁷⁷ yoldı = adam dustağı buraxdı».

يَلْدَى Y o l d ı: azad etdi. «أَرْ تُتُغْ يَلْدَى ər tutuğ yoldı = adam girovu azad etdi».

يَلْدَى Y o l d ı: yoldu. «أَرْ قُشْ يَلْدَى ər kuş yoldı = adam quş yoldu», (tük-lərini yolmaq üçün qaynar suya saldı, pöşülədi). Dəridən tük yolunsa, yenə belə deyilir. Başqası da belədir.

يَلْدَى Y o l d ı: «أُرَاغْتْ بَشِنْ يَلْدَى urağut başın yoldı = qadın öz mehr və başlığından vaz keçərək ərindən ayrıldı, başını, canını qurtardı», (يَلْمَق-يَلَار yolar – yolmaq).

يَلْدَى Y o l d ı: «أَلْ بَيْتِكْ يَلْدَى ol bitik yoldı = o, kitab yazdı, üzünü köçürdü».

⁷⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu fe'li «yuldı» kimi (DLT-2005, s.707) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.61-62) və uyğurlar «yoldı» ilə başlayan maddələrin hamısını «yuldı» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 85-86).

⁷⁷ Bu söz «بَلْنَقْ bulunuk» deyil, «بَلْنَقْ bulunuğ» olmalıdır.

يَلْدِي Y e l d i: qoşdu, çapdı. «اتلغ يَلْدِي atlıg yeldi = atlı qoşdu, çapdı».

Başqası da belədir, (يَلْمَاك - يَلْمَاك) yelər – yelmək).

يَلْدِي Y e l d i: yeyildi. «أش يَلْدِي aş yeldi = yemək yeyildi». Başqası da

belədir, (يَلْمَاك - يَلْمَاك) yelür – yelmək).

يُيْمَدِي Y ü m d i: yumdu. «أر كوز يُيْمَدِي ar köz yüm-di = adam göz yumdu»,

«يُيْمَاك - يُمَاك»⁷⁸.

يَنْدِي Y a n d i: döndü. «أر يُولْدَن يَنْدِي ar yoldan yandı = adam yoldan

döndü». Başqası da belədir. Bu məsələdə də işlənmişdir:

«يَنْكُق مَنكُوكُ تِرلَمَاس، سِين قَا كِرُوب كِرُوكُ يَتَمَاس» yalnquk mənqgü

tirilməs, sınka kirüp kirü yanmas = adam əbədi diri qal-

maz, yaşamaz, qəbrə girən geri dönməz, qayıtmaz».

يَنْدِي Y a n d i: təhdid etdi, yanıldı. «بَك آتِي يَنْدِي bæg anı yandı = bəy onu

yanıldı, təhdid etdi». Başqası da belədir.

يَنْدِي Y a n d i: alışdı, yandı. «أوت يَنْدِي ot yandı = od yandı». Bu mənada

«يَلْدِي yaldı» sözü də var. Qıpçaqca.

يَنْدِي Y a n d i: qusdu. «أر يَنْدِي ar yandı = adam qusdu», (يَنْمَاق - يَنْمَاق) yanar

– yannmaq). Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَنْدِي أَرِنِجْ أَعْرَغِي

كَلْدِي بَرُوكُ تَعْرَغِي

أَوُزِي قُوسِي أَعْرَغِي

أَلْب لَار قَمُغ تِرْكَشُور

«Yandı ərinç oğrağı,

Kəldi bərü tığrağı,

Özi kuyı oğrağı,

Aıplar kamuğ tirkəşür».

Bəlkə fikrindən döndü,

⁷⁸ Bəsim Atalayın fikrincə, bu sözlər «u» ilə «yumdı-yumar-yumak» olmalıdır (DLT, III, s.64).

Onun xəbərçisi bəri gəldi,
Dərəyə varmaq üzrədir,
Bütün alplar toplaşirlar.

(Düşməndən bəhs edərək deyir: bəlkə də o, əzmindən vaz keçdi, bizə onun elçisi gəlir, elçi dərəyə varmaq üzrədir, alplar isə savaşa üçün toplaşirlar).

يُنْدَى Y u n d ı: yuyundu. «سُقْدَا يُنْدَى ار ər suwda yundi = adam suda yuyundu, yaxandı».

يُنَار- يَنْمَاق Y u n d ı: «ار يُنْدَى ər yundu = adam abdəst aldı». Oğuzca. (يُنَار- يَنْمَاق) yunar – yunmak).

يُنْدَى Y i n d i: sordu, soruşdurdu, xəbər aldı. «أَلْ أَيْكْ أَيْنْ يُنْدَى ol anıñ əwin yindi = o onun evini soruşdu, evinin harda olduğunu xəbər aldı». Bu kəlmənin əsli «يُنْدَى yindti» sözüdür, qısaltdılmışdır, (يُنْدَمَاق- يُنْدَار yindər – yindmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يُودَى Y u d ı: yudu. «ار تُونْ يُودَى ər ton yudı = adam paltar yudu». Başqası da belədir, (يُور- يُومَاق) yur – yumak). Bu məsəldə də işlənmişdir: «قَانْ قَانِغْ قَانْ بِلَا يُومَاق» kanıq kan bilə yumas = qanı qanla yumazlar», (qanı qanla yumazlar, fitnəni fitnə ilə deyil, sülhlə aradan qaldırirlar).

يُودَى Y e d i: yedi. «ار أَشْ يُودَى ər aş yedi = adam aş⁷⁹ yedi». Başqası da belədir, (يُور- يِيمَاق) yer – yemək).

⁷⁹ Bizim məcburiyyət qarşısında çox vaxt «yemək» deyə tərcümə etdiyimiz «aş» sözünü uyğurlar hər yerdə haqlı olaraq «aş» deyə verirlər. Dilimizdə «aş» yeməklərin ümumi adıdır, «aşxana» sözü də bunu göstərir, «aş»ın plov mənası sonra yaranmışdır.

ÜÇ HƏRLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏRƏKƏLİ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

يَبْرُدِي Y a p u r d i : parlatdı, süpürdü. «أل بيرك يَبْرُدِي ol yerig yapurdı = o, yeri parlatdı, süpürdü».

يَبْرُدِي Y a p u r d i : gizlədi, saxladı. «ار سوزك يَبْرُدِي ar sözük yapurdı = adam sözü gizlədi, saxladı», (يَبْرُمَاق - يَبْرُرُ yapurur – yapurmak).

يَتْرُدِي Y i t ü r d i : itirdi. «ار يَرْمَاق يَتْرُدِي ar yarmak yitürdi = adam pul itirdi». Başqası da belədir, (يَتْرُمَاق - يَتْرُرُ yitürür – yitürmək).

يُذْرُدِي Y ü d h ü r d i : yüklədi. «أل تَفِي كَا يُك يَزْرُدِي ol təwəygə yük yüdhürdi = o, dəwəyə yük yüklədi». Başqası da belədir, (يُذْرُرُ - يُذْرُمَاق yüdhürür – yüdhürmək). Bu beytdə də işlənimişdir:

أغْرُقْ أَغْرَاشِنَكْنِي أذْنَاغَقَا يُذْرُمَا

أَجْرُبْ أَرْنَكْ أَشَارِبْ أذْنَاغْنِي تُذْرُمَا

«Ağruk ağır işinqni adhnağuka yüdhürmə,

Açrup özünq öşərip adhnağunı todhurma».

Ağır yükünü başqasına yükləmə,

Özünü acliqdan öşərib başqasını doyrurma.

(Öz yükünü başqasına yükləmə, gözün qaralana qədər özünü ac qoyub başqasını doyrurma).

يَشْرُدِي Y a ş a r d i : yaşardı. «أْت يَشْرُدِي ot yaşardı = ot yaşardı», (يَشَارُرُ - يَشْرُمَاق yaşarur - yaşarmak).

یَشْرُدِ Y a ş u r d i: gizlədi. «أل نائک یَشْرُدِ ol nənq yaşurdi = o, əşyanı gizlədi», (یَشْرُمَاق - یَشْرُر - yaşurur – yaşurmak).

یَقْرُدِ Y a k u r d i: yaxınlaşdırdı. «أل اتغ مئکا یَقْرُدِ ol atıg manqa yakurdi = o, atı mənə yaxınlaşdırdı». Başqası da belədir, (یَقْرُر - یَقْرُمَاق yakurur – yakurmak).

یَقْرُدِ Y a k u r d i: tez-tez nəfəs aldı, tənqəfəs oldu. «کشی یَقْرُدِ kişi yakurdi = adam tövşüdü, tez-tez nəfəs aldı», (یَقْرُر - یَقْرُمَاق yakurur – yakurmak).

یُكْرُدِ Y ü g ü r d i: qoşdu, yüyüdü. «ار یُكْرُدِ er yügürdi = adam qoşdu», (یُكْرُور - یُكْرُمَاق yügürür – yügürmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أندب ألغ تبارو
تفرق کلب یُكْرِكِل
فرعق یلن بۇدن کر
قندا تشر فودی ال

«Ündəp uluğ tabaru
Tawrak kəlip yügürgil,
Kurğak yılın budhun kör,
Kanda tüşər kodı ıl».
Yaşlı adam haylasa,
Dərhal yüyür yanına,
Quraq ildə köçsə el,
Sən də köçüb ora get.

(Yaşlı, ulu bir adam səni çağırırsa, dərhal onun səsinə səs ver, ona tərəf qoş, yüyür, qıtlıq, quraqlıq vaxtı el hara köçsə, sən də onunla bərabər köç get). El-obaya bir fəlakət üz versə, onunla birlikdə ol deməkdir.

يُكْرَدِي Y ü g ü r d i: «أَل بُوْزُ يُكْرَدِي ol böz yügürdi =o, bezə əriş düzəltdi»,
(يُكْرَمَاك - يُكْرُر - يügürür – yügürmək).

يَمْرُدِي Y a m u r d i: kəsdi. «أَر يَغَاچ يَمْرُدِي ar yığaç yamurdi = adam ağac kəsdi». Başqası da belədir, (يَمْرُمَاق - يَمْرُر - yamurur – yamurmak).

يَبِيْشْدِي Y a p ı ş d i: yapışdı. «يَلِم يُوْگَا يَبِيْشْدِي yəlim yükkə yapışdı = tutğal quş lələyinə yapışdı». Hər hansı bir nəsne bir şeyə yapışsa və ya taxılsa, yenə belə deyilir.

يَبِيْشْدِي Y a p ı ş d i: «إِت كَيِكَا يَبِيْشْدِي it keyikkə yapışdı=it geyiki tutdu, dişni keçirdi, yapışdı», (يَبِيْشْمَاق - يَبِيْشُر - yapışar – yapışmak).

يَدِّشْدِي Y a d h ı ş d i: yayıldı. «أَل اَنْكِر تَشَاك يَدِّشْدِي ol anqar töşək yadhışdı =o ona döşək sərməkdə, yaymaqda, döşəməkdə kömək etdi». Yarış üçün də belə deyilir, (يَدِّشْمَاق - يَدِّشُور - yadhışur – yadhışmak).

يُدِّشْدِي Y o d h u ş d i: «أَل قَلِيْج تِن قَان يُدِّشْدِي ol kılıçtın kan yodhuşdı = o, qılıncdan qan silməkdə kömək etdi». Kitabdan hər hansı bir şeyi silmək və hər hansı mayenin bir şeyin üstündəki izini silmək də belədir, (يُدِّشْمَاق - يُدِّشُور - yodhuşur – yodhuşmak).

يَدِّشْدِي Y ı d ı ş d i: «يَدِّشْدِي نَانِك يَدِّشْدِي yıdışdı nənq = bir şeyin hissələri, parçaları bir-birinin içində çürüdü, yıprandı», (يَدِّشْمَاق - يَدِّشُور - yıdışur – yıdışmak).

يَدِّشْدِي Y e d i ş d i: «أَل مَنكَا يَتِكَاك يَدِّشْدِي ol manqa yenqək yedişdi = o mənə heybənin kənarını tikməkdə kömək etdi». Boğçanın və buna bənzər şeylərin kənarını tikmək də belədir, (يَدِّشُور - يَدِّشْمَاق yedişür – yedişmək). Bundan əvvəlki f'elin məsdəri «يَدِّشْمَاق yıdışmak» şəklində ق ka ilədir.

يُدْهَى Y ü d h ü ş d i: yüklədi. «أَلِ اِكْي تَرْغ يُدْهَى» olar ikki tarıǵ yüdhüşdi =o iki adam buǵda yükləməkdə bir-birinə kömək etdilər». Başqası da belədir, yarış üçün də belə deyilir, (يُدْشُورُ - يُدْشُمَاكُ yüdhüşür – yüdhüşmək).

يَرِشْدَى Y a r a ş d ı: uyuşdı, anlaşıdı. «أَلَار اِكْي يَرِشْدَى» olar ikki yaraşdı = onlar ikisi bir işdə bir-biri ilə uyuşdular, anlaşıdılar, dil tapdılar». Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَرْتَقْ بُلْبْ بِلِشْدَى

مَنْك تَقْر سَتِشْدَى

بِسْتَا بِلَا يَرِشْتَى

كِزْلَب تَتَار تَايْمَى

«Ortak bolup bilişdi,
Məninq tawar satışdı,
Bistə bilə yaraştı,
Kizləp tutar tayımı».
Ortaq olub tanışdı,
Mənimlə mal satışdı,
Bistə ilə anlaşıdı,
Gizlər mənim tayımı.

(Vəfasız bir adam haqqında deyir: o mənimlə tanışlıqdan sonra ortağım oldu, malımı satmaqda mənə kömək etdi, ev sahibi ilə anlaşıdı, məndən dayçamı gizlədir). «Bistə» taciri evində qonaq saxlayan adamın adıdır. Tacir onun evində qalır, o da tacirin malını satır, qoyunlarını yığır, tacir gedən zaman ondan hər iyirmi qoyuna bir qoyun alır. Toxsı, çigil, yağma boylarında belədir, özüm şəxsən görmüşəm, (يَرِشُورُ - يَرِشْمَاقُ yaraşur – yaraşmaq).

يُرشدى Y a r ı ş d ı : yarışdı. «أل أنیک برلا ات یرشدی» ol anıñq birlə at yarışdı = onunla at çapmaqda yarışdı».

يُرشدى Y a r ı ş d ı : tən töldü. «أل أنیک برلا تَقَارِيرُشدى» ol anıñq birlə tawar yarışdı = onunla malı yarı-yarıya böldü». Miras bölgüsündə də belə deyilir, (يُرشور- یرشماق) yarışur – yarışmaq).

يُرشدى Y o r ı ş d ı : yeridi, yürüdü. «أل مَنیک برلا یرشدى» ol məninq birlə yorışdı = o mənimlə yeriməkdə yarışdı».

يُرشدى Y o r ı ş d ı : «تورقو یرشدى» torku yorışdı = ipək parça yol-yol oldu». Başqası da belədir. Bu, ipək parça yıpranmağa üz tutan zaman söylənir, (يُرشور- یرشماق) yorışur – yorışmaq).

يُرشدى Y i r i ş d ı : ayrıldı, bölündü. «نەنق یرشدى نانک» = nəsne yarıldı, bölündü».

يُرشدى Y i r i ş d ı : irişdi. «ار یرشدى» ar yirişdi = adam irişdi». Başqası da belədir, (يُرشور- یرشماق) yirişür – yirişmək).

يُرشدى Y i r i ş d ı : zəiflədi. «یت تیشى یرشدى» it tışı yirişdi = itin dişi qüvvədən düşdü, zəiflədi». Başqası da belədir.

يُرشدى Y a z ı ş d ı : «أل انکار تُون یرشدى» ol anqar tügün yazışdı = o ona düyün açmaqda kömək etdi». Yarışma da belədir, (يُرشور- یرشماق) yazışur – yazışmaq).

يُرشدى Y a z ı ş d ı : «أل مَنکا یا یرشدى» ol manqa ya yazışdı = o mənə kirişi yaydan çıxarmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يُرشور- یرشماق) yazışur – yazışmaq).

يُعشدى Y a ğ u ş d ı : yaxınlaşdı. «بیر نانک بیرکا یُعشدى» bir nənq birgə yağuşdı = bir nəsne başqa bir nəsneyə yaxınlaşdı», (يُعشور- یرشماق) yağuşur – yağuşmaq).

يُعشدى Y ı ğ ı ş d ı : yığışdı. «أل مَنکا بُغداى یُعشدى» ol manqa buğday yığışdı = o mənə buğda yığmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يُعشور- یرشماق) yığışur – yığışmaq).

يُقَشْدِي Y u f u ş d i : «الار ائى يُقَشْدِي» olar ikki yufuşdı = onlar ikisi bir-birilə yardımlaşdılar, dost oldular», (يُقَشْمَاق - يُقَشُّور - yufuşmaq) ⁸⁰.

يُقَشْدِي Y u w u ş d i : «الار بير بيركا تُقُّق يُقَشْدِي» olar bir-birigə topık yuwuşdı = onlar bir-birinə top yuvarladılar», (يُقَشْمَاق - يُقَشُّور - yuwuşur - yuwuşmaq).

يُقَشْدِي Y a k ı ş d i : «ال انكر يقغ يقَشْدِي» ol anqar yakığ yakışdı = o ona yaxı yaxmaqda kömək etdi», (o, yara üstünə yaxı salmaqda ona kömək etdi).

يُقَشْدِي Y a k ı ş d i : yaxınlaşdı. «ائىك كئماكى يقَشْدِي» anıñ kəlməgi yakışdı = onun gəlməsi yaxınlaşdı». Hər hansı bir şeyin gəlişi yaxınlaşanda belə deyilir. Tuti dilli danışan zaman «ائىك ايرنى يقَشْمَاس انىق ىرنى yakışmas» deyilir ki, «sürətlə danışdığı üçün dodoqları bir-birinə dəyməz» deməkdir, (يُقَشُّور - يقَشْمَاق yakışur – yakışmaq).

تُقَشْدِي T o k u ş d i : «اثر تُقَشْدِي» udhuz tokuşdı = qotur yayıldı», (nəm olduğu üçün bədəndə qotur bir yerdən başqa yerə yayıldı), (تُقَشْمَاق - تُقَشُّور tokuşur – tokuşmaq).

يُقَشْدِي Y ı k ı ş d i : «ال انكر تام يقَشْدِي» ol anqar tam yıkışdı = o ona divar yıxmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يُقَشْمَاق - يقَشُّور yıkışur – yıkışmaq).

يِلْشْدِي Y ı l ı ş d i : ilıqlaşdı. «سُقُلال فمغ يِلْشْدِي» suqlar kamuğ yılışdı = sular tamam ilıqlaşdı». Başqası da belədir, (يِلْشْمَاق - يِلْشُّور yılışur – yılışmaq).

⁸⁰ Bəsim Atalayın fikrincə, bu f'el həm «yufuşmaq», həm də «yüfüşmək» şəklində ola bilər (DLT, III, s. 73). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.71) və uyuğurlar bu sözü «yüfüşdi» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 98). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə onu «yowuşdı/yöwüşdi» şəklində vermişlər (DLT-2005, s.711).

يَلِشْدِي Y ı l ı ş d ı : «ألار بئر اكنديكا أغرى يَلِشْدِي» olar bir ekindigə oğrı yılışdı = onlar bir-birini oğurluqda ittiham etdilər», (يَلِشْمَاق - يَلِشْمَاق - يَلِشْمَاق) (يَلِشْمَاق - يَلِشْمَاق)»⁸¹.

يُولِشْدِي Y o l u ş d ı : yoluşdurdular, yağma etdilər. «بُدُون بئر اكندينى يُولِشْدِي» budhun bir ekindini yoluşdı = xalq bir-birini yağma etdi», (يُولِشْمَاق - يُولِشْمَاق yoluşur – yoluşmak).

يَمَاشْدِي Y a m a ş d ı : «أل انكر ثون يَمَاشْدِي» ol anqar ton yamaşdı = o ona pal-tar yamamaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يَمَاشْمَاق - يَمَاشْمَاق) (يَمَاشْمَاق - يَمَاشْمَاق) yamaşur – yamaşmak). Yarış üçün də belə deyilir.

يُونُشْدِي Y o n u ş d ı : «ألار بئر بيركا أق يُونُشْدِي» olar bir birgə ok yonuşdı = onlar bir-birinə ox yonmaqda kömək etdilər». Yarışmaq və başqa şey üçün də belə deyilir, (يُونُشْمَاق - يُونُشْمَاق) (يُونُشْمَاق - يُونُشْمَاق) yonuşur – yonuşmak).

يَاتِكْتِي Y a t ı k t ı : yadlaşdı. «يَاتِكْتِي كِشِي يَاتِكْتِي» yağuk kişi yatıktı = qohum olan, yaxın olan adam yadlaşdı», (يَاتِكْتِي - يَاتِكْتِي) (يَاتِكْتِي - يَاتِكْتِي) yatıkar – yatıkmak).

يُوتِكْتِي Y ü t ı k t ı : «يُوتِكْتِي يَلْقَى يُوتِكْتِي» yılkı yutıktı = ilxı və mal-qara qardan öldü». İlxi və mal-qara soyuqdan qırılarda belə deyilir, (يُوتِكْتِي - يُوتِكْتِي) (يُوتِكْتِي - يُوتِكْتِي) yutıkar - yutıkmak).

يَزَقْتِي Y a z ı k t ı : «يَزَقْتِي يِيل يَزَقْتِي» yıl yazıktı = yaz fəsli girdi», (يَزَقْتِي - يَزَقْتِي) (يَزَقْتِي - يَزَقْتِي) yazıkar – yazıkmak).

يَشَقْتِي Y a ş ı k t ı : «يَشَقْتِي كُوزُ يَشَقْتِي» köz yaşıktı = göz yaşardı, göz yaşla dol-du», (göz günəşdən və ya günəş şüalarından qamaşdı), (يَشَقْتِي - يَشَقْتِي) (يَشَقْتِي - يَشَقْتِي) yaşıkar – yaşıkmak).

⁸¹ Bəsim Atalay bu sözü «yalışdı» şəklində oxumağı təklif etmişdir (DLT, III, s. 75). Salih Mütəllibov da eyni fikirdədir (TSD, III tom, bet 82). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yuluşdı» kimi (DLT-2005, s.708) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.72) və uyğurlar isə onu «yalışdı» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 100).

يَغْتِي Y a ğ ı k t ı: yağ ı oldu. «بَکَلار بَیربَیرکا يَغْتِي» bəglər bir birgə yağ ıktı = bəylər bir-birinə yağ ı oldular», (يَغْماق - يَغْفار yağ ıkar – yağ ıkmak).

يَبْدِي Y a p u l d ı: qapandı. «قَبْغ يَبْدِي kapuğ yapuldı = qap ı qapandı». Hər hans ı bir şey qapansa, yenə belə deyilir, (يَبْلُور - يَبْلِماق) yapulur – yapulmaq).

يُبْدِي Y u b a l d ı: əldən qald ı, əhəmiyyət verilmədi. «ايش يُبْدِي ış yubald ı=iş oldu ğu kimi qald ı», (يُبْلِماق - يُبَالور) yubalur-yubalmak).

يَتْدِي Y e t i l d i: yetişildi. «أل سوكا يَتْدِي ol sügə yetildi = o qoşuna yetişildi». Başqası da belədir, (يَتْلِماق - يَتْلُور) yetilür – yetilmək).

يَدْدِي Y a d h ı l d ı: yayıldı. «سُو يَدْدِي sü yadhıldı=qoşun yayıldı, ətrafa da ğıldı». Başqası da belədir.

يَدْدِي Y a d h ı l d ı: sərildi. «تُون كُونكا يَدْدِي ton küngə yadhıldı=paltar günəşə sərildi». Yayılan, sərilən hər şey barədə belə deyilir, (يَدْلِماق - يَدْلُور) yadhılur – yadhılmək).

يَدْدِي Y a d h ı l d ı: yayıldı. «ياغ ٹوندا يَدْدِي yağ tonda yadhıldı = yağ paltarda yayıldı». Başqası da belədir, (يَدْلِماق - يَدْلُور) yadhılur – yadhılmək).

يُدْدِي Y o d h u l d ı: «قان قَلجَتِن يُدْدِي kan kılıçtın yodhuld ı = qan qılıncdan təmizləndi».

يُدْدِي Y o d h u l d ı: «اتى ايدن يُدْدِي at ı anınq at ı aydın⁸² yodhuld ı = onun adı xaqanın dəftərindən silindi». Silinən və yox edilən hər şey üçün belə deyilir, (يُدْلِماق - يُدْلُور) yodhulur – yodhulmaq).

يَدْدِي Y e d h i l d i: «يَتگاک يَدْدِي yetgək yedhildi = boğça tikildi və içinə əşya qoyuldu», (يَدْلِماق - يَدْلُور) yedhilür – yedhilmək).

⁸² Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «ايدن aydın» şəklində ikən sonra düzəldilərək «اندين andın» şəklinə salınmışdır (DLT, III, s.77). «Ay» əsgərin adı və azuqəsi qeyd edilən dəftərdir.

يَرلدى Y a r ı l d ı: yarıldı. «قاب يَرلدى kap yarıldı = qab yarıldı, tuluq yarıldı». Başqası da belədir, (يَرلماق- يَرلور- yarılır – yarılmak).

يَرلدى Y a r ı l d ı: ayrıldı, qopdu. «بۇتق يَرلدى butıq yarıldı = budaq ayrıldı», (budaq ağacdan ayrıldı, qopdu). Hər hansı bir şey ayrılrsa, yenə belə deyilir, (يَرلماق- يَرلور- yarılır – yarılmak)⁸³.

يُرلدى Y o r u l d ı: «أغل بَشِكْتين يُرلدى oğul beşiktin yoruldu = uşaq beşikdən açıldı», (يُرلماق- يُرلور- yorulur – yorulmak).

يَزلدى Y a z ı l d ı: açıldı. «تۈگۈن يَزلدى tۈgۈn yazıldı = düyün açıldı». Başqası da belədir, (يَزلماق- يَزلور- yazılır – yazılmak)⁸⁴.

يَسلدى Y a s ı l d ı: «ایش يَسلدى iş yasıldı = iş buraxıldı, tərək edildi».

يَسلدى Y a s ı l d ı: «يا يَسلدى ya yasıldı = kiriş yaydan çıxarıldı».

يَسلدى Y a s ı l d ı: «سوُ يَسلدى sü yasıldı=qoşun dağıdıldı, tərxis edildi». Dağılan, dağıdılan hər şey haqqında belə deyilir, (يَسلور- يَسلماق yasılır – yasılmak).

يُشلدى Y u ş u l d ı: «قان يُشلدى kan yuşıldı = qan fışqırdı», (yaradan qan fışqırdı). Başqası da belədir, (يُشلور- يُشلماق yuşulur – yuşulmak).

يُشلدى Y u ş ı l d ı⁸⁵: «انیک الکی ایشقا يُشلدى anıq əligi işka yuşıldı = onun əli işə yatdı, əli işə uyuşdu».

يُشلدى Y u ş ı l d ı⁸⁶: sirkə və ya boza kimi şeylər güyümün lüləsindən axsa, yenə «يُشلدى yuşıldı» deyilir, (يُشلور- يُشلماق yuşulur – yuşılmak).

يَغلدى Y a ğ ı l d ı: «يَغمر يَغلدى yağmur yağıldı = yağış yağdırıldı». Başqası da belədir, (يَغلور- يَغلماق yağılır – yağılmak).

⁸³ Bu sözün «yarılmak» deyil, «yirilmək» olacağı barədə Bəsim Atalayın qeydi var (DLT, III, s.78).

⁸⁴ Bu sözün müzərəsini və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, III, s. 78).

⁸⁵ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.76) və uyğurlar bu sözü «yuşıldı» (TTD, III tom, bet 105), Salih Mütəllibov isə «yeşildi» kimi (TSD, III tom, bet 87) oxumuşlar.

⁸⁶ Salih Mütəllibov bu sözü «yüşildi» kimi (TSD, III tom, bet 87) oxumuşdur.

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «ار ایشتین یغدی = adam işdən çəkindi, qaçdı». Başqası çəkindsə, yenə belə deyilir. Bu f'el həm təsirli, həm də təsirsizdir, (یغماق - یغلور - یğılır - یğılmak).

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «بودن یغدی budhun yığıldı = xalq toplandı».

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «یرماق یغدی yarmak yığıldı = pul yığıldı». Başqası da belədir.

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «تبراق یغدی toprak yığıldı = torpaq yığıldı». Başqası da belədir, (یغماق - یغلور - یğılır - یğılmak).

یغدی Y u w u l d ı : «أغلان یغدی oğlan yuwuldu = oğlanın ağı başına gəldi», (ərköyünlüyü yatışdırdı), (یغماق - یغلور - یغولur - یغulmak).

یغدی Y u w u l d ı : «توپک یغدی topık yuwuldu = top yuvarlandı». Başqası da belədir. (یغماق - یغلور - یغulur - یغulmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

ایدم انکر سؤلما

قلبق اذو یغولما

یغغا سون سؤلما

قبتی مینک قایمی

«Aydım anqar sawulma,

Kulbak udhu yuwulma,

Yuwğa suwın suwulma,

Kaptı məninq kayımı».

Dedim ona sovulma, getmə,

Kulbak tərəfə axma,

Çirkli su ilə sulanma,

Qapdı mənim kayımı.

(Haqsızlığa uğrayan bir adamdan bəhs edərək deyir: ona dedim ki, getmə, Kulbak tərəfə axma (Kulbak adam adıdır), onun

yolunda yuvarlanma, çirkli suya həvəs göstərmə, kay oymağından gətirilmiş köləmi qapdı).

يَغْدِي Y ı ğ ı l d ı : «سو يَغْدِي sü yığıldı = qoşun yetişdi, gəlib çatdı»⁸⁷.

يَقْدِي Y e w ü l d i : «بَكْنِي يَقْدِي bəkni yewüldi=boza yetişdi», (bu, buğda və darıdan düzəldilən bir içkidir).

يَغْدِي Y ı ğ ı l d ı : «بِلِيك يَغْدِي bilig yığıldı⁸⁸ = ağıl kamilləşdi». Hər hansı bir şey kamilləşsə, yetişsə, yaşını-başını alsa, yenə belə deyilir, (يَقْلُور - يَقْلِمَاك yewülür – yewülmək).

يَقْدِي Y a k ı l d ı : «أَنْقَر يَقْدِي anqar yakıldı = ona toxunuldu», (ona yaxınlaşıldı), (يَقْلُور - يَقْلِمَاك yakılır – yakılmək).

يُقْدِي Y u k u l d ı : «تُونْكَ قَرَا يُقْدِي tonka kara yukuldu = paltara qara bir şey bulaşdı, suvandı». Başqası da belədir, (يَقْلُور - يَقْلِمَاك yukulur – yukulmək).

يَقْدِي Y ı k ı l d ı : «تَام يَقْدِي tam yıkıldı = divar yıxıldı». Başqası da belədir, (يَقْلُور - يَقْلِمَاك yıkılır – yıkılmək).

يَمْدِي Y a m a l d ı : «تُونْ يَمْدِي ton yamaldı = paltar yamandı». Başqası da belədir, (يَمْلُور - يَمْلِمَاك yamalur – yamalmək).

يَنْدِي Y a n u l d ı : «بِجَاك يَنْدِي biçək yanuldu = bıçaq itiləndi», (qılınc itiləndi). Hər hansı bir şey ələ sürtülərək itilənsə, belə deyilir, (يَنْوَلُر - يَنْلِمَاك yanulur – yanulmək).

يَنْدِي Y o n u l d ı : «يَغَاچ يَنْدِي yığaç yonuldu = ağac yonuldu». Başqası da belədir, (يَنْوَلُر - يَنْلِمَاك yonulur – yonulmək).

⁸⁷ Hər iki nüsxədə «yığıldı» şəklində olan bu söz yanlışdır. Bundan sonra gələn sözdən də anlaşılacağına görə, bu söz «yewüldi» şəklində olmalıdır. Bəsim Atalay (DLT, III, s.81) və Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 89) «yewüldi», Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005,s.688) «yewildi» şəklində oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.78) və uyğurlar həmin sözü və ondan sonrakı sözü «yəvildi/«yəvüldi» şəklində (TTD, III tom, bet 109) vermişlər.

⁸⁸ Bu söz də yanlışdır: «yewüldi» şəklində olmalıdır.

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

يَلْدَى Y a l a l d i: «انكر فرغ يلا يلدى» anqar kuruğ yala yalaldı = o, quru töhmətlə töhmətləndi», (o, yalançı bir töhmətlə ittiham edildi), (يَلْمَاق- يَلْلور- yalalur – yalalmak).

يُلْدَى Y ü l ə l d i: «تام يلدى» tam yüləldi = divara dirək vuruldu», (يُلْور- يُلْمَاق يülölür – yüləlmək).

يُولْدَى Y ü l i l d i: «سج يلدى» saç yülildi = saç yolundu», (يُولْور- يُولْمَاق yüli- lür – yülilmək).

يَبْدَى Y a p ı n d i: «ار قلقن يبدى» ar kalkan yapındı = adam qalxanla örtündü».

يَبْدَى Y a p ı n d i: «ال قبق يبدى» ol kapuğ yapındı = o, qapını təkbaşına bağladı», (يَبْمَاق- يَبْور- yapınur – yapınmak).

يُبْدَى Y u b a n d i: «ار ايشتن يبدى» ar iştin yubandı = adam işdən çəkindi», (adam işi buraxdı), (يُبْمَاق- يُبْور- yubanur–yubanmak).

يَجْدَى Y a ç a n d i: «ال مدين يجدى» ol məndin yaçandı = o məndən utandı, həya etdi», (o məndən sıxıldı, işdə məni üstələməmək üçün həya etdi), (يَجْمَاق- يَجْور- yaçanur – yaçanmak).

يَذْدَى Y a d h ı n d i: «ال توتن كونكا يذدى» ol tonın küngə yadhındı = o, paltarını günün altına sərdi, yaydı». Paltardan başqa şey sərilsə, yenə belə deyilir, (يَذْمَاق- يَذْور- yadhınur–yadhınmak).

يُودَى Y o d h u n d i: «ال كوزدن ياش يوددى» ol közdən yaş yodhundı = o, gözdən yaş sildi». Bir adam bir şeyi başqa bir şeydən təkbaşına silsə, yenə belə deyilir, (يُودْمَاق- يُودْور- yodhunur – yodhunmak).

يَرْدَى Y a r a n d i: «ات يردى» at yarandı = at cıdırda sürülərək alışdırıldı, öyrədildi».

يَرِنْدَى Y a r a n d ı : «أَل مَنكَا يَرِنْدَى ol manqa yarandı = o mənə yarındı, yaltaqlandı», (يَرِنْمَاق - يَرِنُورُ- yaranur – yaranmak).

يَرِنْدَى Y a r ı n d ı : «أَل بُتُقْ يَرِنْدَى ol butük yarındı = o, budağı özü tək-başına yarmağa təşəbbüs etdi». Başqası da belədir, (يَرِنُورُ - يَرِنْمَاق yarınur – yarınmak).

يَرِنْدَى Y a z ı n d ı : «أَر قُورُنْ يَرِنْدَى ar kurın yazındı = adam qurşağını açdı, öz-özünə açdı». Başqası da belədir, (يَرِنْمَاق - يَرِنُورُ yazınur – yazınmak).

يَغِنْدَى Y ı ğ ı n d ı : «أَر اوزنكَا يَرِمَاق يَغِنْدَى ar özinqə yarmak yığındı = adam özünə pul yığdı», (يَغِنْمَاق - يَغِنُورُ yığınur - yığınmak).

يُكُنْدَى Y ü k ü n d ı : «كُل تَنقِرِغَا كَا يُكُنْدَى kul tənqriğə yükündi=qul tanrıya səcdə etdi», «توین بُرخانقا يُكُنْدَى toyın burxanka yükündi = toyın [buddist rahibi] bütə səcdə etdi».

يُكُنْدَى Y ü k ü n d ı : «أَل مَنكَا يُكُنْدَى ol manqa yükündi=o mənə boynunu əydi, mənə saydığı üçün əyildi», (يُكُنْمَاق - يُكُنُورُ yükünür – yükünmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

يُكُنْب مَنكَا اِملدى

كُزُم ياشين يِملدى

بَغْرِم باشين اِملدى

الْكِن بُلْبُ اَل كَجَار

«Yüknüp manqa imlədi,

Közüm yaşın yamladı,

Bağrım başın əmlədi,

Əlkin bulup ol keçər».

Boyun əyib mənə işarə etdi,

Gözümün yaşını sildi,

Bağrımın yarasını sağaltdı,

Qonaq olub keçdi.

(Sevgilisini xəyalında canlandıraraq deyir: o mənə salam verdi, mənə tərəf işarə etdi, gözümün yaşını sildi, ciyərimin yarasını sağaltdı, o bir qonaq idi, keçib getdi).

يَلْنَدِي Y a l ı n d ı : «ار يَلْنَدِي ar yalındı = adam soyundu». Başqası da belədir, (يَلْنَمَاق - يَلْنَمَاق yalınur – yalınmak).

يَلْنَدِي Y o l u n d ı : «سَج يَلْنَدِي saç yolundı = saç yolundu».

يَلْنَدِي Y o l u n d ı : «قَل يَلْنَدِي kul yolundı=qul azad edildi», (qul öz sahibinə fidyənin dəyərini ödəyərək azad olundu).

يَلْنَدِي Y o l u n d ı : «بُلُن يَلْنَدِي bulun yolundı = əsir buraxıldı», (fidyə ödəyən əsir sərbəst buraxıldı).

يَلْنَدِي Y o l u n d ı : «أُرَاغُت يَلْنَدِي urağut yolundı = qadın ərinə pul verərək boşandı», (يَلْنَمَاق - يَلْنَمَاق yolunur–yolunmak).

يَمَنْدِي Y a m a n d ı : «أَر تُونِ يَمَنْدِي ar tonın yamandı=adam paltarını təkbaşına, başqasının köməyi olmadan özü yamadı», (يَمَانُور - يَمَانُور yamanur – yamanmak).

يُمَنْدِي Y u m u n d ı : «أَل كُوزِن يُمَنْدِي ol közin yumundı = o özünü gözünü yumurmuş kimi göstərdi», (يُمَانُور - يُمَانُور yumınur – yumınmak).

يُونْدِي Y o n u n d ı : «أَل يَغَاچ يُونْدِي ol yığaç yonundı = o özünü ağac yonurmuş kimi göstərdi». Başqası da belədir, (يُونُور - يُونُور yonınur – yonınmak).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيْنْدِي Y a y ı n d ı : «أَل سَفْدَا تُونِ يَيْنْدِي ol suwda tonın yayındı = o, paltarını suda başqasının köməyi olmadan özü yayıb yudu», (يَيْنُور - يَيْنُور yayınur – yayınmak).

SONU HƏRFİ-İLLƏTLİ OLANLAR

يُبادى Y u b a d ı : «ار ايشغ يُبادى» ar işğ yubadı = adam işi ciddiyyə almadı, üzüstü buraxdı, üstünə düşmədi», (يُبار- يُبارماق yubar- yubamak).

يُيدى Y ı d h ı d ı : «ات يُيدى» at yıdhıdı = at iyləndi, at qoxdu». Hər hansı bir şey pis qoxsa, yenə belə deyilir, (يُيدىر - يُيدىماق yıdhır – yıdhımaq).

يُردى Y a r u d ı : «كون يُردى» kün yarudı = günəş işıq saçdı». Qaranlıq bir yerə işıq düşsə, yenə belə deyilir, (يُروماق - يُرور yarur – yarumak).

يُرادى Y a r a d ı : «أل نانىك انكر يُرادى» ol nənq anqar yaradı = o şey ona yaradı, uyğun gəldi», (يُرار- يُراماق yarar – yaramak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اتا تونى اغل قا يراسا اتاسين» ata tonı oğulka yarasa atasın tiləməs = atasının pal-tarı oğlunun əyninə olsa, ondan sonra atasını istəməz», (bundan sonra atasının mirasını almaq üçün onun yaşamasını istəməz). Bu sözdə başqa bir mənə də vardır. O da budur: artıq o çağda uşaq atasına möhtac olmaz. Bu söz-dən çıxış edən oğuzlar «يول يراسن» yol yarasun» deyirlər ki, «yol diləyinə uyğun olsun, uğurlu olsun» deməkdir.

يُريدى Y o r ı d ı : «ار يُريدى» ar yorıdı = adam yürüdü, yeridi». Başqası da belədir. Hər hansı bir şey yürüsə, yenə belə deyilir, (يُيرير- يُيرىماق yorır - yorımaq). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تۇنلا يُرُب كۇندۇ سقنۇر، كىچكدا ادنلب الغادۇ سقنۇر»

səwnür, kiçikdə əwlənip⁸⁹ ulğadhu səwnür=yolu gecə ikən gedən gündüz sevinər, çünki o, yolu görmədən getmişdir, gənc ikən evlənən adam isə yaşa dolanda sevinər, çünki uşaqları işləyərək onun ehtiyacını ödəyərlər, adam rahat olar».

یرادی Y ı r a d ı: « یرادی یرادی نەنق = nəsne uzaqlaşdı», (یرار- یراماق), یرار- یرامak).

یزادی Y a z a d ı: « یرادی یرادی ار قشلاغدا yazadı = adam yazı qışlaqda keçirdi». Başqası da belədir, (یرار- یراماق), یرar – yazamak).

یوزادی Y o z a d ı: « یرادی یرادی کوی یوزادی = qoyun qısır qaldı». Hər hansı dişi heyvanın üstünə erkək aşsa, ancaq döl tutmasa yenə belə deyilir. (Qısraqdan başqa hər hansı heyvan öz erkəyi ilə cütləşsə, ancaq döl tutmasa, yenə belə deyilir). Qısraq üçün « یرادی یرادی بی قیسر بُلدی = bi kısır boldı = qısraq qısır qaldı» deyilir⁹⁰. (یرار- یراماق), یرar – yozamak).

یوزادی Y ə z ə d ı: « یرادی یرادی قمع یراک yəzək kamuğ yerig yəzədi = qoşunun avanqardı bütün yeri dolaşdı», (qoşunun avanqardı düşmənin olub-olmadığını yoxlamaq üçün hər yanı gəzdi), (یرar- یرamak). Bu söz az işlənir.

یاشادی Y a ş a d ı: yaşadı. « یرادی یرادی ار ازون یرادی = adam uzun yaşadı = yaşadı», (یرar- یرamak), یرar – yaşamak).

یرودی Y a r u d ı – y a ş u d ı: « یرادی یرادی ار یرودی = adam kefləndi, sevindi». « یرادی یرادی» sözü tək işlənmişdir,

⁸⁹ Bu söz « یرادی یرادی یرادی » kimi yazılarsa da, əslində «əwlənip» olmalıdır. Zətən yazma nüsxədə sonradan incə bir qələmlə sətirlərin arasına «əwlənip» sözü əlavə edilmişdir. Üstəlik, bu, «evlənmək» mənasındadır və atalar sözündə də məhz bu söz, bu mənə tələb olunur.

⁹⁰ Bəsim Atalay «bi» sözünün V.V.Radlovun lüğətində və «Lüğəti-cağatayi»də «biyə» şəklində keçdiyini qeyd etmişdir (DLT, III, s. 88).

«یروریشور- یروماق-) sözü ilə birlikdə işlənir, (یروریشودی»
 یروشوماق yarur-yaşur - yarumak-yaşumak).

یغودی Y a ğ u d i: «بک کلمای یغودی» bəg kəmləgi yağudı = bəyin gəlişi yaxınlaşdı». Başqası da belədir, (یغور- یغوماق) yağur – yağumak).

یلا دی Y a l a d i: «أل انکر اغری یلا دی» ol anqar oğrı yaladı = o onu oğurluqda ittiham etdi». Başqası da belədir, (یلاما- یلار) yalar – yalamak).

یلا دی Y ü l ə d i: «أل تامغ یلا دی» ol tamığ yülədi = o, divara dəstək üçün dayaq vurdu». Başqası da belədir, (یلاما- یülər) yülər – yüləmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

ألغ نی تیلارمن
 تئارین یلارمن
 تیلک نی بلارمن
 یلقم انکر ابئتور

«Uluğnı tilərmən,
 Tawarın yülərmən,
 Tiləkni bularmən,
 Yılıkım anqar üplənür».
 Böyüklüyü dilərem,
 Mala güvənərem,
 Diləyimə çataram,
 Onun üçün sürüm yağmalanar.

(Bilgi istəyirəm, mala güvənirəm, (bununla ululuq murad edilir), arzuma çatıram, buna görə malım və sürüm yağmaya uğrayır).

یلیدی Y ü l i d i: «ارسج یلیدی» ər saç yülidi = adam saçını qırxdırdı, tərəş etdirdi», (یلیما- یلیر) yülir – yülümək).

يُلِيدِي Y u l u d i : «بَك بُدُونُغ يُلِيدِي bæg budhunuğ yuludı = bəy buduna yardım etdi», (يُلِيمَاق - يُلِير - يُولُور yulur – yulumak)⁹¹.

يِلِيدِي Y i l i d i : «سُف يِلِيدِي suw yilıdı = su ilıqlaşdı, su ilındı». Başqası da belədir, (يِلِيمَاق - يِلِير - يِيلِير yılır – yılmak).

يِمَادِي Y a m a d i : «أَل تُون يِمَادِي ol ton yamadı = o, paltar yamadı». Başqası da belədir, (يِمَاق - يِمَار - يِمَامَاق yamar – yamamak)⁹².

يَنُودِي Y a n u d i : «أَر بَجَاك يَنُودِي ər biçək yanudı = adam bıçaq itilədi». Qılınç və qılınca bənzər şeylər itələnsə, yenə belə deyilir. Bir şey itələndikdən sonra əl üstünə sürtülsə, yenə bu söz işlənir, (يَنُومَاق - يَنُور - يَنُومَاق yanur - yanumak).

يَنِيدِي Y ə n i d i : «أُرَاغْت يَنِيدِي urağt yənidi = qadın doğdu», (يَنِيمَاق - يَنِير - يَنِيمَاق yənir – yənimək).

[Qayda]:

Bu söz ancaq bir neçə məqamda işlənir.

Əsasən qadın doğanda işlənir, heyvan doğan zaman doğulan şeyin adı çəkilir və ona لَادِي [-ladı şəkilçisi] artırılaraq f'el yaradılır. Məsələn, inək doğsa, «بُزَاغُولَادِي بُزَاغُولَادِي inqək buzağuladı» deyilir ki, «inək buzov doğdu, buzovladı» deməkdir. Burada «بُزَاغُولَادِي buzağuladı» sözünə لَادِي [-ladı şəkilçisi] əlavə edilmiş və f'el yaradılmışdır. Quş balasına «بَالَا bala» deyilir. Quş bala çıxarsa, bu qaydaya müvafiq şəkildə «بَالَالَادِي kuş balaladı» deyilir. Bu söz qısrıq üçün işlənir. Qısrıq

⁹¹ Bəsim Atalay bu nümunənin türkcəsini («bæg budhunuğ yuludı») və onun ərəbcədən tərcüməsini («bəy buduna yardım etdi») basma nüsxədə olduğu kimi vermişdir, ancaq ərəbcə bəzi ibarələrin yanlış yazıldığını, əslində bunun «bəy qövmini yağma etdi» mənasına gəldiyini bildirmişdir (DLT, III, s. 90).

⁹² Bu sözün müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur.

balasına «قُنْ kulun» [yəni qulun] deyilir. Qısrığın bala-ladığını bildirmək üçün «قِسْرَقْ قُنَادَى kısırak kulnadı» deyilir. Burada əslində «قُنَادَى kulunladı» deyilməli idi, lakin belə deyilmir. Çünki ن n ilə ل l hərfi eyni məxrəcdəndir və bunlar dəyişirlər⁹³. Ona görə də sözdə ixtisar meydana gəlmişdir. Bu şəkildə «ارسلان ائوكلادی arslan ənüklədi» deyilir. Başqası da belədir. «اراعث يتيدي urağut yənidi» ibarəsinin etimologiyasında iki izah vardır. Birincisi: «ييك ناتيک yəniq nənq» sözündən alınmış olmasıdır, «yüngül nəsnə» deməkdir. Qadın doğduğu zaman yüngülləşir, ona görə də «يتيدي yənidi» deyilir. Bu sözdə ن n hərfi kəsrelidir. Qaydaya görə, ن n hərfi fəthəli olmalı idi. İkincisi: «يين yin» sözündən alınmış olmasıdır. «يين yin» bədən deməkdir. Qadın öz bədənindən bir bədən çıxarmışdır. Bu izahın ikisi də gözəldir.

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

⁹³ Əslində burada dəyişən yox, düşən hərf vardır.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK
TİPKİBASIMI

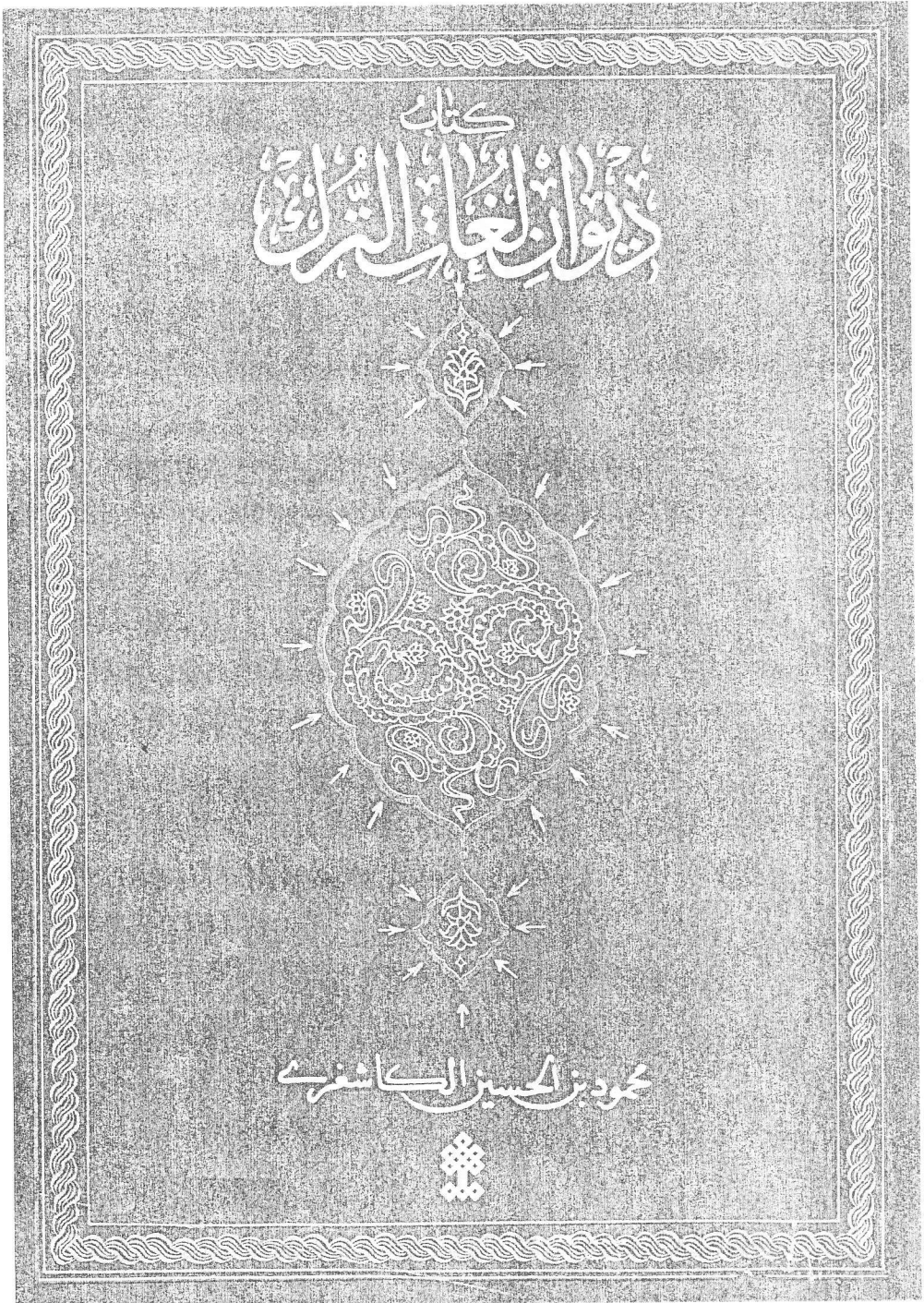
“FAKSİMİLE”

1941

A N K A R A

ALÂEDDİN KIRAL BÂSMEVİ

«Divanü lüğat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1941).

«Divanü lüğat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1990).

عَنْقِهِ بِلُغَمٍ أُيغُرٍ وَيُقَالُ الْاِقْنُ جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ اَمْرٌ يَمْوِيهِ يَبْتِيهِ بِالطَّيْنِ الْحَبْرِ
 جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاقٍ وَيُقَالُ بُوَيْكُ اَتَيْغُ جَبْتُرْدِي اِيْ هَذَا الْحَمْلُ وَثِقَلُهُ اَخْفَضُ
 ظَهَرَ الْفَرَسِ كَزِي يَفْعَلُ الْفَرَسُ الدَّبْرُ وَغَيْرُهُ مِنَ الْحَمْلِ يَخْفِضُ جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاكٍ
 وَيُقَالُ الْاِبْيَعُ جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ اَمَدٌ الْجِبَلِ الْوَاهِي وَكَذَلِكَ اِذَا اَمَدَّ اَمَّاءُ
 الشَّاهِ جَبْتُرُ كَذَلِكَ بَرَّايَ بَيْنَ الْمَخْرَجَيْنِ وَيُقَالُ اَلْ تَكُونُ جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ
 اَمْرٌ يَشُدُّ عَقْدَةَ الرِّمَّةِ وَغَيْرِهَا جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاكٍ ه وَيُقَالُ اَلْحَمَّاقُ جَبْتُرُ
 اِيْ اِنَّهُ اَقْرَجُهُ الزُّنْدُ وَكَذَلِكَ اِذَا اَوْقَعَ الشَّاهُ جَبْتُرَيْنِ الْجَلِيْنِ وَاغْنَى بَيْنَهُمَا
 جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاقٍ وَيُقَالُ اَلْ تَشْتَعُ فَاَزَا جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ حَمَلٌ يَازِيهِ عَلَى
 الْاِنْقِضَاضِ عَلَى الْبَطِّ وَغَيْرِهِ جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاقٍ وَيُقَالُ اَلْ اِنِّي اَقْدَرُ جَبْتُرُ
 اِيْ اِنَّهُ اَمْرٌ يَخْرُجُهُ مِنَ الْبَيْتِ وَجَوُّ جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاقٍ ه وَيُقَالُ اَلْتُونُ
 جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ وَضِعَ ثَوْبُهُ فِي مَوْضِعٍ نَدِيٍّ حَتَّى نَدِيَّ جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاقٍ
 وَيُقَالُ اَنْكَرَ جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ اَنْقَطَهُ نَقَطَ الْكِتَابِ وَيُقَالُ اَلْ اَتْرُ جَبْتُرُ
 اِيْ اِنَّهُ اَنْصَدَ فَرَسَهُ مِنَ الرَّهْصَةِ وَغَيْرِهَا جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاكٍ وَيُقَالُ اَلْ اَنْكُ
 تَقْسِيْنُ جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ اسْتِنَاخَ بَعِيْرَهُ وَكَذَلِكَ يُقَالُ اَلْ كَشُّ التُّوْنُ
 جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ اَخْلَصَ الذَّهَبَ مِنَ الْفِصَّةِ بِالْاِذَابِهِ وَاَرْسَبَهُ فِي الْاَرْضِ
 جَبْتُرُ جَبْتُرْمَاكٍ وَيُقَالُ اَلْ اِنِّي جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ اَصْرَعَهُ اِيَّاهُ وَيُقَالُ
 اَلْ يَتُّكَ جَبْتُرْدِي اِيْ اِنَّهُ اَمْرٌ يَنْشُدُّ اِنِ الصَّلَاةَ وَكَذَلِكَ كُلُّ كَلِمٍ اِذَا

کتاب دیوان لغات ترک

مؤلفی :

محمود بن الحسین بن محمد الکاشفی

تاریخ تألیفی

۴۶۶ سنه هجریه

بویکانه کتاب معارف نظارت جلیله سنک تقدیریه حلب
دفتر دارالکتبی دیار بکرلی علی امیری افندیگ کتبخانه سندن
استعاره اولنه رق طبع و تمیل ایدلشدر

بسم آت

برنجی طبی

دارالخلافة العلیه — مطبعة عامره

۱۳۳۳

« ۲۹۹ »

وَيُقَالُ: إِن سَيْكِلَادِي، أَي هَرَّ السَّكْبُ فِي الْبُرْدِ وَنَحْوِهِ. وَيُقَالُ:
سِنُوفٌ سَيْكِلَادِي، أَي بُرِدُ الْمَاءِ حَتَّى كَادَ أَنْ يَجْمَدَ. وَيُقَالُ: فَلَا قَمَّ
سَيْكِلَادِي، أَي طَلَّتْ أَدْيِي. [سَيْكِلَازُ، سَيْكِلَامَانُ،
وَيُقَالُ: أَوْشَكِلَادِي، أَي نَمَلُ الرَّجُلِ مِمَّا لَا يَبْطُلُ وَلَا فَوْيَاوِ.
[شَكِلَازُ، شَكِلَامَاقُ].

وَيُقَالُ: أَوْ مَكِيلَادِي، أَي كَلَّ الرَّجُلُ الدَّمَاعَ. هَذَا هُوَ الْأَجْزَلُ
ثُمَّ جَمِلَ هَذَا فِي الْكَلَامِ بِمَنْزِلَةِ قَوْلِ الْعَرَبِ: طَوَيْتُ لَكَ، وَذَلِكَ
أَنَّهُ يُنْبِئُ أَنْ يَذْبَحَ الشَّاةَ لِأَجْلِ الدَّمَاعِ وَهُوَ جِلٌّ غَضْرُ فِيهَا. فَمِنْ
أَكْرَمِ يَذْبَحُ الشَّاةَ لِأَجْلِهِ وَقَدَّمَ إِلَيْهِ الدَّمَاعَ يَكُونُ نَحْتَرَمًا. ثُمَّ جَمِلَ
هَذَا نَحْتَرَمًا سَكَلًا مَنْ وَجِدَ مِنَ الْأَنْثِيَةِ الصَّاحَةَ يُقَالُ لَهُ هَذَا. وَقَالَ
أَبِي يَتَبَّ سَيْكِلَادِي * بِشَنْ يَنْذَرُ وَيَسْكَيلَادِي

أَوْزُ بَابِ (ن) مَكِيلَادِي * أَلَمْ تَكِ الْبَيْتَ قَرَأَ بِنَدِي
يَعْنِي رَجُلًا هَرَمًا جِنْسًا وَيَقُولُ بِأَنَّهُ حِقْمَةٌ فَطَعَنَهُ. وَأَجَدَّ جُرْحَهُ الَّذِي
كَانَ بِهِ. فَيَسْمُ (ن) الرَّجُلَ مِنَ الْأَمْوَالِ الَّتِي تَهْبِئُهَا. وَخَتَقَ أَبْطَالَ الْعَدُوِّ.

« الْمَثَلُ مَثَلٌ »

(ل) يُقَالُ: سَوَّوْنٌ سَيْكِلَادِي، أَي أَنَّهُ أَجَدَّ فَوْبَهُ وَغَيْرُهُ.

[سَيْكِلَازُ، سَيْكِلَامَاقُ].

Bibliotheca orientalis Hungarica I.

MITTELTÜRKISCHER WORTSCHATZ

VON

MAHMÜD AL-KÄŞFARİS DİVÂN LUĞAT-İ-TURK

BEARBEITET

VON

C. BROCKELMANN.

MIT UNTERSTÜTZUNG DER UNGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN HERAUSGEGEBEN VON DER KÖRÖNYCSOMA-GESSELLSCHAFT

BUDAPEST
KÖRÖNY CSOMA-GESSELLSCHAFT

LEIPZIG
OTTO HÄRRASSOWITZ

1928.

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 523

**DİVANÜ LÛGAT-İT-TÜRK
TERCÜMESİ**

III

Çeviren
BESİM ATALAY

puza benzer şeyler dikmek için toprakta yarıklar ve çukurlar yaptı). Bir adan garməç, büvet yaparsa yine böyle denir, (قِرْلَا مَاقْ - قِرْلَا زْ kırılar - kırılmak).

قَشْلَادِي kaşladı: "أَرِقْ قَشْلَادِي arık kaşladı = o, ırmağa kaş, garməç, büvet yaptı". Birisi bir adamın kaşına vurursa yine böyle denir, (قَشْلَا مَاقْ - قَشْلَا زْ kaşlar - kaşlamak).

كُشْلَادِي kuşladı: "بِكْ قُشْلَادِي Beg kuşladı = Bey kuş avladı", (قُشْلَا مَاقْ - قُشْلَا زْ kuşlar - kuşlamak).

كِشْلَادِي kışladı: "أَرَأَيْدَا قِشْلَادِي er evinde kışladı = adam evinde kışladı". Başkası da böyledir, (قِشْلَا مَاقْ - قِشْلَا زْ kışlar - kışlamak).

قِنْلَادِي kınladı: "أَلْ بِيَاكْ قِنْلَادِي ol bıçak kınladı = o, bıçak kını yaptı". Başkası da böyledir, (قِنْلَا مَاقْ - قِنْلَا زْ kınlar - kınlamak).

كُتْلَادِي kötledi: "أَغْلَانِغْ كُتْلَادِي oğlanıg kötledi = çocuğa fenalık yaptı". Başkası da böyledir, (كُتْلَا مَاقْ - كُتْلَا زْ kötler - kötlemek).

كَدْلَادِي kedhledi: "أَرَكْ كَدْلَادِي er kedhledi = adam çabaladı", (adam kuvvetli kimsele-
rin yaptığını yaptı), (كَدْلَا مَاقْ - كَدْلَا زْ)

МАХМУД КОШГАРИЙ

ДЕВОНУ
ЛУҒОТИТ
ТУРК

دیوان لغت‌توکل

- بُخْسَادِي бухсаді: اَلْ اَنْكُرُ بُخْسَادِي ол анар бухсаді — у
 унинг буйруғидан торгинди, бош тортди, ишни
 (истамаган ҳолда. мажбурий суратда) бажарди.
 (بُخْسَامَاق. بُخْسَار. бухсар, бухсамақ).
- جَيْسَادِي чэпсәді: اَلْ سُوْدَا جَيْسَادِي ол сууда чэпсәді —
 у сууда сузмоқ истади. (جَيْسَامَاق. جَيْسَار. чэпсәр,
 чэпсәмәк).
- سَتْسَادِي сатсаді: اَلْ اَتْنِ سَتْسَادِي ол атін сатсаді — у
 отини сотмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай.
 (سَتْسَامَاق. سَتْسَار. сатсар, сатсамақ),
- سُرْسَادِي сүрсәді: اَلْ اَتَغِ سُرْسَادِي ол атғ сүрсәді — у
 отни чопмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (سُرْسَار.
 سُرْسَامَاق сүрсәр, сүрсәмәк).
- سُوْسَادِي суwsаді: اَر سُوْسَادِي әр суwsаді — одам суwга
 ташна бұлди, суwсади. Бошқаси ҳам шундай.
 (سُوْسَامَاق. سُوْسَار. суwsар, суwsамақ). Бу сүзнинг
 маъносида ҳам иташ, ҳам хоҳиш бор.
- سُوْسَادِي суwsәді: سِرْكََا سُوْسَادِي — сиркә суwsәді — сир-
 када суw таъми пайдо бұлди. Суwнинг қўшилиши
 сирка кучини кесди. (سُوْسِيْمَاق. سُوْسَار. суwsәр, суw-
 сәмақ).
- قَيْسَادِي қапсаді: اَنْكُ تَكْرَا كَشِي قَيْسَادِي анің тәгрә кi-
 шi қапсаді — унинг атрофини одамлар қоплади.
 (قَيْسَامَاق. قَيْسَار. қапсар, қапсамақ).

مهموت قەشقەرى

تۈركىي تىللار دىۋانى

ئۈچىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تۈپى tüpi بوران. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَلَن بُلُتُغ تۈپى

— *kalın bulutuq arıncı ağar*

tüpi sürer karıncı ixioq urunq aqar

بۇلۇتنى بوران سۇرەر، قاراڭغۇ ئىشىنى پارا ئاچار، يەنى

ئاسماننى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ،

پادىشالارنىڭ ئىشىگىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ. بۇ

ماقال پارغا دېھتىياچى چۈشكەن كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

سۈبى subı سوقا. باش تەرىپى ئۇچلۇق بولغان ئۇزۇنچاق

نەرسە. شۇنىڭدەك، ئادەمنىڭ بېشى يۇمۇلاق بولمىسا

«سۈبى باش *subı bax* — سوقا باش» دېيىلىدۇ.

قۇبا kuba قۇلا. قۇبا آت *kuba at* — قۇلا ئات. رەڭگى

سېرىق بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات. مۇشۇ -

نىڭغا ئوخشاش ھەرقانداق رەڭگىمۇ مۇشۇ سوز

كىشىلىتىلىدۇ.

قۇبا kapa ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئېگىزى. قۇبا يۈكلىك اق

kapa yüklüg ok — كوتىرەڭگۈ پەيسلىك ئوق،

پەيسلىرى كوتىرەڭگۈ ئوق.

كۈپە küpə ئاياللار قۇلىمغا سالىدىغان ھالقىنىڭ بىر خىلى.

كۈبا يىرىق *küpə yarık* — زەنجىرلىك ساۋۇت، تومۇر

كېسىم.

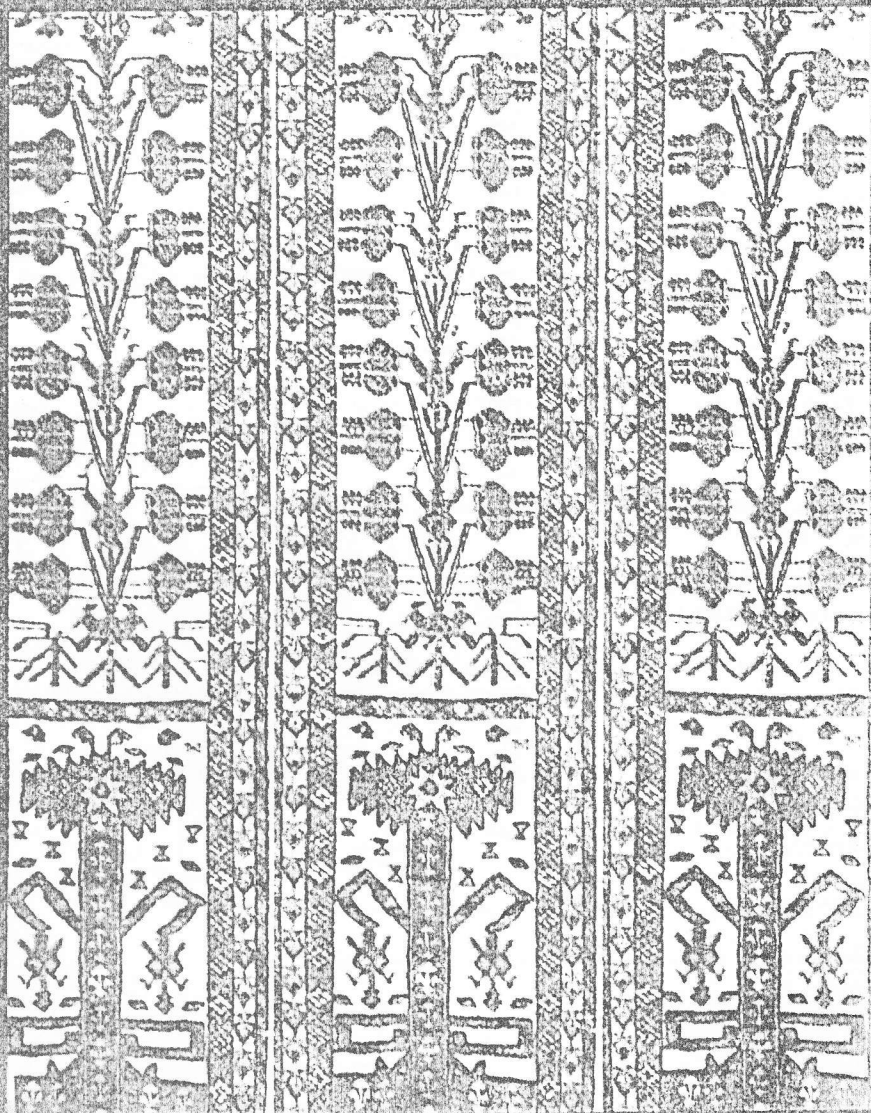
		299
KİK köük "The fatty tail of a sheep, buttocks (of a man) (<i>al-al-patın-a cırdıl</i>)" 0		köük
KİİK kiüg "Small (<i>ayıv</i>)" of anything. 0		kiüg
KADUK kädük "Felt cap (<i>babbar</i>)" KADUC kädük "Felt cap (<i>ad-dıv</i>)" 0		Yaduk
[L. 327, 390]		197
<i>nımar-ür</i> " " since it resembles a felt cap.		
"Toil and work (<i>aş şıbl-ıca/ıamal</i>)" is called: "YŞ KUDUC İK ködüg. 0" EYDÜK ködüg is never used alone but only in this paired expression. 0		ködüg
KARAK kārāk "A particle meaning "necessary (<i>yarıbağ</i>)". It is used as the answer to one who says: KARAK'MUV kārāk mü "Is it necessary? (<i>yarıbağ</i>)". The answer is: KAPAK kārāk meaning: "Yes it is; (<i>balı</i>)". 0		kārāk
KURUK körük "Smith's bellows (<i>şimlüt, mımfāx al-hakkādı</i>)". 0		körük
KUZK küzük In a loom, "the knotted threads (<i>al-xuyūf al-mıvraqda bā' fihā alā bā'dı</i>) by which the upper warp is separated from the lower." Also for one who weaves brocade (<i>nūñj ad-dibāğ</i>), or other. 0		küzük
KAZİK kázik "Fever and chills (<i>al-hımmā allatı ta'xuđu lınsān bı-rāda</i>)" :: SARİF KAZİK sarıy kázik "Jaundice (<i>yaraqım</i>)".		kázik
KAZİK kázig "A turn" in work (<i>anı-naıba fı/ıamal</i>). Thus :: SANİK KAZIYKIJNK ² KALDIY sanıg kázigın kaldi "Your turn has come." 0		kázig
KAZİK kázig "Courage (<i>ıv'ar</i>)". :: BV "YŞTA' SANK' KAZİK KARA'K ¹ bu iştā saña kázig kārāk "You must have courage in this matter." Its meaning is the first (? <i>ar-rıv'ar</i> <i>ıv'ar</i> <i>ıv'ar</i>).		
KÜZE küzäk "Lock or tuft of hair (<i>al-quzza'a nım aş-katı ve-sıyadı</i>)". Arıu dialect. 0		küzäk
KASAK kāsäk "Piece (<i>qı'a</i>)" of something. :: BYR KASAK "UTM'K bir kāsäk örmäk "A piece of bread." 0		kāsäk
KAWK kāvıg – with the thin <i>kāf</i> – "Cartilage of the nose (<i>ıv'ıdıl al-ıv'ıf</i>)".		kāvıg
KUWK MUVS küwük mūs "He cat (<i>dayıvan</i>)". Çığd dialect. 0		küwük

197

1. *MŞ. balı, Kaza* in brown ink.2. *E* changed to *G* (three dots in brown ink).

Махмұт Қашқари ТҮРК СӨЗДІГІ

樂

3

«Divanü lügat-it-türk». III cild. Əskər Egeubayın qazax dilinə tərcüməsi.

كچا КЕЧЕ

КЕЧЕ: кеш, кешқұрым.

Жырда былай деп келген:

كچا تورب یرر اردم
قرا قزل بری کردم

قتغ یني قرا کردم
قیا کورب بقو اغدی

*Кече тұрып жорып ердім,
Қара қызыл бөрі көрдүм,
Қатығаны құра көрдүм,
Қайа көрүп бақи ағды:*

*Кече тұрұп иорып ердім,
Қара қызыл бөрі көрдүм,
Қатығ ианы құра көрдүм,
Қайа көрүп бақұ ағды —*

*Кешке тұрып жортар едім,
Қара қызыл бөрі көрдім,
Қатты жсайды құрып көрдім,
Қиғаш қарап, жотаға ақты».*

(Кешке тұрып түн жамылып жортар едім; Қара қызыл бөрілерді көрдім, тегеуірінді берік садағымды атуға дайындалдым; бөрілер мені байқап биікке салды, жоғары жотаға тартты...)

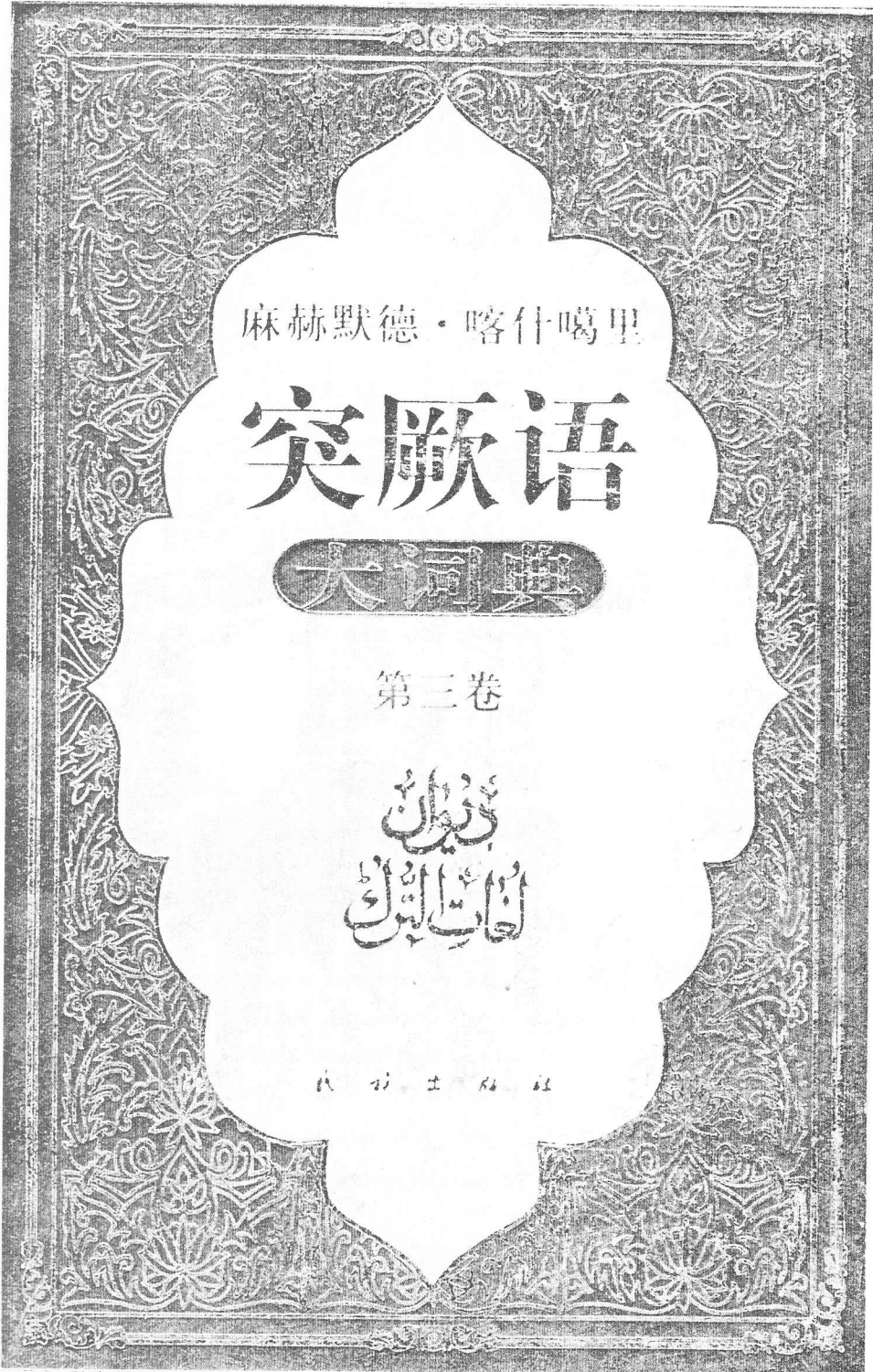
كچا КЕЧЕ

КЕЧЕ: кеже. Қарбыз, қияр, сол сияқты нәрселерді тасуға пайдаланылатын зембіл қап; кебеже.

نچا НЕЧЕ

НЕЧЕ: неше? «Қанша?» мағынасындағы сөз.

«نچا یرماق یردنک» *Нече жармақ бердің: Нече*

«Divanü lügat-it-türk». III cild. Syao Cuninin Çin dilinə tərcüməsi.

里的东西。

يَلْغَادِي yalvadī 舔。 **أَرِ يَاعُ يَلْغَادِي** ar yaq yalvadī 人舔油了。也用于其它。该词前面的“**يَلْغَادِي** yalqadī”一词使用得较多 (**يَلْغَارُ-يَلْغَامَقُ** yalvar — yalvamak)。

يَرْكَادِي yörgädi 裹，缠。 **أَلِ أَدَاقِنُ يَرْكَادِي** ol azakın yörgädi 他裹脚了。也用于其它。包裹任何一种东西也这样说 (**يَرْكَارُ-يَرْكَامَاكُ** yörgər — yörgəmək) ①。

يَيْلَادِي yīpladī 用线绞。 **أُرَاغْتُ بُوَزُنُ يَيْلَادِي** uraqt yüzün yīpladī 妇人用线绞脸(上的汗毛)了 (**يَيْلَارُ-يَيْلَامَاقُ** yīplar — yīplamak)。

يَيْتْلَادِي yatladī 施魔法，行巫术。 **يَاتْقِي يَيْتْلَادِي** yatqī yatladī 巫师为了让下雨而用魔石施魔法了。

يَيْتْلَادِي yatladī 认作陌生，当成陌生。 **أَلِ أُنِي يَيْتْلَادِي** ol anī yatladī 他将她当成陌生了 (**يَيْتْلَارُ-يَيْتْلَامَاقُ** yatlar — yatlamak)。

يَيْلَادِي yīpladī 走软绳，耍达瓦孜。 **أَرِ يَيْلَادِي** ar yīpladī 人走软绳了，即在绳子上面嬉戏了 (**يَيْلَارُ-يَيْلَامَاقُ** yīplar —

① 在手抄本中，这个动名词写作“**يَرْكَارَمَاكُ**”形式。我们在音标中改作“yörgəmək”。

دیوان لغات التُّرک

شیخ محمود بن حسین کاشغری
برگردان به فارسی: دکتر حسین محمدزاده صدیق

در آواک‌های دیگر، صحیح‌تر آن است که صیغه-
های فعل ماضی با حرف «د» بیاید. این، بهتر است.
همانگونه که در این قطعه آمده است:

تُنْلا بِلَا کُجَالِیم
یَمَز سُهْنِ کُجَالِیم
تِرَنکوک سُهْنِ اِجَالِیم
یُفغَا یَعِی اُقْلسون

Tünlä bilä köçälim
Yamar suwın keçälim
Tarıuq suwın içälim
Yuwğa yağı uwulsun

یعنی: شبانه کوچ می‌کنیم
رود یامار را درمی‌گذریم
از سرچشمه آب می‌آشامیم
دشمن نرم و نازک خرد و شکسته بشود.

توضیح آنکه: می‌گوید شبانه کوچ کنیم و از رود
خانه‌ی یامار بگذریم و از آب جوشان چشمه‌ها
بنوشیم و دشمن نرم و نازک را در دستان خود خرد
و ریز کنیم.

بُرْدِی bardı: اُلْ اَفْکَا بُرْدِی ol ewgä bardı
یعنی: او، به خانه رفت. موارد دیگر نیز چنین است.
(بُرْیز- بُرْمَاق: barır- barmaq).

بُرْدِی bürdi: اُلْ تِنْجُقْ اَغْزِی بُرْدِی ol yançuq
ağzı bürdi
یعنی: او، سر توبره را با کش پیچید و
بست. بستن سر هر چیزی که شبیه توبره باشد نیز،
چنین است. (بُرْاز- بُرْمَاق: bürär = bürmək).

بُرْدِی burdı: یِپَاز بُرْدِی yıpar burdı
یعنی: عطر بو کرد. به هر چیز خوشبوی دیگر نیز چنین
گویند. سَوْفْ بُرْدِی suw burdı یعنی: آب، بخار
کرد، بخار آب بلند شد. موارد دیگر نیز چنین است.
(بُرْاز- بُرْمَاق: burar- burmaq).

تُرْدِی turdı: اَزْ یَقَازو تُرْدِی ər yuqaru turdı
یعنی: مرد، برخاست. تُمَازنْ تُرْدِی tuman turdı
یعنی: مه بلند شد. هوا مه آلود شد. (تُرْز- تُرْمَاق:
turur- turmaq).

مرد، گوشت را برید. موارد دیگر نیز چنین است.
(بِجَاز- بِجَمَاق: bıçar- bıçmaq).

سَچْتِیم saçtım: مَن یِپَاز سَچْتِیم mən yıpar
saçtım یعنی عطریاشی کردم. موارد دیگر نیز
چنین است. اُلْ اَفْکَا سَوْفْ سَچْدِی ol ewgä
suw saçdı یعنی: او، خانه را آب‌یاشی کرد. موارد
دیگر نیز چنین است. (سَچَاز- سَچَمَاق: saçar-
saçmaq).

سَچْدِی sıçdı: اَزْ سَچْدِی ər sıçdı یعنی: مرد،
رید.
(سَچَاز- سَچَمَاق: sıçar- sıçmaq) موارد دیگر نیز
چنین است.

قُجْدِی qaçdı: اَزْ قُجْدِی ər qaçdı یعنی: مرد،
فرار کرد. موارد دیگر نیز چنین است. (قُجَاز-
قُجَمَاق: qaçar- qaçmaq).

قُجْدِی qoçdı: اُلْ مَنِی قُجْدِی ol mənî qoçdı
یعنی: او، من را در آغوش کشید. (قُجَاز- قُجَمَاق:
qoçar- qoçmaq).

کُجْتِی keçti: اَمِی کُونْ کُجْتِی ay küñ keçti
یعنی: روز و ماه گذشت و سپری شد. اَزْ سَوْفْ
کُجْتِی ər suw keçti یعنی: مرد، از آب گذشت.
موارد دیگر نیز چنین است. اَزْ کُجْدِی ər keçdi
یعنی: مرد درگذشت، مرد. (کُجَاز- کُجَمَاق:
keçar- keçmək).

کُجْتِی köçti: سَوْ کُجْتِی sü köçti یعنی: سپاه،
گذشت. موارد دیگر نیز چنین است. (کُجَاز-
کُجَمَاق: köçar- köçmək).

در آواک‌های ستبر، حرف «د» نشانه‌ی فعل ماضی،
برای گوشه‌نوازی به حرف «ت» ابدال می‌یابد.
حروف ستبر عبارتند از:

شکل ستبر حرف «ب» = p

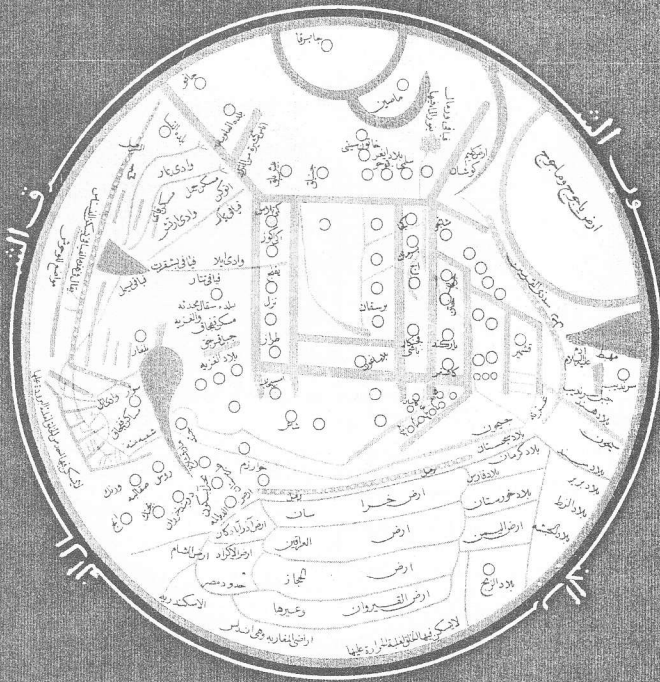
شکل ستبر حرف «ج» = ç

شکل ستبر حرف «ق» = q

شکل ستبر حرف «ک» = ke

Divânü Lugâti't-Türk

Kâşğarlı Mahmûd

 KABALCI

«Divânü lüğat-it-türk». Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin türk dilinə tərcüməsi.

keđirdi

keçürgên.

bu er ol telim iş keçürgên: Bu becenikli ve işinde azimli bir adamdır. Aynı anlamı veren bir başka ifade de *ewürgên tewürgên*'dir.

Şu dörtlükte de kullanılır,

(Ölmüş bir adamın erdemlerini sayıyor)

yagi ötm öçürgên	Savaş alanında düşman ateşini söndüren oydu
töydun anı köçürgên	Onların ordularını dağıtandı bizzat
ışlar üzüp keçürgên	Kararlı bir eylem adamıydı ancak
tegdi oqi öldürü	Kaderin ölümcül oku onu yere yıktı

keçürtti.

ol anğar sūw keçürtti: O, ona suyu [başka bir şeyi de olabilir] geçirtti. Belli bir mesele, çözümlenmesi için başka birine havale edilmesini anlatmak için de bu sözcük kullanılır.

keçürtür, keçürtmêk.

ked (keđ). Bir şeyi betimlerken vurgulama ya da abartma amacıyla kullanılan bir ilgeç.

keđ at: Ne iyi at; *keđ nêng:* Ne iyi şey.

kedgirdi.

at kedgirdi: At ileri atıldı, kaçmaya çalıştı.

kedgirêr, kedgirmêk.

kedrim.

kedrim et: Derisi sıyrılmış et.

kedük. Keçeden yapılmış başlık. bkz. **keyük.**

kedük. Tüyle süslenmiş başlık. Keçe başlığa benzediği için böyle adlandırılmıştır.

kedüklük (**kedüklüg**).

kedüklük kîdiz: Yağmurluk yapmak için hazırlanan keçe. Bu keçenin sahibine **kedüklüg** denir.

keđgü. Her türlü giyilecek şey.

keđildi.

tön keđildi: Giysi [başka bir şey de olabilir] giyildi.

keđlür, keđilmêk.

keđindi.

keđindi tön: Sık sık giyilen giysi.

keđirdi.

ol qöyug keđirdi: O, koyunun derisini yüzdü ve eti şeritler halinde kesti.

keđirêr, keđirmêk.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ ORTASI

SÜKUNLU *فعللى* FƏ'LƏLDİ BABI

یلبردى *Yelpirdi*: «*یل یلبردى* *yel yelpirdi* = külək əsdi».

یلبردى *Yelpirdi*: «*ار یلبردى* *ər yelpirdi* = adam cin vurmuş kimi sağa-sola devikdi, baxındı».

یلبردى *Yelpirdi*: «*کبک یلبردى* *kəpək yelpirdi* = *kəpək* nəmləndi, su çəkdi». Torpağa çisək düşsə, yenə belə deyilir.

یلبردى *Yelpirdi*: «*یغمر یلبردى* *yağmur yelpirdi* = yağış yeri islatdı»,
(*یلبیرار- یلبیرماک* *yelpirər – yelpirmək*).

یبتردى *Yapturdi*: «*ال انکر قیغ یبتردى* *ol anqar kapuğ yapturdi* = o ona qapı düzəltdirdi».

یبتردى *Yapturdi*: «*ال انکر تام یبتردى* *ol anqar tam yapturdi* = o ona divar hördürdü».

یبتردى *Yapturdi*: «*ال انکر اتماک یبتردى* *ol anqar əkmək yapturdi* = o ona çörək yapdırdı», (*یبتیرر- یبتیرماق* *yapturur – yapturmaq*).

یتردى *Yatturdi*: «*ال انکر تشاک یتردى* *ol anqar töşək yatturdi* = o ona döşək sərdirdi». Sərilən hər şey üçün belə deyilir, (*یترر-* *یتررماق* *yatturur–yatturmaq*). Əsli «*یتردى* *yadhturdi*»dır, assimilyasiya baş vermişdir.

يُتْرِدِي Y a t t u r d i : «مَنْ أَنْقَرَ سُوسِينَ يُتْرِدِي» mən anqar süsin yatturdum = mən onun qoşununu yaydırdım, ayırdım». Başqası da belədir.

يُتْرِدِي Y o t t u r d u m : «مَنْ أَنْقَرَ بَيْتَكَ يُتْرِدِي» mən anqar bitik yotturdum = mən ona yazı sildirdim». Əsli «يُذْثِرِدِي yodhturdum»dur. Hər hansı bir şey izi yox olana qədər sildirilsə, yenə belə deyilir, (يُتْرِمَاق - يُتْرَمَنْ yottururmən – yotturmak).

يُتْرِدِي Y i t t ü r d i : «أَلْ أَنْقَرَ يِرْمَاقِينَ يُتْرِدِي» əl anqar yarmakın yittürdi = adam onun pulunun itməsinə səbəb oldu». Başqası da belədir, (يُتْرِمَاق - يُتْرُرُ yittürür – yittürmək).

يُتْرِدِي Y i t t ü r d i : bir adama bir şeyi boğçada və boğçaya bənzər bir şeydə saxlatmaq üçün də belə deyilir. Əsli «يُذْثِرِدِي yadh-turdum»dur, assimilasiya baş vermişdir⁹⁴.

يِرْثِرِدِي Y a r t u r d i : «أَلْ أَنْقَرَ يِرْمَاقِينَ يِرْثِرِدِي» ol anqa yığaç yarturdi = o ona ağac yardırdı». Başqası da belədir, (يِرْثِرِمَاق - يِرْثِرُرُ yarturur – yarturmak).

يِرْثِرِدِي Y e r t ü r d i : «أَلْ أَنْقَرَ بَيْتِكَ يِرْثِرِدِي» ol anqar butik yertürdi = o ona budaq yardırdı», (يِرْثِرِمَاق - يِرْثِرُرُ yertürür – yertürmək).

يِرْثِرِدِي Y a z t u r d i : «أَلْ أَنْقَرَ تُكُونُ يِرْثِرِدِي» ol anqar tügün yazturdi = o ona düyün açdırdı».

يِرْثِرِدِي Y a z t u r d i : «أَلْ أَنْقَرَ أَمَانًا يِرْثِرِدِي» ol anı okta yazturdi = o onu ox atmaqda yanıltı». Adam sözdə yanıltısa, yenə belə deyilir, (يِرْثِرِمَاق - يِرْثِرُرُ yazturur – yazturmak).

يِرْثِرِدِي Y ü z t ü r d i : «أَلْ أَنْقَرَ قَوِي يُرْثِرِدِي» ol anqar koy yüztürdi = o ona qoyun soydurdu, qoyunun dərisini üzdürdü». Başqası da belədir.

⁹⁴ Bu ifadə iki bənd yuxarıdakı maddəyə aiddir, səhvən burada verilmişdir.

يُزْتَرِدِي *Y ü z t ü r d i*: «أل انى سۇدا يۇزتۇردى = o onu suda üzdürdü», (يُزْتَرُرُ- يُزْتَرِمَاكُ) yüztürür – yüztürmək).

يَعْتَرِدِي *Y a ğ t u r d i*: «تَنْقَرِي يَغْمُرُ يَغْتُرْدِي = tanrı yağış yağdırdı». Başqa şey yağdırsa, yenə bu söz işlənir, (يَعْتَرُمَاكُ- يَغْتَرُرُ) yağturur – yağturmək).

يَغْتَرِدِي *Y ı ğ t u r d i*: «أل انقار تارغ ييغتۇردى = o ona buğda yığdırdı». Başqası da belədir. Adama yeməyi və ya başqa şeyi qadağan etmək də belədir, (يَغْتَرُمَاكُ- يَغْتَرُرُ) yığturur – yığturmək).

يَغْتَرِدِي *Y i ğ t ü r d i*: «أل قداشينا نانىك يَغْتَرِدِي = o, qohum-qardaşına bir şey verməklə yaxşılıq etdi, onların könlünü xoş etdi», (يَغْتَرُمَاكُ- يَغْتَرُرُ) yiğtürür – yiğtürmək)⁹⁵.

يُقْتَرِدِي *Y u w t u r d i*: «أل ثبقي يُقْتَرِدِي = o, topu yuvarlatdı». Yuvarlanan hər şey üçün bu söz işlənir, (يُقْتَرُرُ- يُقْتَرُمَاكُ) yuwturur – yuwturmək).

يَقْتَرِدِي *Y a k t u r d i*: «أل باشقا يِقَع يَقْتَرِدِي = o, yarıya yaxı saldırdı».

يَقْتَرِدِي *Y a k t u r d i*: «أل ائنيك ائنيكا اوت يَقْتَرِدِي = o onun evinə od vurdurdu», (يَقْتَرُمَاكُ- يَقْتَرُرُ) yakturur – yakturmək). Bir adam bir şeyə toxunanda da belə deyilir.

يُقْتَرِدِي *Y u k t u r d i*: «أل ائنيك توننيكا بيار يُقْتَرِدِي = o onun paltarına müşk, ətir vurdurdu», (يُقْتَرُرُ- يُقْتَرُمَاكُ) yukturur – yukturmək).

⁹⁵ Yazma və basma nüsxələrdə sözün kökündə («yığ-») ğ ilə verilən və «yiğtürdi-yiğtürür-yiğtürmək» şəklində olan bu sözlər yanlış yazılmış olmalıdır. «يغترماك» məsdəri də buna dəlalət edir. Doğrusu «yig-» kökü ilə «yiğtürdi-yiğtürür-yiğtürmək» olacaq. Bundan əvvəl «yiğturmək» fe'li verilmişdir, mənaca bundan fərqlidir, həmin fe'lin qalın saitli «yığ-» kökünə qarşı bu maddənin incə saitli «yig-» kökü dayanmalıdır.

يقتردى Y ı k t u r d ı : «أَلِ انِّك أَفْنِ يَّقْتَرْدِي ol anınq əwin yıkturdı = o onun evini yıxdırdı». Başqası da belədir, (يَقْتَرْمَاق - يَقْتَرُّر yıkturur – yıkturmak).

يكتردى Y i g t ü r d i : «تَارَاتِك اذَاقَع يَكْتَرْدِي tar ətük adhakığ yigtürdi=dar ayaqqabı ayağı incitdi», (يَكْتَرْمَاق - يَكْتَرُّر yigtürür – yigtürmək).

يالتردى Y a l t u r d ı : «أَوْتَع يَلْتَرْدِي tüpi otuğ yalturdi = külək odu alovlanırdı», (يَلْتَرْمَاق - يَلْتَرُّر yalturur – yalturmak).

يولتردى Y o l t u r d ı : «أَل بُلْنَع يَلْتَرْدِي ol bulunuğ yolturdi = o, əsirə fidyə pulu ödətdirdi».

يولتردى Y o l t u r d ı : «أَل تَقَاغُونِي يَلْتَرْدِي ol takağunı yolturdi = o, toyuğu yoldurdu». Tükü olan və yolunan hər şey üçün bu söz işlədilir.

يولتردى Y o l t u r d ı : «أَل قَلِن يَلْتَرْدِي ol kulin yolturdi = o, quluna icazə verdi ki, qul özünü pulla satın alsın», (يَلْتَرْمَاق - يَلْتَرُّر yolturur – yolturmak).

يؤمتردى Y ü m t ü r d i : «أَل انِّك كَوْرِن يُمْتَرْدِي ol anınq közin yümtürdi = o onun gözünü yumdurdu», (يُمْتَرْمَاق - يُمْتَرُّر yümtürür – yümtürmək).

ييجردى Y a p ç u r d ı : «أَل أَقَا يِك يِيجَرْدِي ol okka yük⁹⁶ yapçurdi = o, oxa quş tükü yapışdırdı». Bu sözü w ilə «يَفْجَرْدِي yawçurdi» kimi deyənlər də var, (يِيجَرْمَاق - يِيجَرُّر yapçurur – yapçurmak).

⁹⁶ Bəsim Atalayın qeydi: «Yazma və basma nüsxələrdə «yük» şəklində keçən bu söz «yünq» olmalıdır. «Yünq» eyni zamanda uyğur dilində «quş lələyi» deməkdir» (DLT, III, s.97). Salih Mütəllibov bu fikirlə razılaşmayaraq «yük» sözünün elə «quş tükü» olduğunu yazır (TSD, III tom, 107). Bizcə, özbək alimi haqlıdır. Elə bu cildin özündə «Yüksək» maddəsində Mahmud Kaşğari yazır: «yüksək tağ=yüksək dağ, hündür dağ». Hər hansı bir şey hündür, yüksək və uzun olsa, ona «yüksək» deyilir. Bu, quş tükü mənasına gələn «yük» sözündən alınmışdır, çünki onun təbiətində yüksəlmək vardır». Seçkin Ərdi ilə Sərap T.Yurtsevər bu sözü «yüg» (DLT-2005, s.661), uyğurlar «yəlim» (TTD, III tom, bet 135), çinlilər «yük» oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.94).

يُنْجِرْدِي Y u n ç ı r d ı : «ار ايشی يُنْجِرْدِي = adamın işi pis-ləşdi», (يُنْجِرْمَاق - يُنْجِرْرار - yunçırar – yunçırmaq).

يَلْدِرْدِي Y e l d i r d i⁹⁷: «يَل يَلْدِرْدِي = yel əsdi», (يَلْدِرْمَاق - يَلْدِرْرار - yeldürür – yeldürmək).

يُمْدِرْدِي Y u m d a r d ı : «أَل كِشِي نِي يُمْدِرْدِي = ol kişini yumdardı = o, xalqı bir yerə yığdı, topladı». Başqası da belədir, (يُمْدِرْمَاق - يُمْدِرْرار - yumdarur – yumdarmak).

يُنْدُرْدِي Y u n d u r d ı : «أَل أَنِي أَفْكَا يُنْدُرْدِي = o onu evə tərəf döndərdi». Başqası da belədir.

يُنْدُرْدِي Y u n d u r d ı : «أَر يُنْدُرْدِي = adam yediğini qayıtdı, qusdu». «يُنْدِي yundı» da deyilir. Qorxutmaq, təhdid etmək üçün də belə deyilir, (يُنْدُرْرار يُنْدُرْمَاق - yundurur-yundurmaq)⁹⁸.

يَنْدُرْدِي Y i n d ü r d i : «أَنِي أَفْنِ يَنْدُرْدِي = onun evini axtartdırdı», (o, şübhələndiyi üçün itən əşyasını tapmaq məqsədilə onun evində axtarış apardırdı), (يَنْدُرْرار - يَنْدُرْمَاق - yindürür – yindürmək).

يَبْشُرْدِي Y a p ş u r d ı : «أَوْقَا يَلِيم يَبْشُرْدِي = oxa tük yapışdırdı», Bu söz ج ç hərfi ilə də deyilir. (يَبْشُرْرار - يَبْشُرْمَاق - yapşurur – yapşurmaq). Belə hal ərəb dilində də vardır. Bəhram Çubinin adı ərəbcə «شوبين Şubin» şəklində deyilir.

يَاتْغُرْدِي Y a t ğ u r d ı : «أَل أَنِي يَاتْغُرْدِي = o onu yatırdı, uyutdu», (يَاتْغُرْرار - يَاتْغُرْمَاق - yatğurur – yatğurmaq).

⁹⁷ Hər iki nüsxədə bu sözün ilk hərfi həm həm fəthəli, həm də kəsrelidir. Bəsim Atalayın fikrincə bu vəziyyət e səsində işarədir.

⁹⁸ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'llər hamısı fəthə ilə «yandurdu–yandırur–yandırmaq» şəklində olmalıdır, çünki DLT-nin özündə «yanuğ» sözünün «qusma», «yanmaq» sözünün isə «təhdid etmək, yanmaq» mənaları vardır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu fe'li «yandırdu-yandırur-yandırmaq» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.658). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.95) və uyğurlar da eynən bu cür vermişlər (TTD, III tom, bet 134).

يَلْقَرْدِي Y a l w a r d ı: «أَل مَنكَا يَلْقَرْدِي ol manqa yalwardı = o mənə yalvardı, o məndən diləyinin, arzusunun yerinə yetirilməsini xahiş etdi», (يَلْقَرْمَاق - يَلْقَرْرُ yalwarur – yalwarmak).

يَلْقَرْدِي Y a l w ı r d ı⁹⁹: «تُلْوَير يَلْقَرْدِي tülwir yalwırdı = gəlin otağının tülləri yelləndi», (يَلْقَرْمَاق - يَلْقَرَار yalwırar – yalwırmak).

يَلْمَرْدِي Y i l m i r d ı: «سَوْف يَلْمَرْدِي suw yilmirdi = su ilqlaşdı, ilqlaşan kimi oldu», (يَلْمَرْمَاك - يَلْمَرَار yilmirür – yilmirmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيْتُرْدِي Y a y t u r d ı: «أَل تُونِن سَفْدَا يَيْتُرْدِي ol tonın suwda yayturdı = o, pal-tarını suda çırpırdı». Çırpdırılan, qımıldadılan hər şey üçün belə deyilir, (يَيْتُرْمَاق - يَيْتُرْرُ yayturur – yayturmaq).

يَلْبِشْدِي Y e l p i ş d i: «أَل أَنْقَار سِنْقَاك يَلْبِشْدِي ol anqar sinqək yelpişdi = o ona milçək qovmaqda kömək etdi». Yelpazələməkdə kömək etsə, yenə belə deyilir, (يَلْبِشْمَاك - يَلْبِشُور yelpişür – yelpişmək).

يَلْبِشْدِي Y e l p i ş d i: «كَبَاك يَلْبِشْدِي kəpək yelpişdi = kəpək nəm çəkdi, nəm aldı», (rütubətdən, yaşdan kəpəyin dənələri bir-birinə yapışdı). (يَلْبِشْمَاك - يَلْبِشُور yelpişür - yelpişmək).

يَرْتِشْدِي Y ı r t i ş d i: «أَل أَنْقَار بَوُز يَرْتِشْدِي ol anqar böz yırtışdı = o ona bez yırtmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يَرْتِشُور - يَرْتِشْمَاق yırtışur – yırtışmaq).

⁹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yelwirdi», misalı isə «tolwır yelwirdi» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.683). Burada «yelwirdi» sözünün «yel» kökündən olduğunu nəzərə alsaq, bunu daha doğru oxunuş saya bilərik. Uygurlar «tülwir yelvirdi» (TTD, III tom, bet 135), çinlilər isə «tülwir yəlvirdi» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.96).

يُرْتُشْدِي Y o r t u ş d i: «أَل مَيْك بِلَا يُرْتُشْدِي ol məninq bilə yortuşdı = o mənimlə yürüməkdə yarışdı», (يُرْتُشْمَاق - يُرْتُشُور yortuşur – yortuşmak).

يَبْرُشْدِي Y a p r u ş d i: «أَل أَنْقَر يَبْرُشْدِي ol anqar yer yapruşdı = o ona yer düzləməkdə yardım etdi», (يَبْرُشْمَاق - يَبْرُشُور yapruşur – yapruşmak).

يَتْرُشْدِي Y e t r ü ş d i: «أَلار اِكِي بَبِرْكا ات يَتْرُشْدِي olar iki bir birgə at yetrüşdi=onlar ikisi ata yetişməkdə bir-birinə yardım etdilər». Başqası da belədir, (يَتْرُشْمَاق - يَتْرُشُور yetrüşür–yetrüşmək).

يَشْرُشْدِي Y a ş r u ş d i: «أَلار سَوْزُك يَشْرُشْدِي olar sözüg yaşruşdı = onlar sözü gizli tutmaqda dilbir oldular». Başqası da belədir, (يَشْرُشْمَاق - يَشْرُشُور yaşruşur – yaşruşmak).

يُغْرُشْدِي Y o ğ r u ş d i: «أَل أَنْقَر اُونُ يُغْرُشْدِي ol anqar un yoğruşdı = o ona un yoğurmaqda kömək etdi».

يُغْرُشْدِي Y o ğ r u ş d i: «سُدْحُك اَغْزِدا يُغْرُشْدِي sudhuk ağızda yoğruşdı = tüpürcək ağızda yoğruldu», (يُغْرُشْمَاق - يُغْرُشُور yoğruşur – yoğruşmak).

يُكْرُشْدِي Y ü g r ü ş d i: «اَغْلان يُكْرُشْدِي oğlan yügrüşdi = uşaqlar qaçırdılar». Başqası da belədir, (يُكْرُشْمَاق - يُكْرُشُور yügrüşür – yügrüşmək)¹⁰⁰.

يَمْرُشْدِي Y a m r a ş d i: «كوزي يَمْرُشْدِي kuzı yamraşdı = quzu anaş qoyunlara qarışdı», (quzular analarına qarışdı). Bu şeirdə də işlənmişdir:

فُجْنَكَار تَكَ سَشْبِلْدِي

سَعْلِق سَرْك فُشْلْدِي

¹⁰⁰ Bu sözün məsdəri ərəb əlifbası ilə yanlışlıqla «يُكْرُشْمَاق yügrüşmak» şəklində verilmişdir. Biz doğru variantını yazdıq.

سوتلر قمعُ يئشُدِي

أغلق قُزِي يمرشورُ

«Koçnqar təkə səşildi,
Sağlık sürüg koşuldu,
Sütlər kamuğ yuşuldu,
Oğlak kuzı yamraşur».
Qoçla təkə ayrıldı,
Sağmal sürü qoşuldu,
Südlər bütün axdı,
Oğlaqla quzu qarışdı.

(Yazı vəsf edərək deyir: yaz gəldiyi üçün qoç qoyundan, təkə isə keçi-dən ayrıldı. Sağılan qoyun sürüləri qatıldı. Əmcəklərindən südlər axdı, quzular analarına qarışır), (يَمْرُشورُ - يَمْرُشماق), (yamraşur – yamraşmak)¹⁰¹.

يَمْرُشُدِي Y e m r ü ş d i: «أل انكر يفاچ يمرشُدِي ol anqar yığaç yemrüşdi = o ona ağac sökməkdə yardım etdi», (يَمْرُشورُ - يَمْرُشماق), (yemrüşür – yemrüşmək).

يَتَغَشُدِي Y a t ğ a ş d i: «أل انيڭ بىرلا يتغشُدِي ol anıñ birlə yatğaşdı = o onunla birlikdə yatdı, ikisi birlikdə yatdı», (يَتَغَشورُ - يَتَغَشماق), (yatğaşur – yatğaşmak).

يَلْغَشُدِي Y a l ğ a ş d i: «الار بال يالغشُدِي olar bal yalğaşdı = onlar birlikdə bal yaladılar». Başqası da belədir, (يَلْغَشورُ - يَلْغَشماق), (yalğaşur – yalğaşmak).

يُلْكَشُدِي Y o l k a ş d i¹⁰²: «يولكاشُدِي نانك yolkaşdı nənq = nəsnə sıyrıldı», (يُلْكَشورُ - يُلْكَشماق), (yolkaşur – yolkaşmak).

¹⁰¹ Unudulan məsdəri Bəsim Atalay mətnaltı haşiyədə göstərmişdir, biz isə müzareni əlavə etdik.

¹⁰² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yulkaşdı», bundan sonra gələn sözü isə «yulkişdı» şəklinə oxumuşlar (DLT-2005, s.708). Uyğurlar da elə etmişlər.

يُلْقِشْدِي Yolkuşdı: «الار بير اكنديدين نانك يُلْقِشْدِي» ol bir ekindidin nənq yolkuşdı = onlar bir-birindən fayda, kar əldə etdilər», (يُلْقِشْمَاق - يُلْقِشْمَاق yolkuşur – yolkuşmak).

يُورْكَشْدِي Yörkəşdı: «ياغاقا يب يُورْكَشْدِي» yığaçaqa yıp yörkəşdı = ağaca ip sarındı». Başqası da belədir. Hər hansı bir şey başqa bir şeyə sarınsa, yenə belə deyilir, (يُورْكَشْمَاق - يُورْكَشْمَاق yörkəşür – yörkəşmək).

يِبْلِشْدِي Yıplaşdı: «اراعت لار يوزن يبلشدي» urağutlar yüzün yıplaşdı = qadınlar bir-birlərinin üzünə ip salaraq epilyasiya etdilər», (يِبْلِشْمَاق - يِبْلِشْمَاق yıplaşur – yıplaşmak).

يِدْلِشْدِي Yıdhlışdı: «يلقى يلدشدي» yılkı yıdhlışdı = ilxı, sürü qoxlaşdı». Başqası da belədir, (يِدْلِشْمَاق - يِدْلِشْمَاق yıdhlışur – yıdhlışmak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كشى سوزلشؤ، يلقى يلدشؤ» kişi sözləşü, yılkı yıdhlışu = insan söyləşərək, heyvan qoxlaşaraq», (insanlar bir-biri ilə söyləşərək, danışaraq, heyvanlar isə bir-biri ilə qoxlaşaraq tanış olurlar).

يَادْهَلِشْدِي Yadhlışdı: «سؤ يلدشدي» sü yadhlışdı = qoşun dağılışdı, yayıldı». Sulu mürəkkəb keyfiyyətsiz kağız üzərində yayıldıği kimi bir şey başqa şeyin üzərində yayılsa, yenə belə deyilir, (يَادْهَلِشْمَاق - يَادْهَلِشْمَاق yadhlışur – yadhlışmak).

يُودْهَلِشْدِي Yodhlışdı: «لار يلدشدي» bitiklər yodhlışdı = kitablar silindi». (يُودْهَلِشْمَاق - يُودْهَلِشْمَاق yodhlışur – yodhlışmak).

يَزْلِشْدِي Yazlışdı: «لار يزلشدي» tügünlər yazlışdı = düyünlər açıldı». Başqası da belədir, (يَزْلِشْمَاق - يَزْلِشْمَاق yazlışur – yazlışmak).

يِغْلِشْدِي Yiğlişdı: «سؤ قمع يغلشدي» sü kamuğ yığlışdı = bütün qoşun yığıldı, toplandı», (يِغْلِشْمَاق - يِغْلِشْمَاق yığlışur – yığlışmak).

يُفْلَشْدِي Y u f l u ş d i : «فُرْمَلار قَمْعُ يُفْلَشْدِي korumlar kamuğ yufluşdı = bütün qayalar yuvarlandı». Başqası da belədir, (يُفْلَشْوَر - يُفْلَشْمَاق yufluşur – yuwluşmak)¹⁰³.

يَمْلَشْدِي Y a m l a ş d i : «أَلْ أَنْقَرُ أَفْ يَمْلَشْدِي ol anqar əw yamlaşdı = o ona ev süpürməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (يَمْلَشْوَر - يَمْلَشْمَاق yamlaşur – yamlaşmak).

يُمْلَشْدِي Y u m l u ş d i : «كُوزَلار يُمْلَشْدِي közlər yumluşdı = gözlər yumuldu», (يُمْلَشْمَاق - يُمْلَشْوَر yumluşur – yumluşmak).

يَرَسِقْدِي Y a r s ı k d i : «أرْ أَعْنَدِن يَرَسِقْدِي ər oğlundın yarsıkdı = adam oğlundan ayrı düşdü». Oğulla atanın qırda yoldan azaraq bir-birini itirməsi, birinin bir tərəfə, digərinin başqa tərəfə düşməsi və düşmənin əlinə keçməsi kimi, (يَرَسِقْمَاق - يَرَسِقْمَاق yarsıkur – yarsıkmak).

يَتْسِكْتِي Y e t s i k d i : «أرْ يَتْسِكْتِي ər yetsikdi = adam çox yaşlandı, yaman qocaldı».

يَتْسِكْتِي Y e t s i k d i : «قَجْغِي أرْ يَتْسِكْتِي kaçığay¹⁰⁴ ər yetsikdi» deyilir ki, «qaçan adama yetildi» deməkdir, (يَتْسِكْمَاق - يَتْسِكْمَاق yetsikər – yetsikmək).

يَرْتَلْدِي Y ı r t ı l d i : «تُونُ يَرْتَلْدِي ton yırtıldı = paltar yırtıldı». Bu şeirdə də işlədilmişdir:

آتسا أَقِن كَزْكَرَبْ

كِم ثَرَانِي يَغْدَجِي

تَاغَغِ أَتَبْ أَعْرَسَا

أَوْزِي قَبِي يَرْتَلْوُرْ

¹⁰³ «Yufluşdı» fe'li və onun «yufluşur» müzaresi həm Atalayda (DLT,s.105), həm də S.Mütəllibovda (TSD, III tom, bet 115) f ilə, «yuwluşur» məsdəri isə w ilə verilmişdir.

¹⁰⁴ Bəsim Atalayın fikrincə, yazma nüsxədə bu sözün son hərfinin üstünə nöqtə qoyulmaqla o, n hərfinə çevrilmək istənmiş, lakin bu iş bir az səliqəsiz yerinə yetirilmişdir. Həmin söz «قَجْغِي kaçığay» deyil, «قَجْغِن kaçığın» olmalıdır (DLT, I, s.106). Salih Mütəllibov bu qeydi haşiyədə vermişdir.

«Atsa okın kəzgərip
 Kim tur anı yığdaçı,
 Tağığ atıp oğrasa
 Özi, kuyı yırtılır».
 Gəzi gərib atsa ox,
 Söylə, onu kim tutar?
 Əgər dağa çatsa ox,
 Dağ da, daş da yırtılar.

(Zəmanədan bəhs edərək deyir: zaman oxunu gəzləsə, gərərək atsa və bir dağı hədəf alsa, dağın özü də, döşü də parça-parça olar, yırtılar), (یرتلماق - یرتلور - yırtılır – yırtılmak).

یستلدى Y a s t a l d ı: «یستلدى یستلدى یستلدى yastuk yastaldı = yastıq yastılandı».

یستلدى Y a s t a l d ı: «اق امچقا یستلدى ok amaçka yastaldı = ox hədəfın, nişangahın bir yanına ilişdi, dəydi», (یستلور - یستلماق) yastalır – yastalmak).

یچلدى Y a n ç ı l d ı: «قاغون یچلدى kağun yançıldı = qovun əzildi». Qovuna bənzər şeylər əzilsə, yenə belə deyilir, (یتلماق - یتلور) yançılır – yançılmak).

یبرلدى Y a p r u l d ı: «بیر ناک بیرکا یبرلدى bir nənq birgə yapruldı = bir nəsnə bir nəsnəyə yapışdı», (bir şey başqa şeyə keçələşərək yapışdı).

یبرلدى Y a p r u l d ı: «تون یبرلدى ton yapruldı = paltar yıprandı», (paltarın ipi keçələşərək yıprandı), (یبرلور - یبرلماق) yaprulur – yaprulmak).

یترلدى Y e t r ü l d ı: «سئق بونقا یترلدى sonquk burunka yetrülđi = bir şeyin sonu, ucu burun tərəfə, ön tərəfə yetirildi, çatdırıldı», (یترلور - یترلماق) yetrülür – yetrülmək).

يُغْرُلْدِي Yoğruldu: «أون يُغْرُلْدِي un yoğruldu = un yoğruldu», (يُغْرُلُور-
يُغْرُلْمَاق yoğrulur – yoğrulmak).

يُغْرِلْدِي Yiğrildi: «أر تُمْلَعْقا يِغْرِلْدِي ar tumluğka yığrıldı = adam soyuq-
dan (soyuğa görə) büzüşdü, titrədi».

يُغْرِلْدِي Yiğrildi: «تُون يِغْرِلْدِي ton yığrıldı = paltar yuyulmaqdan girdi,
qısaldı», (يِغْرُلُور- يِغْرِلْمَاق yığrılır – yığrılmak).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يِيقْلْدِي Yayıkdı: «سَوْف يِيقْلْدِي suw yaykaldı = su çalxandı». Hər han-
sı bir mayenin çalxanması da belədir.

يِيقْلْدِي Yayıkdı: «أر كَنْكَلِي يِيقْلْدِي ar könqli yayıldı-yaykaldı»,
könlü hər şeyə meyl edən adama belə deyilir. Bu, az işlə-
nən ifadədir. (يِيقْلُور- يِيقْلْمَاق yaykalar – yaykalmak).

يِلْبِنْدِي Yelbindi: «أغلان يِلْبِنْدِي oğlan yelpindi = uşaqı yel, cin çarpdı».

يِلْبِنْدِي Yelbindi: «أل اوزنكا ييل يِلْبِنْدِي ol özinqə yel yelpindi = o özü
özünü yelpazələdi», (o özünü yelpiklədi), (يِلْبِنُور- يِلْبِنْمَاق
yelpinür – yelpinmək).

يِرْتِنْدِي Yırtındı: «أل تُون يِرْتِنْدِي ol tonın yırtındı = o, paltarını yırtır-
mış kimi göründü». Başqası da belədir, (يِرْتِنُور- يِرْتِنْمَاق yırtınur – yırtınmak).

يِيقْجُنْدِي Yapçundı: «أقا يِلْم يِيقْجُنْدِي okka yilim yapçundı = oxa yapış-
qanla quş tükü yapışdırıldı». Bir şey başqa şeyə yapışdırıl-
sa və taxılsa, yenə belə deyilir, (يِيقْجِنْمَاق- يِيقْجِنُور yapçınur –
yapçınmak). Bu söz ş ş ilə يِيشُنْدِي yapşundı, w ilə يِيقْجُنْدِي
yawçundı şəklində də söylenir.

يگرندی Y i g r ə n d i¹⁰⁵: «انک یینی یگرندی = onun tükü ürpərđi».

يگرندی Y i g r ə n d i: «ار اتنی یگرندی = ət çiy olduđu üçün adam ondan iyərđi, yemədi», (يكرتماك - يكرتور - يگرنور = yigrənmək).

يخسندی Y a x s ı n d i: «ار قفتان یخسندی = adam kaftanı çiyinə atdı», (qollarını geymədən, belini düymələmədən çiyinə saldı). Xirqə və xirqəyə bənzər şeylərdə də belə edilir, (يخسنامق - يخسنور - yaxsınur – yaxsınmak).

يرسندی Y e r s i n d i: «ار بیرک یرسندی = adam bir yeri özünə yurd elədi», (يرسينور - يرسينماق - yersinür – yersinmək).

يمسندی Y e m s i n d i: «ار اش یمسندی = adam əslində yemədiyi halda özünü yemək yeyən kimi göstərdi», (يمسينور - يمسینماق yemsinür – yemsinmək).

يلغندی Y a l ğ a n d i: «ار چناق یلغندی = adam qab yaladı». Başqası da belədir, (يلغنور - يلغنماق yalğanur–yalğanmak).

يالغندی Y a l w a n d i: «ار اغزن یلغندی = adam dilini çıxartdı, ağzının içində dolaşdırdı», (يالغانور - يالغانماق yalwanur – yalwanmak).

يولکندی Y o l k u n d i: «ار یولکندی نەنق = nəsnə sıyrıldı», (يولكنور - يولكنماق yolkunur – yolkunmak).

يورکندی Y ö r k ə n d i: «ارُق یغاجقا یورکندی = ip, urğan ağaca sarıldı».

¹⁰⁵ Bu söz basma nüsxədə «تگرندی tügrindi» şəklində yazılmışdır, əslində isə «يگرندی yigrəndi» olmalıdır. Ondan sonra gələn üç söz də bunu göstərir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.695), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.105) və uyğurlar bu sözü «yigrəndi» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 148).

يُرْكَنْدِي Y ö r k ə n d i: «أر يُرْقَانِقَا يُرْكَنْدِي» ər yoğurkanka yörkəndi = adam yorğana büründü». Başqası da belədir, (يُرْكَنْوَر - يُرْكَنْمَک) yörkənür – yörkənmək».

يَذَلْدِي Y ı d h l a n d i: «أت يَذَلْدِي» ət yıdhlandı = ət xarab oldu». Başqası da belədir, (يَذَلْنَمَاق - يَذَلْنَوَر) yıdhlanur – yıdhlanmak).

يَزَلْدِي Y a z l ı n d i: «تُكُون يَزَلْدِي» tügün yazlandı = düyün açıldı». Başqası da belədir, (يَزَلْنَمَاق - يَزَلْنَوَر) yazlınur – yazlınmak).

يُزَلْدِي Y ü z l ə n d i: «أل مَنكَا يُزَلْدِي» ol manqa yüzləndi = o, üzünü mənə tərəf çevirdi».

يُزَلْدِي Y ü z l ə n d i: «أر يُزَلْدِي» ər yüzləndi = adam xalq yanında hörmət sahibi oldu». Adamlardan bir xidmət tələb etdikdə, yenə bu söz işlənir, (يُزَلْنَمَاق - يُزَلْنَوَر) yüzlənir – yüzlənmək).

يَغَلْدِي Y a ğ l a n d i: «يَغَلْدِي نَانِك» yağlandı nənq = nəsne yağlandı, yağ sürtüldü», (يَغَلْنَمَاق - يَغَلْنَوَر) yağlanur – yağlanmaq).

يُغَلْدِي Y u w l u n d i: «يُغَلْدِي نَانِك» yuwlundı nənq = nəsne yuvarlandı», (يُغَلْنَمَاق - يُغَلْنَوَر) yuwlunur – yuwlunak).

يَرْمَنْدِي Y a r m a n d i: «أر تَامَقَا يَرْمَنْدِي» ər tamqa yarmandı = adam divar dırmandı», (يَرْمَنْمَاق - يَرْمَنْوَر) yarmanur – yarmanmaq).

Qayda:

İki hərfli hər hansı təsirli bir fe'lə ل l hərfi artırıldığı zaman o, təsirsiz, yaxud məchul fe'lə çevrilir. Bu barədə yuxarıda məlumat vermişdik.

Təsirli bir fe'l n artırıldığı zaman təsirsiz olur. Bu, ərəbcəyə də uyğundur. Məsələn, ərəb dilində «qapını açdı» demək üçün «فَتَحَ» الباب fətəhə əl-bab» deyilir. Bu fe'l təsirlidir. Həmin sözə ن n hərfi əlavə edilərək «انْفَتَحَ» الباب infətəhə əl-bab = qapı açıl-

dı» deyilsə, artıq fe'l təsirsiz hala keçmiş olur. Bir adam bir şeyi qırdığı zaman «كَسَرَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ kəsərə ər-rəculu əş-şey» deyilir. Şey qırılsa, onda «انكسَرَ inkəsərə» deyilir. Bu dildə [türkcədə] «أر تُكُونُ يَزِدِي ər tügün yazdı = adam düyün açdı» cümləsindəki «yazdı» fe'linə ن n hərfi artırılmaqla «تُكُونُ يَزِيدِي tügün yazıldı»¹⁰⁶ deyilir ki, «düyün açıldı» deməkdir, ن n hərfi əlavə edilməklə fe'l təsirsiz olmuşdur.

Fe'lə l hərfi artırılaraq «تُكُونُ يَزِيدِي tügün yazıldı=düyün açıldı» deyilir. Sözü ə l və ن n hərfləri əlavə edilsə, fe'l «يَزِيدِي yazıldı» olur, bu da «öz-özünə açıldı» deməkdir.

Yenə eyni şəkildə «أر تُبِقُ يَفْدِي ər topık yuwdı» deyilir ki, «adam top yuvarladı» deməkdir. Sonra «تُبِقُ يَفْدِي topık yuwuldı = top yuvarlandı» deyilir. Burada fe'l məchuldur və top başqası tərəfindən yuvarlanmışdır. Top öz-özünə yuvarlansa, o zaman sözü ن n hərfi əlavə olunaraq «يَفْدِي yuwuldı» deyilir. ل l hərfindən sonra ن n artırılmazdan əvvəl bu fe'l iki cəhətdən təsirsiz idi.

Birincisi: iş və hərəkət tanınmayan, naməlum bir fail tərəfindən həyata keçirildiyi üçün fe'l təsirsiz fe'l yerində idi. ن n hərfinin

¹⁰⁶ Burada nəşə bir dolaşılıq var. Bəsim Atalay və Salih Mütəllibov bu xüsusə diqqət yetirmişlər. Bəsim Atalay yazmışdır: «Burada bir yanlışlıq olmalıdır. «Tügün yazıldı» sözü səhvdir, bunun doğru variantı «tügün yazıldı» şəklidir. «Yazıldı» fe'li təsiri olsa da, ibarənin gedişindən anlaşıldığına görə, bu fe'lə yalnız n hərfi əlavə olunmalıdır. Öncə «yazdı» sözü misal gətirilir, sonra n artırılmaqla «yazıldı» nümunəsi verilir. Halbuki «yazdı» sözünə n hərfinin əlavəsi ilə bunun «yazıldı» olması daha təbiidir. Zətən bir az aşağıda l hərfindən bəhs edilir və «yazıldı» şəklində verilir. O halda burada bir qarışıqlıq vardır. Diqqət edilsin» (DLT, III, s.112).

Bu məsələ ilə əlaqədar Salih Mütəllibovun qeydi belədir: «Mahmud Kaşğari fe'lə n hərfinin qoşulması barədə izah versə də, misalda n deyil, -lın şəkilçisi ilə yaranan söz göstərilmişdir. Ehtimal ki, müvafiq misal məndən düşmüşdür» (TSD, III tom, bet 122).

yanına ۱ l hərfi artırılmaqla fe'l başqa bir failin təsiri olmadan öz-özünə yerinə yetirildiyi üçün təsirsiz idi. Biz bu barədə yuxarıda «یُقَدِ یuwdı» fe'lini misal göstərmişdik. Bu fe'l iki hərflilə və təsirlidir. Ona ۱ l hərfi əlavə etməklə fe'l «یُقَدِی یuwuldı» şəklinə düşür və başqasının yuvarlanması ilə yuvarlandı və ya öz-özünə yuvarlandı mənasına gəlir. Bu zaman fe'l üç hərflilə və iki cəhətdən təsirsiz olur. Bundan sonra ۱ l hərfinə ن n hərfi də artırıldıqda «یُقَدِی یuwuldı» deyilir ki, öz-özünə yuvarlandı deməkdir. Nəticədə «یuwdı» fe'li iki hərflidən [y+w] üç hərfliyə [y+w+l], sonra da üç hərflidən dörd hərfliyə [y+w+l+n] keçir və təsirsiz olur.

Qaydaların çoxunu salim kitabında vermişik. Bu fe'llərin hamısında əmr, inkarlıq və buna bənzər şeylər orada dediyimiz kimidir.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

فُعْلَعْدَى FƏ'ƏL'ƏLDİ BABI

يُغْجَلْنَدَى Y ı ğ a ç l a n d ı: «يُغْجَلْنَدَى yer yığaçlandı = yer ağaçlandı».

Yerdə ağac çoxalsa, yenə belə deyilir, (يُغْجَلْنَمَاق - يُغْجَلْنَمَاق yığaçlanur – yığaçlanmak).

يُغْرَلْنَدَى Y a ğ ı r l a n d ı: «يُغْرَلْنَدَى تَغَى təwəy yağırlandı = dəvə yağırlandı,

dəvənin yağırı çoxaldı». Başqası da belədir, (يُغْرَلْنَمَاق - يُغْرَلْنَمَاق yağırlandı–yağırlandı). Yağırdan qaşinsa, yenə belə deyilir.

يُمْرَلْنَدَى Y u m u r l a n d ı: «يُمْرَلْنَدَى سُومُ yumurlandı = qoşun toplandı».

Başqası da belədir, (يُمْرَلْنَمَاق - يُمْرَلْنَمَاق yumurlanur – yumurlanmak).

يُيْرَلْنَدَى Y u l a r l a n d ı: «يُيْرَلْنَدَى ات at yularlandı = at yüyənləndi, ata

yüyən vuruldu», (يُيْرَلْنَمَاق - يُيْرَلْنَمَاق yularlanur– yularlanmak).

يُيْزَلْنَدَى Y a w u z l a n d ı: «يُيْزَلْنَدَى أَل ol atıg yawuzlandı=0, atı yavuz,

pis hesab etdi». Başqası da belədir, (يُيْزَلْنَمَاق - يُيْزَلْنَمَاق yawuzlanur – yawuzlanmak).

يُفْشَلْنَدَى Y a w a ş l a n d ı: «يُفْشَلْنَدَى أَر ər yawaşlandı = adam yavaşdı,

adamin xasiyyəti yumşaldı», (يُفْشَلْنَمَاق - يُفْشَلْنَمَاق yawaşlanur – yawaşlanmak).

يَمِشَلَنْدِي Y e m i ş l ə n d i : « يَمِشَلَنْدِي بِغَاچ yığaç yemişləndi = ağac meyvə tutdu, meyvə verdi », (يَمِشَلَنْدِي - يَمِشَلَنْدِي يَمِشَلَنْدِي - يَمِشَلَنْدِي).

يَلِغَلَنْدِي Y a l ı ğ l a n d i : « تَقُق يَلِغَلَنْدِي takuğ yalığlandı = xoruz pipikləndi, pipiyi çıxdı ». Atın yalı çıxanda da belə deyilir, (يَلِغَلَنْدِي - يَلِغَلَنْدِي يَلِغَلَنْدِي yalığlanur - yalığlanmak).

يَرَقَلَنْدِي Y a r ı k l a n d i : « أَر يَرَقَلَنْدِي ar yaraklandı¹⁰⁷ = adam zirehləndi, zirehli köynək geyindi ». Zirehli libas geyinəndə də belə deyilir, (يَرَقَلَنْدِي - يَرَقَلَنْدِي يَرَقَلَنْدِي yarıqlanur - yarıqlanmak).

يَرَقَلَنْدِي Y ı r a k l a n d i : « أَر يَرِک يَرَقَلَنْدِي ar yerig yıraklandı = adam yeri uzaq hesab etdi », (يَرَقَلَنْدِي - يَرَقَلَنْدِي يَرَقَلَنْدِي yıraklanur - yıraklanmak).

يُلَقَلَنْدِي Y u l a k l a n d i : « بِير يُلَقَلَنْدِي yer yulaklandı = yerdə bulaqlar çoxaldı », (يُلَقَلَنْدِي - يُلَقَلَنْدِي يُلَقَلَنْدِي yulaklanur - yulaklanmak).

يُرُکَلَنْدِي Y ü r ə k l ə n d i : « أَر يُرُکَلَنْدِي ar ürəkləndi = adam zorla cəsarətə gəldi, ürəkləndi ». Başqası da belədir, (يُرُکَلَنْدِي - يُرُکَلَنْدِي يُرُکَلَنْدِي yürəklənür - yürəklənmək).

يَرْمَلَنْدِي Y a r ı m l a n d i : « يَرْمَلَنْدِي نَانِک yarımlandı nənq = nəsnə yarımlandı », (يَرْمَلَنْدِي - يَرْمَلَنْدِي يَرْمَلَنْدِي yarımplanur - yarımplanmak).

يِشِمَلَنْدِي Y i ş i m l ə n d i : « أَر يِشِمَلَنْدِي ar yişimləndi¹⁰⁸ = adam tozluq geydi ». Bu, dolaq kimi bir şeydir, (يِشِمَلَنْدِي - يِشِمَلَنْدِي يِشِمَلَنْدِي yişimlənür - yişimlənmək).

يَلِمَلَنْدِي Y e l i m l ə n d i : « أَق يَلِمَلَنْدِي ok yelimləndi = ox tutğallandı, oxa yapışqan vuruldu », (يَلِمَلَنْدِي - يَلِمَلَنْدِي يَلِمَلَنْدِي yelimlənür - yelimlənmək). Başqa bir şey yapışdırılsa, yenə belə deyilir.

¹⁰⁷ Bu söz basma nüsxədə « يَرَقَلَنْدِي yaraklandı » şəklində keçir, lakin doğrusu « يَرَقَلَنْدِي yarıqlandı - yarıqlanur - yarıqlanmak » olacaq. Çünki « يَرِک yarıq = zireh » deməkdir.

¹⁰⁸ V.V.Radlovun lügətində (III cild, s.529) « yişim » sözü « corab » mənasındadır.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

يَلْغَنْدُرْدِي Y a l ğ a n d u r d ı : « ər yalğandırıldı = adam yalanladı, təkzib etdi», (يَلْغَنْدُرْمَاق - يَلْغَنْدُرُّرُ yalğandırurur – yalğandırurmak).

يَلْدِزْلَنْدِي Y ı l d ı z l a n d ı : « ər yıldımlandı = ağac kökləndi, kök atdı». Bir adam bir yerə yerləşmək üçün hazırlaşsa və oraya yerləşsə, yenə belə deyilir.

يَلْدِزْلَانْدِي Y ı l d ı z l a n d ı : « ər yıldımlandı = adam soylandı, sanki onun kökü bir yerdə yerləşdi, yayıldı, yaxud o, soyulu, əsilli-nəsilli, nəcabətli oldu», (يَلْدِزْلَانْمَاق - يَلْدِزْلَانُورُ yıldızlanmur – yıldızlanmak).

يُدْرُكْلَانْدِي Y u d r u k l a n d ı : « ər yudruklandı = adam əlini yumruq etdi», (يُدْرُكْلَانْمَاق - يُدْرُكْلَانُورُ yudruklanmur – yudruklanmak).

يَرْمَاقْلَانْدِي Y a r m a k l a n d ı : « ər yarmaklandı = adam pullandı, pul sahibi oldu», (يَرْمَاقْلَانْمَاق - يَرْمَاقْلَانُورُ yarmaklanmur – yarmaklanmak).

يُمُشَقْلَانْدِي Y u m ş a k l a n d ı : « ər manqa yumşaklandı = adam mənə qarşı yumşaq oldu, yaltaqlandı», (يُمُشَقْلَانْمَاق - يُمُشَقْلَانُورُ yumşaklanmur – yumşaklanmak).

يُمُغْاَقْلَانْدِي Y u m ğ a k l a n d ı : « ər yumğaklandı nənq = nəsne yumaqlandı, yumaq şəklinə salındı, yuvarlaq edildi», (يُمُغْاَقْلَانْمَاق - يُمُغْاَقْلَانُورُ yumğaklanmur – yumğaklanmak).

يَقْغَنْلَانْدِي Y a w ğ a n l a n d ı : « ər aşğ yawğanlandı = adam yeməyi yavan hesab etdi», (adam yeməyi ətsiz saydığı

üçün az yedi), (يَقْتَلِمَاق - يَفْتَلِنُور yawğanlanur – yawğanlanmak).

يَلْغُنْدَى Yılğ un l a n d ı: «يِر يَلْغُنْدَى yer yılğunlandı=yer yulğunlandı, yerdə yulğun kolu bitdi», (يَلْغُنْمَاق - يَلْغُنْئُور yığlunlanur – yığlunlanmak).

Tanrıya şükür olsun, misal kitabı bitdi.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ÜÇ HƏRFLİLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ¹⁰⁹

تاه تاه T a h – t a h: uçurulduqdan sonra şahini geri çağırmaq üçün işlədilən söz. Buradakı ◦ səsi nəfəs almağa xidmət edir.

چوه چوه Ç u h – ç u h: atı tərptmək və azarlamaq üçün çıxarılan səs.

كاه كاه K a h – k a h: köpəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs.

ماه M a h¹¹⁰: buyur, aha, al mənasındadır. Bir şey təklif edildiyi zaman söylənir.

BU BABIN MİSAL OLANI

ياه Y a h: bəli, yaxşı mənasında bir sözdür. «أت ات at tut = atı tut» deyildi zaman cavab verən şəxs «ياه yah = yaxşı» deyir.

[Qayda]:

Bu sözlər sürətlə söyləndiyi zaman yumşaq hərf (hərflin) düşür, sözlər «ته ته، يه، مه، كه كه، جه جه» şəklində deyilir. Buna görə də biz bu sözləri mənqus babında verdik, çünki yumşaq hərf

¹⁰⁹ Bəsim Atalayın qeydi: «Mahmud Kaşğarının üç hərflilərlə sözlər kitabı bitdikdən sonra «iki hərflilərlə bölməsi» deyərək bir bölmə açmasının səbəbini biz ancaq bu şəkildə başa düşürük: onun bu bölmədə verdiyi sözlərin iki cür yazıldığı müşahidə olunur, «tah», «çuh», «mah», «yah», «kah» şəklində yazılarkən bu sözlər üç hərflilərlə olur. Belə olduqda onları yuxarıda söylənən «üç hərflilərlə kitabı»na daxil etmək mümkündür. Mahmud Kaşğarının bu sözlər «th», «çh», «mh», «yh», «kh» şəklində yazılır deməyə isə onların iki hərflilərlə isimlər arasına qoyulmuş olduğu anlaşılır. Bu halda müəllif bu sözlər üçün «yazılışda iki hərflilərlə, oxunuşda üç hərflilərlə» demək istəyir» (DLT, III, s.117).

yazılışda deyil, tələffüzdə düşür, • hərfi isə nəfəs almağa xidmət edir. Ulu tanrının « قِيَهُدَا هُمْ اِقْتَدِهْ وَ لَمْ يَنْسَنَهْ » ayəsində olduğu kimi. Burada da • hərfi nəfəs almaq üçündür.

Əsil • hərfinə gəlincə, o, türk dilində yoxdur. Türkcə yalnız « ار اهلدى » ər ahladı» sözü vardır, «adamcığaz ah çəkdi» deməkdir. Bu söz sinədən bir səsin çıxmasını bildirir. Bayquşa « اوهى uhi » deyilsə də, əsil türklər ona « اوكى ügi » deyirlər. Xotən və kənçək dillərində • var, ancaq onlar əsil türklərə aid deyillər, türk ölkəsinə köçmüş boylardır.

ORTASI SÜKUNLU فَعْل, فَعْل, فَعْل FE'L, FƏ'L, FU'L BABI

ثوب T ü p: hər hansı bir şeyin dibi, əsli, kökü. « يِغاج ثوبى yığaç tüpi = ağac kökü ».

ثوب T ü p: təməl. « تام توبى tam tüpi = divarın təməli ».

ثوب T ü p: insanın əslinə də « ثوب түp » deyilir. Buradan alınaraq « ثوبلىك tüplüg ərən » deyirlər ki, «soylu adamlar, əsələtli kişilər» deməkdir.

ثوب T o p: « ثوبىق topıq » sözünün qısaldılmışıdır.

جوب Ç ö p: hər hansı bir şeyin puçası, bir şeyin sıxıldıqdan sonra qalan çör-çöpü. « ازم جوبى üzüm çöpi = üzüm puçası ».

جوب Ç ö p: « ياغ جوبى yağ çöpi = yağ tortası ».

جوب Ç ö p: « بور جوبى bor çöpi = şərab xıltı ».

جوب Ç ö p: « توماج جوبى tutmaç çöpi = tutmac bişirmək üçün kəsilən xəmir parçalarından hər biri ».

¹¹⁰ Çinlilər bu sözü və bundan sonrakı «yah» sözünü «məh» və «yəh» şəklində vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.115).

قوب K o p: «أل منى كُرب قوب قلدی» ol mənı körüp kop kıldı = o mənı görüb çox sevindi».

كوب K ü p: küp, küpə.

كيب K i p: qəlib, pəstah. Hər hansı bir şeyin qəlibi. «كربچ كيبی» kərpiç kipi = kərpic qəlibi».

كيب K i p¹¹¹: bənzər, tay. Oğuzca. «بو ار انك كيبی» bu ər anıq kipi = bu adam onun tayıdır, onun kimidir».

بوت B u t: bud.

بوت B u t: iri və dəyərlı firuzə daşına deyilir, böyüklərin oğullarının və qızlarının alınlarına, alınlarındakı dingələrə taxılır. «قز بوت اریدی» kız but ürıdı¹¹² = qız firuzə taxdı».

بوت B u t: bir böyük adam tərəfindən göndərilən ərməğanı gətirən şəxsə verilən bəxşiş. Bu, bir adamın digərinə hədiyyə olaraq göndərdiyi atı gətirən şəxsə verilən pul, qoyun kimi bir şeydir. Bu şəkildə verilən qoyuna «بوت but» deyilir.

تیت T i t: şam fıstığı, sənubər ağacı. Dağlarda bitir.

چیت Ç i t: üstündə ala-bula naxışları, gülləri olan ipək Çin qumaşı; çit.

سوت S ü t: süd.

شوت Ş ü t: soy, əsil, nəcabət. Xotəncə.

توچ T u ç: tunc.

كوج K ü ç: güc, qüvvət.

كوج K ü ç: zülm. «كوج ایلدن كرسا ثرو ثنكلكتن چقار» küç eldin kirsə, törü tünqlüktin çıkar=zor həyətdən girsə, törə bacadan çıxar», (zülm qapıdan girsə, törə, adət-ənənə, mərhəmət bacadan

¹¹¹ Salih Mütəllibov bu sözü «kib» şəklində transkripsiya etmiş və onun «Divan»da həm «kibi», həm də «kib» şəklində keçdiyini, ancaq Mahmud Kaşğari tərəfindən müvafiq izahat verilmədiyini yazmışdır. «Ona görə də bu sözün o dövrdə iki variantda işləndiyi, yoxsa variantlarından birinin doğru, digərinin yalnız olduğu bizə naməlum qaldı» (TSD, III, bet 131).

¹¹² Bəsim Atalay bu sözü «اردی urdu» şəklində oxumağı təklif etmişdir.

çıxar). Zülmkar adama «كُجَمَجِي küçəmçi», qüvvətli adama «كُجَلِك küçlüg» deyilir.

كُج K ü ç: küncüt. Küncüt yağına «كُج يَاعِي küç yağı» deyilir. Çigilcə. Küncüt otunun toxumuna böyüklüyündən dolayı «نِكاك inək küçi [=inək küncütü]» deyilir.

كِيچ K e ç: gec. Bu sözdən alınaraq «كِيچ كَلدى keç kəldi = gec gəldi» deyilir.

بُود B o d h: boy. «أزُون بُودلغ كِشى uzun bodhluğ kişi = uzun boylu, uzunboy adam».

بُود B o d h: toy quşu¹¹³, doğdaq.

بُود B o d h: «بُود مُنْجُج bodh monçuk=müşk və raməkdən hazırlanan bir növ muncuq. Bunu qadınlar taxırlar».

بُور B o r: şərab. Bu məsəldə də işlənmişdir: «بُور بُلْمَاذِب سِرْكا بُلْمَا bor bolmadhip sirkə bolma = şərab olmamış sirkə olma». Bu söz özünü böyüklərə oxşadan uşaq haqqında deyilir.

بِير B i r: bir. «بِير يِرْمَاق bir yarmak = bir pul».

تُور T ö r: otağın ən yaxşı yeri. «تُورْكا كِچ törgə keç = yuxarı başa keç».

تُور T o r: tələ; quş və balıq ovlanan tor.

چُور Ç o r: «چُور أراغت çor urağut=ayıb yeri bitişik olan qadın».

چُور Ç o r: oğuzlar sarılğan otlara, sarmaşıqlara da «چُور اوت çor ot» deyirlər. Əvvəlki sözün əsli bundandır.

سُور S u r: «سُور سُور مُون اَبْتِي ər sur-sur mün öpti = adam şap-şupla şorba içdi». Bu, dodaqların çıxardığı səsi bildirir.

كُور K o r: ziyan. «كُور قَلدى ər kor kıldı = adam ziyan elədi».

¹¹³ «Toy quşu»nun hansı quş olduğunu anlamaq üçün digər nəşrlərə baxdıq. Uyğurlar onu «dovdaq» kimi (TTD, III tom, bet 167) vermişlər. Salih Mütəllibov «boynu uzun, arxa ayaqları qısa bir yırtıcı» kimi (TSD, III tom, bet 132) çevirmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə sözü dh ilə «todh» kimi (DLT-2005, s.573) oxumuşlar.

قور K o r: yoğurt mayası, çalası. Bu uyuşmuş, tutmuş qatıq və ya kımızdan qabın dibində qalan hissədir, onun üstünə süd tökülərək yoğurt və ya kımız hazırlanır.

قور K u r: quru. Oğuzca. Bu, «قُرُغْ kuruğ» sözünün qısaldılmışıdır. Bu məsələdə də işlənmişdir: «فَلان فِدُعقا تُنسا قوربِقا اَیغر بُلور» kolan kuduğka tüşsə, kur baka ayğır bolur=qulan, çöl eşşəyi quyuya düşsə, [quyunun sahibi] qurbağa ayğır olar». Bu, ərəblərin «إِنَّ الْبُغَاثَ يَرْضِيْنَا يَسْتَسِيرُ» sözü¹¹⁴ kimidir.

بوز B o z: boz. «بوز ات = boz rəngli at». Bu, fəsih deyildir. Hər hansı bir heyvan ağla qırmızı arasındakı rəngdə olsa, yenə belə deyilir. «بوز قوی boz koy = boz rəngli qoyun».

بوز B ö z: bez.

بوز B u z: buz. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بوزدن سوف تمار» buzdan suv tamar=buzdan su damar». Bu söz xasiyyəti atasının kına bənzəyən adam haqqında işlədilir.

بيز B e z: ətlə dəri arasında peyda olan şiş.

توز T o z: toz.

توز T o z: yaya sarınan sırım.

توز T ü z: xalq, rəiyyət. «ايل توز نَتَك = el, xalq necədir?»

توز T ü z: əsil, kök. «اينك توبى توزى كيم» anınq tüpi tüzü kim = onun əslinəsl, soyu-sopu kimdir?»

توز T ü z: düz. «توز بير = düz yer».

توز T u z: duz.

تيز T i z: diz.

تيز T i z: yüksək yer. Farslar bu sözü alaraq qalaya «دیز diz» deyirlər.

¹¹⁴ Ərəblərin məsələnin tərcüməsi belədir: «إِنَّ الْبُغَاثَ يَرْضِيْنَا يَسْتَسِيرُ = innəl buğat biarzina tastansiru = bizim eldəki atmaca quşu oldu sizdə ağbaba», yəni bizim eldəki sərçə sizdə qartal oldu.

تیز T i z: Kaşğara yaxın bir yaylaya yüksəkliyi dolayısı ilə Təriğ art tiz deyilir.

تیزنک تیز T i z i n q t i z: başqa bir yaylanın adı.

ییز Y i z: «ییز اقی تیز» Yiz əwi tiz = Barsğan yaxınlığında bir yayla adı».

جیز Ç i j: dəmir çivi, (iki məxrəc arasındakı j ilə). Zireh çivilərinin ucuna da «جیز çij» deyilir.

سوز S ö z: söz.

سیز S i z: çigil dilində böyüklərə, hörmətli adamlara deyilən bir xitabdır, «سَن sən» deməkdir. Əsil mənası sizlərdir. Kiçiklərə «سَن sən» deyirlər. Oğuzlar bunun tərsini edirlər.

قوز K u z: «قوز تاغ» kuz tağ = günəş görməyən dağ, dağın quzey tərəfi».

بوس P u s¹¹⁵: «کوک بوس بُلدی» kök pus boldı = göyün üzünü örtüldü, qaraldı».

بوس P u s: «ار کوزی بوس بُلدی» ar közi pus boldı = adamın gözü qaranlıq çökdü, mədəsində meydana gələn buğdan gözü qaraldı».

توس توس T u s - t u s¹¹⁶: «انی توس توس اردی» anı tus-tus urdu=onun paltarının üstünə tez-tez vurdu».

بوش B o ş: «بوش کشی» boş kişi = azad adam».

بوش B o ş: «بوش اراغت» boş urağut = boşanmış qadın, dul qadın».

بوش B o ş: «بوش الیک» boş əlik = boş əl, işdən və ya bir şeydən qurtulmuş, boş qalmış əl».

¹¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu və bundan sonrakı sözü «bus» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.209). Onlar maddə başındakı bütün p-ləri b ilə oxuyurlar.

¹¹⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz basma nüsxədə «tus-tus» şəklindədir, yazma nüsxədə əvvəlcə «bus-bus» şəklində ikən sonra qırmızı mürəkkəblə düzəldilərək «tus-tus» şəklinə salınmışdır. Burada iki şey nəzərə alınmalıdır: əgər söz burada verilməlidirsə, o zaman «bus-bus» olmalıdır, çünki burada b ilə başlayan sözlər gəlir. Əgər söz «tus-tus» şəklində olacaqsə, onda bu söz iki maddə sonra t hərfi sırasında gəlməlidir (DLT-III, s.124). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tos-tos» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.582). Uyğurlar müvafiq qeydlə «tus-tus» şəklində vermişlər (TTD, III tom, bet 171). Çinlilər maddə başında «tus», misalda isə «tus-tus» kimi yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.121).

بوش B o ş: «بوش ات boş at = yumşaq at». Yumşaq torpağa da belə deyilir.

بوش B o ş: «بوش ات boş at = sərbəst buraxılmış at».

بوش B o ş: «بوش اف boş əw = boş ev». Boşaldılan qab və ya bir işi gördükdən sonra boş qalan alət haqqında da belə deyilir.

بيش B e ş: beş, sayda beş.

توش T u ş: tuş, tay, bab. «ایک توشی anıñq tuşı = onun tayı, onun babı».

توش T u ş: qarşı, bir şeyin qarşısı. «أقم توشی əwim tuşı = evimin qarşısı, evimin tuşu».

توش T ö ş: döş, köksün başı.

توش T u ş: kəmər qayıqlarının ucuna taxılan qızıl və ya gümüş toqqa.

توش T ü ş: «توش اودی tüş ödi = səhərlə gönorta arasında olan vaxt»¹¹⁷.

توش T ü ş: pollyusiya; yuxu azması. «توش كرمش اعلان tüş körmiş oğlan = yuxusunda ehtilam görən gənc oğlan».

توش T ü ş: düş, rəya. «توش يوردی tüş yordı = yuxu yozdu».

تیش T i ş: diş. İnsanın və başqa canlıların dişi.

تیش T i ş: kotan dəmiri, cüt ucluğu, məc.

تیش T i ş: «تیش ات tiş at = alınıdakı ağ qaşqası gözlərinin önünə qədər uzanan, ancaq qulaqlarına qədər çatmayan, burnuna qədər enməyən, bunun ikisinin ortasında qalan at.

سيس S i ş: tutmac şişi.

سيس S i ş: şişmiş olan hər nəsnə, yumru.

¹¹⁷ Bəsim Atalay «توش اودی tüş ödi=quşluq vaxtı», yəni «səhərlə gönorta arasında olan vaxt» kimi (DLT, III, s.125), Salih Mütəllibov «tüş = gün çıxandan sonrakı vaxt», «tüş ödi=düş [yuxu] vaxtı» (TSD, III tom, bet 138), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «tüş ödi=dincəlmə, şəkərləmə [mürgüləmə, gönorta yuxusu] vaxtı» kimi (DLT-2005, s. 610) vermişlər. Hüseyn Düzgün isə «öd» yerinə «od» yazsa da, ifadəni «zəmani-xabimruzan, geylülə», yəni «günorta yuxusunun vaxtı» kimi (دل ت s.493) tərcümə etmişdir.

سَيْش S a y ı ş¹¹⁸: (imalə ilə) ödəmək, təxsisat. «مَنْ أَنْكَرَ سَيْشَ بَيْرِدِمٍ mən an-qar sayış berdim=mən ona ödəmək, təzminat verdim».

فُوش K o ş: «كُوش فُوش at = xaqanın yanında gedən yedək, ehtiyat at».

فُوش K o ş: hər hansı bir şeyin cütü, eşi, qoşası. Bu sözdən alınaraq qayçıya da «كُوش فُوش koş bıçək», yəni «qoşa bıçaq» deyilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «فُرْقَمِش كِشِيكَا قُوى قُرْقَمِش كِشِيكَا قُوى قُوش كُرْنُور korkmuş kişigə koy başı koş körünür = qorxmş adamın gözünə qoyun başı qoşa görünür». Bu söz bir şeydən qorxan və hər an xəyal görərək diksinən, səksənən adam haqda deyilir.

كِيش K i ş: samur. Bunun quyruğuna «كِيش كُدْرُقَى kiş kudhrukı» deyilir.

كِيش K i ş: sədəq, oxdan, oxqabı. Oğuzlar və oğuzların qardaşı olan qıpçaqlar bunu bilməzlər¹¹⁹.

لِيش L i ş¹²⁰: selik, tüpürcək. Çigilcə. Bu sözün bəlgəm mənası da var. «لِيش اَقْتَى liş aktı = selik və ya bəlgəm axdı».

مُوش M u ş: pişik. Çigilcə. Oğuzlar «كُوش چَاتُكْ» deyirlər.

بُوغ B o ğ: içinə əşya qoyulan heybə, boğ, boğça.

تُوغ T o ğ: at ayaqlarının zərbəsindən qopan toz.

¹¹⁸ Bəsim Atalay «seyiş» və «seyş» kimi oxunan bu sözün «sayış» ola biləcəyini də istisna etməmişdir. Ancaq bu sözlər bu babın qəlibinə uymur, ona görə də bu sözü «siş» kimi oxumağı təklif etmişdir (DLT, III, s.126). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 174), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.123) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «seş» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.483).

¹¹⁹ Burada Salih Mütəllibovun bir qeydi var: «o dövrdə hərbi terminlərdən olan bu sözün oğuzlar tərəfindən bilinməməsi onların bu mənada başqa bir sözdən istifadə etmələri ilə bağlı olmalıdır. Çünki bir boyda bu sözün olmaması o dövrün savaşa tələblərinə görə həmin boyun çox əhəmiyyətsiz mövqə tutmasına işarədir. Halbuki o dövrdə oğuzların türklər arasında çox mühüm mövqə tutduqları məlumdur» (TSD, III tom, bet 140). Onda belə çıxır ki, «oğuzların və onların qardaşları olan qıpçaqların bilmədiyini» bu söz karluqlara aiddir, lakin nədənsə Mahmud Kaşğari bu sözün hansı ləhcədə işləndiyini göstərməmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «keş» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.309).

¹²⁰ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.124), uyğurlar (TTD, III tom, bet 175) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «leş» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.339).

خان توغ T u ğ: xaqanın yanında çalınan nağara (kös) və davul. «خان توغ اردی»
xan tuğ urdu = xan növbə davulunu vurdu, orkestr çaldı».

توغ T u ğ: bayraq, sancaq. «توغز توغلق خان tokuz tuğluğ xan = doqquz
tuğlu xan və ya xaqan». Xanın vilayəti nə qədər çox, dərə-
cəsi nə qədər yüksək olursa-olsun, tuğu doqquzdan artıq
ola bilməz. Çünki bu, uğurlu rəqəmdir. Bu tuğlar turuncu
rəngli ipəkdən və ya qumaşdan tikilir, bu rəng uğurlu rəng
sayılır.

توغ T u ğ: su bəndi, sədd. «سوقا توغ ار» suwka tuğ ur = suya bənd vur».

توغ T u ğ: hər hansı bir nəsnənin tıxacı. Buradan alınaraq «توگی
تۈنقلۈک توغی», yəni «pəncərə, ocaq kimi evdəki dəliklərin
qapağı» deyilir.

توغ T u ğ: «توغ ات» tığ at = rəngi qırmızı ilə doru arasında olan at, qonur
at».

چاغ جوغ Ç a ğ - ç u ğ: «چاغ جوغ قبتی» çağ-çuğ koptı = gurultu qopdu, hə-
şir düşdü», «چاغی قبتی» çağı kopdı = gurultu qopdu».

چوغ Ç o ğ: əşya qoyulan heybə, boğça.

چوغ Ç o ğ: günəş şüaları, günəşin saçaqları. «کۈن جوغی» kün çoğı = gü-
nəşin şüası».

چوغ Ç o ğ: odun alovu, odun yandıqdan və köz olduqdan sonra közün
üstündə uçuşan şölə.

چاغی Ç a ğ: köçərilərin çadır içini bölmələrə ayırmaq üçün sələ qamı-
şından (çığ otundan) düzəldikləri pərdə. Bu, qamışdan
daha incə, daha yumşaqdır.

چاغی Ç a ğ: bir türk arşınıdır. Ərəb arşınının üçdə ikisi qədərdir. Köçəri-
lər onunla bez ölçürlər.

سوغ S o ğ: bənzətmə qoşmasıdır. Arzu ediləni və söylənəni o şeyə bən-
zətmək üçün ismin sonuna əlavə olunur. «کۈلسۈغ ار» kulsığ ər

=qula bənzəyən adam», «بُو قَرَى أَلْ أَعْلَانَسِغْ bu karı ol oğlan-sıg=bu qocanın xasiyyəti uşaq kimidir». Söz ك ke-li, yaxud incə ahəngli olsa, غ ğ yerinə ك g gəlir [-sıg yerinə sig işlənir]. Məsələn: «بُو أَرْ أَلْ بَكْسِكْ bu ər ol bəgsig = bu adamın xasiyyəti bəyinkinə bənzəyir», «بُو أَعْلْ أَلْ أَرْسِكْ bu oğul ol ər sig = bu uşağın xasiyyəti ərnlərin xasiyyətinə bənzəyir».

قُوغْ K o ğ: gözə və ya yeməyə düşən çör-çöp.

قَاغْ فُوغْ K a ğ-k u ğ: «قَاغْ فُوغْ أَتَى kaz kağ-kuğ etti = qazlar qağ-quğ etdilər, bu şəkildə çıxıraraq səs saldılar».

قَبِغْ K ı ğ: torpağı qabartmaq üçün işlənən gübrə.

سُوْفْ S u f¹²¹: yun ipdən əllə hörülən qurşaq.

سُوْفْ S u w: su. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سُوْفْ بَيْرْمَاسْ كَا سُوْتْ بَيْرْ suw berməskə süt ber = su verməyə nə süd ver», (sənə su verməyə nə adama süd ver). Bu sözün mənası budur: sənə pislik edənə sən yaxşılıq et, çünki sənin yaxşılığın onu sənə qul edər.

قَاْفْ قُوْفْ K a w-k u w: «قَاْفْ قُوْفْ تُونْ ton kaw-kuw boldı = paltar tikilərkən büzüldü, çəkildi».

بُوْفْ P o w: bayatlaşmaqdan və ya qoxmaqdan çörəyin üstündə yaranan yaşıl təbəqə. Başqası da belədir.

بُوْقْ B o k: nəcis. Oğuzca.

بُوْكْ B u k: «بُوْكْ قَاغُونْ بُوْقْ بَيْرْ كَا تُشْدَى kağun buk yergə tüşdi = qovun part deyər yerə düşdü». İçi boş olan hər şey yerə düşüb yarılırsa, «buk etti» deyilir, bu, əşya düşərkən çıxan səsi ifadə edir.

¹²¹ Bu sözlə bağlı Bəsim Atalayın qeydində deyilir ki, türk dilində ث se hərfi yoxdur və Mahmud Kaşğari bunu «Divan»ın əvvəlində bildirmişdir. O zaman ث se ilə yazılan «suf» sözü س sin hərfi ilə yazılmalı idi. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, katib Savəli-Şamlı Məhəmməd kitabı orijinal nüsxədən köçürərkən bir nəfər oxumuş, o isə yazmışdır (DLT, III, s.129).

جوق Ç o k: «جوق çok¹²² ər = pis, alçaq adam». Oğuzca.

جيق Ç ı k: «جيق ات كراين çık et körəyin = hələ bir səsin çıxsın görüm, kişisən, səsinə çıxar». Bu, incidən adama qarşı çıxa bilməyən adam üçün söylənir.

سوق S u k: «سوق suk ər = acgöz, alçaq adam».

سوق S u k: «سوق ارنكاك suk ərnək = şəhadət barmağı». Bu, həris barmaqdır, çünki yeməyə birinci o uzanır.

سيق S ı k: az. Oğuzca. «الاردا قوی سيق ال olarda koy sık ol = onlarda qoyun azdır».

قافوق K a k - k u k: «قافوق اتي kaz kak-kuk etti = qaz qağ-quğ deyə səs çıxardı».

قافوق K a k u k¹²³: yarma, qurudulmuş ət, yaxud ərik, qaysı kimi meyvə qaxı (?).

بوك B ö k:¹²⁴ bök, oyunda aşığın belinin yuxarı düşməsi. Buna «جك بök çik bök = cik bök» də deyilir.

بوك B ö g¹²⁵: böv. Bir hörümçək növü. Türk və türkmən dillərinin birində.

كوك K ö g: (yumşaq ک g ilə). Şeirin vəznə, ölçüsü. «بویر نا كوك ازا ال bu yır nə kög üzə ol=bu şeirin vəznə, ölçüsü nə üstündədir, bu şeir hansı vəznədədir».

¹²² Salih Mütəllibov bu sözü «çuk» şəklində vermişdir (TSD, III tom, bet 143). Lakin kiritil əlifbası ilə «чук» sözünü həm «çuk», həm də «çok» kimi də oxumaq mümkündür.

¹²³ Bəsim Atalay belə hesab edir ki, bu söz də əvvəlki kimi «kakkuk» şəklində olmalıdır. Çünki «kakuk» sözü bu bölməyə uymur. Ehtimal ki, «kakuk» sözündəki ikinci k şəddəli imiş, şəddə düşmüşdür (DLT, III, s.130). Uyğurlar bu sözü «kakkuk» kimi oxumuş və «qax» deyə tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 179). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «kak kok» kimi (DLT-2005, s.400) oxumuş, «qurudulmuş meyvə» kimi mənalandırmış, sonra isə «söz uzatması vardır» qeydini vermişlər. Onda belə çıxır ki, bu söz «kak», yəni bizim işlətdiyimiz «qax=meyvə qaxı» deməkdir.

¹²⁴ Uyğurlar «bök» maddəsini «pük» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 180).

¹²⁵ Salih Mütəllibov həm bu sözü, həm də üstdəki sözü «pük» şəklində oxumuşdur. (TSD, III tom, bet 144). Ərəb imlasında eyni cür yazılan (بوك) bu iki söz, şübhəsiz ki, fərqli şəkildə tələffüz edilmişdir.

كوك K ö g: oxumada səsin yüksəlib-alçalması, zil-bəm. «ار كوكلندی» ər kögləndi=adam səsinə alçalıb-yüksəldərək şərqi oxudu».

كوك K ö g: bir şəhərin xalqı arasında meydana çıxaraq ilboyu gülünən şey, gülməcə. «بو يىل بو كوك گلدى» bu yıl bu kög kəldi = bu il bu gülməcə gəldi, bu ilin gülməcəsi, məzhəkəsi budur».

كوك K ö g: «كوك يلقى» kög yıldı = başboş, sərbəst yayılan heyvan». Bu şeirdə də işlənmişdir:

كوكلر قمع تۇلدى

إفرق اذش تۇلدى

ستسىز ازم ازلدى

كلكل امل ايتلم

«Köglər¹²⁶ kamuğ tüzüldi,

Iwrik idhiş tizildi,

Sənsiz özüm özəldi,

Kəlgil amul oynalım».

Mahnı tamam düzüldü,

İbrik, qədəh düzüldü,

Sənsiz canım üzüldü,

Gəl çıx, yavaş oynayaq.

(Şərqilər, mahnılar ard-arda sıralandı, sürəhilər, qədəhlər masa üstə düzüldü, könlüm səni istədi, gəl çıx, ürəyim dincəlsin, yavaş-yavaş oynayıb şadlanaq).

كوك K ö g: qoçun, yaxud başqa heyvanların qışa yaxın dişilərlə cütləşməsi. «كوى كوكى بلدى» koy kögi boldı = qoç qatımı oldu». Başqası da belədir.

¹²⁶ Çincə (DLT-Çin, III cild, s.128) və uyğurca nəşrlərdə bu söz «küglər» şəklində (TTD, III tom, bet 181) verilmişdir.

- كوك K ö g: aynanın üzündə peyda olan pas; korroziya. Bu sözdən alınaraq «كوزنكوكا كوك تشدى közünqügə kög tüşdi = aynaya pas düşdü» deyilir.
- كوك K ö g: qadınların üzünə düşən çillik. Başqasının üzünə düşən çillik üçün də belə deyilir.
- كوك K ö k: göy. Bu mäsəldə də işlənmişdir: «كوكا سۇسا يوزكا شۇر» kökgə sudhsa, yüzgə tüşür = göyə tüpürsə, üzə düşər», (bir adam göyə türüpsə, tüpürçək qayıdıb üzünə düşər). Bu söz başqasına pislilik edərkən pisliliyi özünə toxunan adam haqda deyilir.
- كوك K ö k: göy rəngi. «كوك تون» kök ton = göy rəngli paltar». Göy, səma rəngində olan hər şeyə belə deyilir.
- كوك K ö k: «كند كوكى» kənd köki = şəhərin dörd yanında yerləşən bağlar, bostanlar; şəhərin qaraltısı». Bu sözlə ağacların yaşıllığı murad edilir.
- كوكيوق K ö k y u k: kəndlilərə və türkmənlərin böyüklərinə verilən ad.
- بيل B e l: bel. «اتى بيلندا تۇت» anı belində tut = onu belindən tut».
- بيل B e l: «أل انكر انجا اشين بيردى بيل قيلدي» ol anqar ança aş berdi, bel kıldı = o ona o qədər yemək verdi ki, boş beli doldu». Bir adama dilədiyindən çox yemək verənə «bel kıldı» deyilir.
- تول T u l: dul. «تول اراغت» tul urağut = dul qadın». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تول يىلگوس تولى يىك» yawlak tıllıq bəgdən kerü yalınqus tul yeg=bəd dilli ərdənsə yalnız [tənha] dul olmaq yaxşıdır», (qadının tənha dul olması onu söyən bəd dilli əri olmasından yaxşıdır).
- تول T ö l: döl vaxtı. Oğuzca. Balaya da «تول» deyilir.

تیل T i l: dil. Bu hikmətli sözdə də işlənmişdir: «أردم باشی تیل ər dəm başı tıl = fəzilətin, ər dəmin başı dildir». Bu, ərəbin «المرءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» sözü¹²⁷ kimidir.

تیل T i l: dil. «أیغرتیلی» uyğur tılı = uyğur dili», «ختای تیلی» Xıtay tılı = Çin dili».

تیل T i l: dil, söz. «أل بککا تیل تگردی ol bəggə tıl təgürdi = o, bəyə dil uzatdı, o, bəyə sözlə toxundu».

تیل T i l: casus. «یغیدن تیل تئی» yağıdan tıl tuttu = düşməndən dil tutdu».

چیل Ç i l: çirkinlik, çil. Oğuzca.

جیل Ç i l: bədəndə qalan qançır izi.

سُول S ü l: ətdə və ağacda olan yaşlıq, nəm.

سُول S ü l: «سُول لک ات» süllüg ət=yaxşı bişməmiş, üstündə qan izi qalmış ət». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سُكْتُ سُولِنَا قَذَنِكَ سَؤْغُتْ سُولِنَقْ، كَادِنَقْ كَاسِنَقْ=söyüdə təzəlik, qayın ağacına qatılıq, sərtlik (xasdır, yaraşır)», (söyüdə yaşlıq nə qədər yaraşır, qayına da sərtlik bir o qədər yaraşır).

سُول S o l: «سُول ألك» sol əlig = sol əl».

سِيل S i l: «سِيل كِشِي» sil kişi = hər yeməkdən diksinən sofu adam».

سِيل S i l: «سِيل ات» sil at = yemi az yeyən at».

قُول K o l: qol.

قُول K o l: dağın təpəsindən aşağıya doğru enən, ancaq dərənin ortasından yüksək olan yer. «أوبری قُولی» oprı kolu=dərənin qolu».

قُول K o l: qılıncın və ya bıçağın üzərində olan yiv biçimindəki oyma. O çox zaman qızilla işlənir, ona «قُولی قَلِجْ» kılıç kolu» deyilir.

كُول K ö l: hovuz.

كُول K ö l: göl, sututar, yığılmış su.

¹²⁷ Ərəbin sözü belədir: «المرءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» əl məru məxbu təhtə lisanihı= hər adam öz dilinin altında gizlidir, gizlənmişdir», yəni danışanda onun kim olduğu ortaya çıxar.

كول ايسك I s i g k ö l: Barsğanda bir göl, uzunluğu 30 fərsəx, eni 10 fərsəxdir.

كرنك K ö r ü n q: Kaşğar dağlarında, Biyizdə¹²⁸ olan bir gölün adı. Çevrəsi 30 fərsəxdir.

كول سينك S i d h i n q k ö l: فجنكار باشى Koçnqar Başına yaxın (yuxarıdakı kimi) bir göl.

كول يلدز Y o l d u z k ö l: Köçə, Kinqüt və uyğurlar arasında yerləşən bir göl.

كول اى A y k ö l: Uç yaxınlığında bir yerin adı.

كول ترنگ T a r ı n q k ö l: İki Öküz sərhədində olan bir gölün adıdır. Bu göllərdən hər birinin sahəsi 30-40 fərsəxdir. Bunlar kimi türk ölkələrində çoxlu göllər vardır. Mən ancaq islam diyarında olan göllərin irilərini söylədim.

كول K ö l: dəniz. Buradan alınaraq dəniz köpüyünə «كول كُبي» köl köpüğü» deyilir, ancaq «تنگز كُبي» tənqiz köpüğü» deyilmir.

تيم T i m: şərab dolu tuluq. «تيمچى timçi = şərabçı, meyxanaçı». Bəziləri şərab satana da «تيم tim» deyir, ancaq bu, doğru deyil, doğru olan əvvəlkidir, çünki ج ى [-çı/-çi] peşə bildirir.

سيم سمرق S i m s ı m r a k: bir yemək növü. Resepti: baş [yəni kəllə] qaynadılıb bişirilir, sonra xırda-xırda doğranaraq bir qaba qoyulur, ədviyyat vurulur və üstünə köhnə yoğurt tökülür. Bir müddət eləcə saxlanır, daha sonra yeyilir. Çigilcə.

قوم K o m: dəvə yəhəri. Dəvənin çulu samanla doldurulur, dəvənin hürgücü qədər yüksəldilir, sonra dəvənin üstünə qoyulur. Buna «تقى قومى təwəy komı» deyilir.

¹²⁸ Bəsim Atalayın fikrincə, «Biyiz» sözünün yerinə «yiz» olmalıdır. «Yiz» sələ otunun adıdır, bu ot qamışa bənzəyir, ancaq ondan daha incə və yumşaqdır. Kaşğardakı bu göl adını həmin sözdən almış olmasın? (DLT, III, s. 135).

قۇم K u m: dalğa, su dalğası. Bu beytdə də işlənmişdir:

كُلْم قَوْمِي قَبِيسَا قَلِي تَامِغ اِتَار

كُرسا انى بِلْكا كِشى سوزْكا بۇتار

«Kölüm kumu kopsa kalı tamıg itər,

Körsə anı bilgə kişi sözgə bütər».

Gölümün dalğası qopsa, divarı itələyər, döyəclər,

Görsə onu bilgə adam, sözə inanar.

(Gölüm dalğalansa, sarayımın divarına çarparaq sanki onu yerindən oynadar, itələyər, ağılı başında bir adam bunu görsə, o zaman sözümün doğruluğuna inanar).

نوم N o m: millət, şəriət, yasa, qanun. Buradan alınaraq «تَنْكِرِي نَوْمِي» tənqri nomı», yəni «tanrının dini və şəriəti» deyilir. Bütün dinlərə də «نوم nom» deyilir. Bu söz çincədir.

تُون T o n: paltar.

تُون T u n: dincəlmə, rahatlıq. «كَنْكُل تُون بُلْدِي» könqül tun boldı = könül rahat oldu».

تُون T u n: «تُون اُغُل tun oğul = qadının ilk uşağı, (oğlan və ya qız olsun).

تُون T u n: «تُون قِيز tun kız = qadının ilk doğduğu qız uşağı».

تُون T u n: qadının ilk ərinə «تُون بَك tun bəg» deyilir.

تِين T i n: «تِين كِشى tin kişi = bir işin qulpundan yapışmayan avara adam». Harınlaşan, tənbelləşən heyvana da belə deyilir.

تِين T i n: yüyən, cilov.

چِين Ç i n: «چِين سوزْ çin söz = doğru söz».

چِين Ç i n: «چِين كِشى çin kişi = doğru-dürüst adam».

خُون X u n: «خُون ايشْ xun iş=qaba, faydasız iş», «خُون خِرا ايشْلما» xun xara işlama = qaba, faydasız iş işləmə».

سُون S u n: «سُون كِشى sun kişi = yumşaq xasiyyətli, ürəyi yuxa adam».

سُون S o n: «سُونُ الثُّونُ son altun = külçə qızıl». Bu, bir barmaqdan bir arşına qədər uzunluqda ola bilər.

سِين S i n: boy-buxun. Bu sözdən alınaraq «سِينُ لَغ كِشِي bodhluğ sınılıq kişi=boyu-buxunlu adam» deyilir. Buradan alınaraq məzara da «سِين سِن» deyilir, çünki məzar insanın boyu uzunluqda olur.

سِين S i n: məzar.

قَاتُون سِينِي K a t u n s i n i: Çinlə tanqut ölkəsi arasında bir şəhər adı.

سِين S i n: sən. Kəncək dilində. Türklər «سِن sən» deyirlər. Kəncək dilində çox zaman sözlər kəsərə ilə deyilir. Çünki onların dili pisdür. Yuxarı Çinə qədər çigil, yağma, toxsı dillərində sözlər zəmməli, rum ölkəsinə qədər oğuzlar, suvarlar və qıpçaqların dilində isə fəthəli olur. Bu, türklərin dəvəyə ت t hərfinin kəsərəsi ilə «تَفِي tiwi», oğuzların isə ت t hərfinin fəthəsi ilə «تَو»¹²⁹ demələri kimidir. Türklər «بَرْدَم bardım» deyirlər, «getdim» deməkdir, د d hərfi kəsərəlidir. Bu, normaya uyğundur. Oğuzlar və başqaları د d hərfini fəthəli söyləyərək «بَرْدَم bardam» deyirlər. Bu, qaydaya ziddir. Arğular isə د d hərfini zəmməli qılaraq keçmiş zaman fe'l-lərinin hamısında «كَلْدَم، بَرْدَم bardum, kəldüm» deyirlər. Bu tələffüz isə qaydadan büsbütün uzaqdır. Bu boylar arasındakı fərqlər belədir.

شِين Ş i n: taxt. Çigilçə.

قُون K o n: qoyun. Arğuca. Bu sözdə ن n hərfi ی y hərfindən çevrilmişdir. Yuxarıda da deyildiyi kimi, qayda belədir.

قِين K i n: bıçaq və ya qılınc qını.

¹²⁹ Dəvə sözü «Divan»ın basma və yazma nüsxələrinin müxtəlif yerlərində «təvə», «dəvəy», «təvəy», «tiwi» imlasında verilmişdir.

كُون K ö n: gön, at dərisi. «أَت كُون at köni» deyilir və ən çox da bu ifadə-də işlənir. Bu söz bəzən insan dərsi üçün də işlənir. «أَيَك كُونِي فَرِيدِي anınq köni kurıdı», yəni «onun dərisi qurudu, o öldü» deyilir. Buradan alınaraq dəvə gönünə «تَقَى كُونِي təwəy köni» deyilir. Gön sözü dəri aşılmazdən əvvəl işlədilir, aşlandıqdan sonra ona «فَعُوش koğuş» deyilir.

مُون M u n: xəstəlik, ayıb. «مُون كِشِي mun kişi=qəlbi dölək, könlü sələk adam» (?). Bu savda da işlənir: «يَلْنَكُ أَغْلَى مُون سُرْ بُلْمَاسْ yal-nuq oğlu munsuz bolmas=insan oğlu eyibsiz olmaz».

BU BABIN MATVİ OLANLARI

بُوِي B o y: yeyilən bir otdur. Oğuzca.

بُوِي B o y: hörümçək fəsiləsindən bir həşərat. «بُوك bög = böv» də deyilir, doğrusu da budur.

بُوِي B o y: qövüm, qəbilə, tayfa, əsirət, qohum. Bir-birini tanımayan iki adam rastlaşdıqları zaman öncə salamlaşır, sonra «بُوِي كِم boy kim» deyə soruşurlar. Yəni «hansı boydansen». Biri «سَلْغُر salğur» deyə cavab verir, yaxud kitabın başında [I cildə] göstərdiyim boy adlarından birini söyləyir. Bundan sonra danışmağa başlayır, yaxud dərhal ayrılırlar. Beləliklə, biri digərinin qəbiləsini, boyunu tanımış olur.

تُوِي T o y: ordugah, ordu qərargahı. Bu sözdən çıxış edərək «خَان تُوِي xan toy» deyilir ki, «xaqanın ordu qurduğu yer» deməkdir. Bu sözü oğuzlar bilməzlər.

تُوِي T o y: «تُوِي أَوْتِي toy otı = dərman düzəldilən bir ot».

تُوِي T o y: qab-qacaq düzəldilən palçıq, çamur. Bu sözdən alınaraq qab-qacağa «تُوِي أَشِيج toy aşıç» deyilir.

توى T o y: toy quşu, dovdaq. Bu, ذ dh hərfini ی y hərfinə çevirənlərin dilincədir. «توذ todh» da deyilir. Çigilcə.

قوى K o y: qoyun.

قوى يلى K o y y 1 1 1: türklərin on iki ilindən biri.

قوى K o y: paltarın qoyunu. «الک قویفا سق» əlig koyka sok = əlini qoy-nuna sox» deyilir.

قوى K u y: dərənin dibi, düz yeri.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

ياب يوب Y a p - y u p: hiylə, al. «يوب yup» sözü tək işlənmişdir. Buradan alınaraq oğuzlar «أل انى يوبلادى» deyirlər ki, «o onu aldatdı, ona hiylə etdi» deməkdir.

يوت Y u t: qışda şaxta zamanı heyvanları qıran fəlakət.

يار Y a r: yarıq; suların açdığı yer.

يير Y e r: yer.

يير Y e r: qumaşın bir üzü, yaxud arğaşın bir üzü. Rənglərdən biri üstün, çox olan əriş və ya arğac kimi şeydir ki, digər rənglər buna uyur. «يشل ييرلك برجن» yaşıl yerlik barçın = yaşıl yerlikli parça» deyilir. Yaşillıq bu qumaşda üstün rəngdir, digərləri az işlənir.

يير Y ı r: qəzəl, şeir.

يوز Y ü z: üz. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يوزما كورما اردم تلا» yüzgə körmə, ərdəm tilə = üzə baxma, ərdəm ara», (üzün gözəlliyinə, çirkinliyinə baxma, adamda ədəb axtar). Bu, İsamın bu sözü kimidir ¹³⁰إِنَّمَا الْمَرْءُ بِأَصْغَرِيهِ بِقَلْبِهِ وَإِسَاتِهِ

¹³⁰ Burada məşhur ərəb şairi İsamın «innəmə əl-məru bi asqareyhi bi qəlbihı və lisanihı = insan iki kiçik qismində – qəlbində və dilində vardır, təzahür edir» misrası verilib.

ييز Y i z: bir ot növü, sələ qamışı. Köçərilər ondan çadırı bölmələrə ayırmaq üçün pərdə düzəldirlər, qamışdan daha incə və yumşaqdır.

ياش يوش Y a ş-y u ş: yaşıllıq. «ياش yuş» sözü tək işlənmişdir.

بيش Y ı ş: eniş. Buradan alınaraq «ارت بيش art yış» deyilir ki, «yoxuş, eniş» deməkdir.

يوغ Y u ğ: ölü basdırıldıqdan sonra üç, yaxud yeddi günə qədər verilən ehsan.

ياق يوق Y a k - y u k: qabdakı bulaşq. Buradan alınaraq «ياق يوق ayak yuki» deyilir ki, «qab bulaşığı» deməkdir.

ياق يوق Y a k - y u k: uzaq qohumlara da «ياق يوق قداش yak-yuk kadaş» deyilir.

يوق Y o k: «أل مندا يوق ol munda yok = o burada yoxdur».

يوك Y ö k: quş tükü.

ييك Y i g: «يكون ييكي yügün yigi = qantarğanın ağıza düşən qismi».

ييك Y e g: xeyir. Bu ancaq bir şeyin digər şey üzərində üstünlüyünü bildirir. «بوا ات ادا ييك bu at anda yeg = bu at ondan yaxşıdır, üstündür, xeyirlidir».

ييك Y i g: «ات ييك yig et = bişməmiş, çiy et». Çiy olan hər şeyə «ييك yig» deyilir.

ييك Y i k: (sərt ك ke ilə) iy, məkik. Əlif ilə «ايك ik» kəlməsi də ayrı bir sözdür. Bu, ərəb dilinin dəyişmə yolu ilə «المعى و يلمعى و الندد و يندد»¹³¹ sözləri kimidir.

يول Y o l: yol. Səfərə də «يول yol» deyilir. «انكر يول جقتى ankar yol çıktı» deyirlər, «ona yol göründü» deməkdir. Bu söz qəfil səfərə çıxmaq lazım gələndə söylənir.

¹³¹ Burada ərəbcə iki qoşa ifadə verilmiş və orada i ilə y-nin dəyişməsi göstərilmişdir: əlmai-yəlməi; ələndəd-yələndəd.

يُول Y u l: bulaq, su gözü.

ييل Y e l: yel, külək, rüzgar.

ييل Y e l: cin. «ار يِلپِندي» deyilir, «adamı yel çarpdı, cin çarpdı» deməkdir.

ييم Y e m: yemək, təam. «ييم کلدُر» yem kəldür = yemək gətir».

يُون Y u n: «يُون قش» yun kuş = tovuz quşu».

يُون ارق Y u n A r i k: Balasağuna yaxın bir yayla adı.

ييين Y i n: insan bədəni.

و VAVLI SÖZLƏRİN ƏVVƏLİ VƏ SONU

HƏRƏKƏLİ OLAN فَعْل FƏ'ƏL BABI ¹³²

تاب T a p: yaralama və ya döymə izi. «أل انى تاب تاب أردى» ol anı tap-tap urdu = o onun hər yahına tez-tez vurdu».

ساب S a p: qılınc və ya bıçaq sapı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أغلاق منكرى ساب بلماس، أغلاق منكرى ايشى ايشى بلماس، أغلاق منكرى ايشى ايشى بلماس» oğlan ışı iş bolmas, oğlak münqüzi sap bolmas=uşağın işi iş olmas, oğlağın buynuzu sap olmaz».

ساب S a p: bir sözə veriləcək cavabda sıra, növbə. Dəyirməndə taxıl üyüdəndə, tarlada torpaq suvarmaqda sıra üçün də belə deyilir. «أل سوزكالى ساب بيرماس» ol sözkəli¹³³ sap berməs = o,

¹³² Bu bab fə'əl deyil, faktiki olaraq fə'l babıdır, üstəlik, burada verilən sözlərin heç birində vav yoxdur. Bəlkə də bu, katib xətasıdır.

¹³³ B.Atalayın fikrincə, bu sözdəki –li artıqdır (DLT, III, s.145). S.Mütəllibov bu fikrə etiraz etmiş və –gə şəkilçisinin XI əsrdə səbəb mənasında işləndiyini, bu sözün –lə suffiksi ilə «sözləgəli» şəklində ola biləcəyini vurğulamışdır (TSD, III tom, bet 159). Bu nümunənin tərcüməsi də qaranlıqdır. B.Atalay onu «o, sözə sıra verməz», yəni başqasının danışması üçün növbə və sıra verməz, S.Mütəllibov «o, danışmağa növbə verməz» kimi çevirmişlər. Bizcə, burada «o, quru sözə növbə verməz, quru sözə görə öz növbəsindən vaz keçməz» mənası var. Uyğurlar misalı «o, söz növbəsini əldən verməz» kimi (TTD, III tom, bet 199), S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər isə «o heç kimsəyə söz söyləmək sırası, fürsəti verməz» şəklində (DLT-2005, s.468) mənalandırmışlar.

quru sözə görə öz növbəsindən vaz keçməz». Taxıl üyütməkdə və başqa şeylərdə «ساب گلدی səninq sap kəldi = sənin sıran, sənin növbən gəldi» deyilir.

شباب شاب Ş a p-ş a p: «انى شباب شاب يُئلدی anı şap-şap boyunladı = onun boynuna şap-şap vurdu, şapalaqladı».

شباب شاب Ş a p-ş a p: «ال قاغونغ شباب شاب بيدي ol kağunuğ şap-şap yedi = o, qovunu şappur-şuppur yedi». Şaftalı və ona bənzər sulu şeyləri marçılıtlı ilə yesə, yenə belə deyilir. Bu söz ərəb dilinə uyğundur, çünki ərəbcə «الشيب əş-şib» dodağın çıxardığı səsi bildirir.

قاب K a p: tuluq.

قاب K a p: zərf. Hər hansı bir qaba da «قاب kap» deyilir. Bu, ərəb dilindəki «الفرس əl-fərsu» sözü kimidir. Əslində «boyun vurmaq» mənasında olan bu söz sonra hər cür qətl üçün işlənməyə başlanmışdır.

قاب K a p: ana bətnində uşağın içində olduğu zər, torba. Uşaq o zərin içində doğulsa, həmin uşaq uğurlu sayılır və «قابغ اغل» kaplığ oğul» adlanır¹³⁴.

قاب K a p: dolaylı olaraq (istiarə yolu ilə) qohum. «ال مئک برلا ايا قاب ال ol məninq birlə uya kap ol=o mənimlə bir bətnədən çıxmış kimi qohumdur».

جات Ç a t: quyu. Oğuzca.

قات K a t: tikanlı bir ağacın meyvəsi. «افلغو قاتی afilğu katı¹³⁵ = bir dəniz ağacının meyvəsi» (?), «سنجغان قاتی» sinqğan katı=tikanlı bir

¹³⁴ Bu, dilimizə ruscadan kalka yolu ilə keçən «köynəkdə doğulan uşaq», yəni «xoşbəxt uşaq» ifadəsinin ekvivalentidir.

¹³⁵ Dəniz ağacı ifadəsi anlaşılmır. Uyğurlar «qurum ağacı» deyər yazmış, onun çinara bənzədiyini qeyd etmişlər (TTD, III tom, bet 200). Seçkin Ərdi ilə S.T.Yurtsevər «avulğu ağacı» yazmış, «sinqğan»ın isə akasiya olduğunu (DLT-2005, s.412) göstərmişlər.

ağacın meyvəsi», sıxılaraq yoğurda qatılır, rəng verməsi üçün tutmaca vurulur. Yəmək, qıpçaq, kay, tatar, çomul dillərində istənilən ağacın meyvəsinə də «قاب kat» deyilir.

ساج S a ç: tava.

قاذ K a d h: insanı öldürən boran. Bu sözdən alınaraq «قاذ بکدی kadh boldı» deyilir ki, «boran qopdu» deməkdir. Bu ancaq yazda və qışda dağlarda, qışda ovalarda olur. Bu şeirdə də işlənmişdir:

کەلدى ەسین ەسنیو

قازقا تۆکل ەسنیو

کیردی بۇدن قسنیو

قرا بلیت کۆکرشور

«Kəldi əsin əsnəyü,
Kadhka tükəl üsnəyü,
Kirdi budhun kasnayu,
Kara bulıt kökrəşür».
Gəldi əsinti əsərək,
Düz borana bənzəyirdi,
Budun titrəşərək içəri girdi,
Qara bulud kükrəşir.

بار B a r: var. Bir şeyin bir yerdə olduğunu göstərən sözdür. Biri «سەندا
سەندە يارماق بار səndə yarmak bar mu=səndə pul varmı» desə, o
biri ona «بار bar» deyə cavab verir. Bu söz ərəbcədəki «ليس
leysə» sözünün antonimidir, türkcəsi «يوق yok» sözüdür.

بار B a r: «بار يگدا bar yigdə = böyük iydə».

تار T a r: dar. Dar olan hər hansı şeyin vəsfi. «تار اف tar əw = dar ev».

Başqası da belədir.

تار T a r: sal. Tuluqları şişirərək ağızlarını bağlayır, sonra hamısını birbirinə bənd edirlər. Suyun üzərində dam kimi bir şey düzəldir və üstünə minərək çayı keçirlər. Bu, qamış və ağac budaqlarından da düzəldilir. Yabakı və tatar dillərində.

تار T a r: yağ tortası, yağ əridilib süzüləndən sonra qabın dibinə çökən çöküntü, kəf.

ثر T ə r: mizd, işçilərə verilən əmək haqqı. Bu sözdən alınaraq rənc-bərə «ثرجی tərçi» deyilir.

ثرجی T ə r ç i: tər¹³⁶.

چار جرمق Ç a r-ç a r m a k: çoluq-çocuq, oğul-uşaq.

قار K a r: qar.

باز B a z: yad, yabançı, qərib. «بات باز یازدی yat baz yadhıldı = yad-yabançı dağıldı, ayrıldı».

تاز T a z: daz, keçəl.

تاز T a z: «تاز ات taz at = ala-bula at».

تاز T a z: «تاز قوی taz koy = buynuzsuz qoyun».

تاز T a z: «تازیر taz yer = çılpaq yer, bitkisi az olan yer». Bu məsələdə də işlənmişdir: «تاز ات تارچی بلماس taz at tafarçi bolmas = ala-ca at yük daşımaz», çünki onun dırnağı pisdirdir¹³⁷.

قاز K a z: qaz.

قاز K a z: Əfrasiyabın qızının adı¹³⁸. قزوین Kazvin (Qəzvin) şəhərini o salmışdır. [Kazvin sözünün] əslində «قاز kaz oyn»dır, [yəni Kazvin oynadığı yer, sahədir]. Çünki Əfrasiyabın qızı

¹³⁶ Bəsim Atalayın fikrincə, yazma və basma nüsxələrdə «ثرجی tərçi» şəklində verilən bu söz əslində «ثر tər» olmalıdır (DLT, III, s.148). Uygurlar da Bəsim Atalayın bu fikrini dəstəkləmiş və bu mənada belə bir qeyd vermişlər: «Bu sözdə –çi şəkilçisi artıqdır. Biz sözün mənasına əsaslanaraq onu «tər» şəklində transkripsiya etdik» (TTD, III tom, bet 203). Salih Mütəllibov da bu sözün «tər» olduğuna inanır (TSD, III tom, bet 162).

¹³⁷ Bu misal iki maddə əvvəlki «taz at»a aiddir, yanlışlıqla buraya qoyulmuşdur.

¹³⁸ «Kaz» adını Firdovsi «Şahnamə»də Firəngiz kimi vermişdir.

orada yaşayır, orada oynayırmış. Buna görə də bəzi türklər Qəzvini türk şəhəri sayır, türk ölkəsinin sərhədini oradan başlayırlar. قَوْمُ Kum [Qum] şəhəri də türk ölkəsi hüduqları içində sayılır. Çünki «kum» sözü türkcədir. Üstəlik, Əfrasiyabın qızı tez-tez oraya gedərək orada ov edirmiş. Digər türklər isə türk sərhədinin مَرَوُ الشَاهِجَار Mərv əş-Şahicandan başladığını söyləyirlər. Çünki Kazın atası olan «تُنْكَا آلِب ار» Tonqa Alp Ər» [Əfrasiyab] مَرَوُ Mərv şəhərini qurmuşdur. Əfrasiyab buranı Təhmurəs tərəfindən şəhərin daxili qalası tikildikdən üç yüz il sonra bina etmişdir. Bəziləri isə Yenkönddən¹³⁹ başlayaraq bütün مَورَاءَ النَّهْرِ Mavəra ün-nəhri¹⁴⁰ türk ölkəsinin bir parçası sayırlar. يَنْكَنْد Yenköndün digər adı دِزْرُوْبِيْن Dizruyindir, «mis qalası» deməkdir,¹⁴¹ sarılığı üzündən belə adlanır. Bura بُخَارَا Buxaraya yaxındır. Əfrasiyabın qızı Kazın əri سِيَاوُش Siyavuş burada öldürülmüşdür. Məcusilər [atəşpərəstlər] ildə bir gün buraya gəlir, Siyavuşun öldüyü yerin ətrafında ağlayır, qurban kəsir, qurbanın qanını məzarın üstünə tökürlər. Bu onların adətidir.

Bütün مَورَاءَ النَّهْرِ Mavəra ün-nəhri, يَنْكَنْد Yenkönddən şərqə doğru uzanan yerləri türk ölkəsi sayanların əsası budur: سَمَرْقَنْد Səmərqəndə سَمَرْكَنْد Səmişkənd, شَاش Şaşa دَاشْكَانْد Daşkənd deyildi kimi, burada اَوْزْكَانْد Özkənd, تۈنْكَانْد Tünkənd şəhərləri də vardır ki, onların hamısının adı türkcə şəhər demək olan

¹³⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu şəhərin adını «Baykənd» kimi (DLT-2005, s.419) oxumuşlar.

¹⁴⁰ Mavəra ün-nəhr (Çay arxası) Qərb tarixşünaslığında «Transoksiana» adlanır.

¹⁴¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu şəhərin adını «müdafiasinin möhkəmliyi səbəbilə farsca diz ruyin, yəni tuncdan qala və ya şəhər» kimi (DLT-2005, s. 419) vermişlər. Uyğurlar isə «Diz ruyin mis şəhəridir» deyər yazmışlar (TTD, III tom, bet 205).

«kənd» sözü ilə düzəlmişdir. Bu şəhərləri türklər salmış, adlarını da özləri qoymuşlar. Bu adlar qədimdən bu günə qədər olduğu kimi işlənir. Bu yerlərdə farslar çoxaldıqdan sonra buralar əcəm şəhərləri kimi qəbul edilmişdir. Bu gün uzunluğu beş min fərsəx, eni üç min fərsəx, cəmisi səkkiz min fərsəx olan türk ölkəsinin sərhədlərinin ucları **أَبِسْغُون** Abisgün (Xəzər) dənizində birləşərək Rum diyarından və Özçənddən Çinə qədər uzanır.

قازسغى K a z s u w ı: **إيلا** İla=İli vadisinə axan böyük bir çay. Bu adın verilməsinin səbəbi Əfrasiyabın qızının onun kənarında bir qala tikdirməsidir. Bu ad oradan qalmışdır.

قازنك K a z: hər bir ağacın qabığı. Bu deyimdə də işlənmişdir: «**قازنك** **قاسنكا** kadhınq kasınqa = qayın ağacına sərtlik xasdır». Burada **ز z** hərfi **س ş** hərfinə çevrilmişdir. Çünki **ز z** hərfi özündən sonra gələn **س ş** hərfinin¹⁴² təsiri altında ərimiş, ona yer qalmamışdır. Ərəb dilində də **ز z**-nin **س ş** hərfinə çevrilməsi müşahidə edilir. Məsələn: «**بوزى وبوصى، لىق ولىق**» «**بُراق وْبَصاق**».

باش B a ş: baş.

باش B a ş: yara. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «**كنى بركيك نك كوزندا** köni barır keyikninq közində adhın başı yok = düz gedən geyikin gözündən başqa yarası yoxdur», (düz gedən, iki yanına baxmayan maralın gözündən başqa yarası yoxdur). Bununla «göz əslində yara deyildir» demək

¹⁴² Belə çıxır ki, bu ifadə «kadhınq kazınqa» şəklində olmalıdır. İkinci sözdə **z** ilə **s** yanaşı gəldiyi üçün söz ya iki **s** ilə «kassınqa» şəklində deyilməli, ya da **z** ümumən düşməlidir. Mahmud Kaşğarinin izahatından da bu anlaşılır.

istənir. Bu söz ağır işə girişən və hamı tərəfindən qınanan adam haqqında deyilir.

تاش T a ş: daş.

تاش تون T a ş t o n: dış paltar, üstdən geyilən paltar.

تاش يير T a ş y e r: geniş açıqlıq, yazı; qürbət, yabançı yer.

ساش S a ş: «ساش ات saş at = ürkək at».

قاش K a ş: gözün üstündəki qaş.

قاش K a ş: qaş, qara, yaxud ağ təmiz daş, nefrit. Bunun ağını üzük qaşına qoyurlar, adamı şimşəkdən, susuzluqdan və ildırım vurmasından qoruyur.

قاش اگوز K a ş ö k ü z: ختن Xotən şəhərinin iki yanından axan iki çaydır. Birinə «ارنگ قاش اگوز» Ürünq kaş öküz» deyilir, təmiz ağ daş burada olur. Bu ad bu daşa görə verilmişdir. Digərinə isə «قرا قاش اگوز» Kara kaş öküz» deyilir, təmiz qara daş burada olur. Bu daş bütün dünyada ancaq buradadır.

قاش K a ş: hər hansı bir şeyin yaxası, kənarı, qıyısı. «يار قاشی» yar kaşı =yarğanın kənarı, qıyısı». Başqası da belədir.

باغ B a ğ: bağ, üzüm tağı.

باغ B a ğ: odun və odun kimi şeylərin şələsi. «اتنگ باغی» otunq bağı = odun şələsi».

تاغ T a ğ: dağ. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كشى قشماش، كشى تاغ تاغقا قشماش، كشى قشماش» tağ tağka kawuşmas, kişi kişiğə kawuşur = dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar», (iki dağ bir-birinə qovuşmaz, çünki onlar yerlərində sabit dayanmışlar, insanlar zaman keçsə də bir-birinə qovuşa bilərlər). Bu söz uzun ayrılıqdan sonra dostunu görən adam haqqında söylənir.

داغ D a ğ: atlara və başqa heyvanlara vurulan dağ, dağlama. Farslar bu sözü türklərdən almışlar, çünki türklərdən fərqli olaraq onlarda sürü yoxdur ki, dillərində də bu söz olsun. Mən bu sözü islam sərhədlərində də eşitdim¹⁴³.

داغ، داغ D a ğ, d h a ğ: «yox, deyil» mənasındadır. «أل انداغ داغ ol an-dağ dağ ol= o elə deyil» deməkdir. Oğuzlar bunu argular-dan almış, «داغ داغ ol» sözünü təhrif edərək «تأگل təgül» demişlər. Oğuzlarla argular qonşudur, dilləri də bir-birinə qarışmışdır.

ساغ S a ğ: ağıl, zəka. Oğuzca.

ساغ S a ğ: zirəklik, anlayış. Oğuzca. «سندا ساغ يوق səndə sağ yok = səndə ağıl və anlayış yoxdur».

ساغ S a ğ: sağlıq, əsənlik. «بينک ساغمو» yininq sağ mı = canın sağlam-dırımı».

ساغ سوڤ S a ğ s u w: sağ su, şirin su.

ساغ آلی S a ğ ə l i g: sağ əl. Oğuzca. Digər türklər bu sözləri bilməzlər.

ساغ S a ğ: yun atmaq, yun çırpmaq üçün işlənən çubuqların adı.

ساغ ياغ S a ğ y a ğ: sarı yağ, kərə yağı.

ساغ کئکل S a ğ k ö n q ü l: təmiz, saf, isti qəlb.

ساف S a w: atalar sözü, zərb-məsəl, məsəl. «سافدا مئداغ کلر» sawda mün-dağ kəbir = atalar sözündə belə deyilir».

ساف S a w: qissə, tarixi rəvayət.

¹⁴³ Burada Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi vardır. Onu olduğu kimi veririk: «Mahmud Kaşğarının fikrincə, bu söz farsların deyil, çünki onlarda heyvan sürüləri olmadığı üçün bu söz də olmamışdır. Deməli, Mahmud Kaşğarının fikrincə, dildəki sözlər həyat ilə bağlıdır, həyatda sözə olan ehtiyac nəticəsində, mövcud olan nəyi isə ifadə etmək üçün yaranır. Bu fikir sözlərin cəmiyyətdəki tərəqqi və tələbata uyğun şəkildə, meydana çıxan yenilikləri ifadə etmək üçün yaranması haqqında nəzəriyyə ilə səsleşir. Mahmud Kaşğarının hələ min il bundan əvvəl sözlərin yaranması haqqında bu püxtə və parlaq görüşü onun nə qədər yetkin dilçi olduğunu göstərməsi baxımından əlamətdardır» (TSD, III tom, bet 167).

ساف S a w: hekayə.

ساف S a w: məktub, risalə.

ساف S a w: söz, nitq.

ساف S a w: xəbər, soraq. Buradan alınaraq elçiyə «سافجی sawçı» deyilir. Çünki elçi bəzi xəbərlər söyləyir və yazılı şeyləri çatdırır. «سافجی sawçı = nişanlılar, qayınlar, qudalar arasında gedib-gələn, elçilik edən adam». Çünki «سافجی sawçı» yuxarıda da deyildiyi kimi, onun sözünü buna, bunun sözünü ona çatdırır. Bu beytdə də işlənmişdir:

بلسا ارن سقترن الغل اکت

اندکو سقغ اندلسا اوزکا سینکار

«Bilgə ərən sawların alğıl ögüt,

Edhgü sawıǵ edhləsə özgə sinqər».

Bilgə ərlərin sözünü öyüd kimi alginən,

Çünki iyi, yaxşı söz təsir etsə, qəlbə sinər.

ساف Ş a w: çögən kimi bir otdur. Uç şəhərində bitir, onunla paltar təmizlənilir, yuyulur.

قاف K a w: qov, çaxmaq çaxılarkən tutuşdurulan qov.

قاف قووف K a w - k u w: «تون قاف قووف بُدی» ton kaw-kuw boldı = pis tikildiyi üçün paltar qıvrıldı, büzüşdü».

لاف L a w: möhür mumu, möhür basmaq üçün işlənən mum.

قاف K a k: şəftəli qaxı. Başqası da belədir.

قاف سووف K a k s u w: su yığılması, su yığıntısı.

باک B ə g: bəy.

باک B ə g: qadının əri. Evində bəyə bənzədiyi üçün belə deyilmişdir.

تاک T ə k: bənzətmə sözü. «أل اندغ تاک» ol andağ tək = onun kimi, ona bənzər».

جاک Ç ə k: qumaş biçimində bir pambıq toxunmadır. Ondan örtü hazırlanır. Onu yeməklər geyirlər.

ناک N ə k¹⁴⁴: timsah.

ناک یلان N ə k y ı l a n: əjdaha.

ناک یلی N ə k y ı l ı: türklərin on iki ilindən biri. Bu kitabı yazdığımız [dörd yüz] altmış doqquzuncu il ناک یلی nek ilidir.

بال B a l: bal. Suvar, qıpçaq və oğuz dillərində. Digər türklər bala «arı yağı» deyirlər. Bu beytdə də işlənmişdir:

بَرْدَى سَتَا يَاک اوتُرُ تُثْبُ بِال

بَرچِن کَذِبِن تَلُو يُقْغَا بَلْبُ قَال

«Bardı sanqa yek oturu tutup bal,

Barçın kedhibən təlü yuwğa bolup kal».

Gəldi yanına şeytan tutub bal,

İpək geyibən, səfeh olub qal.

(Şeytan sənə qarşı çıxdı, sənə bal verdi (bununla dünya ləzzətini və nemətlərini nəzərdə tutur), ipək paltar geydirdi, onun hiyləsini anlayıb başa düşmədin, artıq yuxa ağıllı, kəmsər və dəli olaraq qal).

تال T a l: yaş budaq. Boyu düz, qədd-qamətli adama «تال بونلغ tal bodhluğ» deyilir. Bədən yumşaqlıqda təzə budağa bənzədilir və bu söz daha çox incə, uzun cariyələr üçün işlədilir.

جال قوی Ç a l k o y: ala-bula qoyun.

سال S a l: qamış və tuluqlardan düzəldilən yüngül qayıq, qayıqça, sal¹⁴⁵. «تار tar» sözü də bu mənədədir.

¹⁴⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «nək=timsah» sözünü «nağ», «nək yılan=əjdaha» sözünü «nağ yılan», «nək yılı=timsah ili» sözünü isə «nağ yılı» kimi (DLT-2005, s.340) oxumuşlar.

¹⁴⁵ Müxtəlif sözlərlə bağlı tez-tez dahi Əlişir Nəvaidən misallar göstərən Salih Mütəllibov müqayisə təriqilə «sal» sözünə də Əlişir Nəvaidən olduqca gözəl bir beyti misal gətirmişdir. Onu burada verməkdən özümüzü saxlaya bilmədik. Həmin beyt belədir:

سال S a l: tutğaldan hazırlanan yapışqan bir şeydir. Çin qablarına və buna bənzər şeylərə sürtür, sonra onun üstünə naxış vururlar; lak, çini lakı.

تام T a m: divar.

ام سام Ə m-s ə m: dərman. «səm» sözü tək işlənmişdir¹⁴⁶.

قام K a m: qam, şaman; kahin.

تان T a n: səhər-axşam əsən sərin əsinti, külək.

خان X a n: türklərin ən böyük başbuğu. Əfrasiyab oğullarına da «خان xan» deyilir. Əfrasiyab «خاقان xakan = xaqan»dır. Bu adın verilməsinin uzun və tarixi bir hekayəsi vardır¹⁴⁷.

سان S a n: say, hesab. «قوی سانى نجا koy sanı neçə = qoyunun sayı neçədir».

قان K a n: qan. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قانغ قان برلا يوماس» kanığ kan birlə yumas=qanı qanla yumazlar», (fəsad və düşmənçilik sülhlə aradan qaldırılır demək istənilir).

مان قشلاغ M a n k ı ş l a ğ: oğuz ölkəsində bir yer adı.

مان کند M a n k ə n t: Kaşğar yaxınlığında bir şəhərin adı, hazırda xarabadır.

مان M a n: «مان ياشلغ قوی man yaşlığ koy = dörd yaşını keçən qoyun». Bu söz ancaq qoyun haqqında işlənir.

Bəhri-əşkim içrə kim tapmaz zərər göz mərdümi,
Guya kirpik neyistanından anıq salı var.

M ə z m u n u: adətən suya qərq olan hər şey həlak olur. Bəs niyə göz yaşı dəryasına qərq olan gözüm həlak olmadı? Çünki gözümü qoruyan kirpiyim kirpik neyistanından (ney=qamış) qamış sal düzəltdi, ona görə də gözüm salamat qaldı (TSD, III tom, bet 171). Nə qədər də gözəldir!

¹⁴⁶ Bəsim Atalayın yazdığına görə, Qərbi Anadoluda «o adam əmə-səmə yaramaz=o, xeyrə-şərə yaramaz» deyimi bu gün də işlənir (DLT-III, s.157).

¹⁴⁷ Təəssüf ki, Mahmud Kaşğari həmin hekayəni verməmişdir. «Divan»ın bir çox yerində «bunun bir hekayəsi, tarixçəsi vardır» deyən müəllif nə üçünsə həmin hekayələri

SONU HƏRFİ-İLLƏTLİ OLAN SÖZLƏR

باى B a y: zəngin, varlı.

باى يفاچ B a y y ı ğ a ç: Köçə şəhəri ilə Uç arasında, Uça yaxın bir yer.

تاى T a y: day, dayça. Bu beytdə də işlənmişdir:

شكر مَنِك سا قَمِي بِلْكَالْكا اى

بِنْر قَلِي اَنْتَسا قِسْرَق سِنِي تاى

«Təgür məninq sawımı bilgələgə, ay,

Tınar kalı atatsa kısrak sıpı tay».

Çatdır mənim sözümü bilgələrə, de:

Day at olanda qısraq dincələr, çünki onu minərlər¹⁴⁸.

ساي S a y: qara daşlı yer.

ساي يرق S a y y a r ı k: bədənə geyilən zireh.

كاي K a y: türklərdən bir böyük, boy.

BU BABIN MİSAL OLAN BAŞ

TƏRƏFİ HƏRFİ-İLLƏTLİ SÖZLƏRİ

ياب يوب Y a p - y u p: hiylə, al, «ياب يوب قلدی yap-yup kıldı=hiylə qıldı».

nəql etməmişdir. Məsələn, nəcabətli qadınlara nə üçün cəm halında «iş/i/lər» deyilməsi kimi. Bunların türk mədəniyyət tarixi üçün misilsiz əhəmiyyəti olardı.

¹⁴⁸ Bu şeir parçasının yazılışında və oxunuşunda mübahisə doğuran bəzi məqamlar var. Beytin ilk misrasında ərəb əlifbası ilə «بِلْكَالْكا» bilgələgə» sözü I cildə «bilgəligə» şəklindədir. Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «bilgələrgə» olmalıdır. «Divan»ın I cildindəki şeirdə «atlarka», «tatlarka» yerinə r-siz «atlaka», «tatlaka» sözləri işlənmişdir. Burada da həmin vəziyyətdir. Beytin ikinci misrasında yanlışlıqla «سِنِي sini» imlası ilə verilən söz isə «sıpı», yəni «sıpası=atın balası, dayçası» olmalıdır (DLT, III, s.158). Salih Mütəllibov onu inandıra bilmədiyi üçün Bəsim Atalayın ikinci qeydi ilə razılaşmamış və «sıpı» yerinə «sini» yazmışdır (TSD, III tom, bet 173). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 153), eləcə də uyğurlar «bilgələgə» və «sını» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 216). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə birinci misradakı mübahisəli sözü «bilgələkə», ikinci misradakı sözü isə «sanı» şəklində (DLT-2005, s. 544) oxumuş və belə mənalandırmışlar: «day atlar arasında sayılarda, yəni dayça böyüyüb at olsa, qısraq dincələr». Məntiqi cəhətdən bu oxunuş və tərcümə daha məqbul görünür.

يات كِشى Y a t k i ş i: yad adam. Bu sözdən alınaraq «يات باز يَدَل» yat baz yadhıl¹⁴⁹» deyilir ki, «yad-yabançı, ayrıl» deməkdir.

يات Y a t: yağış yağdırmaq və külək əsdirmək üçün qamların daşlar vasitəsilə gerçəkləşdirdiyi əfsun.

ياز Y a z: yay. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يازَن قَتِغَلَسَا قِيشِن سَفَنُور» yazın katıqlansa, kışın səwnür=yayda çalışan qışda sevinər».

ياس Y a s: ziyan, zərər. «انِك تَلِم يَاسِي تَكْدِي» anıq təlim yası təgdi = ona yaman zərər dəydi».

ياس Y a s: ölüm, həlak olma. «انِك اَعْلَى يَاس بُلْدِي» anıq oğlu yas boldı = onun oğlu öldü».

ياش Y a ş: göz yaşı. «كُوزُم يَاشِي اَقْدِي» közüm yaşı akdı = gözümün yaşı axdı».

ياش Y a ş: tərəvəz, səbzə. «ياش يِيدِم» yaş yedim=tərəvəz, göyərti yedim».

ياش Y a ş: yaş, təzə. «ياش اَت» yaş ət = təzə ət».

ياغ Y a ğ: yağ.

ساغ ياغ S a ğ y a ğ: kərə yağı. Oğuzlar piyə də «ياغ» deyirlər.

ياق يوق Y a k-y u k: qabdakı bulaşiq.

ياق يوق Y a k-y u k: uzaq qohumlara «ياق يوق قَدَش» yak-yuk kadaş» deyilir ki, «uzaq qohum» deməkdir, yəni o bizə qabın bulaşığı kimi yapışıqdır.

ياک Y e k: şeytan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بَلْمِش يَاک بِلْمَاذِک» بَلْمِش يَاک بِلْمَاذِک bilmiş yek bilmədik kişidən yeg = tanıdığın şeytan tanımadığın adamdan yaxşıdır». Bu söz tanış adamlara hörmət etməyin vacibliyi barədə deyilir.

يال Y a l: atın yalı. Bütün türk dillərində. «ات يَالِي» at yalı = at yalı, yalın bitdiyi yer».

يام Y a m: gözə və başqa şeyə düşən çör-çöp.

¹⁴⁹ Əslində isə «yadhılsın» olmalıdır.

یان Y a n: uca sümüyünün başı. Uca sümüyünə də «یان yan» deyilir.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

یای Y a y: yaz. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «کوز ککی یاین بکولک» küz kəligi yayın bəlgülüg=payızın gəlişi yazdan bəllidir». Bu söz sonu əvvəlcədən bəlli olan iş barədə deyilir. Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

یای کَرکِنِکَا اِنَمَا
سُقْلَـرَازَا تَیْمَا
اَسِـزْ لَیْکِ اِنَمَا
تِلْدَا چِقَار اَنکُو سُوْزْ

«Yay körkinqə inanma,
Suwlar üzə tayanma,
Əsizligig anunma,
Tılda çıkar edhgü söz».
Yayın gözəlliyinə inanma,
Su üzərində dayanma,
Pislik etməyə hazırlaşma,
Dildən çıxar yaxşı söz.

(Baharın rənglərinin gözəlliyinə inanma, ondan xeyir gözləmə, suya güvənmə, dünya nemətlərinin dadına və baharın sərin küləyinə güvənən suya qarşı durmuş kimidir, şərə hazırlaşma, xalqı məmnun edəcək şirin sözləri dilindən əskik etmə).

Qayda:

Bu bölmənin sözlərinə və ona bənzəyənlərə mənqus sözlər dedik. Çünki bu bölməyə daxil olan sözlərin ortasındakı yumşaq

hərflər, yəni hərflər-lin düşür. Söz yazılışda deyil, tələffüzdə iki hərflərli olur. «Qol» mənasına gələn söz yazılışda «قول kol» imlası ilə yazılır, tələffüzdə و vav hərflərli düşür. «أَبِي كَيْلَانِ الدِّي» anınq kolun aldı = onun qolunu yaxaladı, tutdu» deməkdir. و vav hərflərinin düşməsi ilə köləyə «كُلُّ كُؤُل» deyilməsi də buna bənzəyir. Əsinti mənasına gələn «يَلِي» sözü də belədir, tələffüzdə y hərflərli düşür. «أَبِي يَلِي كُؤُلُكُ» anınq yeli küçlüg» deyilir ki, «onun yeli qüvvətlidir» deməkdir¹⁵⁰. Sənə, il mənasına gələn «يَلِي يَلِي» da belədir. Bu, mənqis qismindən olan bütün isim və fe'llər üçün keçərli ölçüdür. Görürsənmi, türk dili ərəb dili ilə yan-yanı yüyürür. Çünki ərəbcə fe'llərdə «زَانٌ، يَزِينُ، زَنْ وَ كَالٌ، يَكِيلُ، كِلٌ» deyilir, bu sözlərdə yumşaq hərflərli düşmüşdür. Türk dilində isə bu qayda həm isimlərə, həm də fe'llərə şamildir, çünki türk dili genişdir. Ərəb dilində bu qayda ancaq fe'llərə aiddir, isimlərə isə aid deyil. Bunu yadında yaxşı saxla!

فَعْلٌ FƏ'ƏL KÖKÜNDƏN YARANAN وَ VAVLI SÖZLƏR

فُؤُلُ جُؤُتْ K ı z ı l ç ü v ü t: qızılı boya, zıncıfrə, süləyən.

أَل جُؤُتْ A l ç ü v ü t: al boya.

كُؤُكُ جُؤُتْ K ö k ç ü v ü t: göy, lacivərd boya.

¹⁵⁰ Burada Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Bu sözlərdə göstərilən qayda sözlərin ərəb hərfləri ilə yazılışına görədir. Yeni hərflərimizlə (latın əlifbası ilə – R.Ə.) yazılışda bu qayda öz qüvvəsini itirir» (DLT, III, s.162). Türkcədə və «Divan»da uzun saitlər tezisini müdafiə edənlər bu izahata baxsınlar. İmlada و vavın və ى ye hərflərinin iştirakı ilə yazılan «قول kol=qol», «قول kul=qul» və «يَلِي yel» sözlərindəki səsliilər hansı uzunluqdadırsa, yazılışda و vavın və ى ye-nin iştirak etmədiyi «كُلُّ كُؤُل» «قول kolun», «كُلُّ كُؤُل» «يَلِي yel» və «يَلِي yeli=yeli, küləyi» sözlərindəki sait səslər də eyni uzunluqdadır. Çünki türklər üçün sözlərin ərəb əlifbası ilə necə yazılmasının heç bir əhəmiyyəti yox idi və türk orfoepiyası ərəb əlifbasının imla qaydalarına tabe deyildi. Sizcə, türkcədə uzun saitlər varmı?

يَاشِلْ جُوتْ Yaşıl çüvüt: yaşıl boya.

سَارِغْ جُوتْ Sarığ çüvüt: sarı boya, zırnıq, auripiqment. Yumşaq w ilə «جفت چۈwۈت» də deyilir. Biləsən ki, «جۈت چۈwۈت» sözü bütün rəngləri özündə əhatə edir. Onları bir-birindən fərqləndirmək üçün bu söz rənglərin adına əlavə olunur.

قوت Kavut¹⁵¹: qovud. «قاغوت kağut» da deyilir. Qovud darı unu, şəkər və yağın qarışığından ibarət yeməkdir, yeni doğan qadınlara verilir.

كوج Kovuç: cin çarpmasının nəticəsi. Cin çarpan adamların üzünə soyuq su səpilir, sonra «كوج فوج kovuç-kovuç» deyilir, başı üstündə üzərlik və öd ağacı yandırılır. Məncə, bu söz «فج kaç-kaç = qaç-qaç» deməkdir.

كوج Küvüç: «كوج كۈنۈن küvüç yügün = kiçik yüyən».

قوز Kovuz: oğuzlar bu sözü «كوج kovuç» əvəzinə işlədirlər. «ييل قوز yel kovuz bitigi» ifadəsi «cin çarpmasına qarşı əfsun, sehr, dua» deməkdir.

قوز Kavuz¹⁵²: içkidə olan xılt, çöküntü. «قوز سۈجک دن کتار kavuz süçikdən ketər = şərabi xıltan təmizlə, süz».

كوز Küvüz: palaz. Yundan toxunmuş döşək və palaz kimi şeylər

يۇغْ Yuvuğ: selin yuxarıdan yuvarladığı qaya parçaları. «يۇغْ yuwuğ» da deyilir.

سۈق Suvuk: cıvıq. Yoğurt, bəkməz kimi duruldularaq maye halına salınan hər şeyə belə deyilir. «سۈق يۇغرت suvuk yoğurt = sulu yoğurt».

¹⁵¹ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 223), onların ardınca da çinlilər bu sözü «kuwut» şəklində yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.158).

¹⁵² Salih Mütəllibov bu sözü «kovuz» (TSD, III tom, bet 178), uyğurlar (TTD, III tom, bet 223) və onların təsiri altında olan çinlilər isə «kowuz» şəklində yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.159).

سُوق S u v u k: «سُوق قُدْرُقْ suvuk kudhruk = qatır quyruğu kimi tüksüz və uzun quyruq». Ağac və ağaca bənzər şeylər də belədir. Qıpçaqca.

فُوق K o v u k: qovuş, içi boş olan hər şey. «فُوق kowuk» da deyilir.

فُوق K a v u k: məsanə, sidik kisəsi. «فُوق kawuk» da deyilir.

فُوق K a v u k: kəpək, darı kəpəyi. Bu sözlərdəki و hərfi yumşaq w hərfindən çevrilmişdir.

كُوك K ü v ü k: «كُوك مَوْشْ küvük muş = erkək pişik».

كُوك K ü v ü k: saman. Oğuzca.

ثُول T o v ı l: davul, nağara. Ov zamanı şahin üçün çalınan davul. Bu sözün ərəbcədən alındığını və məxrəc yaxınlığı üzündən ط hərfinin ت t-yə keçdiyini zənn edirəm. Bu hal ərəb dilində də vardır. Məsələn: فَطْرٌ، فَتْرٌ، غَلَبٌ، غَلَبٌ kimi. Eələcə də ثَابِت sözünü تَبِت kimi demişlər. Lakin mən bu sözü islam aləminin o biri ucunda əsil türklərdən də eşitdim.

BU BABIN ORTADA ى Y HƏRFİ OLAN SÖZLƏRİ

كَيْر K a y ı r: oğuzlar quma «كَيْر kayır», türklər «qaba torpaqlı yer» deyirlər.

تَوْش T a v u ş: duyğu, qımılı. «تَوْش tawış» da deyilir¹⁵³.

تَيْغ T a y ı ğ: «تَيْغ بَيْر tayığ yer = sürüşkən yer».

تَيْغ T u y a ğ: heyvan dırnağı. «أَت تَيْغِي at tuyağı = at dırnağı».

كَيْغ K o y u ğ: «كَيْغ نَانِكْ koyuğ nənq=özlü maddə, qatı maye», «كَيْغ سُجِكْ koyuğ süçik = qatı şərab»¹⁵⁴.

¹⁵³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin «taviş» və «tawış» kimi (DLT- 2005, s. 542 və 543) oxuduqları bu sözlərin ortasında ى y hərfi yoxdur.

¹⁵⁴ Salih Mütəllibov bu birləşməni «üzüm şərbəti» kimi tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bet 180). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «koyuğ süçik» sözünü «üzüm şirəsi»

قَيْغ K a y ı ğ: oğuzların qayı boyu.

قَيْغ K u y u ğ: quyu. «قَدْغ kudhuğ» da deyilir.

قَيْغ K a y ı ğ: «قَيْغ بَيْر kayığ yer = yoldan kənarında qalan yer». Başqası da belədir.

بَيْق B a y ı k: «بَيْق سَوْز bayık söz = doğru söz». Oğuzca.

تَيْق T a y u k: «تَيْق تايुक әр = incə, kübar gənc adam».

تَيْق T a y a k: dayaq, dayanğac. «كُذْهَغو تَيْق بَيْردى küdhəgü tayak berdi = təzəbəy dayaq verdi», (gəlin atdan düşərkən dayaq kimi əlini çiyinə qoyması üçün təzəbəy ona cariyə, yaxud kölə verdi). Bu, varlılar arasında adətdir. Cariyə, yaxud kölə gəlinin malı olur. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَيْق بلا تَيْق سَوْزُن بْتَماس. تَيْق سَوْزُن بْتَماس tayak bilə taymas, tanuk sözün büt-məs = dayağı olan sürüşməz, şahid sözü ilə bir şeyə inanmaq olmaz», (əlində dayağı olan adamın ayağı sürüşkən yerdə də sürüşməz, şahidin sözü ancaq şahidlik zamanı bəlli olar).

تَيْق T u y u k: «تَيْق كَيْشى tuyuk kişi = canı sıxılan adam, sıxıntılı adam».

تَيْق T u y u k: «تَيْق كُون tuyuk kün = sisli, çiskinli gün».

تَيْق T u y u k: «تَيْق قَيْغ tuyuk kapuğ = bağlı qapı».

قَيْق K a y a k: qaymaq. Bu şeirdə də işlənmişdir:

سَدْرَمِشِ أَلْغُنْ قَيْاق

سَرْمَمِشِ سَوْئَنْ قَيْاق

«Sedhrəmiş olğun koyak,

Sarmamış süttən kayak».

Seyrəlmiş olğun başaq,

Tutmamış süddən qaymaq.

(Darının yetişmiş başaqları, dənləri seyrəldi, süddən də qaymaq süzüldü, yeyə bilmək üçün ikisini birlikdə bişirmək lazımdır).

قیق K ı y ı k: sözdə durmamaq. Bu söz bəzən sifət olur və «قیق کیشی» kıyık kişi» deyilir ki, «sözündən qaçan adam» deməkdir.

قیق K ı y ı k: «قیق ناتک» kıyık = əyri olan hər şey», (çəpinə kəsilmiş qələm kimi). Başqası da belədir.

میق M a y a k: dəvə qığı, dəvə gübrəsi. Bu söz ən çox dəvəyə nisbətə işlənir. Buradan alınaraq «قوی میقی» koy mayakı» da deyilir ki, «qoyun qığı» deməkdir. At təsinə isə «یندق» yundakı» deyilir. Bu məsələdə işlənmişdir: «تقی بدک ارسا میقی بدک» تقی بدک ارسا təwəy bedük ərsə, mayakı bedük ərməs=dəvə böyük olsa da, qığı böyük olmaz». Bu söz özündən müştəbeh, təkəbbürlü adam haqqında deyilir, «böyüklük sənə yox, yanında köləsi olduğun adama yaraşır» mənasına gəlir.

کیک K e y i k: bu sözlə əslində vəhşi heyvanlar nəzərdə tutulur. Bu söz əti yeyilən heyvanlardan ceyran, maral, dağ keçisi kimi heyvanlar haqqında işlənir.

کیک K e y i k: «کیک کیشی» keyik kişi = meymunsifət adam»¹⁵⁵.

کیک K e y i k: «کیک سکت» keyik sögüt=yabanı söyüd, çöl söyüdü». Hər şey iki növdür, birincisi əhlidir (evcildir), ikincisi vəhşidir. Vəhşi növə «کیک keyik» deyilir.

¹⁵⁵ Bu, B.Atalayın tərcüməsidir (DLT-III, s.168), orijinalı belədir: «maymun yapılı kişi», yəni meymuna bənzəyən adam. Əslində isə söhbət vəhşi insandan, qulyabanıdan gedir, çünki «keyik» sözü hər şeyin vəhşisini, yabanısını ifadə edir. Həmin sözü S. Mü-təllibov belə çevirmişdir: «suda yaşayan adam şəklindəki heyvan» (TSD, III tom, bet 182). Bu, su pərisinə uyğun gəlir. Uygurlar «kəyik kişi=yava adam» (TTD, III tom, bet 230) kimi vermiş, çinlilər ərəb və latın hərfləri ilə «kəyik kişi» yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.163), ancaq hansı mənanı verdikləri anlaşılmır. Hüseyn Düzgün «kəyik kişi»ni «yəni meymuni-adəmnüma, nəsnas» (د ل ت s.510), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «vəhşi, ibtidai adam, nəsnas» (DLT-2005, s.312) kimi vermişlər.

كَيْك K e y ü k: yapıncı kimi şeylər. ذ dh hərfini ی y edənlərin dilində.

كَيْك K ö y ü k: «كَيْك نَانِك köyük nənq = yanmış şey, yanan şey».

مَيْل M a y ı l: «مَيْل يَمِش mayıl yemiş = yetişmiş şaftalı və qovun kimi meyvələrin çürüməyə, xarab olmağa üz tutması».

قَيْم K ı y ı m: düşmənin gəlməsi üzündən bir vilayətin sakinlərinin qorxu və dəhşətə düşməsi. «قَرْقَج قَيْم بَلْدِي korkunç kıyım boldı =qorxunc kıyım oldu, böyük dəhşət yaşandı».

كَيْم كَيْم K i y i m-k i y i m: «أَل كَيْم كَيْم كُون كَجْرْدِي ol kiyim-kiyim kün keçürdi = o, tənbəlliklə gün keçirdi», (nə işləyərək, nə də işi tam buraxaraq qəflət içində gün keçirdi).

بَيْن B o y ı n: boyun, insanın boynu.

بَيْن B o y ı n: qılıncın qəbzəsinə «قَلِج بَيْنِي kılıç boynu», bıçağın dəstəyinə «بِجَاك بَيْنِي biçək boynu» deyilir.

بَيْن B u y u n¹⁵⁶: qövm, boy, tayfa. ذ dh hərfini ی y hərfinə çevirənlərin dilində.

تَيْن T u y ı n: «تَيْن تَيْن ار tuyın ər = paxıl, sıxıntılı kişi».

تَيْن T o y ı n: müsəlman olmayanların ruhani başçısı, [buddist rahibi].

Bu, islam dinindəki imam və müfti dərəcəsinə bərabər ruhanidir. Toyın həmişə bütün yanında durur, kitab və kafirlik hökmlərini oxuyur. Ulu Tanrı bizi onun şərindən qorusun. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بِير تَيْن بَشِي اَغْرِيسَا قَمُغ bir toyın başı ağrısaa, kamuğ toyın başı ağrımaz=[müsəlman olmayan] bir din böyüyünün başı ağrısaa, bütün din böyüklərinin başı ağrımaz». Bu söz dostlarının yediyi bir şeyi hər hansı səbəb üzündən yeməkdən çəkinən adam haqqında deyilir.

¹⁵⁶ Uyğurlar bu sözü «boyun» şəkildə yazmışlar (TTD, III tom, bet 231). Çinlilər də eyni şəkildə vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.164).

BU BABIN MATVİ OLANLARI

قيا K a y a: qaya.

قيا K ı y a: tərkibində غ ğ və ق ka hərfi olan qalın ahəngli sözlərdə kiçiltmə-əzizləmə şəkilçisidir. «أغلقيا oğulkıya= oğulcuğaz», «قیز قيا kızıkiya = qızcuğaz».

كيا K ü y ə: güvə. Keçə və keçəyə bənzər şeyləri yeyən böcək.

كيا K i y ə: tərkibində ك ke hərfi olan incə ahəngli sözlərdə kiçiltmə-əzizləmə şəkilçisidir. «ارکيا ərkiyə = ərciyəz», «يیرکيا yerkiyə = yerciyəz».

ينا Y a n a: yenə, təkrar; geri qayıtma ədatıdır. «ينا کلام yana kəldüm = yenə gəldim, təkrar gəldim».

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يا Y a y a: yançaq, yanbız. Bu söz ancaq insanlar barədə deyilir.

[Qayda]:

İsmlərin bu növü nə yazılışda, nə də tələffüzdə hərf baxımından ixtisar edilməz, azaldılmaz. Çünki bunlarda sözün ortası hərəkəlidir. İxtisar ancaq ortası sükunlu olan sözlərdə aparılır.

Mücərrəd sözlər bölməsi bitdi.

ZİYADƏLİ SÖZLƏR BÖLMƏSİ

فَاعِل FA'ƏL BABI

تادن T a d u n: bir yaşındakı buzov.

ثودون T u d h u n: mənbədən suyu paylayan adam, mübaşir, cuvar.

تيدن T i d h i n: vaxt bildirən söz. «بو تيدن كلدی» bu tidhın kəldi = bu vaxtda gəldi, bu vaxt gəldi».

فَعَال FƏ'AL BABI

بيات B a y a t: ulu tanrının adı. Arğuca.

بيات B a y a t: oğuzlardan bir oymağın adı.

قيار K o y a r: kölələrə və heyvanlara nisbətə işlədilən söyüş. «بو قياری» bu koyarı = bu, ağzından selik axanın biridir». Bu, «سوف فیدي suw koydı» cümləsindəki «کويدي koydı» sözündən alınmışdır, «su və suya bənzər şeyləri tökdü» deməkdir.

قياس K a y a s: toxsu, çigil ölkələrindəki bəzi şəhərlərin adı. Üç şəhər belə adlanır, birincisi «سابغ قياس Saplıq Kayas», ikincisi «أرنك قياس Ürünq Kayas», üçüncüsü «قرا قياس Kara Kayas»dır.

قياش K u y a ş: möhkəm isti, bürkü, xəfə, günəşin şiddətlə yandırıp-yaxması.

اياغ A y a ğ: ayama, ləqəb. Bu şeirdə də işlənmişdir:

فَذْغِلْ مَنَا أَقِيلِقْ
 بُلْسُنْ مَنَا آيَاغَا
 اذْغِلْ مَنِي نُقْشِغَا
 يُفْكِلْ مَنَا آلاغَا

«Kodhğıl manqa akılık
 Bolsun manqa ayağa,
 Idhğıl mənı tokışka,
 Yüwğil manqa ulağa».
 Buraxginən comərdlik
 Olsun mənə ayama,
 Göndər mənı savaşa,
 Mindir mənı bir ata.

(Qoy comərdlik mənım ayamam olsun, mənı döyüşə göndər, ancaq döyüşə getmək üçün mənə bir at verərək kömək et).

مِيَانْ M u y a n: səvab. «مِيَانْلِقْ mıyanlık = yollarda gəlib-keçənlərin su içməsi üçün düzəldilən xeyrat bulağı, ehsan bulağı».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلِي FƏ'Lİ BABI

بُوْجِي B u ç ı: «بُوْجِي فُبُزْ buçı kubuz = simli udlardan biri». Bu, qaz köksü (bərbət) adı verilən çalgı alətlərindən biridir.

قِيْدَا K a y d a: harada. «قِيْدَا سَنْ kayda sən = haradasan». ن n hərfi ilə «قِنْدَا kanda» deyildiyi kimi, «kayuda» şəklində də deyilir.

كُوْدَا K ö y d ə: qızıl və gümüşün əridilərək süzüldüyü ocaq, domna sobası.

كُوْيَا K o y k a: dəri. Əslində dəri barədə işlənsə də, bəzən kürk üçün də işlədilir. «أَلْ قُوْيَغْ قِيْقَالْدِي ol koyuğ koykaladı=0, qoyunu soy-

madan dərisinin tüklərini yandıraraq təmizlədi». Bu, yunun qaynar su vasitəsilə dəridən təmizlənməsidir.

قَيْمَا K ı y m a: «قَيْمَا أكرأ» kıyma ügrə = bir ərıştə növü». Xəmiri sərçə dili kimi əyri kəsilir.

قَيْمَا K u y m a: yağlı bir çörək növü. Resepti: xəmiri qədaif xəmiri¹⁵⁷ kimi incəldilir, tavada qaynamaqda olan yağın içinə atılır, qarışdırılır, üstünə şəkər tökülərək yeyilir.

قَيْمَا K u y m a: hər hansı bir metaldan çəkilə döymə surətilə deyil, əriddərək tökmə [qəlib] yolu ilə düzəldilən həvəng, şamdan və çəkil kimi alətlərin hamısına «قَيْمَا kuyma» deyilir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالُوْ FƏ'ALU BABI

تَيَاغُوْ T a y a ğ u: daş və təzək parçası.

تُرِيْغَا T u r ı ğ a: torağay, sərçənin bir növü.

سُيَاغُوْ S u y a ğ u: xoruzun ayağındakı mahmız.

بِتِيْكُوْ B i t i ğ ü: türk qələmdanı və buna bənzər şeylər.

كَلِيْكََا K ö l i ğ ə: qatı kölgə.

قَلِيْمَا K a l ı m a: dörd sütunlu açıq çardaq, günəşlik.

اِكَمَا İ k ə m ə: bir çalğı növü.

كُشِيْكََا K ö ş i ğ ə: az kölgə, zəif kölgə.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُرِيْغَا Y o r ı ğ a: yorğa. «يُرِيْغَا ات» yorığa at = yorğa at).

¹⁵⁷ Təxminən şəkərbura xəmiri kimi çox nazik, incə yayılan xəmirdir. Salih Mütəllibov «qədaif xəmiri» ifadəsini «unu şərbət ilə yoğrulmuş xəmir» kimi (TSD, III tom, bet 188) çevirmişdir.

يُلَيْكُو Y ü l i g ü: saç tıraş edən ülgüc. Oğuzlar bu sözü işlətmir, əvəzində «كراي kərəy» deyirlər.

أياكو Ə y ə g ü: hər heyvanın kürək sümüyü.

فعلان FƏ'LAN BABI

تَيْغان T a y ğ a n: tazı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَيْغان يُكْرِكُن تَيْلَكُو سَقْمَاس tayğan yügrügin¹⁵⁸ tilkü səwməs = tazının iti qaçanını tülkü sevməz». Bu söz özünü digərindən ağıllı sayan, bir-birinin paxıllığını çəkən iki alim haqqında deyilir.

كَيْكَان K ə y k ə n: Kayasdan İliya axan iki çayın adı. Birinə «كَيْكَان Kiyik Kəykən» deyilir, bu, kiçik çaydır, digərinə «الغ كَيْكَان Uluğ Kəykən» deyilir, bu, böyük çaydır.

هەر نۆڤ هەرəkəsi ilə فَيْعَل FƏY'ƏL BABI

قَيْمَج K ı y m a ç: «قَيْمَج بُرْک kıymaç börk = tiftikdən [keçi tiftiyindən] hazırlanan ağ papaq». Onu çigillər geyirlər.

بَيْنَق B a y n a k: nəcis, gübrə. Oğuzca.

بُونَق B o y n a k: dağ boynu, bələn.

بُونَق B o y n a k: ilana ağı verən kərtənkələ.

قَيْغِن K a y ğ ı k: qayıq.

مَيْغَن M a y ğ u k: kosa adam. Qoşa dırnaqlı deyil, top dırnaqlı heyvanlardan tükləri qısa olanı.

كَيْلِك K e y l i g: meymun.

¹⁵⁸ Bu misala «Divan»da bir neçə dəfə rastlanır, bir yerdə o, «tayğan yügürgənni tilkü səwməs» şəklində keçir.

كَيْلِك K e y l i g: buna bənzədilərək çaşqın və ya qərrib kimi iki tərəfə baxa-baxa yeriyən adama «كَيْلِك كِشَى keylig kişi» deyilir.

بُيْمَل B o y m u l: «بُيْمَل ات boymul at = boynunda ağılıq olan at». Qoyuna və başqa heyvanlara da belə deyilir.

بَيْرَم B a y r a m: oğuzca. Bunun xalqın sevinc və gəzinti mənasında işlətdiyi «بَدْرَم badhram» sözündən çevrilmiş olduğunu sanıram, [doğrudan da] bayram sevinc, şadlıq günüdür. Çünki islamiyyətdən əvvəl bayramın nə olduğu bilinmədiyi üçün onun adı da ola bilməzdi, əgər olmuş olsaydı, bunu bütün türklər bilərdi. Bu sözü ancaq dillərində د dh hərfini ی y hərfinə çevirənlər bilir.

جَيْدَم Ç a y d a m: döşəyə doldurulan və plaş tikilən incə keçə.

سَيْرَم S a y r a m: اِسْبِجَاب İsbicab da deyilən Beyza şəhərinin adı. Bu şəhərə سَيْرَم Sayram¹⁵⁹ da deyilir.

سَيْرَم S a y r a m: «سَيْرَم سَوْف sayram suw = topuqdan yuxarı çıxmayan su, dayaz su».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالِل FƏ'ALİL BABI

بَقَانِق B a k a n a k¹⁶⁰: qoşa dırnaqlı heyvanların iki dırnağının arası və iki dırnaqdan biri.

¹⁵⁹ Bu şəhər hazırda Çimkənt adlanır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu iki maddəni belə çevirmişlər: «Sayram. Sipencab (Kaleyi-Səfid) də deyilən Bəyaz kəndin (mədineyi-Beyza) adı. Digər adı Sayramdır». «Sayram. Sayram suw: dayaz su» (DLT-2005, s. 479). Farsca adı Ağ qala, türkcə Bəyaz kənd mənasına gələn bu şəhərin adını Bəsim Atalay və digər nəşirlər İsficab kimi verirlər, islam coğrafiyaşünaslığında adı da İsficabdır. Fəruq Sümər və digər tarixçilər də onu İsficab kimi yazırlar.

¹⁶⁰ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu sözü və bundan sonrakı sözü hərəkələrdəki qeyri-dəqiqlik üzündən həm «bakanak», həm «bakayak», həm «bakanuk», həm də «bakayuk» şəklində oxumaq mümkündür (DLT, III, s. 177). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni belə çevirmişlər: «Bakanak (bakayak). Qoşa dırnaqlı heyvanlarda dırnaqların arasındakı boşluğa və ya dırnaqların iki yanına verilən ad. Atların

بَقَانِق B a k a n u k¹⁶¹: atın dırnaqlarının ortasında olan çıxıntılı ət parçası.

تُقِيمَق T o k ı m a k: toxmaq, camaşır döyəcləmək üçün toxmaq.

قِيَاچُق K a y a ç u k: gözəl qoxulu bir dağ otudur. Zənnimcə, bu ot ya türfə yarpağı, ya da zəfərandır.

BU BABIN MİSAL OLANI

مُنْدَى M ü n d i: mindi. «أر آتِن يَبِيْتَق مُنْدَى» er atın yaputak¹⁶² mündi = adam çılpaq ata mindi, keçəsiz və yəhərsiz ata mindi».

---

toynağının (iki dırnağlı heyvanların ayağına qoşa dırnağ, tək dırnağlı heyvanların ayağına toynaq deyilir – R.Ə.) içini, ayaq dabanının ortasında olan üçbucaq şəklindəki sərt hissəni anlatmaq üçün bu söz işlədilir» (DLT-2005, s.170). Uygurlar bunu «bakayak», bundan sonrakı sözü «bakayuk» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 244).

¹⁶¹ Bax: bundan əvvəlki qeydə.

¹⁶² Bu söz bu cildin (bizim nəşr) 48-ci səhifəsinin 19-cu sətrində «yabıtak» imlası ilə keçir.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَعِل FƏ'ƏLƏL BABI

فَيْرَلِغ Kayırlıq: «فَيْرَلِغ يِير kayırlıq yer = düz və qaba torpaqlı yer».

فَيْسَلِغ Kuyaslıq: «فَيْسَلِغ أَر kuyaslıq ər = kuyaslı, Kuyas şəhərindən olan adam, kuyas sakini».

تَيْغَلِغ Tuyağlıq: «تَيْغَلِغ يَلْقَى tuyağlıq yıldı = dırnaqlı heyvan».

فَيْغَلِغ Koyuğluk: qatılıq, mayelərdə qatılıq.

ORTASI SÜKUNLU OLANLAR

سَنْدُوج Sənduvaç: bülbül. Bu şeirdə də işlənmişdir:

سَنْدَا قَجْر سَنْدِلَاچ

مَنْدَا تَنْر قَرْغِلَاچ

تَنْلِغ أَنْر سَنْدُوج

أَرْكَك تِشَى أَجْر شُور

«Səndən kaçar sundılaç,

Məndə tınar karğılaç,

Tatlıq ötər sanduvaç,

Erkək – tişi uçuşur».

Səndən qaçar at quşu,

Məndə dinər qaranquş,

Şirin-şirin ötər bülbül,

Erkək-dişi uçuşar.

(Yaz qışa xitabla deyir: at quşu səndən qaçar, qaranquş məndə din-cələr, bülbül də şirin-şirin ötər, hamı onun səsindən zövq alar, bütün erkək-dişi quşlar yazda cütləşər, oynaşarlar).

بُلْغَيْقُ B u l ğ a y u k: «بُلْغَيْقُ سَوْفُ» bulğayuk suw = bulanıq su».

سَرْفَيْقُ S a r k a y ı k: heyvanların mədəsində qırxbayır adı verilən bir işkəmbə. Bəzən ن n ilə «سَرْفَيْقُ sarkanuk» deyilir. Ərəb dilində də belə şeylər olur. Məsələn: «مِيزَاب، مَنزَاب، مِيشَار، مَنشار» kimi.

قُدُوجُق K u d u ç a k: büzdüüm.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

بَيْبَيْقُ B a y b a y u k: kəpənək quşu deyilən bir quşdur. Ağac budaqları arasında yuvasını zənbil şəklində hörür, gözəl ötür.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

بَيْنْدُرُوقُ B o y u n d u r u k: iki öküzün boynunun üstünə birdən qoyulan boyunduruq.

مَيْتَجَلِقُ M u y a n ç ı l ı k: miyançılıq, vasitəçilik, barışdırmaq üçün iki adamın arasına girmək. «سَنْ مَيْتَجَلِقُ قَلْ» sən muyançılıq kıl» deyilir ki, «sən bizə vasitəçilik et» deməkdir. Əsli «səvab» mənasına gələn «مِيَانُ muyan» sözüdür.

Mənfus isimlər kitabı bitdi

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

MƏNQUS FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

كيجتى K e ç t i: «ار كيجتى» ər keçti = adam işdə gecikdi, ağır hərəkət elədi», (كيجماک - کيجار keçər – keçmək).

بوردى B u r d i: «ييار بوردى» yıpar burdı = müşk qoxdu».

بوردى B u r d i: «سوف بوردى» suw burdı=suyun buğu yüksəldi, buğlandı». Hər hansı bir şey gözəl qoxu versə və buğlansa, yenə belə deyilir, (برار- برماق burar – burmaq).

بيردى B e r d i: «ال منكا يرماق بيردى» ol manqa yarmak berdi = o mənə pul verdi». Başqası da belədir, (بيرماک - بيرر berür – bermək).

تاردى T a r d i: «بک سوسين تاردى» bəg süsin tardı = bəy qoşununu yaydı, dağıtdı». Bir adam bir şeyi dağıtsa, yenə belə deyilir, (تارار- تارماق tarar – tarmak).

تurdy T u r d i: «ار يقارو ثردى» ər yokarı turdı = adam yuxarı durdu, qalxdı». Başqası da belədir, (ثورر- ثورماق turur – turmaq).

ثورر T u r u r: keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqbəl bir fe'l-dir. Ərəb dilinin « يَدَع » və « يَثْرُ » sözləri kimi. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğunu bildirir. «ال افدا تورر» ol əwdəturur» deyilir ki, «o, [bu an] evdədir, evdə var» deməkdir. Bu sözlə ayağa qalxmaq murad edilmir. «ارسنكل ثرر» ər səkəlturur» deyilir ki, «adam xəstədir» deməkdir. Bu sözlə xəstə ayağa qalxdı deyilmək istənmir.

توردی T u r d i: «أت توردی at turdı = at durdu, zəiflədi, inkişafdan qaldı». Başqası da belədir, (تورار- تورماق turar – turmak).

تیردی T e r d i: «أل تثار تیردی ol tawar terdi = o, mal yığdı». Başqası da belədir, (تیرار- تیرماق terər – termək).

ساردی S ə r d i: «أل انی ساردی ol anı sərdi = o ona sərt sözlər dedi, qaba sözlər dedi», (سَرار- سَرماق sərər – sərmək).

سردی S o r d i: «کنج سوت سردی kənc süt sordı = uşaq süd əmdi». Başqası da belədir.

سردی S o r d i: «ار سوز سردی ər söz sordı = adam söz, xəbər soruşdu».

سردی S o r d i: «ار یشک سوردی ər yitük sordı = adam itiyi barədə soruşdu, itiyini aradı», (سَرار- سَرماق sorar–sormak). Bu son iki söz oğuzcadır.

قاردی K a r d i: «ار سُققا قاردی ər suwka kardı = su adamın boğazında qaldı».

قاردی K a r d i: «سوف ارقین قاردی suw arıqtın kardı = su arxdan daşdı», (qışda çaydan su daşdı). Bu, suyun və qarın donması, çayın suyunun buz üstünə çıxması nəticəsində baş verən daşmaya deyilir, (قرار- قرماق karar – karmak).

توزدی T ö z d i: «ار تملغقا توزدی ər tumluğka tözdi = adam soyuqdan acdı», (توزار- توزماق tözər – tözmək). Qıpçaqca.

سیزدی S ı z d i: «یاغ سیزدی yağ sızdı = yağ əridi».

سیزدی S ı z d i: «سوف المادن سوز سیزدی olmadın¹⁶³ suw sızdı = qabdan və buna bənzər şeylərdən su sızdı».

سیزدی S ı z d i: «کون سیزدی kün sızdı = günəş göründü, günəşin ucu şərqdən göründü», (سیزار- سیزماق sizar – sızmak).

¹⁶³ Bu söz ərəb hərfliəri ilə «المادن» şəklinə yazılmışdır. Təbii ki, bu yazılış səhvdir. د dh yerinə د d yazılmalıdır, çünki adlıq halda «olma» sözü qab. sürahi. kuzə deməkdir.

قىشدى K ı ş d i : «ار يولدن قىشدى = ar yoldan kışdı = adam yoldan çəkildi, sürüşdü». Günəş göyün ortasından çəkilsə, yenə belə deyilir, (قىشمار - قشماق) ¹⁶⁴.

توغدى T o ğ d i : «توغ توغدى = toğ göyə yüksəldi», (توغار - توغماق toğar-toğmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

اغدى قزل بىراق

توغدى قرا ثىراق

يتشؤ كلب اغراق

ئقشب اين كيچتمز

«Ağdı kızıl bayraq,
Toğdı kara toprak,
Yetşü kəlip oğrak,
Tokşıp anın keçtimiz».
Ucaldı qızıl bayraq,
Tozlandı qara torpaq,
Yetişdi gəlib oğrak,
Vuruşaraq gecikdik.

(Müsəlmanların qızıl bayrağı yüksəldi, qara torpaqdan göyə toz buludu yüksəldi, oğrak atlıları da yetişərək gəlib bizə qatıldılar, onlarla birlikdə savaşa girdik, ona görə də geri dönməkdə gecikdik).

ايقدى E w d i : «ار ايقدى = ar ewdi = adam tələsdi», (ايقمار - ايقماق) ewər-ewmək).

قوئدى K o w d i : «ار اتن قوئدى = ar atın kowdı = adam atını qovdu, çapdı».

Başqası da belədir, (قوئمار - قوئماق) kowar – kowmak) ¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Bəsim Atalayın haqlı qeydinə görə, bu söz əslində «kaydı–kayar–kaymak» şəklində olmalıdır, burada ortaqlıq, müştərəklik bildirən -ış şəkilçisinə ehtiyac yoxdur, üstəlik, bu bölmədə iki hərflı sözlər nəzərdən keçirilir (DLT, III, s.182). Salih Mütəllibov bu qeydlə qismən razıdır. O belə hesab edir ki, bir sözün başqa bir babda verilməsi elə də böyük səhv sayılmamalıdır (TSD, III tom, bet 198-199).

¹⁶⁵ Bu fe'lin müzare və məsdərini biz qoyduq.

جیقدی Ç ı k d ı : « تون جیقدی ton çıkdı = paltar nəmləndi ». Hər hansı bir şey öz-özünə torpaqdan nəm çəksə, yenə belə deyilir. (جیقماق - جیقار çıkar – çıkmak).

قوقدی K o k d ı : « ات قوقدی ət kokdı = [odda bişən] ətin qoxusu yayıldı ». Çıraq söndürülərkən hisinin yüksəlməsi və yayılması zamanı da bu söz işlədilir.

قوقدی K o k d ı : « سوف قوقدی suw kokdı = su əvvəlki halından çıxaraq sakitləşdi. dindi: duruldu »

قوفار - قوفار سیس توندى şış kokdı¹⁶⁶ = şış yatışdı, düzəldi », (قوفار - قوقماق kokar – kokmak).

توکدی T ö g d i : « ار توز توکدی ər tuz tögdi = adam duz döydü, duzu narınlaşdırdı », (توکماق - توکار tögər – tögmək).

سوکدی S ö k d i : « ال انى سوکدی ol anı sökdi = o ona söydü, o onu söydü, həqarət etdi », (سوکماق - سوکار sökər – sökmək).

تاندى T a n d ı : « ال المنى تاندى ol alımnı tandı = o, borcunu və buna bənzər şeyləri dandı, inkar etdi ». Hər hansı bir şeyi danan adam üçün də belə deyilir, (تانر - تانماق tanar – tanmaq).

توندى T ö n d i : « ال ائىكا توندى ər əwinqə tönđi = adam evinə döndü », (تونار - تونماق tönər – tönmək). Oğuzca.

قاندی K a n d ı : « ال سوئىن قاندى ol suwdın kandı = o, suya qandı, duyunca su içdi », (قانار - قانماق kanar – kanmaq).

قوندى K o n d ı : « قش قوندى kuş kondı=quş qondu, quş bir şeyin üzərinə qondu ».

قوندى K o n d ı : « بۇن قوندى budhun kondı = xalq köç yerinə çatıb yerləşdi », (el-oba, oymaq köçdükdən sonra bir yerə yerləşdi », (قونار - قونماق konar – konmaq).

¹⁶⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu misalı «çalxantı yatışdı, dindi» kimi çevirmişlər (DLT-2005, s.440).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يیردی Y e r d i: «ار اشیغ ییردی = ar aşğ yerdı = adam yeməyi bəyənmədi, tənqid etdi», (ییرار- ییرماک). Oğuzca.

يیردی Y e r d i: «أل ارک ییردی = ol əriğ yerdı = o, adamı məzəmmət etdi, tənqid etdi», (ییرار- ییرماک). Oğuzca.

یوردی Y ö r d i: «أراغت أغلن بشیکتین یوردی = urağut oğlın beşiktin yördı = qadın uşağını beşikdən açdı». Hər hansı bir şeyin bağı açılrsa, yenə belə deyilir, (یورار- یورماک). Oğuzca.

ییلدی Y e l d i: «اش ییلدی = aş yeldı = yemək yeyildi». Başqası da belədir, (ییلور- ییلماک).

[Qayda]:

Bu bölmə əsil iki hərfli sözlər bölməsi deyil, üç hərfli də deyildir. Biz onu iki hərfli bölməsinə qoyduq, çünki tələffüzdə qısa və aydındır. Bu sözlər ərəb əlifbası ilə yazıldığı zaman iki hərfli kimi yazılır. Türk hərfləri ilə yazıldığı zaman isə, yuxarıda gördüyün kimi, hərf əlavə edilir.

ÜÇ HƏRFLİ LƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

بُيْرِدِي Buyurdu: «أَلْ أَنْكَرَ أَيْلَا بُيْرِدِي» ol anqar eylə buyurdu = o ona elə buyurdu», (بُيْرِمَاق - بُيْرُر - بُيْرُور buyurur – buyurmak). Oğuzca.

بَاقِرْدِي Bakırdı: «تَقَى بَاقِرْدِي» təwəy bakırdı = dəvə böyürdü, bağırdı». Oğuzca. (بَاقِرْمَاق - بَاقِرَار - بَاقِرَار bakırar – bakırmak).

تَاثِرْدِي Taturdı: «أَلْ مَنَّا أَشْ تَاثِرْدِي» ol manqa aş taturdı = o mənə yemək daddırdı». Başqası da belədir, (تَاثِرْمَاق - تَاثِرُر - تَاثِرُر taturur – taturmak).

تَيْثِرْدِي Tetürdi: «أَلْ أَدَاغْ تَيْثِرْدِي» ol andağ tetürdi = o elə söylətdi, elə dedirdi», (تَيْثِرْمَاق - تَيْثِرُر - تَيْثِرُر tetürür – tetürmək).

تُوْزَرْدِي Tozardı: «تُوْزْ تُوْزَرْدِي» toz tozardı = toz qopdu, toz yüksəldi», (تُوْزْمَاق - تُوْزَار - تُوْزَار tozar – tozmak)¹⁶⁷.

سَاثِرْدِي Saturdı: «أَلْ أَنْكَرَ قُوْی سَاثِرْدِي» ol anqar koy saturdı = o ona qoyun saydırdı». Başqası da belədir, (سَاثِرْمَاق - سَاثِرُر - سَاثِرُر saturur – saturmak).

سِیْتِرْدِي Sıturdı: «أَلْ أَشْكَ سِیْتِرْدِي» ol otunq sıturdı = o, odun kəsdirdi, qırdırdı, yardırdı». Başqası da belədir, (سِیْتِرْمَاق - سِیْتِرُر - سِیْتِرُر sıturur – sıturmak).

¹⁶⁷ Yazma və basma nüsxələrdə «tozar – tozmak» şəklində verilən bu sözlər yanlışdır. Bəsim Atalayın yazdığına görə, babın tələbinə uyğun olaraq bunlar «tozarur – tozarmak» kimi yazılmalıdır (DLT, III, s.186). Salih Mütəllibov da bu məsələyə diqqətli cəlb etmişdir (TSD, III tom, bet 203).

فیجُردی K i ç u r d i: «أل انکر فیجُردی» ol anqar kıçurdı = o ona tənə etdi, o onu qınadı», (o onu bir işdə ayıbladı, onun dilxor olmasına görə xəbisliklə şadlandı), (فیجُرار- فیجُرماق) kıçurar – kıçurmək).

کوتُردی K ü t t ü r d i: «أل انکر قوی کوتُردی» ol anqar koy küttürdi = ona qoyun otartdırdı». Başqası da belədir, (کوتُرر- کوتُرماق) küttür – küttürmək).

کیتُردی K i t ə r d i: «أل تاشغ یولدن کیتُردی» ol taşığ yoldan kitərdi = o, daşı yoldan qaldırdı». Hər hansı bir şey yerindən qaldırılsa, yəni belə deyilir, (کیتُرر- کیتُرماق) kitərür – kitərmək).

کیجُردی K e ç ü r d i: «أل ایشغ کیجُردی» ol işğ keçürdi = o, işi geçikdirdi», (کیجُرار- کیجُرماق) keçürür – keçürmək).

کویُردی K ö y t ü r d i¹⁶⁸: «ار اثنک کویُردی» ər otunq köytürdi = adam odun yandırdı». Başqası da belədir, (کویُرر- کویُرماق) köyürür – köyürmək).

تایُردی T a y ı ş d i: «أل انیک برلا تایُردی» ol anıq birlə tayışdı = o onunla sürüşməkdə yarışdı», (تایُور- تایشماق) tayışur – tayışmaq).

سویُردی S o y u ş d i: «أل منکا نری سویُردی» ol manqa təri soyuşdı = o mənə qoyunun dərisini soymaqda kömək etdi». Başqası da belədir. Yumurtanın və ağacın qabığını soymaq da belədir, (سویُور- سویُشماق) soyuşur – soyuşmaq).

قایُردی K a y ı ş d i: «الار اکی بیربیرکا قایُردی» olar ikki bir birgə kayışdı = onlar ikisi bir-birinə rəhm etdilər, acıdılar», (قایُور- قایشماق) kayışur – kayışmaq). Bu şeirdə də işlənmişdir:

نلک انکر یلشتم

قجشُب تقی قفشتم

¹⁶⁸ Babın quruluşuna görə bu söz «کویُردی» şəklində olmalıdır. Zatən müzare və məsdəri də bu şəkildə verilmişdir.

تَزُنُكِن قِيشْتِم
الْقَتِي مَيْك يَائِمِي

«Nəlük anqar biliştım,
Koçşup takı kawuştım,
Tüzünlüğün kayıştım,
Alktı məninq yayımı».
Niyə onnan tanışdım,
Qucaqlaşıb qovuşdım,
Rəhm eləyib acışdım,
Məhv elədi yayımı.

(Haqsızlığa uğramış adamın dilindən deyir: hardan onunla tanış-biliş oldum, hətta qucaqlaşıb dost oldum, ona rəhm elədim, halına acıdım, heç nədən bütün yaz günlərimi məhv etdi).

قِيشْدِي K o y u ş d i : «أَلْ أُنْكَرْ سَوْفَ قِيشْدِي» ol anqar suw koyuşdı = o ona su qoyma qda kömək etdi), (قِيشْمَاق - قِيشُور - قِيشُور - koyuşur - koyuşmak).

قِيشْدِي K i y i ş d i : «أَلْ مَنَّا يَغَاجَ قِيشْدِي» ol manqa yığaç kıyışdı = o mənə çəpinə ağac kəsməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (قِيشْمَاق - قِيشُور - kıyışur - kıyışmak).

مِيشْدِي M a y ı ş d i : «أَرْ يِيرْكَ مِيشْدِي» ər yergə mayışdı = adam tənbelli- yindən yerə yapışdı», (مِيشْمَاق - مِيشُور - mayışur - mayışmak).
Bu, tapşırılan işi yerinə yetirməkdən çəkinməkdir.

يَمِيشْدِي Y a m a ş d i : kiçik bir hərf dəyişməsi nəticəsində «مِيشْدِي ma- yışdı» sözü bu şəkli alır, (يَمِيشْمَاق - يَمِيشُور - yamaşur - yamaş- mak).

سِيقْتِي S o y u k t i : «أَرْ سِيقْتِي» ər soyuktı = adam soyuldu, malı talandı», (سِيقْمَاق - سِيقَار - soyukar - soyukmak).

سِيقْتِي S a v i k t i : «يِيرْ سِيقْتِي» yer sayıktı = ver qara daşlı oldu», (سِيقَار - سِيقْمَاق - savıkar - savıkmak).

سُيْلِدِي Soyuldi: «بُلْت سُيْلِدِي bulut soyuldi = bulud dağıldı, hava açıldı».

سُيْلِدِي Soyuldi: «كُوي تَرِيسِي سُيْلِدِي koy tərisi soyuldi = qoyunun dərisi soyuldu».

سُيْلِدِي Soyuldi: «أَرْدِن تُون سُيْلِدِي ərdin ton soyuldi = paltar adamın əynindən çıxarıldı», (سُيْلِمَاق - سُيْلُور soyulur – soyulmak).

قُيْلِدِي Koyuldi: «يُوغُرت قُيْلِدِي yoğurt koyuldi = yoğurt, qatıq qatılaşdı». Hər hansı bir maye qatılaşa, yenə belə deyilir, (قُيْلُور قُيْلِمَاق koyulur – koyulmak).

قُيْلِدِي Kiyildi: «كُون قُيْلِدِي kün kıyıldı = günəş zenitdən endi».

قُيْلِدِي Kiyildi: «اَوْذ قُيْلِدِي öd h kıyıldı = zaman keçdi».

قُيْلِدِي Kiyildi: «يَغَاج قُيْلِدِي yığaç kıyıldı = ağac çəpinə kəsildi».

قُيْلِدِي Kiyildi: «سُوز قُيْلِدِي söz kıyıldı = verilən söz tutulmadı, verilən sözə əməl edilmədi», (قُيْلِمَاق - قُيْلُور kıyılır–kıyılmak).

مُيْلِدِي Mayildi: «قَاغُون مُيْلِدِي kağun mayıldı = qovun yumşaldı», (sulu, təzə qovun xarab oldu). Bu, qovunun keçələşərək şallaqlaşması, büzülməsidir. Başqa meyvələr haqqında da belə deyilir, (مُيْلِمَاق - مُيْلُور mayılır – mayılmak).

تَيَانِدِي Tayanı¹⁶⁹: «أَل مَنكَا تَيَانِدِي ol manqa tayandı= o mənə dayaqlandı». Hər hansı bir şeyin üzərinə söykənmək də belədir, (تَيَانِمَاق - تَيَانُور tayanur – tayanmaq).

قُيْنِدِي Kayındı¹⁷⁰: «أَشِج قُيْنِدِي aşıç kayındı = qazan qaynadı». Başqası da belədir, (قُيْنِمَاق - قُيْنَار kayınur-kayınmaq). Bu atalar sö-

¹⁶⁹Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü kitabın I hissəsində (DLT-2005, s.103) verməyi unutmuş, II qisimdə (DLT-2005, s.544) vermişlər.

¹⁷⁰Bəsim Atalay bu sözün yazma və basma nüsxələrdə «قُيْنِدِي kayındı» şəklində verildiyini, ancaq doğru variantının «قُيْنِدِي kayındı» olduğunu yazmışdır, çünki «kaynadı» forması bu baba uyğun gəlmir (DLT, III, s. 191). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kayındı» şəklində (DLT-2005, s.417) oxumuşlar.

zündə də işlənmişdir: «كجك سيز بلماس kaynar öküz keçiksiz bolmas=dolub-daşan çay keçidsiz, körpüsüz olmaz». Bu söz qarışıq-dolaşiq iş baş verəndə söylənir, bununla «hər çətinlikdən bir çıxış yolu vardır» demək istənilir. **فیندی** K o y u n d ¹⁷¹: «أل أوزنكا سوف فیندی» ol özünqə suw koyundı = o özünə su qoydu». (فینماق - فینئور koyunur – koyunmak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

ییقتی Y a y ı k t ı: «اوذ ییقتی» ödh yayıktı = bahar fəslı gəldi, bahar oldu», (ییقماق - ییقار yayıkar – yayıkmak).

ییلدی Y a y ı l d ı: «یغاج ییلدی» yığaç yayıldı = ağac yırgalandı», (yel əsdiyinə görə ağac sağa-sola yırgalandı). Hər hansı bir şey öz-özünə əyilərək qımıldansa, yenə belə deyilir.

ییلدی Y a y ı l d ı: «سوی ییلدی» yayıldı sü = qoşun yayıldı». Başqası da belədir. Bu sözün ذ dh ilə «یذدی» yadhıldı» variantı da var, (ییلماق - ییلور yayılır – yayılmak).

[Qayda]:

Bu bölmədə verilən ortası sükunlu fe'llər ilk baxışda dörd hərfli görünənlər də, əslində üç hərfliyərlər. «أل فویغ باتردی» ol koyuğ baturdı=o, qoyun bağlatda» və «ساتردی» saturdı=saydırdı» sözlərində olduğu kimi.

¹⁷¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kuyundı» şəklində (DLT-2005, s.457) oxumuşlar. Çinlilər də «kuyundı» şəklində (DLT-Çin, III cild, s. 188-189) vermişlər. Əslində isə o ilə «koyundı» doğrudur, çünki sözün kökü «koy-» felindəndir.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَدِي FƏ'LƏLDİ BABI

تَيْتُرْدِي T a y t u r d i : «أَلْ أُنِي سُوْكَأ تَيْتُرْدِي» ol anı suwka tayturdı = o onu suda sürüşdü. Başqası da belədir, (تَيْتُرُرْ - تَيْتُرْمَاقْ tayturrur – tayturmak).

تُيْتُرْدِي T u y t u r d i : «أَلْ مَنَّا سَوْرُ تَيْتُرْدِي» ol mənə söz tuyturdı = o mənə söz tərif etdi, mən ondan söz duydum», (تُيْتُرُرْ - تُيْتُرْمَاقْ tuyturrur – tuyturmak).

كَيْتُرْدِي K a y t u r d i : «أَلْ أُنْكَرُ كَيْتُرْدِي» ol anqar kayturdı = o ona qəmzar oldu, qahmar çıxdı», (o, qardaşına kömək etdirdi), (كَيْتُرُرْ - كَيْتُرْمَاقْ kayturrur – kayturmak).

كَيْتُرْدِي K a y t a r d i : «أَلْ أُنْغُ كَيْتُرْدِي» ol atıg kaytardı = o, atı qaytardı», (atı başqa səmtə yönəltdi), (كَيْتُرُرْ - كَيْتُرْمَاقْ kayturrur – kayturmak). Oğuzca. Türklər «كَتَرْدِي katardı» deyirlər.

كُيْتُرْدِي K o y t u r d i : «أَلْ مَنِيكَ الْكَا سُوْفُ كَيْتُرْدِي» = ol məninq əliggə suw koyturdı = o mənim əlimə su tökdüdü», (كُيْتُرُرْ - كُيْتُرْمَاقْ kuyturrur – koyturmak).

كَيْتُرْدِي K i y t u r d i : «أَلْ أُنْكَرُ قَمِيْشُ كَيْتُرْدِي» ol anqar kəmiş kıyturdı = o ona çəpinə qamış kəsdirdi». Başqası da belədir, (كَيْتُرُرْ - كَيْتُرْمَاقْ kıyturrur – kıyturmak).

كَيْتَرْدَى K ö y t ü r d i : «أَلْ أَيْكْ ثُونِنْ كَيْتَرْدَى ol anıñq tonın köytürdi = o onun paltarını yandırdı». Başqası da belədir, (كَيْتُرُّرْ - كَيْتُرْمَاكْ köytürür – köytürmək). Bu söz fəsih deyildir.

سَيِّغَرْدَى S a y ğ ı r d ı : «يِيرْ سَيِّغَرْدَى yer sayğırdı = yer qara daşlı oldu», (سَيِّغَرْمَاقْ سَيِّغَرَارْ- sayğırur – sayğırmək).

قَيِّغَرْدَى K a y ğ u r d ı : «أَرْ قَيِّغَرْدَى ər kayğurdı = adam qayğılandı». Bu, ذ dh ilə də söylənir, (قَيِّغَرْمَاقْ قَيِّغَرَارْ- kayğurur–kayğurmək).

بُيْمَشْدَى B o y m a ş d ı : «أَيْشْ قَمُغْ بُيْمَشْدَى iş kamuğ boymaşdı = iş büsbütün qarışdı». Başqası da belədir, (بُيْمَشْمَاقْ بُيْمَشْوَرْ- boymaşur – boymaşmək).

سَيِّرْشْدَى S a y r a ş d ı : «أَلَارْ تَلْمْ سَيِّرْشْدَى olar təlim sayraşdılar = onlar çox danışdılar», (onlar sayıqlayırçasına çox danışdılar).

سَيِّرْشْدَى S a y r a ş d ı : «أَشْ قُشْ لَارْ سَيِّرْشْدَى kuşlar sayraşdı=quşlar ötdü». (سَيِّرْشْوَرْ سَيِّرْشْمَاقْ sayraşur-sayraşm¹). Bu şeirdə də işlənir:

سَرَقْ يُلْدُزْ تُغَرْدَا

أَذْنُوْ كَلْبْ بَقْرَمَنْ

سَاتُولَيُوْ سَيِّرْشَيْبْ

تَتْلَغْ أَوْنَنْ قُشْ أَتَارْ

«Yaruk yulduz toğarda

Udhnu kəlip bakar mən.

Satulayu sayraşıp

Tatlığ ünün kuş ötər».

Parlaq ulduz doğanda

Oyanaraq gəlib baxıram,

Quşlar səs-səsə verib

Dadlı-dadlı ötürlər.

(Parlaq ulduz doğarkən mən yuxudan oyanır, ağaclara baxıram və quşların səs-səsə verərək şirin-şirin ötdüyünü eşidirəm).

قيرشدى Kayrışdı: «الار ائكى بئون قيرشدى» olar ikki boyun kayrışdı = onlar ikisi boyun qanırmada yarışdılar». Başqası da belədir, (قيرشماق - قيرشور - kayrışur – kayrışmak)¹⁷².

قيلشدى Koyluşdı: «تاغدن سۇقلار قىلشدى» tağdın suqlar kamuğ koyluşdı=su dağdan tamam axıb töküldü». Başqa maye-lər üçün də belə deyilir, (قيلشماق - قيلشور - koyluşur – koyluşmak).

قيلشدى Koyluşdı: «سۇت لار قىلشدى» sütlər koyluşdı = süd qatılaşdı». Başqası da belədir, (قيلشماق - قيلشور - koyluşur – koyluşmak).

قيتشدى Kaytışdı: «الار ائكى قيتشدى» olar ikki kaytışdı = onlar ikisi birbirinin dalınca getdilər», (قيتشماق - قيتشور - kaytışur – kaytışmak).

ئيسئدى Tuysukdı: «ار ئيسئدى» ar tuysukdı = adam duyuc düşdü», (adam ona qarşı qurulan hiyləni, alı başa düşdü), (ئيسئقار - ئيسئقار - ئيسئقار - tuysukar – tuysukmak).

كيجلدى Keçildi: «ايش كيجلدى» iş keçildi = iş gecikdirildi», (كيجلور - كيجلور - كيجلور - keçilür – keçilmək).

بيلدى Bələldi¹⁷³: «ار تاركا بيلدى» ar tərka bələldi = adam tərə bələndi, tərə batdı, tərlədi».

بيلدى Bələldi: «اغلان بيلدى» oğlan bələldi=uşaq beşikdə bələndi», (بيلماق - بيللور - bələlür – bələlmək). Bu fe'l təsirli, bundan əvvəlki təsirsizdir.

¹⁷² Bu sözlər yazma və basma nüsxələrdə «kayrışdı – kayrışar – kayrışmak» imlası ilə verilmişdir, lakin babın tələbinə uymadıkları üçün Bəsim Atalay «kayrışdı-kayrışar-kayrışmak» şəklində verməyi düzgün hesab etmişdir. Bundan sonra gələn «koyluşdı» və «kaytışdı» sözlərində də eyni vəziyyət müşahidə edilir. Babın tələbinə uyğun gəlmələri üçün Bəsim Atalay həmin sözlərin latın variantında müvafiq düzəliş aparmış, lakin ərəb hərfləri ilə yazılan variantda toxunmamışdır (DLT, III, s.195).

¹⁷³ Bəsim Atalay (DLT, III, s.196), Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 213), uyğurlar (TTD, III tom, bet 272), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də (DLT-2005, s.181) bu və bundan sonrakı iki sözü e ilə «bələldi» şəklində oxumuşlar. Biz ə ilə verdik.

بیلدی B ə l ə l d i: «ات قانقا بیلدی» at kanka bələldi = at qana boyandı, qana batdı». Bu, [savaş zamanı] öldürülən adamların çox olmasından irəli gəlir. Bunun məsdəri də bundan əvvəlki kimidir¹⁷⁴.

کیفندی K ü y f ə n d i: «ار ایشقا کیفندی» ar işka küyfəndi = adam işdə süstləşdi, işin üstünə düşmədi», (کیفتماک - کیفنور - küyfənmək). Bir ləhcədə hərf çevrilməsi nəticəsində «کفیندی» küfyəndi» deyilir.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

قاتلندی K a t l a n d i: «یغاج قاتلندی» yığaç katlandı = ağac meyvələndi». Qırçaq, yəmək, oğrak dillərində. (قاتلنور - قاتلنماق) katlanur – katlanmaq). Başqa boyların dillərində bu söz bəzi tikanlı ağacların meyvəsini ifadə edir. Yabanı olmayan ağacların meyvəsi üçün «یemişلندی» deyilir.

قارلندی K a r l a n d i: «ارت قارلندی» art karlandı = dağ beli qarlandı, dağ belinə qar yağdı», (قارلنور - قارلنماق) karlanur – karlanmaq).

قورلندی K u r l a n d i: «ار توارینقا قورلندی» ar tawarınqa kurlandı = adam malına heyfsləndi», (adam əlindən çıxan malı üçün qütsələndi).

قورلندی K u r l a n d i: «قیمز قورلندی» kımız kurlandı = kımız turşudu», (içindəki maya üzündən kımız turşudu). Yoğurt qatılarsa, yenə belə deyilir, (قورلنور - قورلنماق) kurlanur – kurlanmaq).

¹⁷⁴ Yazma və basma nüsxələrdə «keçildi» və «bələldi» fe'llərinin müzare və məsdərləri bu babın tələbinə uyğun deyil. Uyğun olması üçün onlar «keyçildi-keyçilür-keyçilmək» və «bəyləldi-bəylələür-bəylələmək» şəkildə olmalıdır. Bu, Bəsim Atalayın fikridir (DLT. III. s.196).

ƏSİL KÖKDƏN YARANAN FE'LLƏR

تَيْقَلْنَدِي Tayaklandı: «ار تَيْقَلْنَدِي ar tayaklandı = adam əsa sahibi oldu», (تَيْقَلْنَمَاق- تَيْقَلْنَوْر tayaklanur – tayaklanmak).

تَيْقَلْنَدِي Tayuklandı: «يَكْت تَيْقَلْنَدِي yigit tayuklandı = gənc kübarlaşdı, onlara oxşadı, o dərəcəyə çatdı», (تَيْقَلْنَمَاق- تَيْقَلْنَوْر tayuklanur – tayuklanmak).

قَيْقَلْنَدِي Kayuklandı: «سَوْت قَيْقَلْنَدِي süt kayuklandı = süd qaymaqlandı», (قَيْقَلْنَمَاق- قَيْقَلْنَوْر kayuklanur – kayuklanmak).

Qayda:

Üç hərfli isimlərdən düzələn fe'llərin bu növü bu kitabda bir sıra mənalara ifadə edir.

Birincisi: adı çəkilən şeylə birlikdə olmaq, yaxud söylənən şeyə sahib olmaq mənasını bildirir. Məsələn: «ار تَيْقَلْنَدِي ar tayaklandı = adam əsa sahibi oldu», «سَوْت قَيْقَلْنَدِي süt kayuklandı = süd qaymaqlandı».

İkincisi: söyləyən şəxsin bir nəsnəni adı çəkilən nəsnə qrupundan saydığını bildirir. Məsələn: «ار اتغ قَيْزَلْنَدِي ar atıg kızlandı = adam atı bahalı hesab etdi», «ال اتی قَيْزَلْنَدِي ol anı kızlandı = o onu öz qızlarından biri saydı, öz qızları yerində tutdu».

Üçüncüsü: məchul fe'l mənasına gəlir. Məsələn: «تَقَار جَوْغَلْنَدِي tawar çoğlandı = mal boğçalandı, heybələndi», (boğçaya, heybəyə qoyuldu), «بَوْر جَيْغَلْنَدِي böz çığlandı = bez ölçüldü, arşmlandı».

Dördüncüsü: adı çəkilən şeyə bənzəmək mənasına gəlir. Məsələn: «*أر* *تُقْتَلدى* *ər* tayuklandı=adam kübarlaşdı, kübarlara oxşadı». Burada daha iki cəhət vardır ki, onları yuxarıda deyilənlərlə müqayisə şəklində söyləmək caizdir.

Birincisi: söyləyən şəxsin söylənənlə birlikdə olması, yaxud o şeyə sahib olmasıdır. Məsələn: «*أر* *تَيْتَلدى* *tağ* titlandı = dağ şam ağacı ilə örtüldü, ağaclandı. şam ağacına sahib oldu», «*أر* *قَابَلدى* *ər* kaplandı = adam qab sahibi oldu».

İkincisi: söyləyən o şeyi söylənən şey cümləsindən saydı. Məsələn: «*أل* *نَانَقْنى قِيَزَلدى* *ol nənqni* kızılandı=o həmin şeyi bahalı saydı». Bundan başqaları da dediyimiz kimidir. Bir adam başqa yolları nəzərə alaraq müqayisə etsə və bu mənaları diləyərək söyləsə, heç bir zərəri yoxdur. Çünki isimlərin hamısı bəzi mənalar daşıyan hərflər, bəzi şəkilçilər qəbul etməklə müxtəlif formalara düşə bilər. Bununla birlikdə, bütün türk dillərində hər isimdən də fe'l düzəltmək olmaz. Çünki «adam atalar sözü söylədi», «adam ün sahibi oldu» mənalarında «*أر* *سَافَتَلدى* *ər* sawlandı», «*أر* *جَافَتَلدى* *ər* çawlandı» demək olmaz. Halbuki qaydaya görə hər isimdən fe'l düzəldib işlətmək mümkündür, işlədəni isə heç kim qınamaz.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

كُرْبَالدى K ö r p ə l ə n d i: «*أت* *كُرْبَالدى* *ot* körpələndi=təzə ot bitdi, yenedən ot çıxdı», (*كُرْبَالْتَمَاق* - *كُرْبَالْتَوْر* *körpələnür*–*körpələnmək*).

کریپلندی Kirpiləndi: «کشی کریپلندی kişi kirpiləndi = adam sərtləşərək kirpi kimi büzüldü və qaş-qaşq tökdü», (کریپلتور - کریپلنماک), (kirpilənür – kirpilənmək).

بیرتلندی Bərtləndi¹⁷⁵: «ər بیرتلندی = adam xirqə sahibi oldu, xirqə geydi», (بیرتلنماک - بیرتلنور - بیرتلənür – بیرتلənmək).

بُرتلندی Burtalandı: «بُرتلندی بُرتلندی = börk burtalandı = börk qızıl parçaları ilə süsləndi», (بُرتلنماک - بُرتلنور - بُرتلənür – بُرتلənmaک)¹⁷⁶.

بُغرلندی Boğralandı: «تقی بُغرلندی təwəy boğralandı = dəvə buğra-laşdı, buğra dərəcəsinə çatdı», (بُغرلنماک - بُغرلنور - بُغرلənür – بوğralانماک).

تُزغلندی Tuzğulandı: «آل ماکا تُزغلندی ol manqa tuzğulandı = o mənə yemək hədiyyə etdi». Başqası da belədir, (تُزغلنماک - تُزغلنور - تُزغلənür – tuzğulanur – tuzğulanmaک).

کاذغلندی Kadhğulandı: «آل بو ایشقا کاذغلندی ol bu işka kadhğulandı = o bu işdə qayğılandı, təşvişə düşdü». Başqası da belədir, (کاذغلنماک - کاذغلنور - کاذغلənür – کadhğulanur – kadhğulanmaک).

کُذغلندی Kudhğulandı: «ات کُذغلندی at kudhğulandı = at milçəkləndi, milçəyini qovdu», (کُذغلنماک - کُذغلنور - کُذغلənür – kudhğulanur – kudhğulanmaک).

کُرغلندی Kurğulandı: «ər کُرغلندی ər kurğulandı = adam özündən çıxdı, yüngüllük elədi», (کُرغلنماک - کُرغلنور - کُرغلənür – kurğulanur – kurğulanmaک).

تالکالندی Talkalandı: «أزْم تالکالندی üzüm talkalandı = üzüm qızardı, salxım qızardı», (تالکالنور - تالکالنماک talkalanur – talkalanmaک).

¹⁷⁵ Baba uyğun gəlməsi üçün bu söz «bərtüləndi», müzare və məsdəri isə «bərtülənür – bərtülənmək» şəklində olmalıdır.

¹⁷⁶ Bu söz ərəb əlifbası ilə «بُرتلندی» şəklində hərəkələnsə də, Bəsim Atalayın fikrinə, a ilə «burtalandı–burtalanur–burtalanmaک» şəklində olmalıdır (DLT, III, s. 200).

بَرَكَلَدِي B ə r k ə l ə n d i: «**بَرَكَلَدِي** tamar bərkələndi = damar qanla doldu». Başqası da belədir, (**بَرَكَلَدِي - بَرَكَلَدِي** bərkələndür – bərkələnmək)¹⁷⁷.

بَرَكَلَدِي B ə r k ə l ə n d i: «**بَرَكَلَدِي** ə r bərkələndi = adam qamçı sahibi oldu».

بُرْغَلَدِي B ü r g ə l ə n d i: «**بُرْغَلَدِي** ə r bürgələndi = adam qəzəbindən birə kimi sıçradı, birələndi», (**بُرْغَلَدِي - بُرْغَلَدِي** bürgələndür – bürgələnmək).

بِلْغَلَدِي B i l g ə l ə n d i: «**بِلْغَلَدِي** ə r bilgələndi = adam ağıllandı», (**بِلْغَلَدِي - بِلْغَلَدِي** bilgələndür – bilgələnmək). Ən yaxşısı «bilgimsindi»dir, «adam özünü ağıllı göstərdi» deməkdir. Gerçəkdən bir iş olmadığı halda olmuş kimi göstərmək mənasına gələn fe'llərdə əmr qəlibi üzərinə ن ، س ، م [yəni -msın/-msin] şəkilçisi əlavə edilir və bu üsulla bütün bablar üzrə fe'l yaradılır.

تِلْكَوَلَدِي T i l k ü l ə n d i: «**تِلْكَوَلَدِي** ə r tilkələndi = adam tülkələndi, yaltaqlandı», (**تِلْكَوَلَدِي - تِلْكَوَلَدِي** tilkələndür – tilkələnmək).

سِرْكَلَدِي S i r k ə l ə n d i: «**سِرْكَلَدِي** oğlan sirkələndi = uşaq sirkələndi, saçına sirkə düşdü», (**سِرْكَلَدِي - سِرْكَلَدِي** sirkələndür – sirkələnmək).

تُغْمَلَدِي T ü g m ə l ə n d i: «**تُغْمَلَدِي** ə r tügmələndi = adam düymələndi», (adam köynəyinin düymələrini bağladı), (**تُغْمَلَدِي - تُغْمَلَدِي** tügmələndür – tügmələnmək).

¹⁷⁷ Bu söz ərəb əlifbası ilə «**بُرْكَالَدِي** bürkələndi» şəklində hərəkələnsə də, Bəsim Atalayın fikrincə, «**بَرَكَلَدِي - بَرَكَلَدِي - بَرَكَلَدِي** bərkələndi – bərkələndür – bərkələnmək» şəklində olmalıdır (DLT, III, s.201). Çünki «bərkə» sözü türkcə «qamçı» deməkdir, damar da qanla dolduğu zaman uzun qamçıya bənzəyir. Karl Brokkelmann bu sözü «bürkələndi» şəklində oxumuş, ancaq yanlış mənalandırmışdır.

کسملندی K ə s m ə l ə n d i: «فیز کسملندی» kız kəsmələndi = qız saçlandı»,
(کسملنür - کسملنمک).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

یقرلندی Y a k r ı l a n d i: «قوی یقرلندی» koy yakrıldı = qoyun yağlandı,
quyruq bağladı, piyləndi, kökəldi», (یقرلنماق - یقرلنور - یقرلنار -
yakrılanur – yakrılanmak).

یۇغالندی Y u w ğ a l a n d i: «أغل یۇغالندی» oğlan yuwğalandı = uşaq yara-
mazlaşdı», (یۇغالانور - یۇغالانماق) yuwğalanur – yuwğalanmak).

یۇفکالندی Y u f k a l a n d i: «أل منکا یۇفکالندی» ol manqa yufkalandı = o mənə
yaltaqlandı», (یۇفکالنور - یۇفکالنماق) yufkalanur – yufkalanmak).

یغمالندی Y a ğ m a l a n d i: «أر یغمالندی» ər yağmalandı = adam yağma qılı-
ğına girdi, yağma boyuna mənsub oldu, onlar kimi otur-
du-durdu», (یغمالانور - یغمالانماق) yağmalanur – yağmalanmak).
Bu, ərəb dilində də belədir: «وَقَيْسَ عِيلَانَ وَمَنْ تَقَيْسًا» deyilir
ki, «onların qılığına girdi, onlara bənzədi» deməkdir. Ye-
nə ərəbcə تَمَعَدَ الرَّجُلُ deyilir, «adam özünü məəd qəbiləsindən
göstərdi» deməkdir.

[Qayda]:

Fe'llərin bu növü dörd hərfli isimlərdən düzəldilir, ancaq beş hərfli
sözlərin son hərfi atılmış olur. Bu, tələffüzdə belədir, yazı-
da isə belə deyildir¹⁷⁸. Məsələn: «قوی یقرلندی» koy yakrıldı

¹⁷⁸ Bəsim Atalay mətnin ərəbcəsində bəzi səhvlər olduğunu göstərərək həmin cümləni
bu şəkildə çevirməyi təklif etmişdir: «Fe'llərin bu növü tələffüzdə deyil, yazılışda dörd
hərfli sözün son hərfinin düşməsi ilə üç hərfi qalan isimlərdən düzəldilmişdir» (DLT,
III, s. 204).

=qoyun piyləndi, yağlandı», «ار يُفقتندی» ər yufkalandı = adam yaltaqlandı». «İç yağı, piy» mənasına gələn «يقرى» yakrı»dan ی i, «incə, yuxa nəsnə» mənasına gələn «يُفقا» yufka»dan isə الف əlif düşmüşdür¹⁷⁹. Başqa isimlər də bu qaydada göstərdiyim mənalara görə müqayisə edilə bilər.

BU BABIN ALTI HƏRFLİ SÖZLƏRİ

سَراغچَندی S a r a ğ u ç l a n d ı : «اراعت سَراغچَندی» urağut sarağuçlandı = qadın baş örtüsü örtdü», (سَراغچَنتماق - سَراغچَنتور - سَراغچَنتانur - sarağuçlanmak).

بِلازكُندی B i l ə z ü k l ə n d i : «إشلاء بلازكُندی» işlər biləzüklandı = qadın biləzik taxdı», (بِلازكُنتماق - بِلازكُنتور - بِلازكُنتانur - biləzüklenür - biləzüklenmək).

[Qayda]:

Fe'llərin bu növü dörd hərfli isimlərdən düzəldilmişdir. Beş hərfli, altı hərfli isimlərdən də düzəltən, olar. Bütün türk dillərində qayda eynidir. Məsələn: «ار سَکالدُرُقَندی» ər sakalduruklandı = adam ipəkdən hörülən qaytanı bağladı»¹⁸⁰, «ار الا جُولَندی» ər alaçulandı = adam alaçıq sahibi oldu», «ار خُمارُولَندی» ər xumarulandı = adam miras sahibi oldu», (bir dostunun və ya başqasının malından azuqə əldə etdi), «ار کَراکُولَندی» ər kərəgüləndi = adam çadır əldə etdi, çadıra girdi».

¹⁷⁹ Mahmud Kaşğari «düşmüşdür» deyir, ancaq əslində isə ی i və الف əlif həmin sözlərdə müstəqil hərf əvəzinə hərəkə ilə ifadə olunmuşlar.

¹⁸⁰ «Sakalduruk» ipəkdən hörülən bir qaytandır. Papağın başda durması, yerə düşməməsi üçün çənə altından keçirilərək bağlanır.

سیرمَندى S a y r a m l a n d ı: «سوف سیرمَندى» suw sayramlandı = su azaldı, çəkildi, dayazlaşdı, içindən keçiləcək hala gəldi»,
(سیرمَتماق - سیرمَتمور - سیرمَتماق sayramlanur – sayramlanmak).

قاتونلدى K a t u n l a n d ı: «أراغت قاتونلدى» urağut katunlandı = qadın xanımlandı, xan arvadı, xatun oldu», (قاتونلماق - قاتونلنور - قاتونلماق katunlanur – katunlanmak)¹⁸¹.

قاغونلدى K a ğ u n l a n d ı: «أر قاغونلدى» ər kağunlandı = adam qovun sahibi oldu», (قاغونلماق - قاغونلنور - قاغونلماق kağunlanur – kağunlanmak).

Qaydaların hamısı səhih kitabında verildi, orada izah edildi, göstərildi.

Tanrıya şükür, üç hərfliyə kitabı bitdi.

¹⁸¹ Burada Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi var. Onu olduğu kimi veririk: «Divan»da göstəriləyinə görə, XI əsr dilində qadın mənasında «أراغت urağut» sözündən istifadə edilmişdir. Ancaq «قاتون xatun» sözü Əfrasiyab övladından olan qızlar mənasında işlədilmişdir. Buna görə də bizim «xanımlar» sözümüzü «xanzadə qadınlar» kimi anlamaq doğru olardı» (TSD, III tom, bet 223). Bu qeydə bir neçə nüans əlavə etmək istərdik. Əski türklərdə «xatun» sözü ilə xaqanın, hökmdarın zövcəsi ifadə olunurdu. Zaman keçdikcə siyasi mənada arxaikləşən bu sözün yerini «xan» sözündən törənmiş «xanım» titulu tutmuş, eyni model üzrə bəy zövcələrinə «bəyim» deyilmişdir. Maraqlıdır ki, «xan-xanım, bəy-bəyim» paraleli üzrə fars mənşəli «ağa» sözündən «ağam» titulu yaranmamışdır. Mahmud Kaşğari dövründə xatunlar və xarımlar dışındakı möhtərəm qadınlara cəm halda «eşlər/işlər», aşağı təbəqənin qadınlara isə «urağut» deyilmişdir. Daha sonra «xatun» sözü dəyişikliyə uğrayaraq «katun-katın-qadın»a çevrilmiş, islamın təsiri altında ərəb mənşəli «övrət» və onun pozuq variantı olan «arvad» sözü yayılmışdır. Xalqın gen yaddaşında yaşayan əski xan (xaqan) titulu bu sözlə sadə insanlara xitab etməyə icazə verməmiş, ancaq cəmiyyətin səssiz razılığı ilə birinci ledini ifadə edən «xanım» sözü bütün qadınlara şamil edilmişdir. Bu gün işlətdiyimiz «xanımlar və cənablar» birləşməsindəki «cənablar» sözü isə əsla yerinə düşmür, çünki bu söz dində ancaq Allaha və mələklərə izafə edilir. Çıxış yolu olaraq «xanımlar və bəylər» birləşməsi məqbuldur. Milli mentalitetimizdə hər qadın xanımdır, hər kişi isə əski dövrlərdə bəy rütbəsinə yüksələ bilirdi, indi də mənəvi cəhətdən həmin rütbəyə yüksələ bilər. Bizi bu sətirləri yazmağa vadar edən mərhum ustad Salih Mütəllibovun ruhu şad olsun!

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

İKİ HƏRFLİ İSİMLƏRDƏN DÜZƏLMİŞ

DÖRDLÜLƏR KİTABI

[İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

با B ə: qoyun mələməsini bildirir. «قوی بالادی koy bələdi = qoyun mələdi».

بُو B u: buğ, buxar. «أشبح بوسى aşıç busı = qazan buxarı». Başqası da bələdir.

بُو B u: bu. «بُو ار bu ər = bu adam».

بی B i: qısraq, madyan. Türklərin dilində, oğuzların deyil.

بی B i: həm də «بوی boy = böv» adlanan həşərat. Oğuzca.

تُو T ü: tük. «بیر تُو سچ bir tü saç = saçdan bir tük, bir tel saç».

تُو T ü: rəng. «تودش تونلار tüdəş tonlar = hamısı eyni rəngdə olan paltarlar».

تُو T ü: atın rəngi. «اتنک نا تُولک atınq nə tülüg = atın nə rəngdədir».

تُو T o: bulamac kimi bişirilən bir undur. Bir qaba qoyularaq turşudulur, sonra içilir.

چا Ç a, ç ə: bənzətmə ədatıdır Ərəb dilindəki kafi-təşbihə bənzəyir. «أل مَنِكِ جَا ol məninq çə=o mənim kimi», «بُو اَنِكِ جَا bu aninq çə = bu onun kimi»¹⁸².

چِي Ç i: yaş, nəm. «چِي يِر چي yer = yaş yer».

چُو Ç u, ç ü: əmr və inkarlıq bildirən sözlərin sonuna artırılaraq əmr və inkarda təkid bildirir. «كُل جُو kəl çü = hələ gəl, hər halda

¹⁸² Bu -ça/çə ədatı bu gün dilimizdə əsasən I və II şəxsin təkində və cəmində işlənən «mənçə, sənçə, bizçə, sizçə», habelə «onun, onların fikrincə» sözlərində yaşayır. Min il bundan əvvəl də təxminən həmin mənada işlədilmişdir.

gəl»¹⁸³, «بَرْمَاوُ barma çu=hələ getmə, hər halda getmə»¹⁸⁴.

Bu ancaq xitab halında söylənir.

سا S a: şərt bildirən ədatdır. «أَلْ أَفْكَ بَرَسَا ol əfkə barsa = o, evə getsə», «سَنْ قَجَان بَرَسَا سَنْ sən kaçan barsa sən = sən nə zaman gedərsən». Bu ancaq fe'llərə əlavə olunur.

سا S a: «sən» mənasında bir söz. «سَا أَيْر مَن sa ayur mən = sənə deyirəm». Buradakı الف əlif hərfi «سَنْ sən» sözündəki ن n hərfindən çevrilmişdir, «سَنَّا sanqa» sözündəki نک atılmışdır. الف əlifin ن n hərfindən çevrilməsi ərəb dilində də var. Məsələn, ulu Tanrının لَنْسَقَا sözü kimi, Əşanın اعشى sözü kimi.

سُو S ü: əsgər, qoşun. Bu məsəldə də işlənmişdir: «أَتَاغَا أَبْكَلاِب سُوْكا أتاğka öpkələp sügə sözləmədik=otağa qəzəblənib əsgərlə danışmadı», (çadırdakı yoldaşlarına qəzəblənərək ondan sonra əsgərlərlə danışmadı). Bu söz birinin işlədiyi iş üzündən hirsənərək digər yoldaşları ilə danışmayan, kin bəsləyən adam haqqında söylənir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

سُوْ كَلْدِي يَبْرِيَا

قَرَارَقِرْ ...

قَجْتِي أَنْكَرْ أَلْبَايَا

أَفْتِ بُلْبْ أَلْ يَشَارْ

«Sü kəldi yer yapa,

Karar kar ...

Kaçtı anqar Alp Aya,

Ufut bolup ol yaşar».

¹⁸³ Salih Mütəllibov bu ifadəni «əlbəttə, gəl» şəklində tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bet 225).

¹⁸⁴ Bu ifadəni isə «zinhar barma», yəni «əsla gəlmə» kimi çevirmişdir (bet, 225).

Yer üzünü basıb qoşun gəldi, atların dırnaqlarından qopan toz qarlı dağ təpələrini qapatdı. Alp Aya adlı adam qaçdı, yenildiyi üçün sıxılır, utandığından gizlənir¹⁸⁵.

سى S ı, s i: izafət ədatıdır.

[Qayda]:

Sözün sonu sükunlu olsa سى sı/si, hərəkəli olsa yalnız ى ı/i gəlir. «اتا» sözünün sonundakı الف əlif sükunludur, ona görə də izafət zamanı «ایک اتاسی» deyilir, «انا ana» sözü də belədir, izafət halında «ایک اتاسی» deyilir. İki ى y ilə «ایک اتایی» deyilməz, çünki bir sözdə yan-yanə üç yumşaq hərf gələ bilməz. Tələffüzü şirinləşdirmək üçün onlardan biri س s hərfinə çevrilərək və yumşaq hərf atılaraq «ایک اتاسی» deyilir.

Sonu hərəkəli olana «أغل oğul» sözünü örnək göstərmək olar. İzafət zamanı «ایک اغلی» deyilir. Çünki ل l hərfi izafətlə hərəkələnmiş və س s hərfinə lüzum qalmamışdır. «ات at» sözü izafət zamanı «ایک اتی» şəklində deyilir. Burada ت t hərfi hərəkələndiyi üçün س ş hərfinə ehtiyac qalmamışdır.

Bütün türk dillərində qayda belədir. Sözün sonundakı hərəkə və sükun nəzərə alınaraq izafət ona uyğun həyata keçirilir¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Yazma və basma nüsxələrdə bəndin ikinci misrasında bir söz çatışmır, iki söz isə nöqtəsiz və hərəkəsizdir. Bəsim Atalay ərəbcə izahata baxaraq həmin misranı «Karıkar tağ tapa» şəklində bərpa etmişdir. O zaman ilk iki misra belə tərcümə olunmalıdır: «Qoşun yer üzünü örtərək gəldi, Dağdan yana göz qamaşır» (DLT, III, s.209). Bu bənd «Şahnamə»də İran-Turan savşından bəhs edən bu lövhəyə yaxındır: «atların dırnaqlarından qopan toz üzündən yer altı qat, göy səkkiz qat oldu».

- شا Ş a: alacalı bir quşdur, «مَالِكِ الْحَزِينِ məlik ül-həzin» adlanan quşa bənzəyir. Bu quşa ləqəb olaraq «سزشا» ərdəmsiz «şa», yəni «xeyirsiz quş» deyilir. Bu quş həmişə yerə yaxın uçur.
- شو Ş u, şü: «جُو» sözü yerində işlənir. «بَرْغِل شُو» bargıl şu = hələ get, getsənə», «كَل شُو» kəl şu=hələ gəl, gəlsənə»¹⁸⁷ deməkdir.
- شى Ş i: Çin xaqanlarının salamlandığı bir söz. Bu, ərəblərin «أَبَيْتَ اللَّعْنِ» sözü kimidir, «cəmi bəlalardan uzaq olun» deməkdir.
- غُو Ğ u: fe'llərin əmr formasına əlavə olunan şəkilçidir. Bu şəkilçisinin köməyi ilə sözlər zaman, məkan və alət isimlərinə çevrilir. Məsələn, «بَرْغُو يِير» bargu yer», «تُرْغُو يِير» turğu yer» deyilir ki, «varılacaq yer», «durulacaq yer» deməkdir.
- قا K a: qab. Bu söz üçün maye qoyulan qab üçün işlədilir və ona «قَاقَا» kakaça»¹⁸⁸ deyilir.
- قا K a: «-a/ya»¹⁸⁹ mənasında işlənən və zərf bildirən bir ədatdır, غ ğ-li, ق ka-lı və qalın ahəngli sözlərə artırılır. «بَاغَا كِير» bağka kir=bağa gir», «تَاغَا يُقَلَا» tağka yokla=dağa çıx» deməkdir.
- قا K a: yönəlmə mənası bildirən məfulu-bih qeyri-sarih ədatdır. Ar-ğuca. «أَتَمَا بِيرِدِم يِرْمَاق» atamka berdim yarmak = atama pul verdim», «أَنَامَا تَقَار بِيرِدِم» anamka tawar berdim=anama mal verdim». Bu, ərəbcə izafət lamı (ل hərfi) mənasına gəlir¹⁹⁰. «أَتَمَا سَوُرْ أِيدِم» atamka söz aydım=atama söz söylədim».

¹⁸⁶Burada Bəsim Atalayın ərəb dilinin qaydalarına qarşı növbəti etirazını ifadə edən belə bir qeydi var: «Kaşğari bütün bu qaydaları ərəb dilini göz önünə alaraq qurmuşdur. Bu gün bunun əksini söyləmək lazımdır» (DLT, III, s. 210).

¹⁸⁷Salih Mütəllibov bunları müvafiq olaraq «əlbəttə, get, getsən çi» və «əlbəttə, gəl, gəlsən çi» şəklində tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bet 228).

¹⁸⁸Müasir dilimizdəki «qab-qacaq» sözü ilə müqayisə et.

¹⁸⁹Mətnə «-a/ya» deyil, «-də» (?) göstərilir. İncə ahəngli sözlərə tətbiq olunan şəkilçi barədə bir qədər sonra məlumat verilir.

¹⁹⁰Bəsim Atalayın növbəti təəssüfü bu şəkildədir: «Kaşğari burada da işi ərəb dilinin qaydalına görə tənziqləmişdir» (DLT, III, s.212).

قى K ı: çağırış nidası, ərəbin «يا ya» xitabına bənzəyir. «قى برو کُل» kı, bərü kəl=ey, bəri gəl». Söz ق ka ilə ی ı arasında uzadılır¹⁹¹.

قى K ı: qohumluq və yaxınlıq bildirən isimlərin sonuna əlavə olunan, əzizləmə-kiçiltmə bildirən ədatdır. «اتاقى atakı = atacağıım, atacan», «اناقى anakı = anacağıım, anacan» kimi.

كا G ə: yönəlmə-istişamət bildirən ədatıdır. Tərkibində ك ge hərfi olan sözlərin və ümumən yumşaq ahəngli sözlərin sonuna artırılır. «ال افكا بردى» ol əfgə bardı=o, evə vardı». Bu ədat «-ə/yə, içinə» mənasına da gəlir: «ال افكا كرىدى» ol əfgə kirdi =o, evə girdi». Bu ədat izafət ل lamı mənasına da gəlir: «ال ثركا كرىدى» ol tərgə kirdi = o, mızdlu bir işə girdi».

كؤ K ü: ad-san, ün, şöhrət. «كؤلىك بىلكا» külüg bilgə = ünlü, adlı-sanlı, məşhur alim».

لا L a: işin gerçəkləşdiyini və bitdiyini göstərən ədatdır, bütün fe'llərin sonuna artırılır. Bunu oğuzlar işlədirlər. «ال بردى لا» ol bardı la=o getdi də bə», «ال كلى لا» ol kəldi la=o gəldi də bə», (onun getməsi, gəlməsi gerçəkləşdi). Bu söz işin əslini bil-mədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəf etmək üçün söylənir. Başqa türklər bu sözü işlətmirlər¹⁹².

ما M a: əmr formasındakı fe'llərə artırılan inkar ədatıdır. «كُل» kıl = et» sözüne ما [-ma] qoşularaq inkar variantı olan «كُلما» kılma = etmə» meydana gətirilir. Ziyadəli və ziyadəsiz, mücərrəd fe'llərin hamısında inkarın yaranma qaydası belədir.

¹⁹¹ Bəsim Atalayın yazdığına görə, «kı» sözü bu gün Qərbi Anadolunun bəzi kəndlərində qadınlar çağırıldığı zaman işlədilir (DLT, III, s. 212). Bəlkə də bu söz «kız» sözünün qısaldılmış halıdır. Bizdə «ay qız» yerinə «ağız, az» deyildi ki kimi.

¹⁹² Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu söz Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan bir adam barədə «gəldi lə», oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün «okudu lə» deyilir (DLT, III, s. 213).

ما M a: «al, aha, bu da...» mənasında bir sözdür. «ما ma = al, aha, bu da...». Bəzən الف əlif hərfi • h hərfinə çevrilir və «ماه mah» deyilir. Bu cür çevrilmə ərəb dilində də var. Məsələn: ايرية، هيرية، أراق، هراق.

ما M ə: oğlaq və quzuların çıxardığı səsi bildirir. Bu, ərəbcəyə uyğundur, «ذی الرمة» sözü «بإسم الماء مبعوم» ibarədə də işlənmişdir.

مو M u: isimlərə və fe'llərə qoşulan sual ədatı. «بو اتمو» bu atmu=bu, atmı», «بو ایتمو» bu itmu = bu, itmi». Fe'llərə dair misallar: «بردنكمو» bardınqmu=vardınmı, getdinmi», «کلدینكمو» kəldinqmü = gəldinmi». Oğuzların bəziləri III şəxsin təkində fe'llərə sual ədatı qoşmaqda digər türklərdən fərqlənirlər. Onlar م m hərfini kəsrelili qılır, و vav hərfini isə ی i hərfinə çevirərək «أل برديمی» ol bardımı = o vardımı» deyirlər. Bu fərq yalnız fe'llərdədir, isimlərdə türklərlə oğuzlar arasında heç bir fərq yoxdur, [hər ikisi] «بو ات ستيك مو» bu at səninqmü», «بو اغل ستيك مو» bu oğul səninqmü» deyirlər.

نا N ə: nə mənasında bir ədatdır. «نا تيرسن» nə tersən = nə deyirsən».

نا N ə: ərəbcədə təəccüb bildiren «ما mə» qoşmasının vəzifəsini ifa edən ədatdır. «نا ما اذكو كيشي ال» nə mə edhgü kişi ol = o nə yaxşı adamdır». Başqası da belədir, «نا ما يقر ناتيک ال بو» nə mə yawuz nənq ol bu = bu nə qədər pis şeydir»¹⁹³.

نو N ü: «nə» əvəzinə işlənən ədatdır. «نو تيرسن» nü tersən=nə deyirsən». Bunun əsli «ناکو» nəgü»dür, ا əlif və ک ke həfləri düşmüşdür.

¹⁹³ Bəsim Atalay yazmışdır: «Bu kəlmədən Doğu türkcəsində və Azərbaycanda «nəmə» şəklində istifadə edilir» (DLT, III, s. 215).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

وا V a: «vay» mənasındadır. Söylənən adam tərəfindən əmrin inkarı deməkdir. «وا نا تیرسن va, nə tersən=vay, nə deyirsən, vay olsun sənə». Qayğılı, qüssəli anda da «va» sözü işlədilir.

يا Y a: yay. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «فرمیش کیرش ٹکلماس آقرفن kurmiş kiriş¹⁹⁴ tügülməs, ukrukun tağ əgilməs = qurulmuş yay düyünlənməz, kəməndlə dağ əyilməz». Bu söz kiçik bəhanələrlə böyük işlərə girişən adamlar haqqında deyilir.

يا Y a: «va» kimi inkar ədatıdır.

يو Y u: qadınlar bir şeydən utandıqları zaman deyirlər.

يي Y i: paltarın yivi. Bu sözdən alınaraq dərziyə «یچی yici» deyilir.

يي Y i: yiv, dağ yivi. Bu sözdən alınaraq «یغاج yi yığaç» deyilir, bir-birinə girmiş, sarılmış ağaclar üçün işlədilir. Əsli «sıx və sıralanmış» mənasında olan «یگی yigi» sözündəndir. Sıx dişə də «یگی تیش yigi tış» deyilir.

¹⁹⁴ Bu misalda «ya=yay» yerinə «kiriş» sözü işlənmişdir.

[ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI HƏRƏKƏLİ

فعل ، فعل ، فعل FƏ'ƏL, FƏ'UL, FƏ'İL BABI

تَبَا T a b a: ərəbcə «إلى» mənasına gələn bir ədatdır. «مَكَ تَبَا كَلْدِي» mə-ninq taba kəldi=o mənim yanıma, məndən yana gəldi».

تَبَا T a b a: «rəğmən, qarşı, baxmayaraq» mənasında bir sözdür. «أَلْ أَيْك تَبَاسِي قَلْدِي ol aninq tabası kıldı=o ona rəğmən etdi, ona qarşı etdi».

تَبِي T a p i: bir şeyə razı olmaq. «بُوْ ايشْتَا أَيْك تَبِي كَرَاك» bu ısta aninq ta-pısı kərək = bu işdə onun razılığı lazımdır».

تَبِي T a p i: orta, nə uzun, nə qısa. «بُوْدِي تَبِي أَر» bodhı tapı ər=orta boylu adam».

تَبُو T ü p ü: təpə. «تَاغ تَبُوْسِي» tağ tüpüsü = dağ təpəsi».

تَبُو T ü p ü: insanın başının təpəsi.

تَبِي T ü p i: boran, çovğun. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَلْن بُلْتِغ» قَلْن بُلْتِغ ايشغ اَرْنَج اَجَار قرانكفُو ايشغ اَرْنَج اَجَار kalın bulutuğ tüpi sürər, ka-ranqku ışğ urunç açar=qalın buludu boran qovar, qaran-lıq işi rüşvət düzəldər», (göy üzünü qara buluddan boran təmizləyər, xaqanların qapısında qaranlıq işləri rüşvət dü-zəldər). Bu söz məqamı gələndə rüşvət verməsi vacib olan adama deyilir.

سُبِي S ö b i: başı sivri, uzun olan nəsnə. Bir adamın başı yuvarlaq olmasa ona «سُبِي باش söbi baş» deyilir.

كُبا K u b a: «كُبا ات kuba at = rəngi qumral ilə sarı arasında olan at». Bu cür olan hər rəngə belə deyilir.

كُبا K a p a: yüksək olan hər nəsnə. «كُبا يوكلك اُق kapa yüglüg ok = yüksək lələkli ox».

كُبا K ü p ə: sırğa.

كُبا K ü b ə: «كُبا يرق kübə yarıq = dəmirdən düzəldilmiş zireh».

كُبا K i b ə: az zaman, qısa vaxt. Oğuzca. «كُبا بلدى kibə boldı = az zaman keçdi».

بُني B i t i: göydən nazil olan, səmavi kitablardan hər biri; Tövrət, İncil, Zəbur və ya Quran.

بُتَا B ü t ə: «çox» mənasında bir söz. «مَنْ أَنْكَرَ بُتَا يَرْمَاقَ بِيرِدِم» mən anqar bütə yarmak berdim = mən ona çox pul verdim», «بُو ايشقا بو ايشقا bu işqa bütə boldı = bu işdə zamanın bir qismi keçdi». Bu söz oğuzların «كُبا kibə» sözü kimi qısa bir zaman dilimini ifadə edir.

بُتُك B o t u k: köşək, dəvə balası, botux.

چَتُك Ç a t u k: balıq buynuzudur, Çindən gətirilir. Bəzilərinin fikrincə, bu, hansısa bir ağacın kötüyüdür. Ondən bıçaq sapı düzəldilir. Yeməkdə zəhər olub-olmamasını onunla yoxlayırlar. Qabın içində bu olsa, şorba öz-özünə tərپənməyə başlayır, od olmadığı halda onun sayəsində yemək qaynayır, yaxud buğ çıxmadañ qab tərلəyir.

سَتَا S a t a: mərcan.

شَتِي Ş u t i: qırxayaq, hörümçək, çayan kimi bir həşərat. Bu söz türkçə deyil.

كُتَا K a t a: dəfə, kərə. «بِير كُتَا ايدِم bir kata aydım = bir dəfə dedim».

قَيُؤُ K a y u: harada, hanı. «خَيُؤُ xayu» da deyilir; خ x hərfi ق ka hərfinin yerini tutmuşdur. Oğuzlar və qıpçaqlar ق ka yerinə خ h deyirlər. Bunlar xalacların bir qoludur. Türklər «قَيِزِمُ kızı-
zım» dediyi halda onlar «خَيِزِمُ xızım» deyirlər. Türklər «قَنَدَا
kanda ərdinq», bunlar isə «خَنَدَا xanda ərdinq» deyirlər ki, «harada idin» deməkdir.

كُتُو K ö t ü: dam.

كُتُو K ə t ü: çolaq. Qıpçaqca.

بُجِي B u ç ı: çox inləyən ud.

سَجَا S ə ç ə: sərçə. Oğuzca.

سَجُو S a ç u: paltarın və yaylığın saçağı.

فَجُو K o ç u: uyğur şəhəri. Oradakı bütün şəhərlərə bu ad verilir.

كَجَا K e ç ə: keçə. Oğuzca.

كَجِي K e ç i: keçi. Oğuzca.

كَجَا K e ç ə: gecə. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كَجَا تَوْرُبُ يَرَرَارِدِم
قَرَاقِزِلُ بُرِي كُرْدِم
قَتِيغُ يَانِي قُرَا كُرْدِم
قِيَا كُورُبُ بَقُوْ اَعْدِي

«Keçə turup yorır ərdim,
Kara kızıl böri kördüm,
Katıg yanı kura kördüm,
Kaya körüp baku ağdı».
Gecə durub gəzir idim,
Qara, qızıl qurdu gördüm,
Sərt yayımı tezcə qurdum,
Məni görüb yalı aşdı.

(Gecə yerimdən qalxdım, ətrafa nəzər saldım, qara və qızılı rəngdə qurdlar gördüm, tez qüvvətli və sərt yayımı qurdum, qurdlar bunu görüncə tez yoxuşu aşaraq qaçdılar).

كجا K e ç ə: qarpız və xiyara bənzər şeylərin daşındığı sələ və səbət kimi nəsnə.

نجا N e ç ə: neçə. «نجا یرماق بر دینک» neçə yarmak berdinç = neçə pul verdin». Bəzən bu söz sual ədatı kimi də işlənir.

تدو T a d u: insanın təbiəti, məzacı.

تتا، تدا T a t a, t a d a: mənşərə, on addımdan görünəcək yer parçası.

ددا D ə d ə: ata¹⁹⁵. Oğuzca.

قذی K u d h ı: aşağı, çökək, çuxur. «قذی ىلدى» kudhı ıldı = aşağı endi».

بری B ö r i: qurd, canavar. Bu savda da işlənmişdir: «بری فشنیسین بیماس» böri koşnısın yeməs=qurd öz qonşusunu yeməz». Bu söz qonşularına hörmət bəsləməsi tövsiyə olunan adama deyilir.

بری B o r ı: ox ucuna keçirilən təmrənin oyuğu, halqası. Ona «بشوق بریسی» başak borısı» deyilir.

بری B o r ı: maye saxlanan qabdan mayenin axıb getməməsi üçün onun ağzına vurulan tıxac.

تری T ü r i: «تری نانک» türü nənq = dadı mazı dadı kimi tünd olan hər şey». Xasiyyəti tünd adama da «تری کیشى» türü kişi» deyilir.

ترا T u r a: «ترا قلغن» tura kalkan = düşməndən gizlənmək üçün istifadə olunan hər şey».

ترا T ö r ə: evin yuxarı başı, divanı, taxtı, kürsüsü. «ترا یقلادی» törə yoxladı = kürsüyə çıxdı, kürsüyə orturdu». Bəzən «تور» törə də deyilir.

¹⁹⁵ «Dədə» sözü hazırda «ata» deyil, «baba» mənasında işlənir.

ايل T ö r ü: törə, adət, görünək. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «ايل
قير ترو قلماس el kalır, törü kalmas=eldən [vilayətdən] vaz
keçmək olar, ancaq törədən vaz keçmək olmaz». Bu söz
keçmiş adət-ənənələrə riayət etməsi tövsiyə olunan adama
deyilir.

تری T ə r i: dəri.

سرو S ə r ü: evdə əşya yığmaq üçün düzəldilən rəf, dolab, tərək, ş kaf.

قرا K a r a: qara. Xaqaniyyə xanlarına «قرا Kara» deyilir. «بغرا قرا خاقان»
Boğra Kara Xakan» kimi. Bunun bir tarixçəsi vardır.

قراقش K a r a k u ş: qaraquş, dovşancıl.

قراقش K a r a k u ş: Müştəri ulduzunun adı. O, dan üzü doğur. Ona bə-
zən «قراقش يلدز» Karakuş yulduz» deyilir.

قراقش K a r a k u ş: dəvə dabanının kənarları. Oğuzca.

قرا ارن K a r a o r u n: gor, məzar, qəbr. Bu şeirdə də işlənmişdir:

برمیش سنک بیل یلنکۇق تېر قرنقا

قلمیش تفرادئک کرسا قرا ارنقا

«Bermiş səninq bil

Yalnquk tapar karınka,

Kalmış tawar adhınnıq

Kirsə kara orunka».

Bil, verdiyın sənindir,

İnsan tapar gödəne,

Qalan mal özgənindir,

Girsə qara torpağa.

(Bil ki, ancaq yediyin və bağışladığın şey sənindir, çünki insan oğlu
ancaq öz qarnına xidmət edir. Elə ki, insan qara torpağa
girdi, ondan qalan hər şey özgəyə qismət olur). Əsli «qa-
ranlıq yer» mənasına gələn «قرا ارن kara orun» sözüdür.

قرا باش K a r a b a ş: kölələrə verilən bir addır. Qadına və kişiyyə deyilir, «qara baş» mənasındadır.

قرا ت K a r a o t: Hindistandan gətirilən zəhərli bir bitki, bildirçin otu.

قرا ياغ K a r a y a ğ: neft.

قرا سئير K a r a s ə n q i r: Barsğanda bir yer adı.

قرا اتماك K a r a ə t m ə k: bir çörək növüdür. Hazırlanma resepti: ət qiyma doğranaraq ərpiyəyə qədər qaynadılır, sonra üstünə un, yağ və şəkər əlavə olunur, qarışdırılıb qaynadılır və yeyilir.

قرا كورا K a r a – k u r a: qara-qura. Bu iki söz yanaşı işlənir.

قرا كاري K a r i: yaşlı olan hər hansı bir şey. Yaşlı adama «قرا كاري karı ər» deyilir.

قرا كاري K a r i: «قرا كاري at=azı dişini yarmış olan at». Başqası da belədir.

قرا كاري K a r i: qarış¹⁹⁶.

قرا كاري K a r i: bez ölçülən arşın. Bu, özündən əvvəlki sözdən alınmışdır. Məna baxımından ərəbcəyə uyğundur, çünki əlin qarışı olan «karı» ilə parça ölçülən «karı» sözü hər iki dildə eyni kəlmə ilə ifadə olunur.

قرا كوري K u r i – k u r i: dayça anasından geri qaldıqda bu sözlə çağırılır. Bəzən sözün sonundakı ی i hərfi • h hərfinə çevrilərək «قرا كوري kurrıh-kurrıh» da deyilir.

قرا كور K o r u: pıtrax. «Dəmir tikanı» adlandırılan bitki meyvəsidir ki, «putrak» və ya «pıtrak» deyilir. Qıpçaqca.

قرا نار N a r u: tərəf mənasında bir sözdür. «قرا نار naru bar = bu yana get» deməkdir.

¹⁹⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni belə çevirmişlər: «ön qol; qolun dirsək ilə əl arasındakı qismi» (DLT-2005, s.404).

- بزی B i z i: yanma üzündən çörəyin üstündə yaranan qaralıq. « اتماک
بزی بلی اتمək bizi boldı = çörəyin üzü yandı».
- قزی K a z i: köklük üzündən insanın qarnında yaranan girinti-çixın-
tılar. At qarnından çıxan yağ da belə deyilir. Buradan
alınaraq « یند قزیسی یاغ » yund kazısı yağ = atın qarnından çı-
xan yağ» deyilir. Bu, türklərin ən çox sevdiyi yağdır.
- قزی K u z i: quzu.
- بسا B a s a: sonra. « من اندا بسا کلدیم » mən anda basa kəldim = mən ondan
sonra gəldim».
- بسو B a s u: dəmir toxmaq. Bir dildə.
- تسو T u s u: fayda; şəfa. « آل ات متکا تسو قلدی » ol ot manqa tusu kıldı = o
ot, o dərman mənə xeyir verdi, şəfa verdi».
- قسی K a s i: qoyunlar üçün ağacdən düzəldilən ağıl. Başqası da belədir.
« قسی بادیم kası badım = ağıl düzəlttdim».
- قسی K a s i: bizim eldə [Kaşğarda] bir yer adı.
- تسو تسو T u ş u - t u ş u: eşşəyi durdurmaq istəyəndə işlənən söz. Bəzən
ت t ilə ش ş hərfləri arasına ر r girir, lakin bunu heç vaxt
yazıda ifadə etmək mümkün deyil.
- تشی T i ş i: hər heyvanın dişisi.
- کشی K i ş i: adam, insan. Bu söz həm tək, həm cəmi, həm kişini, həm
də qadını ifadə edir.
- کشی K i ş i: qadın, zövcə. Mən bunu yağma elində eşitdim. « آل کشی
ال دیمو ol kişi aldım = o evləndimi».
- بغا B u ğ a: Hindistandan gətirilən bir dərman. Bunun sarısına « سارغ
بغا sarığ buğa», bozuna « بوزبغا boz buğa » deyilir.
- تغا T o ğ a: xəstəlik, daxili ağrı. « ایک تغا » ig toğa = xəstəlik və iç ağrısı»
deməkdir.

جُغى Ç o ğ ı: gurultu¹⁹⁷. Arğular «çağı», digər türklər isə «çoğı» şəklində tələffüz edirlər.

قُغى K u ğ u: qu quşu.

سُغى S a ğ u: ölçü.

تُغى T ə w ə y: dəvə. Bir tək dəvəyə və dəvə sürüsünə də deyilir. İki məxrəc arasındakı w ilə. Oğuzlar «دوا دەvə» deyirlər.

جُغا Ç a w a: gənclərə verilən adlardan.

جُغى Ç u w ı: خُتَن xotən törəsinə görə xaqandan iki dərəcə aşağı olan şəxslərə verilən bir ünvanıdır.

جُغى Ç ı w ı: cinlərdən bir tayfa. Türklər buna inanırlar ki, iki boy bir-biri ilə vuruşanda həmin boyların vilayətlərində yaşayan cinlər də öz aralarında savaşırlar və öz vilayətinin adamlarına kömək edirlər. Cinlərdən hansı tərəf qalib gəlsə, o boy zəfər qazanır. Gecə vuruşan cinlərdən biri qaçsa, onların təmsil etdiyi vilayətin xaqanı da qaçır. Türk əsgərləri gecələr cinlərin atdığı oxlardan qorunmaq üçün çadırda gizlənilirlər. Bu, türklər arasında geniş yayılmış bir ənənədir.

كُغى K o w ı: «كُغى يِغاج kowı yığaç = içi boş, çürük ağac». Bəzən و vavla «كُغى kowı» deyilir.

كُغى K o w ı: «كُغى ار kowı ər = talesiz, uğursuz adam». Arğuca. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُغى ار فُذغفا كيرسا يل الير kowı ər kuduğka kirsə yel alır = bəxtsiz adam quyuya girsə, yel alar», (bəxtsiz adam quyuya girsə belə yel onu oradan dartıb çıxarar və zillət çəkdirər).

¹⁹⁷ Salih Mütəllibov bu sözü belə tərcümə etmişdir: «Bir şəhərdən ikinci şəhərə satış üçün gətirilən mal» (TSD, III tom, bet 244). Uygurlar isə bunu «cəncəl» deyə tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 311).

بَقَا B a k a: bağa; qurbağa. Bu sözdən alınaraq tısbağaya «مُنْقَزُ بَقَا» münqüz baka¹⁹⁸» deyilir.

بَقَاجُ B a k a ç u k: bu, «بَقَا baka»nın kiçiltməsidir. Bu, qabırğa sümüyü ilə qol arasındakı ət parçasıdır.

بُقُو B a k u: təpə, yüksəklik.

بُكَا B u k a: buğa.

تَقَى T a k ı: dəxi, yenə, daha mənasında sözdür. «تَقَى يَرْمَاق بَيْر» takı yarmak ber = yenə pul ver». Bu söz oğuzlarda «ilə» mənasındadır.

تَقَى T a k ı: «أَل تَقَى أندا» ol takı anda = o da oradadır».

تُقُو T o k u: toqqa, kəmər toqçası.

سَقَا S a k a: dağ ətəyi, yamac.

سُقُو S u k u: həvəng. Bu sözün əsli qoşa ق ka ilədir, qısaldılmışdır. Yüksəklik, təpəlik mənasındakı «بُقُو baku» sözü də əslində qoşa ق ka-lıdır. Yağmur yapınçısı, plaş mənasındakı «يُقُو yaku» sözünün əsli «ياغقو» yağku»dur. Bu, ulu Tanrının «فَطَلْتُمْ تَقْهُونُ» sözü kimidir, əsli «فَطَلْتُمْ»-dür, qısaldılmışdır. Bu da elədir.

أَرَى قَقَى U r ı – k ı k ı: gurultu, feryad.

بُكَا B ü k ə: əjdaha, uzun ilan. Bu ibarədə də işlənmişdir: «يَتَى بَشَلْغ يَل بُكَا» yeti başlıq yıl bükə¹⁹⁹ = yeddi başlı əjdaha». Yabakuların ən böyüyünə «بُكَا بُدْرَج» Bükə Budraç» deyilir, bəzi bəhadrirlərinə də bu ad verilir. Yeddi yüz min əsgəri olduğu halda ulu Tanrı Bükə Budracı qırx min əsgəri olan islam

¹⁹⁸ «Münqüz» buynuz deməkdir. Tısbağaya «münqüz baka» deməklə onun buynuzlu deyil (tısbağanın buynuzu olmur), məhz sümükdən zirehi olması nəzərdə tutulmuş olmalıdır. Çağdaş özbək dilində tısbağaya «taşbaka» deyilir. Burada sümük «taş=daş» sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bəlkə də bizdəki «tıs» sözü «taş»ın təhrifidir.

¹⁹⁹ «Bükə» sözünü «böke» şəklində verən uyğurlar bu ibarəni «yeti başlıq yel bökə» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 314).

sərkərdəsi Arslan Təkin Qazi ilə savaşa məğlubiyyətə düşər etdi. Mahmud deyir ki, mən bu savaşa iştirak edənlərdən yağı bu qədər çox olduğu halda niyə məğlub oldu deyə soruşdum. Mənə belə cavab verdilər: biz özümüz də bu işə mat qaldıq, bunun səbəbini əsir düşən kafirlərdən soruşduq, bu qədər çox olduğunuz halda niyə yenildiniz dedik. Onlar bildirdilər ki, davullar vurulub şeypurlar çalındığı zaman başımızın üstündə yaşıl bir dağ gördük, bu dağ bütün göyü örtmüşdü. Dağdan saysız-hesabsız qapılar açıldı və qapılardan üstümüzə cəhənnəm odu yağmağa başladı. Biz də bundan vahiməyə düşdük və məğlub olduq. Mən də bu, əleyhissəlam peyğəmbərimizin müsəlmanlara bəxş etdiyi möcüzələrdən biridir dedim.

بکی B ə g i: kişi adlarındandır.

بُكُو B ü k ü²⁰⁰: bilgin, alim, ağıllı, hakim. «بلكا bilgə» sözü ilə birlikdə

«بُكُو بلكا bükü bilgə» deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

بلكنى ارددیم

بُكُونى اذردم

اژمىنى اذردیم

يالغىل اتم يزلنور

«Biligni irdədim,

Bükünü udhurdum,

Özümni adhırdım,

Yalğıl atım yazlınur».

Biliyi axtardım,

Ağıllını seçdim,

²⁰⁰ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 315) və çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 223) bu sözü isə «böğü» kimi oxumuşlar.

Özümü ayırdım,

Ağ yallı atım açılır.

(Bilik və hikmət aradım, ağıllı və hakim adamı seçdim, xalq arasından özümü ayırdım, bu iş üçün hazırlanmış ağ yallı atımın bağı açılır).

ثکا T ə k ə: buynuzundan yay düzəldilən erkək maral.

ثکا T ə k ə: təkə. Buradan alınaraq, saqqalı təkə saqqalına bənzədilərək kosa adamlara «ثکا سقال təkə saqqal» deyilir.

ثکا T ü g ə: düyə. İki yaşına basmış buzov.

ثکا T ü g ə: «ثکا تشی tişi tügə = dişi düyə».

تیکو T i k ü²⁰¹: tikə. «تیکو ات bir tikü ət=bir tikə ət». Əslində ک ke hərfi şəddəlidir, bu da yuxarıda göstərilən sözlər kimi qı-saldılmışdır.

چکی Ç i g i: sağlam, möhkəm. «چکی یی çigi yi = möhkəm tikiş, ikiqat tikiş». Burada ج ç hərfi «تکی یگی yigi tiki» sözündəki ی i hərfini əvəz etmişdir, «möhkəm tikdi, təkrar tikdi» deməkdir. Bu kitabın lap əvvəlində söylədiyim kimi, qıpçaqların və digərlərinin dilində ج ç hərfi ی i hərfindən çevrilmişdir. Onlar inciyə «چنچو çinçü» deyirlər, əslə ی y ilə «yinçü»dür.

توکو T ü k ü – t ü k ü: köpək əniyini, yəni küçüyü çağırmaq üçün işlənilir.

تگی T ö g i: darının qabığı çıxarıldıqdan sonra qalan qismi²⁰². Oğuzca.

تکی T i k i: gecələr eşidilən səs. Türklərin inamına görə, ruhlar ildə bir gecə vaxtilə yaşadıkları yerlərdə yığışır və xalqı ziyarət

²⁰¹ Uyğurlar bu sözü «tekü» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 316). Çinlilər də eyni şəkildə vermişlər (DLT-Çin, III cild, s. 224).

²⁰² Bizdə ədəbi dildə «düyü», dialektlərdə «dügü/dügi» kimi tələffüz olunan bu sözlə bağlı Bəsim Atalayın maraqlı bir qeydi vardır. Onun fikrincə, bu sözün kökü «döymək» fe'lindən olub əslə «dögü»dür, daha sonra dəyişikliyə uğrayaraq «dügi/dögi» şəklini almışdır (DLT, III, s. 229).

edirlər. Həmin gecə bu səsi eşidən adam ölür. Bu inam türklər arasında geniş yayılmışdır. Bu söz dildə «tiki» şəklində işlənsə də, mənim fikrinmə, «təgi» şəkli daha münasibdir. Çünki qadın ərə getdikdən sonra öz ata evini ziyarət etdiyi zaman «تگدی کلدی təgdi kəldi», yəni «ziyarətçi gəldi» deyilir.

سکُو S ə k ü: səki, dükan.

سُكا S ö k ə: diz üstü. «أر سُكا ائردی» ər sökə olturdu = adam dizi üstə oturdu» deməkdir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

أرن ایذب سُكا ئردی
 بَشی بَین سُكا ئردی
 أفت بولُب بُكا ئردی
 أذو قَما تَبن تَغدی

«Ərən ıdhip sökə turdı,
 Başı, boynın sökə turdı,
 Ufut bolup bükə turdı,
 Udhu kama tibən tiğdi».
 Ərən göndərib dizi üstə oturdu,
 Başına, boynuna döyərək durdu,
 Utanaraq, bükülərək durdu,
 Məni qovma deyə baş əydi.

(Məğlub olmuş bir adamdan bəhs edərək deyir: yanıma minnətə çoxlu ərən göndərdi, özü də gəlib önümdə dizi üstə çökdü, tutduğu əməldən peşman olaraq başına-gözünə döydü, utanı, büzüşdü, məni qovma, bağışla deyə yalvardı, mən də onu bağışladım).

كُكُو K ü k ü: bibi. «كُكُو kükü» də deyilir, doğrusu budur. «كُكُویم کلدی»

¹ küyüm kəldi = bibim gəldi».

بلا B a l a: quş balası. Ev və çöl heyvanlarının balalarına da belə deyilir. «فش بلاسى فسینجغ، ات بالاسى اخصنجغ» kuş balası kusinçığ, it balası oxşançığ = quş balası iyrenc, it balası qucağa alıb oxşanacaq qədər gözəl olur». Böyüdükdən sonra vəziyyət dəyişir.

بلو B a l u: bir arğu qəsəbəsinin adı.

بلوبلو B a l u–b a l u²⁰³: layla, ninni. Qadınlar uşağı beşikdə uyutmaq üçün belə deyirlər.

بلا B a l a: bir adama işlərində kömək edən şəxs, şeyird. Ondan əsasən əkinçilik işlərində istifadə olunur.

تلو T ə l ü: axmaq, dəli. Oğuzca.

تالو T a l u: «تالو نانک» talu nənq = seçmə nəsnə».

تولو T o l u: «تولو اذش» tolu idhiş = dolu qab». Dolu olan hər bir nəsnəyə belə deyilir.

تولی T o l ı: göydən yağan dolu.

تلی T i l i: ox təmrəni üstünə sarıyan qayış.

چلا Ç i l ə²⁰⁴: atın hələ yaş olan gübrəsi, təsi.

سالی S a l ı: suvaq malası.

سولی S ü l i: kölələrə verilən adlardanıdır. Süleyman sözünün ixtisarı olmalıdır.

کالا K u l a: «کالا ات» kula at = zəfəran rəngli at».

کالی K a l ı: «əgər, necə olsa» mənasına gələn bir ədatdır. Bu şeirdə də işlənmişdir:

کلسا قلی قتلوق

ارتَر تيو سرنکیل

²⁰³ Uyğurlar bunu «bəlü-bəlü» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 319). Çinlilər də eynən bu cür vermişlər (DLT-Çin, III cild, s. 227).

²⁰⁴ Bu söz yazma nüsxədə «چلا çilər» şəklindədir. O şəkil bu baba uymur, uyması üçün «چلا çilə» olmalıdır.

أذلك ايشين بلب ثر

أجا انكر تریکل

«Kəlsə kalı katıǵlık
Ərtər teyü səringil,
Ödhlək ışın bilip tur,
Ança anqar tirəngil».
Gəlsə əgər fəlakət,
Keçər deyə səbr elə,
Zəmanənin işini bilib dur,
Ona müqavimət göstər.

(Əgər sənə fəlakət və sıxıntı üz versə, bu da ötüb-keçər de və səbr elə, dünyanın halının belə olduğunu bil, mətin ol, üzülmə). «بُو' bu sən bu işiğ kalı kıldınq²⁰⁵ = sən bu işi necə etdin», «سَن قَلِي بَرَسَا سَن sən kalı barsa sən = sən artıq gedərsən».

كُلِي K ü l i: yarmadan, ikiye ayırmadan çəkirdəyi ilə birlikdə qurulan qaysı və zərdalı kimi şeylər.

تَمُو قَبْعِن اَجَار T a m u: cəhənnəm. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَمُو قَبْعِن اَجَار tamu kapuğın açar tawar = cəhənnəmin qapısını mal açar», (rüşvət cəhənnəmin qapısını açdığı halda, necə olar ki, başqa qapıları açma bilməsin)²⁰⁶. Bu söz işinin görülməsi üçün rüşvət verməsi tövsiyə olunan adama deyilir.

تَمَا T u m a: «تَمَا بُخْسُن tuma buxsun = küpdə saxlanan darı şərabının köpürən, fısqıran qismi».

²⁰⁵ Bu nümunədəki birinci «bu» sözü artıqdır.

²⁰⁶ Bu nümunənin mənası ilə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi vardır: «Bu atalar sözünə Kaşğarının verdiyi anlam yerində deyildir. Buradan belə bir məna çıxmır. Zənnimcə, bu söz malına güvənənlər, malını xeyir işlərə sərf etməyənlər üçün söylənmiş olmalıdır. Bu sözün türkcə əsil mənası «cəhənnəm qapısını açan maldır» deməkdir» (DLT, III, s. 234).

جُغى Ç a m i: gurultu, bağırtı. «جُغى جَمى قِلاى çoğı çamı kıldı = o, gurultu, səs-küy qopardı». «جَمى çamı» sözü tək deyil, «جُغى çoğı» ilə birlikdə işlənir.

سُما S u m a²⁰⁷: islanmış buğda qurudularaq üyüdüldür, ondan bulamac, çörək kimi şeylər bişirilir. Şərbət xəmiri düzəldilən isladılmış arpa üçün də belə deyilir²⁰⁸.

كَمى K ə m i: gəmi. Oğuzca və qıpçaqca.

كُمى K ü m i: «كُمى تالاس Kümi Talas = uyğur sərhədində bir yer adı».

كِمى K i m i: gəmi. Oğuzlardan başqa digər türklər belə deyirlər. Bu şə-irdə də işlənmişdir:

كىمى اجرا الدروب

إلا سۇقن كجتميز

أبغرثبا بشلنب

منكلق ايلن اجتميز

«Kimi içrə oldurup
İla suvın keçtimiz,
Uyğur taba başlanıp
Mınqlak elin açtımız».
Gəmi içrə oturub
İla çayını keçdik,
Uyğurlara yönəldik,
Mınqlak elini aldıq.

مما M a m a²⁰⁹: xırman döyərəkən ortada bulunan öküz. Digər öküzlər onun çevrəsində dönürlər.

²⁰⁷ Uyğurlar bunu «sümə» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 323). Çinlilər də uyğurlar kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s. 230).

²⁰⁸ Ehtimal ki, bu, nişastadır.

²⁰⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «məmə» kimi (DLT-2005, s.342), uyğurlar isə «mama» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 324)..

مَمُو M a m u: gərdək gecəsi gəlinlə göndərilən qadın. Bu kəlmə əsil türkcə deyildir.

نَمَا N ə m ə: bilməm mənasında bir sözdür. «نَمَا نَا قَلْدِي nəmə²¹⁰ nə kıldı = bilməm necə etdi».

تَنَا T ə n ə²¹¹: küncüt kimi şeylər. Uç və arğu dilində.

يَمُو يَمُو Y a n u–y a m u²¹²: «görəcəksən» mənasında iki sözdür. «مَنْ مَن بَرغاي مَن يَمُو mən bargay mən yamu = mən gedəcəyəm, sən də görəcəksən».

سُنِي S u n i: evin dirəkləri.

كَنُو K a n u: «قَنُو كِشِي kanu kişi = hansı adam». Arğuca. Burada ن hərfi y hərfinin yerinə keçmişdir.

قَانِي، قَانِي K a n i: hanı. «أغلم قَانِي oğlum kanı = oğlum hanı, haradadır».

كُونِي K ö n i: düz, düzgün. «كُونِي نَانَق köni nənq = düz nəsnə». İnanılan adama isə «كُونِي نَانَق köni nənq = düzgün adam» deyilir.

كُونِي K ü n i: günü. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُونِي نَانَق köni nənq = gününün külünə qədər düşmənlər», (günü günüyə düşməndir, hətta birinin külü o birinin gözünə sovrular).

مُونُو M u n u: «قَانِي kanı=hanı» sözünə cavabdır, «budur, burada» deməkdir.

دَوَا D a v a: yulğun ağacının meyvəsidir²¹³. Boyaqçılar ondan istifadə edirlər.

²¹⁰ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz hazırda Anadolu kəndlərində «nəmmən», Azərbaycanca (onun təbiri ilə Azərstanda) «nəməmə» şəklində işlənir. Ancaq bizdə «nəməmə» ilə yanaşı «mənnəm=mən nə bilim» şəkli də var.

²¹¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tana» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.527). Uyğurlar da eynən bu cür oxumuşlar (TTD, III tom, bet 324).

²¹² Bəsim Atalay bu sözləri «يَمُو يَمُو yamu-yamu» kimi oxumağı böyük tərəddüdlə təklif etmişdir. Bizcə, «tanu-tamu» şəklində də oxuna bilər. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «tanu (yamu)» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s. 528). Uyğurlar isə bu sözü

دَوَا D a v a: yun süməyi, sümək. Yun didilir, sonra halqa şəklinə salınıb qola keçirilir və əyirilir.

قَوَا K o v a: vedrə. Oğuzca²¹⁴.

قَوَا K o v a: türklərin düzəlttikləri yüyəndə atın burnuna doğru uzadılan qayıq.

«yənü yəmü» kimi oxumuş və Bəsim Atalayın qeydinə bənzər qeyd də vermişlər (TTD, III tom, bet 325). Çinlilərdə də belə bir qeyd var (DLT-Çin, III cild, s. 231).

²¹³ Uyğurlara görə, bu, yulğun ağacının meyvəsi yox, sadəcə yulğun çiçəyidir (TTD, III tom, bet 326).

²¹⁴ Uyğurlar bu sözü «kuva» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 326). Çinlilər hər dəfə olduğu kimi bu dəfə də uyğurları təkrar etmişlər (DLT-Çin, III cild, s. 232).

[DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فاعل FA'İL BABI

لتو...²¹⁵: ərıştə şorbasının bir növü. Su, qar, buz kimi şeylərlə soyudulur, sonra içinə ədviyyat vurulur, soyuq yemək qismində yeyilir.

قاجا K a ç a: qab. «قاجا kakaça = qab-qacaq». Qısaldılaraq «قاجا kaça» deyildiği hallar da vardır.

قوجو K o ç u: uyğur şəhərlərindən biri.

چوجو Ç u ç u: bir türk şairinin adıdır.

قيجى K ı ç ı: xardal.

اونو O n u: o, onu. «مونو munu = bu, bunu» deməkdir.

سونو S u n u: çörək otu, küncüt toxumu, koreandr, nigella sativa.

قانى K a n ı: hara.

ليو L i y ü: qurduğu zaman quru palçıq halına düşən narın qumlu çamur.

اوهى Ü h i: bayquş. Türklərin çoxu «اوكى» deyir.

²¹⁵ «لتو» sözünün yazılışı və oxunuşu Bəsim Atalay tərəddüdə salmışdır. O, sözün «litü» və ya «latu» şəklində ola biləcəyi ehtimalı üzərində durmuşdur (DLT, III, s. 238). Salih Mütəllibov isə ərəb əlifbası ilə bu sözü «latu» şəklində vermiş, transkripsiya etməmişdir. (TSD, III tom, bet 255). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 326), eləcə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «litü» kimi oxumuş və transkripsiya etmişlər (DLT-2005, s.399). Çinlilər isə bu sözü ərəb əlifbası ilə «لتو», latin əlifbası ilə «letü» şəklində vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.233). Hüseyn Düzgün həmin sözü «لنتو ləntü» şəklində oxumuşdur (دل ت s.539), lakin bu variant bu baba uymur, n, yaxud t artıqdır.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَال FƏ'AL BABI

خِنَاى X i t a y: Yuxarı Çin.

تَغَاى T a ğ a y: dayı.

جِغَاى Ç ı ğ a y: yoxsul, kasıb. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُنْكَل كِمِنْكَ بَلْسَا قَلَى يُوُقْ جِغَاى

فَلْسَا كُجُنْ بَلْمَسْ اَنِى تُقْ بَاى

«Könqül kiminq bolsa kalı yok çığay,

Kılsa küçün bolmas anı tok, bay».

Kimin könlü yox-yoxsul olsa,

Onu güclə tox və zəngin etmək olmaz.

(Təbiət etibarilə qəlbi yoxsul olaraq yaradılan adamı güclə zəngin etmək mümkün deyil).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'LA BABI

ثُرْنَا T u r n a: durna.

قَرْوَى K a r v ı: «قَرْوَى karvı ya=incə yay». Buradan alınaraq «قَرْوَى قَشْلَغْ»

karvı kaşlığ kişi = yay kimi incə qaşlı adam» deyilir. Bu,

ərəb dilinə uyğundur, çünki ərəbcə yay biçimində olan hər

şeyə «قَرْوَى qərvə» deyilir. Şairin²¹⁶ bu beytində də işlənmişdir:

رَوْبَةَ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ

قَرَوَاءَ مَرَجَابِ فُنُقْ

²¹⁶ Bu beyt tanınmış ərəb şairi Rübənin (685-762) qələminə məxsusdur. Ömrünü hərbi səfərlərdə, çöllərdə və savaşlarda keçirən, bu mövzularda çoxlu mədhiyyələr yazan şair bu beytdə özünün yay kimi gərilən, iri bədənli, dolğun ətli dəvəsini vəsf etmişdir (DLT-2005, s.408).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَال FƏ'LAL BABI

شَبْوَى Ş ə n b u y²¹⁷: başqa bir dövətdən sonra gecələr gedilən içki ziyafəti. Kəncəkçə.

بُخْتَاى B o x t a y: paltar boğçası, heybəsi. «بُخْتَاى boxtuy» da deyilir.

لُخْتَاى L o x t a y: qırmızı Çin ipəyi. Üstündə sarı xalları var.

كُنْجُوى K u n ç u y: xatundan bir dərəcə aşağı olan qadın, bikə, şahzadə. Buradan alınaraq «كَاتُون كُنْجُوى katun kunçuy» deyilir.

بُغْدَاى B u ğ d a y: buğda. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بُغْدَاى قَتْنِدَا سَرْفَج بُغْدَاى قَتْنِدَا سَرْفَج buğday katında sarkaç suwalur=buğda yanında qaramuq da suvarılır», (buğdanın bərəkəti və dövləti sayəsində qaramuq da suvarılır). Bu söz öz dostu sayəsində xoş günə çatan şəxs haqqında deyilir. Barsğan xalqı «بُغْدَاى buğday» deyə bilmir, «بُدْغَاى budğay» deyir. Barsğanlı olmadığını söyləyən adam bu sözlə sınıdır.

چِلْدَاى Ç i l d a y²¹⁸: atların döşünə çıxan irinli yara, dağlanaraq müalicə olunur.

سَمْدُوى S a m d u y: isti ilə soyuq arasında olan, təbə xoş gələn bir yemək adı.

كُورْدَاى K o r d a y: qu cinsindən bir quş. Bu beytdə də işlənmişdir:

فَرْدَى فَعْوَانْدَا أَجْب يَمِغْنِ اَنَار

قَزْغْن يَنْكَان سَيْرَبِ اَيْنِ اَنِى بِنَار

«Korday, kuğu anda uçup yumğın ötər,

Kuzğun, yanqan sayrap anın üni bütər».

²¹⁷ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 329) və çinlilər bu sözü «şənbüy» (DLT-Çin, III, s. 235), Seçkin Ərdi ilə Sərap Yurtsevər isə «şanbuy» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.520).

²¹⁸ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 330) və çinlilər bu sözü «çildəy» (DLT-Çin, III, s.236), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «çildey» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.237).

Korday, qu orada uçub toplaşaraq ötər,

Quzğunun və alacaqarğanın isə səsləri batar.

(Olduğu yerin gözəlliklərini vəsf edərək deyir: burada qutan, qu və bir çox quş su ətrafında uçurur və gözəl səslə oxuyur, quzğun və alacaqarğa kimi quşların isə bağırmaqdan səsləri batır, tutulur).

قَمَشُوى K o m ş u y: qan soraraq şişmiş gənə. Bu söz sidiyi tutulan və siyiyə bilməyən adamlar haqqında da deyilir.

بُورغوى B o r ğ u y: nəfəslə çalınan boru.

چِرغوى Ç ı r ğ u y²¹⁹: ox təmrənin şişkin olan yeri.

چِرغوى Ç ı r ğ u y: paltar qurşağının keçəcəyi iki tərəfli körpücük.

چَلغاي Ç a l ğ a y: quş qanadının ucları.

قِرْقوى K ı r k u y: qırğı, bildirçin ovçusu. Ona bənzəyən bir quşa isə «جَبِك قِرْقوى» çibək kırkuy» deyilir²²⁰.

قِرغوى K a r ğ u y: dağ zirvələrində və ya yüksək yerlərdə minarə şəklində ucaldılan qüllə. Onun üstündə tonqal qalanaraq düşmənin gəlişi xəbər verilir, bu sayədə camaatın hazırlaşması və mallarını, əşyalarını yığması təmin edilir.

مِنغوى M ı n ğ u y: bir xəmir növü olub onunla kağız yapışdırılır. Yaxşı yapışması üçün suda qaynadılaraq xeyli qatılaşdırılır.

چُلْقوى Ç u l k u y²²¹: «چُلْقوى ائك» çulkuy ətük = topuğunun bir tərəfi yarılan, topuğu bir tərəfə əyilən ayaqqabı».

چُلْقوى Ç u l k u y: qolu çolaq adama «چُلْقوى الك» çulkuy əlig» deyilir.

²¹⁹ Uyğurlar bu sözü «ox başlığının qabartma halqası» (TTD, III tom, bet 331) kimi mənalandırmışlar.

²²⁰ Özbəkə nəşrdə bu maddədə «qırğı» sözündən sonra «yu-yu deyə səs çıxaran quş», «deyilir» sözündən sonra isə «düşmənin gəlişini bildirdiyi üçün» yazılıb (TSD, s.259).

²²¹ Seçkin Ərdi ilə S.T.Yurtsevər bu sözü «çolkuy» kimi (DLT-2005, s.239), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.237) və uyğurlar isə «çulkuy» kimi oxumuşlar (TTD, III, bet 332)

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تَرْغِي T a r ı ğ ç ı : cütçü, əkinçi.

سُرْغِي S o r u ğ ç ı : soruşan, sorucu, itiyini soraqlayan.

قُرْغِي K o r u ğ ç ı : qoruqçu, bir şeyi qoruyan.

قُرْنِي K u r u n ç ı : çadırdə və başqa yerlərdə tüstüdən kirlənmiş keçə.

Başqası da belədir.

بُفْرَسِي B u k u r s ı²²²: kotan dəmiri.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

چَنْجَرْغَا Ç a n ç a r ğ a²²³: sərçə quşu.

سُكْلُنْجُو S ö k l ü n ç ü : kabab²²⁴.

كَمْلَانْچُو K a m l a n ç u : اِكِي اوْكُوْزُ İkki Öküzə yaxın kiçik bir qəsəbənin adı.

كِرْلَنْجُو K i z l ə n ç ü : gizli. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كِرْلَنْجُو كَلِنْدَا» kizləncü kəlində = gizli şey gəlində olar», çünki o, yaxşı şeyləri əri üçün saxlayar.

كَسْلِنْجُو K ə s l i n ç ü : sarı kərtənkələ²²⁵.

²²² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bokursı» (DLT-2005, s.195). uyğurlar isə «bukursı» kimi (TTD. III tom, bet 333) oxumuşlar. Çinlilər də uyğurlar kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild. s.238).

²²³ Salih Mütəllibov bu sözü «çañçurğa» (TSD, III tom, bet 260), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «çıpçırğa» (DLT-2005, s.233), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 238) və uyğurlar isə «çañçarğa» kimi vermişlər (TTD. III tom, bet 333).

²²⁴ Salih Mütəllibov bu sözü «qovurma» kimi (TSD, III tom, bet 260) çevirmişdir.

فُعُولِي FƏ'ULƏLİ BABI

حُفُوبِي H u k u b a r ı²²⁶: [metal əritmək məqsədilə] tigel sobası düzəltmək üçün işlənən gil.

قِرَاعِنِي K a r a ğ u n ı: axşamlar uşaqların oynadıqları bir oyun adı.

فَعْلَال FƏ'ƏLLAL BABI

تُرْمَتَاي T u r u m t a y: yırtıcı quşlardan birinin adı. Bu həm də kişilərə ad və ya ləqəb olaraq verilir.

Dörd hərfli isimlər kitabı bitdi.

²²⁵ Bəsim Atalayın «sarı kərtənkələ» (DLT-III, s.242), Salih Mütəllibovun «başı kiçik, quyruğu uzun bir məxluq» (TSD, III tom, bet 261), Hüseyn Düzgünün farsca «vəzəğ= «qurbağa» (ت د ل ت s.541), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin «böyük kərtənkələ» (DLT-2005, s.309) kimi çevirdikləri bu sözü uyğurlar «kəsənçük» (TTD, III tom, bet 334) kimi vermişlər. Bu, onu qovan ilanı çaşdırmaq üçün öz quyruğunu kəsib atan kərtənkələnin xarakterini ifadə edir. Müq.ət: siçanın bir adı və ya növü «kəsəyən»dir.

²²⁶ Türkcədə h səsi olmadığına görə, bu söz «çukubarı» olmalıdır. Salih Mütəllibov da bu barədə müvafiq qeyd vermişdir (TSD, III tom, bet 261). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 334) və təbii olaraq çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.238), eləcə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «çokubarı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.241).

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİMSİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

DÖRD HƏRFLİ FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تَيْدَى T a y d ı : «ار تَيْدَى ar taydı = adam sürüşdü». Hər hansı bir heyvanın ayağı yağmur və ya çamur üzündən sürüşsə, yenə belə deyilir, (تَيْمَاق - تَيْار tayar – taymak).

تُيْدَى T u y d ı : «ار ايشين تُيْدَى ar işin tuydı = adam işini duydu», (işində gizli qalan yeri duydu və anladı), (تَيْمَاق - تَيْار tuyar – tuymak).

تَيْدَى T ı y d ı : «ال انى تَيْدَى ol anı tıydı = o onu rədd etdi». Əsli ذ dh hərfi ilə «تَيْدَى tidhtı»dır, qısaldılmışdır, (تَيْمَاق - تَيْار tıyar – tıymak).

تُيْدَى T o y d ı : «قرن تُيْدَى karın toydı = qarın doydu». Əsli ذ dh hərfi ilə «تُودَى todhtı»dır, yuxarıda dediyimiz kimi, ذ dh hərfi ی y hərfinə çevrilmişdir, bu, həmin hərfləri dəyişdirənlərin dilindədir, (تَيْمَاق - تَيْار toyar – toymak).

سُيْدَى S o y d ı : «ار قوئغ سُيْدَى ar koyuğ soydı = adam qoyun soydu, qoyunun dərisini soydu». Başqası da belədir, (سُيْمَاق - سُيَار soyar – soymak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بِير تَلْكُؤُ بِير تَرِسِين اِكِيلَا سِيمَاس bir tilkü tərısın ikilə soymas = bir tülkünün dərisi iki dəfə soyulmaz». Bu söz bir adamdan yaxşılıq görərək ikinci dəfə yenə yaxşılıq istəyən şəxsə deyilir.

قَيْدَى K a y d ı : «قَدَاشِنْكَا قَيْدَى kadaşınqa kaydı = qohumuna yazığı gəldi». Başqası da belədir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

قَدْش تَيْمِش قَيْمَادُق

قَدْش تَيْمِش قَيْمَادُق

«Kadhaş temiş kaymaduk.

Kadhın temiş kaymış».

Qardaş demiş – baxmamış,

Qayın demiş – baxmış»²²⁷.

Bu söz qohumlara, qudalara hörmət göstərməsi tövsiyə olunan adama söylənir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَرْدِنِك نَلُك اَيْمَدِنِك

كِرُؤ كُرُب قِيْمَدِنِك

كَنكَل بَرؤ بِيْمَدِنِك

بُلْدُنِك اَرِنج بُلْمَعُؤ

«Bardınq nəlük aymadınq,

Kirü körüp kaymadınq,

Könqül berü yaymadınq,

Boldunq ərinç bəlməğü».

Getdin, niyə demədin,

Geri baxıb yazığın gəlmədi,

Könül verib meyl etmədin,

Olmayacaq bir şey oldun.

(Getdin, getdiyini niyə xəbər vermədin, nə üçün yazığın gəlmədi, arxada qalanlara iltifat etmədin, niyə qəlbin bizə meyl etmir, yaraşmayan bir iş tutdun).

قىدى Kayd ı: «كِرُؤ قِيْدِي kirü kaydı = arxasına baxdı, iltifat etdi», (قىار- قىار قىماق kayar – kaymak).

قىدى K o y d ı: «سَوْف قِيْدِي سَوْف قِيْدِي ar küpgə suw koydı = adam küpə su qoydu, suyu küpdə çalxaladı». Hər hansı bir maye də belədir, (قىار- قىماق koyar - koymak).

²²⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu məsələ belə çevirmişlər: «Qohum-qardaş demişlər vecinə almamış, qayın demişlər ehtiram göstərmiş» (DLT-2005, s. 417). Çox isabətli tərcümədir.

قیدی K u y d ı : « ات قیدی at kuydı = at ürkdü». Başqası da belədir, (قیيار - قیماق kuyar – kuymak).

قیدی K ı y d ı : « ار سوزن قیدی ar sözün kıydı = adam sözündən döndü».

قیدی K ı y d ı : « ال یغاج قیدی ol yığıç kıydı = o, ağac kəsdi», (ağacı çəpinə doğradı), (قیيار - قیماق kıyar – kıymak).

کیدی K ö y d i : « ائتک کیدی otunq köydi = odun yandı». Başqası da belədir, (کویار - کیماک köyər – köymək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

ییدی Y a y d ı : « ال سوفا تونغ ییدی ol suwda tonuğ yaydı = o, suda pal-tarını çalxadı».

ییدی Y a y d ı : « ال مەنک کونقل ییدی ol məninq könqül²²⁸ yaydı = o mənim könlümü meyl etdirdi». Başqası da belədir.

ییدی Y a y d ı : « ییل یغاج ییدی yel yığacığ yaydı = yel ağacı yırgaladı», (ییيار - ییماق yayar – yaymak).

BUNUN DİGƏR BİR NÖVÜ

بادی B a d ı : « ال اتغ بادی ol atığ badı = o, atı bağladı». Hər hansı bir şey iplə bağlansa, yenə belə deyilir, (بار - باماق bar – bamak).

تودی T u d ı : « ال اغزن تودی ol ağzın tudı = o, ağzını qapadı». Hər hansı bir dəlik qapadılsa, yenə belə deyilir, (تور - توماق tur – tumak).

تیدی T e d i : « ال مەنکا انداغ تیدی ol manqa andağ tedi = o mənə belə dedi», (تیر - تیماک ter – temək).

سادى S a d ı : « ار قویغ سادی ar koyuğ sadı = adam qoyun saydı». Başqası da belədir, (سار - ساماق sar – samak). Bu şeirdə də işlənir:

قرا تونك كجرسادم
 اغراونسى اجرسادم
 يتيكاتك قجرسادم
 سقيش اجرا كنم ثغدى

«Kara tünüg keçürsədim,
 Ağır unı uçursadım,
 Yetigəniğ kaçur sadım,
 Sakış içrə künüm toğdı»²²⁹.
 Qara gecənin keçməsinə dilədim,
 Ağır yuxunu uçurmaq istədim,
 Yeddi qardaş ulduzunu neçə dəfə saydım,
 Sayarkən günəşim doğdu.

(Qaranlıq gecənin keçməsinə, ağır yuxunun uçmasını istədim. Yeddi qardaş ulduzunun [Böyük Ayı bürcü] dönməsini dəfələrlə saydım, mən sayarkən, nəhayət, günəşim də doğdu.

سودی S u d ı: «أل انكر بيون سودى» ol anqar boyun sudı = o ona boyun əydi, itaət etdi».

سودی S u d ı: «أل منكا يونك سودى» ol manqa yünq sudı = o mənə bükülmək üçün yun göndərdi», (o, bükülmək üçün mənə yun süməyi göndərdi), (سور- سورماق sur – sumak).

سیدی S ı d ı: «أل اثنك سيدى» ol otunq sıdı = o, odun qırdı». Başqası da belədir.

²²⁸ Ərəb hərflərilə «köñqə» yazılmışdır, texniki xətdir, «köñqül» olmalıdır.

²²⁹ Bəsim Atalay ilk iki misranın yanlış olduğunu yazmış və doğru variantı göstərmişdir. Misralar belə olmalıdır:

«Ağır udhı uçursadım,
 Yetikənni kaçur sadım».

«Udhı» yuxu deməkdir. Onda mənə düzəlidir. «Kaçursadım» qovmaq, qaçırmaq deməkdir, halbuki neçə dəfə saydım mənasında «kaçur sadım» olsa, mənə tam düzəlidir. Zətən Mahmud Kaşğari bu şeiri «samak=saymaq» sözünə misal kimi vermişdir (DLT, III, s. 248).

سیدی S i d i: «أل سونی سیدی ol süni sıdı=o, qoşunu məğlub etdi», (سیر - سیماق sır – sımaq).

قادی K a d i: «أل أشجكا أنك قادی ol əşiçgə otunq kadı = o, qazanın altına odun yığdı».

قادی K a d i: «أل تونغ قادی ol tonuğ kadı=o, paltarı sandığa yığdı. qoydu», (قار- قاماق kar–kamac). Bu [iki] söz yağma dilindədir, doğru olanı «قالادی kaladı»dır.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

یودی Y u d i: «أل تون یودی ol ton yudı = o, paltar yudu». Başqası da belədir, (یور- یوماق yur – yumak).

ییدی Y e d i: «أل اش ییدی ol aş yedi = o, aş, yemək yedi». Başqası da belədir.

ییدی Y e d i: yabaku dilində «بک کیشینی ییدی bəğ kişini yedi = bəy adamın malını yedi və tələf etdi» deməkdir, (ییر- ییماک yer–yemək).

[Qayda]:

Biz fe'llərin bu növünə dörd hərfli dedik. Çünki I şəxsi ifadə edən söz dörd hərflidir. «ات بادیم at badım = at bağladım», «قوی سادیم» koy sadım=qoyun saydım» cümlələrindəki «بادیم badım» və «سادیم sadım» sözləri kimi. Bu, ərəb dilində də belədir. «دَعَوْتُ» və «عَدَوْتُ» sözləri dörd hərflidir. Aralarında bən-zəyiş olduğu üçün belə edildi.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

أبيدى A b i d ²³⁰: «أنى كيشيدن أبيدى» ol anı kişidən abıdı = o onu xalqdan gizlədi». Başqasından gizlədilən hər hansı bir şey üçün belə deyilir, (أبير - ابير - abır – abımaq).

أتادى A t a d ¹: «أل أنكرات أتادى» ol anqar at atadı = o ona ləqəb verdi». Ad versə, yenə belə deyilir, (أتاماق - اتار - atar – atamak).

أتادى U t a d ²³¹: «أل ترغ أتادى» ol tarıǵ utadı = o, əkinin yarpaqlarını kəsdi», (pozulmasın deyə əkinin yarpaqlarını kəsdi). Başaǵı kəsilən əkin üçün də belə deyilir, (أتاماق - اتار - utar-utamak).

أتادى Ö t ə d ⁱ: «أل أتك اليمين أتادى» ol anıñ alımın ötədi = o onun borcunu ödədi», (أتاماق - اتار - ötər–ötəmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بلسا كمينك ألتن كُمُش ارلا إتار

أندا بُلْب تَنكِرِيكُرو تَبغِين أتار

«Bolsa kiminq altun-kümüş irlə itər,
Anda bolup tənqri gerü tapǵın ötər».
Kimin qızılı-gümüşü olsa, yurd tutar,
Orada tanrıya ibadət borcunu ödər.

²³⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuǵba Yurtsevər bu sözü «opıdı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.357).

²³¹ Uyǵurlar (TTD, III tom, bet 344). çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.247) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuǵba Yurtsevər bu sözü «otadı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.363).

(Qızılı-gümüşü olan adam yurd tutar, ev-eşik qurar, sonra orada yaşayaraq tanrıya qarşı olan ibadətini yerinə yetirər).

أتیدی Ü t i d i: «أل تونغ أتیدی ol tonuğ ütidi = o, paltarı ütülədi», (o, paltarın qırıqlarını bir dəmir parçası ilə ütüləyib düzəltdi), (أتیر- ایتیمək).

أتادی O t a d i: «أل أثنك أتادی ol otunq otadı = o, odun qaladı, o, odunla isindi». Bu, incə bir sözdür, yağma və yəmək dilindədir.

أتادی O t a d i: «امجى انكر ات أتادی əmçi anqar ot otadı = həkim ona dərman elədi», (اتار- اتاماق) otar – otamak). Oğuzca.

أجیدی A ç i d i: «سركا اجیدی sirkə açdı = sirkə turşudu». Yaranın ağrıyıb açışmasına da belə deyilir, (أجیر- اجمیاق) açır–açımək).

أریدی A r i d i: «اریدی نانك اریدی nənq = nəsne təmiz oldu», (أریماق) arır – arımək).

أرودی Ə r ü d i: «ياغ أرودی yağ ərüdi = yağ əridi». Başqası da belədir, (أرؤماق) ərür – ərümək).

أریدی Ü r i d i²³²: «يغاج أریدی yığaç üridi = ağac çürüdü», (uzun zaman qalmaqdan ağac çürüdü). Sümük çürüsə də belə deyilir, (أریماق) ürür–ürimək).

أزیدی A z i d i²³³: «كؤب أزیدی küp azıdı = küp sızdırdı, küpdən bir şey sızdı». Hər hansı bir şey torpaq qabdan sızsa, yenə belə deyilir.

أزیدی A z i d i «فلاق أزیدی kulak azıdı = səs-küydən qulaq az qala kar oldu», (أزیر- ازیماق) azır – azımək).

إسیدی İ s i d i: «مؤن إسیدی mün isidi = şorba isindi». Başqası da belədir.

²³² Uyğurlar (TTD, III tom, bet 346), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.249) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «iridi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.290).

²³³ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.249) və uyğurlar bu sözü «azıdı» kimi (TTD, III tom, bet 346), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu və bundan sonrakı sözü «üzidi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.642).

إسیدی İ s i d i : « تَمُرُ إِسِيدِي təmür isidi = dəmir qızdı». Başqası da belədir, (إسیر - إسیماک) isir – isimək).

أشادی A ş a d i : « أر أش أشادی ar aş aşadı = adam yemək yedi». Xaqaniyə türkləri bu sözü böyüklərin ziyafətində işlədirlər. Digər türklər isə fərq qoymadan bu sözü hər kəs haqqında işlədirlər, doğrusu da elə budur, (أشار - أشارماق) aşar – aşamak).

أشادی Ü ş ə d i : « أل بیرک أشادی ol yerig üşədi = o, yeri aradı, yerdə bir şey axtardı». Başqası da belədir, (أشار - أشارماق) üşər – üşəmək).

أشودی Ə ş ü d i : « أل انكار يُغرقان أشودی ol anqar yoğurkan əşüdi = o onun üstünə yorğan örtüdü». Hər hansı bir nəsnənin üstünə bir şey örtülsə, yenə belə deyilir, (أشور - أشوماک) əşür – əşümək).

أشیدی Ü ş i d i : « أر أشیدی ar üşidi = adam soyuqdan üşüdü», (أشیر - أشیماک) üşir – üşimək).

أقیدی O k ı d i : « أل منى أقیدی ol məni okıdı = o məni çağırıldı».

أقیدی O k ı d i : « أر بتيك أقیدی ar bitik okıdı = adam kitab oxudu», (أقير - أقيماق) okır – okımək).

أقیدی U k ı d i²³⁴: « أر أقیدی ar ukıdı = adam qusdu». Bu, yumşaq ke ilədir. (أقير - أقيماق) ukır – ukımək).

أکیدى Ü g i d i : « أر بُغداى أكیدی ar buğday ügidi = adam buğda üyütdü». Başqası da belədir, (أكير - أکیماک) ügir – ügimək).

إكادی İ g ə d i : « أل بچاک إكادی ol biçək igədi = o, bıçaq yeyələdi». Başqası da belədir.

إكادی İ g ə d i : « بَغرا تيشين إكادی boğra tışın igədi = buğra dişini qıncırdatdı», (إكاماک - إگار) igər – igəmək).

²³⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «okıdı», mötərizə içində «ogıdı» kimi vermişlər (DLT-2005, s.359). Yanlışdır. «Okıdı» çağırıldı deməkdir. «Ogıdı» variantı da mümkün deyil, çünki türkcədə o hərfindən sonra g səsi gələ bilməz. O zaman bu söz olsa-olsa, «ögüdi», yəni «öyüdü, qusdu» ola bilər. Zətən bu sözün yumşaq ge ilə tələffüz edildiyi barədə Mahmud Kaşğarının qeydi var. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.247) «okıdı», uyğurlar isə «ögüdi» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 348).

إكادی İ g ə d i: «أَلْ أَنْقَرُ إِكَادِي ol anqar igədi = o ona qarşı çıxdı, inad etdi», (إكاماك - إكار - igər – igəmək).

ألادی Ü l ə d i: «أَلْ يَرْمَقُ أَلَادِي ol yarmak ülədi = o, pul payladı». Başqası da belədir, (ألاماك - ألال - ülər – üləmək).

ألادی U l a d i: «أَلْ يَبُ أَلَادِي ol yıp uladı = o, ipi bir-birinə bağladı».

ألادی U l a d i: «أَلْ يَغُوقُ أَلَادِي ol yağuk uladı = o, qohumlara, yaxın adamlara baş çəkdi», (ألاماق - ألال - ular – ulamak).

ألیدی U l i d i: «أَلْ بُرَى أَلِيدِي böri ulıdı = qurd uladı». Gecə köpək qorxunc şəkildə ulayanda da belə deyilir. Bir adam şiddətli ağrı üzündən qurd ulaması kimi bağırsa yenə belə deyilir, (ألير - أليماق ulır – ulımaq). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَزِيدَا بُرَى أَلِيْسَا أَقْدَا إْتْ بَغْرَى تَرْتِشُورُ yazıda böri ulısa əwdə it bağırtırtışur = çöldə qurd ulasa, evdə qurda acıyan köpəyin bağırtırtışur». Bu söz qohumların bir-birinə yardım etmələri üçün söylənir.

ألیدی Ö l i d i: «أَلْ تُونُ أَلِيدِي ton ölidı = paltar islandı». Başqası da belədir, (ألير - أليماق ölər – ölmək). «كَذْكَالِ أَلِيْمَاسِ، كُفْجِ لَيْكُ كُرَيْمَاسِ» ked-hüklüg öliməs, küfəçlig küriməs = yapıncılı adam islanmaz, qantarğalı at özündən çıxmaz», (yapıncısı, plaşı olan adam yağışdan islanmaz, paltar onu qoruyar, qantarğalı at isə dəlilik etməz). Bu söz işə hazır olmaq üçün söylənir.

أنودی A n u d i: «أَلْ أَنْوْدِي أَنْوْدِي anudı nənq = nəsnə hazırlandı». Bu, təsirsiz fe'ldir. Ərəbcə söyləmək lazım gəlsə, «أَنْعَدُّ» deyilər. Ancaq bunun ərəbcəsi işlənmir, (أنور - أنوماق anur – anumak).

أنادی U n a d i: «أَلْ بُوْ أَيْشِغُ أَنْادِي ol bu işğ unadı = o bu işə razı oldu», «سَنْ أَنْادِنْكَ مَوْ» sən unadıncı mu = sən qəbul etdinmi, sən bu işə razı oldunmu», (أناماق - أنار - unar – unamak).

إنادی E n ə d i: «أل قوین انادی ol koy enədi = o, qoyun enlədi», (tanınması üçün qoyunun qulağına əlamət vurdu), (إناماک- إنار- enər – enəmək).

سبیدی S a p ı d ı: «أت فدرقی سبیدی at kudhrukı sapıdı=atın quyruğu sallandı». Başqası da belədir, (سبیماق- سبیر- sapır – sapımək).

سبیدی S u b ı d ı: «سبیدی نانک = nəsnə uzandı, ucları incəldi», (سبیماق- سبیر- subır – subımək).

کبیدی K ə b i d i²³⁵: «تون کبیدی = paltar qurudu», (paltarın üst tərəfi qurudu, təpidi). Bir şeyin bəzi yerləri qurusa, yenə belə deyilir, (کبیماک- کبیر- kəbir – kəbimək).

کبیدی K ü b i d i²³⁶: «أل تون کبیدی = o, paltara köbə qoydu, paltarı sıx tikişlə tikdi», (کبیماک- کبیر- kübir – kübimək).

تتیدی T a t ı d ı: «اش اغردا تتیدی = yemək ağızda tatıdı = yemək ağızda dad verdi», (yeməyin ağızda dadı oldu), (تتیماق- تتیر- tatır–tatımək). Bu hikmətli sözdə də işlənmişdir: «کشی اتي ترکلا تتیر = insan əti diri ikən dadlıdır», (insan əti onun sağlığında dadlı olur). Bu o deməkdir ki, insan sağlığında mal qazanır, o malla dadlı yeməklər əldə edir və onlardan zövq alır²³⁷.

²³⁵ Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 273) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kəpidi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.342). Bundan sonrakı sözü Salih Mütəllibov «kübidi» şəklində yazmışdır. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.252) və uyğurlar «kəpidi» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 351).

²³⁶ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.252) və uyğurlar bu sözü «köbidi» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 352). Deyəsən, doğrusu elə budur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «küpidi» şəklində yazaraq misali belə çevirmişlər: «o, paltarı ikiqat edib arasına pambıq qoyaraq tikdi» (DLT-2005, s.335). «Köbəmək», əslində, «köbə qoymaq» sözü astarla üz arasına əlavə parça qoyaraq tikməyi ifadə edir. Çitəmək cırılaq ayrılmiş hissələri sapla yenidən tikmək, təpçimək həmin şeyi iplə etmək, gözəmək isə yırtılmış, qismən iri deşik açılmış yun corabı təpçiməkdir. Bilgi üçün.

²³⁷ Bəsim Atalay bu məsəli başqa cür yozur: «İnsan sağ ikən dadlıdır, ölərkən hamı ondan qaçınır» (DLT, III, s. 257). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bu məsəli təxminən Mahmud Kaşğari kimi mənalandırmışlar (DLT-2005, s.540). Bəsim Atalayın yozumu daha məntiqlidir.

سُجِدِي S ü ç i d i: «سُجِدِي نَانِك» süçidi nənq²³⁸ = nəsne şirinləşdi və gözəl-
ləşdi», (سُجِيمَاك - سُجِير - سُجِير - süçir – süçimək).

سُجِدِي S u ç ı d i: «ات سُجِدِي at suçıdı = at sıçradı». Başqası da belədir,
(سُجِيمَاك - سُجِير - سُجِير - suçır – suçımək).

كُجَادِي K ü ç ə d i: «أَل أَيْك تَقَارِن كُجَادِي ol anınq tawarın küçədi=o onun
malına insafsızlıqla əl qoydu, zülm etdi», (كُجَار - كُجَامَاك
küçər–küçəmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَيْك مَنِي كُجَايِر

تُن كُن تَرْب يَغْيُو

كُردِي كُزْم تَقْرَقِن

يُرْتِي قَلْبِ أَغْيُو

«Üdhik mənı küçəyür,
Tün-gün turup yığlayu.
Kördi közüm tawrakın,
Yurtı kalıp ağalyu».
Eşq mənə zülm edir,
Gecə-gündüz ağlayaraq,
Gözüm onun davrandığını gördü,
Yurdu boş qalaraq.

(Köçüb getmiş sevgilisindən söz açaraq deyir: eşq mənə zülm edir, ge-
cə-gündüz durub ağlayıram, yurdunu boş qoyub uzaqlaş-
dığını öz gözlərimlə gördüm)²³⁹.

كُجَادِي K ü ç ə d i: «أَغْلَانِغ كُجَادِي oğlanıg küçədi=oğlana fənalıq, zülm
etdi». Cariyəyə zülm etsə də belə deyilir.

²³⁸ Uyğurlar bunu «nəsne şirinləşdi və dadlandı» kimi çevirmişlər (TTD, III tom, 354).

²³⁹ Bu şeir yazma və basma nüsxələrdə növbəti maddədə gəlir, lakin Bəsim Atalay onu bu maddənin içində vermişdir, biz də onun kimi etdik. Şeirin tərcüməsində Salih Mütəllibovun yozumunu daha filoloji, daha ağlabatan hesab etdik və ona yaxın çevirdik.

كجیدی K i ç i d i : « اتم كجیدی » ətim kiçidi = ətim gicişdi, qaşındı». Heyvanlar barədə də belə deyilir, (كجیر- كجیماك kiçir – kiçimək).

بدودی B e d ü d i : « اعلان بدودی » oğlan bedüdi = uşaq böyüdü». Kiçik olub sonra böyüyən hər şey üçün belə deyilir, (بدور- بدوماك be-dür – bedümək).

بُدی B ü d h i d i : « قیز بُدی » kız bühidi = cariyə rəqs etdi, oynadı». Başqası da belədir, (بُدی- بُدیر bühir – bühimək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « قرتغا بُدیك بلماس بیرم تار تیر » kurtğa bühik bilməs, yerim tar ter = qarı oyun bilməz, yerim dardır deyər». Bu söz bir şeyi ən yaxşı şəkildə bacardığını iddia edən, ancaq məqamı çatanda edə bilməyən və müxtəlif uydurmalarla işin içindən çıxmağa çalışan adam haqqında söylənir.

أدی U d h i d i : « ار أیدی » ər udhıdı = adam uyudu». Başqası da belədir, (أدی- أدیر udhir – udhimək).

بُدودی B o d h u d i : « ال تونغ بُدودی » ol tonuğ bodhudı = o, paltarını boyadı». Başqası da belədir.

بُدودی B o d h u d i : « ال اقرن اودی كینکی بغاجقا بُدودی » ol okın urdı, keyikni yığaça bodhudı = o, oxunu atdı, ovu vurub ağaca yapışdırdı, mıxladı». Başqası da belədir, (بُدور- بُدورماق bodhur – bodhurmak)²⁴⁰.

قُدودی K a d h u d i : « ال تونغ قُدودی » ol tonuğ kadhudı = o, paltarını seyrəkcə tikdi», (قُدور- قُدورماق kadhur – kadhimak).

یُدیدی Y i d h i d i : « نەنق یُدیدی نانک » nənq = nəsnə qoxdu, xarab oldu». Bu, dəyərsiz bir sözdür, (یُدور- یُدیر yidhir – yidhimək)²⁴¹.

²⁴⁰ Bu sözün məsdəri yazma və basma nüsxələrdə yanlış olaraq « بُدورماق bodhurmak » şəklində verilmişdir, əslində « بُدورماق bodhumak » şəklində olmalıdır.

²⁴¹ Bu sözün müzare və məsdərini biz qoyduq.

تَرَادَى T a r a d ı : «فیز سَین تَرَادَى kız saçın taradı = kız saçını daradı».

تَرَادَى T a r a d ı : «أیک سوسین تَرَادَى anıñ süsin taradı=onun qoşunu dağıldı». Əsli «تَرَدَى tardı»dır, bir şeyi ayırdı mənasındadır. (تَرَار – تَرَامَاق tarar–taramak)²⁴².

[Qayda]:

Görürsənmi, ikisinin müzare şəkli eynidir. «Ayırdı» mənasında «تَرَدَى tardı» deyirsən, müzaresi «تَرَار tarar» olur. «تَرَادَى taradı» deyirsən, müzaresi yenə «تَرَار tarar» olur. Ancaq bu tərtib bütün fe'llərdə ümumi deyildir. İki hərfli və üç hərfli fe'llərdə müzare eynidir, lakin keçmiş zaman fərqlidir. Məsələn: «أر آرت اشدَى ər art aşdı=adam dağ belini aşdı» və «أل اش اشدَى ol aş aşadı=o, yemək yedi» cümlələrindəki «اشدَى aşdı» və «اشدَى aşadı» fe'llərinin müzaresi eyni qəlibdə– «أشار اšar» şəklindədir. «أل سفقاً قندی ol suwka kandı = o, suya qandı, doyunca su içdi» cümləsindəki «قندی kandı» fe'linin müzaresi «قنار kanar», məsdəri «قنماق kanmak»dır. Eynən bunun kimi «أل اتن قنادَى ol atın kanadı =o, atından qan aldı» cümləsindəki «قنادَى kanadı» fe'linin müzaresi yenə «قنار kanar» şəklindədir, məsdəri isə «قنماق kanamak»dır²⁴³. «قنماق kanmak» və «قنماق kanamak» sözləri müzaredə birləşsələr də, keçmiş zamanda və məsdərdə ayrılırlar.

²⁴² Müzare və məsdəri biz qoyduq.

²⁴³ Bu söz basma və yazma nüsxələrdə «قنماق kanamak» əvəzinə səhvən «قنماماق kanamamak» şəklində verilmişdir.

ثَرُودَى T a r u d ı: «أَفْ ثَرُودَى əw tarudı = ev daraldı». Köks, sinə və ya başqa şeylər daralanda da belə deyilir.

ثَرُودَى T a r u d ı: «أَرْ بُشْدَى ثَرُودَى ər buşdı tarudı=adam usandı, bezdi, cana doydu», (ثَرُور- ثَرُومَاق tarur – tarumak).

ثَرُودَى T ö r ü d i: «يَلْنَقُقْ ثَرُودَى yalnıqıq törüdi = insan yaradıldı». Bu fe'l təsirsizdir, (ثَرُور- ثَرُومَاق törür – törümək).

ثَرِيدَى T a r ı d ı: «أَلْ تَرِغْ ثَرِيدَى ol tarığ tarıdı = o, əkin əkdi». Başqası da belədir, (ثَرِير- ثَرِيمَاق tarır – tarımak).

تِرَادَى T i r ə d i: «أَلْ قَبِغْ تِرَادَى ol kapuğ tirədi = o, qapıya dirək vurdu». Hər hansı bir şeyə dirək vurulsa, yenə belə deyilir, (تِرَار- تِرَامَاق tirər – tirəmək).

سِرِيدَى S ı r ı d ı: «إِتْ سِرِيدَى it sırıdı = köpək pislədi, siyidi».

سِرِيدَى S ı r ı d ı: «أَلْ كِذْرْ سِرِيدَى ol kidhiz sırıdı = o, keçəni sıx tikişlə sırıdı», (türkmənlərin çadır örtüləri və köç zamanı işlətdikləri bürgüləri [əşyalarını bükdükləri, örtüdükləri örtü; məfrəş] kimi keçəni sıx tikişlə sırıdı), (سَرِير- سَرِيمَاق sırır – sırımak).

سَرُودَى S a r u d ı: «أَلْ سَوْلُقْ سَرُودَى ol suluk sarudı = o, sariq, çalma. sarıdı». Bir şey başqa bir şeyin üzərinə sarınanda da belə deyilir, (سَرُومَاق sarumak)²⁴⁴.

كَارِيدَى K a r ı d ı: «أَرْ قَرِيدَى ər karıdı = adam qocaldı». Başqası da belədir, (قَرِير- قَرِيمَاق qarır – karımak). Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَرْسَلَانْ قَرِيسَا سِجْغَانْ أَتِنْ كَذَا زُورْ» arslan karısa sıçğan ötin ködhəzür=aslan qocalsa, sıçan tutmaq üçün onun yuvasının ağzında gözləyər». Bu söz böyük işlərə gücü yetməyən yaşlı adamı kiçik işlərə razı salmaq üçün söylənir.

²⁴⁴ Bu fe'lin müzaresi mətnədə göstərilməmişdir.

قُریدى K u r ı d ı : «قُریدى تون kurıdı ton = paltar qurudu». Başqası da belədir, (قُریماق - قُریر kurır – kurımak).

قُریدى K o r ı d ı : «أتغ قُریدى otıǵ korıdı = otu qorudu». Başqası da belədir, (قُریماق - قُریر korır – korımak).

كُرَادى K ü r ə d i : «كُل كُرَادى kul kürədi = qul qaçdı». Başqası da belədir, (كُرَامَاك - كُرَار kürər – kürəmək).

كُریدى K ü r i d i : «أت كُریدى at küridi = at ön ayaqları ilə yeri eşdi».

كُریدى K ü r i d i : «أل قارغ كُریدى ol qarıǵ küridi = o, qarı kürədi», (كُریر - کُریر kürir – kürimək).

بَزَادى B ə z ə d i : «أل أفن بَزَادى ol əwin bəzədi = o, evini bəzədi, naxışladı», (بَزَامَاك - بَزَار bəzər – bəzəmək).

تُزَادى T u z a d ı : «أل أت تُزَادى ol ət tuzadı = o, ət duzladı». Bu söz «tuzladı» yerində işlənir, (تُزَامَاك - تُزَار tuzar – tuzamak)²⁴⁵.

قَزَادى K ə z ı d ı : «أل بیړک قَزَادى ol yerig kazıdı = o, yeri qazdı və eşdi». Yara və yaraya bənzər şeyləri deşmək üçün də belə deyilir, (قَزَامَاك - قَزَار kazır – kazımak).

قُریدى K u r ı d ı : «أبک بُغزى أشقا قُریدى anıñ boǵzı aşka kurıdı = onun boǵazı yeməyə qurudu», (boǵazından yemək getmədi). İşlənən şəkli budur. Doğru olanı isə nöqtəsiz ر r hərfi ilə olanıdır²⁴⁶. Bu, qaydadan xaricdir. «سوت أمزدى süt əmüzdi» cümləsindəki «أمزدى əmüzdi» sözü kimi, «سود əmizdirdi» deməkdir, (قُریماق - قُریر kurır – kurımak).

قُرُودى K ı z u d ı : «تقار قُرُودى tawar kızıdı = mal bahalandı, malın qiyməti yüksəlidi», (قُرُومَاك - قُرُور kızur – kızumak).

²⁴⁵ Məsdərinə və müzəresinə biz qoyduq.

²⁴⁶ Buradan belə çıxır ki, mətnədə «قُریدى kurıdı» şəklinə verilmiş olan söz nöqtəli ر r ilə, yəni ز z ilə «قُریدى kuzıdı», müzare və məsdəri isə «kuzır – kuzımak» şəklinə olmalı imiş. Əks halda, bu izahatın nə mənası var? Ehtimal ki, sözün «kurıdı» kimi yazılışı katib xətasıdır. Yenə eyni məntiqə görə, «əmüzdü» əvəzinə «əmürdi» olmalıdır.

قزادی K ı z a d ı : «أل قیزغ قزادی ol kızığ kızadı = o, qızın qızlığını pozdu»,
(قزماق - قزار - kızamək).

کزادی K ö z ə d i : «أل ات کزادی ol ot közədi = o, odu maşa ilə və ya başqa
şeylə çevirdi, qarışdırdı», (کزماق - کزار - közər – közəmək).

کوزادی K ö z ə d i : «أل ازمنی کزادی ol üzümni közədi = o, üzümü dənələdi,
salxımdan dənələri qopardı, yığdı».

کüzادی K ü z ə d i : «أل ییلاغدا کزادی ol yaylağda küzədi = o, payızı yay-
laqda keçirdi», (کزماق - کزار - küzər – küzəmək).

سَسیدی S a s ı d ı : «سَسیدی نانک sasıdı nənq = nəsənə sasıdı, qoxdu», (سَسیر -
سَسیماق sasır – sasımək).

کُسادى K ö s ə d i : «أل اتى کُسادى ol anınq körməgin kösədi = o onu
görmək istədi». Hər hansı bir şeyi görmək arzu ediləndə
də belə deyilir, (کُسار - کُسامək - kösər – kösəmək).

بشادی B a ş a d ı : «أل یغاغج بشادی ol yığacığ başadı = o, ağacı kərtiklədi,
ağaca bir çox kərtiklər vurdu». Ağaclar bir-birinə söy-
kənmiş şəkildə yığılsa, yenə belə deyilir, (بشار - بشاماق) ba-
şar – başamək).

بُشودى B o ş u d ı : «اوى بُشودى ol anınq özi boşudı = onun içi boşaldı»,
(ishal oldu).

بُشودى B o ş u d ı : «تُگون بُشودى ol tügün boşudı = düyün boşaldı, açıldı».

بُشودى B o ş u d ı : «ات بُشودى ol at boşudı = atın bağı boşaldı, sərbəst ol-
du».

بُشودى B o ş u d ı : «خان يلاواغج بُشودى ol xan yalavaçığ boşudı = xaqan ölkə-
sinə dönmək üçün elçiyə icazə verdi».

بُشودى B o ş u d ı : «ار اراغتن بُشودى ol ər urağtın boşudı = adam arvadını
boşadı». Arğuca. Bu fe'l həm təsirli, həm təsir olur, (بُشور -
بُشوماق boşur – boşumək).

- تَشَوْدَى T a ş u d i: «أَلْ أَفْكَأَ يَرْمَاقُ تَشَوْدَى» ol əfgə yarmak taşudı = o, evə pul daşıdı». Başqası da belədir, (تَشَوْمَاقُ - تَشَوْرُ taşur–taşumak).
- تَشَادَى T ü ş ə d i: «أَلْ تَوْشُ تَشَادَى» ol tüş tüşədi = o, röya, yuxu gördü». Yuxuda ehtilam olsa, yenə belə deyilir, (تُشَارُ - تُشَامَاكُ tüşər – tüşəmək).
- تَشَادَى T ö ş ə d i: «تَشَاكُ تَشَادَى» tüşək tüşədi = döşək döşədi». Başqası da belədir, (تُشَارُ - تُشَامَاكُ) tüşər – tüşəmək)²⁴⁷.
- تَشَادَى T i ş ə d i: «تَغْرِمَانُ تَشَادَى» təgirmən tişədi = dəyirman dişədi», (dəyirman daşını dişədi, itiləndi). Bu cümlədə müzəf atılmış, onun yerinə müzəfün-əleyh keçmişdir, çünki «تَغْرِمَانُ təgirmən» sözü bütövlükdə dəyirmanı verilən addır, halbuki onun yalnız daşı dişədir.
- تَشَادَى T i ş ə d i: «أَلْ أَرْغَاقُ تَشَادَى» ol orğak tişədi = o, orağı itilədi, bülövlədi», (تُشَارُ - تُشَامَاكُ tişər – tişəmək).
- چِشَادَى Ç i ş ə d i: «أَغْلَانُ چِشَادَى» oğlan çişədi = oğlan çiş etdi». Bu söz ancaq uşaqlarla bağlı işlənir, (چِشَارُ - چِشَامَاكُ çişər – çişəmək)²⁴⁸.
- سَشَوْدَى S ə ş ü d i: «تُكُونُ سَشَوْدَى» tügün səşüdi = düyün az qala açıldı», (سَشَوْرُ - سَشَوْمَاكُ səşür – səşümək).
- قَشِيدَى K a ş ı d i: «أَلْ مَنَى قَشِيدَى» ol mənı kaşıdı = o mənı qaşıdı, bədənimi qaşıdı», (قَشِيمَاكُ - قَشِيرُ kaşır – kaşımak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَلْدَجَى سَجْعَانُ مَوْشُ تَشَقِنُ قَشِيرُ» öldəçi sıçğan muş taşakın kaşır=ölümü gələn siçan pişiyin xayasını qaşır», (siçanın ölümü yaxınlaşanda pişiyin xayasını qaşır). Bu söz təhlükəli bir işlə maraqlanan adam haqqında söylənir.

²⁴⁷ Müzare və məsdərini biz qoyduq.

²⁴⁸ Müzare və məsdərini biz qoyduq.

- كُشِيدِي K ö ş i d i: «تام كُونُك كُشِيدِي tam künüg köşidi = divar günün qabağını kəsdi». Hər hansı bir şey işığı qapasa, yenə belə deyilir, (كُشِيمَاك - كُشِير - köşir - köşmək).
- كِشَادِي K i ş ə d i: «أَل أَتَغ كِشَادِي ol atıg kişədi = o, atı cidarladı».
- كِشَادِي K i ş ə d i: «أَر قَوْلِن كِشَادِي ər kulin kişədi = adam qulunu bağladı», (كِشَامَاك - كِشَار - kişər - kişəmək).
- سُغِيدِي S o ğ ı d i: «سُوْف سُغِيدِي suw soğıdı = su soyudu». Başqası da belədir, (سُغِيمَاق - سُغِير - soğır - soğımək).
- تُقِيدِي T o k ı d i: «أَل قَبُغْ تُقِيدِي ol kapuğ tokıdı = o, qapını çaldı, qapıya vurdu».
- تُقِيدِي T o k ı d i: «أَل قَوْلِن تُقِيدِي ol kulin tokıdı = o, qulunu döydü». Oğuzca. Digər türklər «أَرْدِي تُقِيدِي urdı tokıdı» deyərək iki sözü birlikdə işlədirlər.
- تُقِيدِي T o k ı d i: «تَمُرْجِي قَلِجْ تُقِيدِي təmürçi kılıç tokıdı = dəmirçi qılınc döydü», (dəmirçi qılınc, bıçaq və buna bənzər şeylər düzəltdi).
- تُقِيدِي T o k ı d i: «أَر بَوَزْ تُقِيدِي ər böz tokıdı = adam bez toxudu». Başqası da belədir.
- تُقِيدِي T o k ı d i: «أَنِي سَفْ تُقِيدِي anı suw tokıdı = onu su alıb götürdü və batırdı».
- تُقِيدِي T o k ı d i: «أَرْنِي يِيلْ تُقِيدِي ərni yel tokıdı = adamı yel çarpdı, yel toxundu, cin çarpdı», (تُقِير - تُقِيمَاق - tokır - tokımək).
- سَقِيدِي S a k ı d i: «أَل مَنِيكْ كَوْرْمَا سَقِيدِي ol məninq közümə sakıdı = o mənim gözümə xəyal kimi göründü», «سَاقِغْ سَقِيدِي sakığ sakıdı = sərab su sanıldı, ilğım göründü», (سَقِير - سَقِيمَاق - sakır - sakımək).
- سُقِيدِي S u k ı d i: «أَل أَنِي سُقِيدِي ol anı sukıdı = o onu barmağı ilə qıdıqladı», (سُقِير - سُقِيمَاق - sukır - sukımək).

سِقَادِي S i k a d i: «أَلْ أَيْكْ بَشِينْ سِقَادِي» ol anınq başın sıkadı = o onun başını sıgalladı», (yazığı gələrək başını sıgalladı, saçını oxşadı).

Hər hansı bir şeyin üzərində əl gəzdirilərək yoxlansa, yenə belə deyilir, (سِقَامَاق - سِقَار - سِكار - sıkamak).

فَقْدِي K a k ı d i: «أَلْ أَيْنْ فَقْدِي» ol andın kakıdı = o ona qəzəbləndi, tutduğu işə görə hirsələndi», (فَقِير - فَقِيمَاق - kakır - kakımak). Arğu dilində «كَكِيورُ kakıyur» şəklindədir. Çünki onlar zəmməni tələb edəcək bir şey olmadığı halda bu bölmənin müzare fe'llərini zəmməli edirlər. Onların dilində dolaşılıq var.

بَكُوْدِي B ə k ü d i: «تُكُونْ بَكُوْدِي» tügün bəküdi = düyün bərkidi». Bir iş bərkisə, möhkəmlənsə, yenə belə deyilir, (بَكُور - بَكُومَاق - bəkür - bəkümək).

تُكَادِي T ü k ə d i: «أَيْشْ تُكَادِي» iş tükədi = iş tükəndi, bitdi».

تُكَادِي T ü k ə d i: «بُؤْ أَشْ قُمُغَا تُكَادِي» bu aş kamuğka tükədi = bu yemək hamıya yetdi». Bu [iki] söz iki bir-birinə zidd mənədadır, (تُكْر - تُكْمَاق - tükər - tükəmək)²⁴⁹.

بَلَادِي B ə l ə d i: «كُويْ بَلَادِي» koy bələdi = qoyun mələdi», (بَلَار - بَلَامَاق - bə-lər - bələmək).

بُلَادِي B u l a d i: «كُزِيْ بُلَادِي» kuzı buladı = quzu bişirdi». Başqası da belədir, (بُلَار - بُلَامَاق - bular - bulamak)²⁵⁰.

بِيلَادِي B i l ə d i: «أَلْ بِيَاكْ بِيلَادِي» bıçək bilədi = bıçaq itilədi, bıçağı bülövə sürtdü».

بِيلَادِي B i l ə d i: «أَلْ تَيْشْ بِيلَادِي» ol tış bilədi = o, diş itilədi; o, diş qııcıdı», (بِيلَار - بِيَامَاق - bilər - biləmək).

بِيلَادِي B e l ə d i: «أَلْ كَنْجِنْ بِيلَادِي» ol kənçin belədi = o, uşağını bələdi, beşiyə qoydu».

²⁴⁹ Sözün müzare və məsdərini biz qoyduq.

²⁵⁰ Dilimizdə bişirmək mənasında ancaq «dovğa bulamaq» ifadəsi var.

B e l ə d i: «أل أنى قاتىكا بىلادى» ol anı kanığa²⁵¹ belədi = o onu qanına bələdi», (بىلاماك - بىلەر - belər – beləmək).

T ü l ə d i: «ات تىلادى» at tülədi = at tükünü tökdü». At qış tükünü tökdü, yeni tük çıxardı deməkdir. Başqası da belədir, bu, qış tükünün tökülməsi, yenisinin çıxması deməkdir, (- تىلار - تىلەر - tülər–tüləmək). Əsli و vavla «تولادى»dir, sonra و vav düşmüşdür.

T ö l ə d i: «كوى تىلادى» koy tölədi = qoyun döllədi, quzuladı». Oğuzca. (تىلار - تىلاماك - tölər – töləmək).

T i l ə d i: «أل أنى تىلادى» ol anı tilədi = o onu dilədi, arzuladı».

T i l ə d i: «اندىغ تىلادى» tənqri andağ tilədi = tanrı belə istədi, belə lazım bildi», (تىلار - تىلاماك - tilər–tiləmək).

Ç i l ə d i: «تونوغ جىلادى» tonuğ çilədi=paltarı nəm elədi». Əsli «جىلادى» çilədi»dir, ى i atılmışdır, (جىلاماك - جىلار - çilər–çiləmək).

S ü l ə d i: «بىك يىغىقا سىلادى» bəg yağıka sülədi=bəy yağıya qarşı qoşun göndərirdi, savaşıdı». Əsli «سولادى»dir, و vav atılmışdır, (سولاماك - سولار - sülər–süləmək). Bu beytdə də işlənir:

يىغىنك تىبا تىترو بىقب بىكدىك بىلا

اغراب قلى كلسا سىنكا قرشوسۇ سىلا

«Yağınq taba titrü bakıp bügdənq bilə,

Oğrap kalı kəlsə sanqa qarşu sülə».

Düşmən tərəfə düz bax, xəncərini itilə,

Nə vaxt üstünə cumsa, ona qarşı qoşun çıxar.

(Düşməni gözdən qoyma, xəncərini daimi iti saxla, elə ki, sənə qarşı hücum keçdi, sən də ona qarşı qoşun çıxart).

²⁵¹ Bu variant çox nadir hallarda rastlanır. Uyğurlar «kanınqa» (TTD, III tom, bet 369), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «ol anı kanığa belədi=o ona qanını bulaşdırdı» kimi vermişlər (DLT-2005, s. 181). Hər ikisi yanlışdır, «kanığa»da ğ yoxdur.

كَلِيدِي K a l ı d ı : « ا ت كَلِيدِي at kalıdı=at sıçradı», (كَلِير - كَلِيَاق kalır–kalımak).

كُلِيدِي K ü l i d i : « أ ل ك كَلِيدِي ölüg küliidi = ölünü gömdü». Başqası da belədir, (كُلِير - كَلِيمَاك külir – külimək).

قَمَادِي K a m a d ı : « كُوز قَمَادِي köz kamadı = göz qamaşdı, günəş işığından göz qamaşdı», (قَمَار - قَمَامَاق kamar – kamamak).

قَمَادِي K a m a d ı : « ا ن ي ك تيشي قَمَادِي anıñq tışı kamadı = onun dişi qamaşdı», (turş bir şey yeməkdən onun dişi qamaşdı). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « ا ت ا س ي ا ن ا س ي ا ج ع ا ل م ي ل ا ب ي س ا ا غ ل ي : atası atası açığ almıla yesə, oğlı-kızı tışı kamar=ata-anası turş alma yesə, oğlunun-qızının dişi qamaşar». Bu söz ata-ananın etdiyi cinayət üçün uşaqlarının tutulduğu, sorguya çəkildiyi zaman söylenir.

قَمِيدِي K o m ı d ı : « ا ر ا ف ت ك ا ق مِيدِي ar əwinqə komıdı = adam öz evinə həsrət duydu». Bir adam hər hansı bir şey üçün darıxsə, ona qarşı ürəyində həsrət və şövq duysə, yenə belə deyilir, (قَمِير - قَمِيمَاق komır – komımak).

تَنُودِي T a n u d ı : « أ ل م ن ك ا س و ز تَنُودِي ol manqa söz tanudı = o mənə bir söz söylədi, tapşırıq, əmr verdi». Hər hansı bir şeyi tövsiyə etsə, yenə belə deyilir, (تَنُور - تَنُومَاق tanur – tanumak).

تُنَادِي T ü n ə d i : « أ ل م ن د ا تُنَادِي ol məndə tünədi = o mənim yanımda gecələdi», (تُنَار - تُنَامَاك tünər – tünəmək).

سِينَادِي S i n a d ı : « أ ل ا ن ي سِينَادِي ol anı sınadı = o onu sınadı», (سِينَار - سِينَامَاق sınar – sınamak).

قَنَادِي K a n a d ı : « أ ل ا ت ي ن قَنَادِي ol atın kanadı = o, atından qan aldı», (قَنَار - قَنَامَاق kanar - kanamak).

كِنَادِي K ı n a d ı : « ب ك ا ن ي قِنَادِي bəğ anı kınadı = bəy ona işkəncə verdi».

قِنَادِي K ı n a d ı : « ا ن ي قِنَادِي tənqri anı kınadı=tanrı onu cəzalandırdı».

قِنَادَى K ı n a d ı : «أَل بَجَاكِن قِنَادَى ol biçəkin kınadı = o, bıçağına qın saldı, qın düzəltdi», (قِنَار - قِنَامَاق kınar – kınamak).

قِنَادَى K a n a d ı : «بُرُون قِنَادَى burun kanadı = burun qanadı». Bir adamın bədəninin hər hansı bir yeri qanasa, yenə belə deyilir. Əsli «قَانِيدَى kanıdı»dır, اَلِف əlif düşmüşdür. (قَنِير - قَنِيمَاق kanır–kanımak)²⁵².

مُنَادَى M ü n ə d ı : «أَل تَوْنُغ مُنَادَى ol tonuğ münədi = o, paltarının əyri-liyini düzəltmək üçün uclarından kəsdi», (مُنَاك - مُنَاك münər – münəmək).

سِنَادَى S a n a d ı : «أَل قَوِين سِنَادَى ol koyın sanadı = o, qoyununu saydı, sanadı». Əsli «سَانَادَى sanadı»dır, birinci اَلِف əlif düşmüşdür, (سَنَار - سَنَامَاق sanar – sanamak).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

بَيُودَى B a y u d ı : «أَر بَيُودَى ər bayudı=adam varlandı». Başqası da belədir, (بَيُور - بَيُومَاق bayur – bayumak).

تَيَادَى T a y a d ı : «أَل أَنَى تَيَادَى ol anı tayadı=ona dayaq qoydu, dayaq vurdu, hətta üstünə çıxdı», (تَيَار - تَيَامَاق tayar–tayamak).

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

²⁵² Mətnədə «Əsli «قَانِيدَى kanıdı»dır» deyə yazılmış, müzare və məsdər «قَنِير - قَنِيمَاق kanır–kanımak» şəklində verilmişdir. Əslində «kanadı-kanar-kanamak» şəklində olmalıdır.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI SÜKUNLU, HƏR NÖV HƏRƏKƏ

İLƏ HƏRƏKƏLİ فُعْلَدَى FƏ'LƏLDİ BABI²⁵³

بُرْبَادَى B u r b a d ı: «أر ایشغ بُرْبَادَى ər ışığ burbadı=adam işə səhlənkar yanaşdı, üstünə düşmədi», (بُرْبَامَاق - بُرْبَار burbar–burbamak).

تُورْپِیدَى T ö r p i d i²⁵⁴: «أر یغاچ تُورْپِیدَى ər yığaç törpidi=adam ağac rəndələdi». Başqası da belədir, (تُورْپِیر - تُورْپِیمَاق törpir – törpimək).

سِغْتَادَى S ı ğ t a d ı: «أغلان سِغْتَادَى oğlan sığtadı = uşaq ağladı». Başqası da belədir, (سِغْتَامَاق - سِغْتَار sığtar – sığtamak). Bu fe'l خ x ilə də söylənir. Ərəbcə də belədir: غَمَارُ النَّاسِ وَخَمَارُهُمْ وَعَدَارُ وَخَنَارٌ kimi. Bu ancaq fe'llərdə mümkündür, isimlərdə mümkün deyil. Ağlamaq üçün غ ğ yerinə خ x ilə «سِخْتِ sıxıt» demək doğru olmaz.

تُورْچِیدَى T ü r ç i d i: «أر ایش تُورْچِیدَى ər ış türçidi = adam işə başladı», (تُورْچِیر - تُورْچِیمَاق türçir – türçimək).

²⁵³ Başlıqla bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Bu başlıq bu cür anlaşılmalıdır: ortası sükunlu olduğu halda, baş tərəfi hər növ hərəkə ilə hərəkəlenə bilən bölmə. Bölmədə vəzn olaraq verilən fə'ləldi babına baxılsa, bu baba daxil olan sözlərin «burbandı», «sığtandı» şəklində olması lazımdır, lakin Mahmud Kaşğari burada da ərəb dilinin qaydalarına tam riayət etmişdir. Çünki ərəb dilində əlif, vav, ye hərfləri sükunlu hərf sayılır. Ancaq bu halda bölmədə verilən sözlər yuxarıdakı baba uyğun gələ bilər» (DLT, III, s. 275).

²⁵⁴ Uyğurlar və onları təqlid edən çinlilər bu sözü «törpidi» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet, 375). «Törpidi» daha məqbuldur, çünki rəndəyə «törpi» deyilir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də haqlı olaraq bu sözü «törpidi» kimi vermişlər (DLT-2005, s. 586).

تَجَبَدَى T ə w ç i d i: «أل ثونغ تَجَبَدَى ol tonuğ təwçidi=o, paltarını tərçidi». Bu, bir şeyi seyrəkcə tikmək deməkdir, (تَجَبَدَى - تَجَبَدَى təwçir-təwçimək).

تِنْجِدَى T i n ç ı d ı: «أت تِنْجِدَى ət tınçıdı = ət qoxdu», (تِنْجِدَى - تِنْجِمَاق tınçır-tınçımək).

قِرْجَادَى K a r ç a d ı: «يُمَشَاق نَانِك قِرْجَادَى yumşaq nənq karçadı = yumşaq nəsnə qatılaşdı, sərtləşdi», (قِرْجَادَى - قِرْجَامَاق karçar-karçamak).

كِرْجَادَى K ı r ç a d ı: «أل أِق أَمَاچَا قِرْجَادَى ol ok amaçka kırçadı = o ox hədəfin yanına, kənarına toxundu və hədəfi sıyırır keçdi», (قِرْجَادَى - قِرْجَامَاق kırçar – kırçamak).

كَاوْچِدَى K a w ç ı d ı: «أَرَى كِشِيكَا قَاوْچِدَى arı kişigə kawçıdı = arı adama hücum etdi», (arı sancmaq üçün adama hücum etdi). Bir adam başqasına qəzəblənsə və üstünə düşsə, yenə belə deyilir, (كَاوْچِدَى - قَاوْچِمَاق kawçır – kawçımək).

بَاğْدَادَى B a ğ d a d ı: «أل أَنِيك أَدَاقِن بَاğْدَادَى ol anıq adhakın bağdadı = onun ayağını sarmaya saldı, güləşdə sarmaladı», (بَاğْدَادَى - بَاğْدَامَاق bağdar – bağdamək).

قَاوْچِدَى K u n d ı d ı: «أل قَلِيچ قَاوْچِدَى ol kılıç kundıdı = o, parlatğıcla qılinc parılatdı», (قَاوْچِدَى - قَاوْچِمَاق kundır – kundımək).

تَپْرَادَى T ə p r ə d i: «تَپْرَادَى نَانِك təprədi nənq=nəsnə tərpendi, qımıldandı, hərəkət etdi», (تَپْرَادَى - تَپْرَامَاق təprər – təprəmək).

تَپْرَادَى T o p r a d ı: «أت تَپْرَادَى ot topradı = ot qurudu», (تَپْرَادَى - تَپْرَامَاق toprar – topramak).

تَپْرِيدَى T a p r ı d ı: «تَپْرِيدَى تَپْرِيدَى təwi taprıdı = dəvə sıçradı». Bu söz ancaq dəvəyə aiddir, (تَپْرِيدَى - تَپْرِيمَاق taprır – taprımək).

سَڤْرَادَى S e d h r ə d i: «کِشِي سَڤْرَادَى kişi sedhrədi = camaat seyrəldi, seyrəkləşdi».

سَدْرَدِي S e d h r ə d i: «تُون سَدْرَدِي ton sedhrədi = paltar süzüldü, yıprandı», (سَدْرَار - سَدْرَامَاك sedhrər – sedhrəmək).

بُوْغْرَادِي B o ğ r a d i: «أَل يَغَاغِي بُوْغْرَادِي ol yığacığ boğradı = o, ağacın üstündə kərtik açdı». Başqası da belədir, (بُوْغْرَار - بُوْغْرَامَاك boğrar – boğramak).

تِيْغْرَادِي T i ğ r a d i: «أَر تِيْغْرَادِي ər tığradı = adam sərt, mətin oldu, bahadır oldu», (تِيْغْرَار - تِيْغْرَامَاك tığrar – tığramak).

تُوْغْرَادِي T o ğ r a d i: «أَت تُوْغْرَادِي ət toğradı = ət doğradı, tutmac üçün ət doğradı». Başqası da belədir, (تُوْغْرَار - تُوْغْرَامَاك toğrar toğramak).

يَوْرَادِي Y a w r a d i: «أَر يَوْرَادِي ər yawradı = adam tığrak, sərt, mətin və bahadır oldu, oldu». Bu, «تِغْدَادِي = tığdadı» sözü kimidir. (يَوْرَار - يَوْرَامَاك yawrar- yawramak). Bu şeirdə də işlənir:

قِشْ يَإِيْغْرُو سُوْغْلَنُوْر

أَرَات مَنَنْ يَوْرِيُوْر

إَكْلَر يَمَا سَفْرِيُوْر

أَت يِن تَقِي بَكْرِيُوْر

«Kış yayğaru söwlənür,

Ər at mənin yawrayur,

İglər yəmə sawrıyur,

Ət, yin takı bəkrişür»²⁵⁵.

Qış yaza pıçıldadı:

Ər və at mənimlə tığrak olur,

Xəstəliklər azalır, seyrəlidir,

Ət və bədən bərkiyir.

²⁵⁵ Bəsim Atalay bu bəndə iki yanlışlıq təsbit etmişdir. Birincisi, «söwlənür» əvəzinə «söwləyür» olmalıdır, çünki burada qayıdış və ya məchul fe'l deyil, III şəxsin təkli nəzərdə tutulur, üstəlik, bu, qafiyənin tələbidir. İkincisi, «bəkrişür» yox, «bəkraşür» olmalıdır (DLT. III, s. 279).

(Qışla yazın qarşılıqlı deyişməsinə təsvir edir: qış yazı deyir ki, ərnlə at mənə sayəmdə gümrahlaşır, xəstəliklər qışda azalır, insanın əti və bədəni qışda qüvvətlənir).

تُفْرَادِي T u w r a d i: «أشاق نانك تُفْرَادِي uşak nənq tuwradı = kiçik şey böyüdü», (quzunun böyüdüyü kimi), (تُفْرَامَاق - تُفْرَار tuwrar-tuwramak). Bu söz «تُفْر يَنْجُو» tuwuz²⁵⁶ yinçü» ifadəsindəki «تُفْر tuwuz»dan alınmışdır, «iri mirvari, böyük inci» deməkdir.

بُكْرِيدِي B u k r i d i: «أت سَجِيدِي بُكْرِيدِي at bukrıdı = at sıçradı, şahə qalxdı». Bu söz tək işlənmir, «سَجِيدِي suçıdı» sözü ilə birlikdə işlənir, (بُفْرَامَاق - بُفْرَار burkar – burkamak).

تِكْرَادِي T i k r ə d i: «أت أذاقِي تِكْرَادِي at adhakı tikrədi = atın ayağı, nal səsləri əks-səda verdi».

تِكْرَادِي T i k r ə d i: «أعلان تِكْرَادِي oğlan tikrədi = uşaq böyüdü», (تِكْرَار - تِكْرَامَاق tikrər – tikrəmək).

چِغْرُودِي Ç i ğ r u d i: «يیر چِغْرُودِي yer çığrudı = yer sərtləşdi», (üstündə çox gəzilməkdən və tapdanmaqdan sərtləşdi). Kövrək, yumşaq olub sonra sərtləşən hər şey üçün belə deyilir, (چِغْرُومَاق - چِغْرُور çığrur – çığrumak).

چُفْرَادِي Ç o k r a d i: «أشِج چُفْرَادِي aşıç çokradı=qazan qaynadı», (içindəki bulamac kimi qatı şey qaynadı). Qazanın içində sulu şey olsa və o qaynasa, belə deyilməz, (چُفْرَامَاق - چُفْرَار çokrar – çokramak).

چُفْرَادِي Ç o k r a d i: «مِنْقَر چُفْرَادِي mınqar çokradı = bulaq qaynadı», (bulaq qazanın qaynadığı kimi qaynadı), (چُفْرَامَاق - چُفْرَار çokrar – çokramak).

²⁵⁶ Bəsim Atalay «tuwradı» fe'lindən yaranan bu sözün «tuwuz» deyil, «tuwur» şəklində olmasının vacibliyini bildirmişdir (DLT, III, s.279).

جقرادی Ç i k r a d ı : « تیش جقرادی tış çıkradı=diş qıçırdadı».

جقرادی Ç i k r a d ı : « قُبُع جقرادی kapuğ çıkradı=qapı cırıldadı». Bir adam düşmənçiliklə və ya buna bənzər hisslə qışqırsa, yenə belə deyilir, (جقرار- جقراماق çıkrar–çıkramak).

جقرادی Ç i k r ə d i : « اتماکتا تاش جقرادی ətməktə taş çıkrədi = çörəkdə daş xırçıldadı», (çörəyin içindəki daş xırçıldadı), (جقرار- جقراماق çıkrər – çıkrəmək).

جقدادی Ç i l d a d ı²⁵⁷: « اُق کیش تا جقدادی ok kiştə çıldadı = ox oxdanda çar-çur elədi». Buna bənzər səslərə də belə deyilir, (جقدار- جقداماق çıldar – çıldamak).

سقرادی S a w r a d ı : « ایش سقرادی iş sawradı = iş yavaşıdı, üz-üstə qaldı». İşləyən adam işi buraxsa, yenə belə deyilir, (سقرار- سقراماق sawrar–sawramak).

سقرادی S a w r a d ı : « سَکَل ایکن سقرادی səkəl igdin sawradı = xəstə yaxşılaşdı, xəstəliyi sovdu».

سقریدی S ə k r i d i : « اَر سَقَقَا سقریدی ər suwka səkridi = adam suya doğru qaçdı, götürüldü». Başqası da belədir, (سقریر- سقریماک səkrir – səkrimək).

سمریدی S ə m r i d i : « قوی سمریدی koy səmridi=qoyun kökəldi, yağlandı». Başqası da belədir, (سمریر- سمریماک səmrir–səmrimək).

سنریدی S a n r i d ı : « اَسْرُک سنریدی əsrük sanrıdı = sərxoş axmaqladı, yava-yava danışdı». Əsli « سندریدی=sandrıdı»dır, (سنریر- سنریماق sanrır – sanrımək).

تئریدی T ə n r i d i : « اَنِک بَشی تئریدی anıq başı tənridi = onun başı hər-ləndi». Bu, adamı yuxu basdığı halda yatmadığı zaman

²⁵⁷ Bəsim Atalay bu sözün «çılradı» şəklində, müzare və məsdərinin isə «çılrar – çılramak» şəklində olacağını yazmışdır (DLT, III, s. 281).

baş verir. Bu üzdən insanın başında sanki qarışqa yeriyirmiş kimi bir şey eşidilir, (تَنْرِير- تَنْرِيمَاك) tənriir – tənrimək).

كُفْرَادِي K ö w r ə d i: «اَنْبِك كُوْجِي كُفْرَادِي» anınq küçi köwrədi = onun gücü azaldı». Hər hansı bir şeyin qüvvəsi azalsa, yenə belə deyilir, (كُفْرَار- كُفْرَامَاك) kəwrər – kəwrəmək)²⁵⁸.

كُكْرَادِي K ö k r ə d i: «اَرْسَلَان كُكْرَادِي» arslan kökrədi = aslan nərə çəkdi».

كُكْرَادِي K ö k r ə d i: «اَبْغْرَا كُكْرَادِي» boğra kökrədi = aygır kişnədi».

كُكْرَادِي K ö k r ə d i: «اَبْلِيْت كُكْرَادِي» bulıt kökrədi = bulud kükrədi». Savaşda igidlərin nərəsi buna bənzədilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَكْرِمَنْدَا ثَغْمِش سِجْغَان كُوك كُكْرَكِنْكَا فَرْقَمَاس» təgirməndə toğmiş sıçğan kök kökrəğinqə korkmas = dəyirməndə anadan olan siçan göy gurultusundan qorxmaz». Bu söz təhlükəli işlərdə bişmiş adamı kiçik bir şeylə qorxutmaq istəyəndə söylənir, (كُكْرَار- كُكْرَامَاك) kökrər - kökrəmək).

كُلْرَادِي K ü l r ə d i: «اَتَاش فُدْغَدَا كُلْرَادِي» taş kuduğda külrədi = daş quyuda əks-səda verdi, gurultu çıxardı», (كُلْرَار- كُلْرَامَاك) külrər – külrəmək).

تَپْزَادِي T ə p z ə d i: «اَلْ اَنْبِي تَپْزَادِي» ol anı təpzədi = o ona həsəd apardı», (تَپْزَار- تَپْزَامَاك) təpzər – təpzəmək).

سِغْزَادِي S ı ğ z a d i: «اَلْ اَنْبِي ش سِغْزَادِي» ol tış sığzadı = o, çöplə dişini qurdladı».

سِغْزَادِي S ı ğ z a d i: «اَلْ اَنْبِي سِغْزَادِي» ol ətik yisin sığzadı = o, məst, ayaqqabı kimi şeylərin arasına parça qoyub tikdi». İki şeyin arasına bir şey sıxışdırılıb qoyulsa, yenə belə deyilir, (سِغْزَار- سِغْزَامَاك) sığzar - sığzamak).

²⁵⁸ Yazma və basma nüsxələrdə «köwrədi» şəklində verilən bu söz əslində «kəwrədi» olmalıdır.

- قُبْزادى K u p z a d ı : «أَل قُبْزُ قُبْزادى» ol kubuz kupzadı = o, qopuz çaldı»,
(قُبْزاق - قُبْزار - قُبْزار kupzar – kupzamak).
- تَبْسادى T ə p s ə d i : «أَل اَنِى تَبْسادى» ol anı təpsədi = o ona həsəd apardı»,
(تَبْساماك - تَبْسار - تَبْسار təpsər–təpsəmək). Bu söz z z ilə də təlffüz olunur.
- بُتْسادى B ü t s ə d i : «أَل باش بُتْسادى» baş bütsədi = yara yaxşılaşmağa üz qoydu», (بُتْساماك - بُتْسار - بُتْسار bütsər – bütsəmək).
- بُخْسادى B u x s a d ı : «أَل اَنكَر بُخْسادى» ol anqar buxsadı = o onun əmrini saya salmadı, işi zorla gördü», (بُخْساماق - بُخْसार - بُخْसार buxsar – buxsamak).
- چَبْسادى Ç a p s a d ı : «أَل سۇدا چَبْسادى» ol suwda çapsadı = o, suda üzmək istədi», (چَبْساماك - چَبْسار - چَبْسار çapsar – çapsamak).
- سَتْسادى S a t s a d ı : «أَل اَتِن سَتْسادى» ol atın satsadı = o, atını satmaq istədi». Başqası da belədir, (سَتْساماق - سَتْسار - سَتْسار satsar–satsamak).
- سُرسادى S ü r s ə d i : «أَل اَتغ سُرسادى» ol atın sürsədi = o, atını sürmək istədi». Başqası da belədir, (سُرساماك - سُرسار - سُرسار sürsər – sürsəmək).
- سُوسادى S u w s a d ı : «أَل اَر سُوسادى» ər suwsadı = adam susadı». Başqası da belədir. Bunun əslı də istəməyə və diləməyə gedib çıxır, (سُوساماق - سُوسار - سُوسار suwsar – suwsamak).
- سُوسىدى S u w s ı d ı : «سُوسىدى سىركا سُوسىدى» sirkə suwsıdı = sirkə sulandı, sulu oldu». Sirkədəki su sirkənin tündlüyünü pozdu, (سُوسىر - سُوسىر سُوسىر - سُوسىر suwsar – suwsamak).
- قَبْسادى K a p s a d ı : «أَل اَنِق كَبْشى قَبْسادى» anıq təgrə kişi kapsadı = onun ətrafına camaat toplandı», (قَبْساماق - قَبْसार - قَبْसार kapsar–kapsamak).
- قَبْسادى K a p s a d ı : «أَل اَنِق تَقَارن قَبْسادى» ol anıq tawarın kapsadı = o onun malını qapmaq istədi».

قېسادى K o p s a d i: «أل يُقاروُ قېسادى ol yokarı kopsadı= o, yuxarı çıxmaq istədi», (قېساماق - قېسار - kopsar – kopsamak).

كړسادم K ö r s ə d i m: «مَنْ أَنى كړسادم mən anı körsədim = mən onu görmək istədim». Əsli «كړكسادم körügsədim»dir. Zəlakə²⁵⁹ hərfələrində qayda belədir: tərkibində bu hərflərdən biri olan fe'ldə arzu şəkli yaratmaq istədikdə həmin fe'lin kökünə ك ا س g, s, ə [-gsə şəkilçisi] əlavə edilir, (كړسارمَنْ - كړساماك körsərmən – körsəmək).

كلکسادم K ə l i g s ə d i m: «مَنْ سَنكا كلکسادم mən sanqa kəligədim = mən sənə (sənin yanına) gəlmək istədim». «كلکسادم kəlsədim»²⁶⁰ də deyilir, (كلکسارمَنْ - كلکساماك kəlsərmən – kəlsəmək).

ققسىدى K a k s ı d i: «أت ققسىدى ət kaksıdı = ət qaxac oldu, az qala qaxac oldu», (ققسىماق - ققسىر kaksır – kaksımak).

تۇشدى T ü w ş ə d i: «أىك تری تۇشدى anıq təri tüwşədi = işləməkdən onun təri dənə-dənə oldu, muncuq kimi oldu», (تۇشار - تۇشاماك tüwşər – tüwşəmək).

تەشادى T ə w ş ə d i: «يب قمغ تەشادى yip kamuğ təwşədi = ip büsbütün qarışdı», (ip dolaşdı, ucu tapılmayacaq şəkildə bir-birinə qarışdı), (تەشار - تەشاماك təwşər – təwşəmək).

چاخشادى Ç a x ş a d i: «تاش چاخشادى taş çaxşadı = daş çağıl-çuğul etdi, çaqıl səsi verdi». Zinət əşyası, yaxud buna bənzər şeylər səs versə, yenə belə deyilir, (چاخشار - چاخشاماك çaxşar – çaxşamak).

²⁵⁹ Salih Mütəllibov «hürufi-zəlakə» termini üçün bu izahatı vermişdir: «Qədim fonetikada dil və dodaq səsləri altı olub üçü – v, b, m dodaq səsi, üçü, yəni n, r, l isə dil səsləri adlandırılırdı» (TSD, III tom, bet 13).

²⁶⁰ Burada Bəsim Atalayın mühüm bir qeydi var: «Yazma nüsxədə son üç fe'li «kəlisədim-kəlisərmən-kəlisəmək» imlasındadır. Bu şəkil bölməyə uyğun gəlmir. Ona görə də tərcüməmizdə gördüyünüz şəkli aldıq. Bundan başqa, bir az irəlidə verilmiş «satsamak» fe'li «satsımək», «sürsəmək» fe'li «sürisəmək», «çapsamak» fe'li isə «çapısamak» imlasındadır. Bu yazılış babın tələbinə uyğun olmadığı üçün onları da dəyişdirib uyğun şəkillərini aldıq» (DLT, III, s.285).

جُفْشَادَى Ç u w ş a d ²⁶¹: «جُفْشَادَى جَغْر çagir çuwşadı = şıra qaynadı və köpükləndi». Başqası da belədir.

جُفْشَادَى Ç u w ş a d ı: «جُفْشَادَى قَرْن karın çuwşadı=yemək mədədə turşuluq yaratdı, mədəni pozdu, qıvcırma başladı», (جُفْشَار- جُفْشَامَاق çuwşar – çuwşamak).

سُفْشَادَى S u f ş a d ı: «سُفْشَادَى أَل قَلَاق ol kulakka sufşadı = o, qulağa gizli bir şey pıçıldadı».

سُفْشَادَى S u f ş a d ı: «سُفْشَادَى سَكَل كا sögəlgə sufşadı=dua oxuyub xəstəyə üflədi». Bu [iki] söz «سُفْشَادَى sufsadı» şəklində də tələffüz edilir, (سُفْشَار-سُفْشَامَاق sufşar – sufşamak).

قَرْشَادَى K a r ş a d ı: «قَرْشَادَى أَل تَوْنُغ ol tonuğ karşadı=o, paltarını qarışladı, qarışla ölçdü». Başqası da belədir, (قَرْشَار- قَرْشَامَاق karşar – karşamak).

قُرْشَادَى K u r ş a d ı: «قُرْشَادَى أَل قَفْتَان قُرْشَادَى ol kaftan kurşadı = o, paltarın qurşağını bağladı». Başqası da belədir, (قُرْشَار- قُرْشَامَاق kurşar – kurşamak).

قَوْغْشَادَى K o ğ ş a d ı: «قَوْغْشَادَى قَتِغ نَانِك قَوْغْشَادَى katıg nənq koğşadı = qatı nəsnə yumşaldı», (قَوْغْشَار- قَوْغْشَامَاق koğşar – koğşamak).

قَوْشَادَى K o w ş a d ı: «قَوْشَادَى أَر أَقْتَى قَوْشَادَى ar ər oknı kowşadı = adam oxunu koğuş ağacının budağı ilə cilaladı», (قَوْشَار- قَوْشَامَاق kowşar – kowşamak). Bu söz غ ğ ilə də işlənir.

كَوْشَادَى K ə w ş ə d ı: «كَوْشَادَى أَت كَوْشَادَى təwəy ot kəwşədi = dəvə ot gövşədi».

كَوْشَادَى K ə w ş ə d ı: «كَوْشَادَى قُرْج نَانِك كَوْشَادَى kurç nənq kəwşədi=sərt şey yumşaldı», (كَوْشَار- كَوْشَامَاق kəwşər–kəwşəmək). «كَوْشَانِك اَتْمَاك kəwşək ətmək=mayalı, gözəl, yaxşı bişmiş kökəldici kövrək çörək».

²⁶¹ Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bunu və bundan sonrakı sözü «çuwşadı» şəklində (DLT-2005, s.235) vermişlər.

تَسْغَادِي T a s ğ a d ı: «أَلْ أُنِي تَسْغَادِي ol anı tasğadı = o onu yumruqladı»,
(تَسْغَامَاق - تَسْغَار - tasğar – tasğamak).

سَتَّغَادِي S a t ğ a d ı: «أَلْ أُنِي سَتَّغَادِي ol anınq boynın satğadı =o onun boynunu qanırdı, əzdi».

سَتَّغَادِي S a t ğ a d ı: «بِيرْ يُولْ بِيرْ يُولْ سَتَّغَادِي bir yol birig satğadı = bir yol bir yolla kəsişdi», (cənubdan gələn yol qərbdən gələn yolla birləşdi).

سَتَّغَادِي S a t ğ a d ı: «أَلْمِ بِيرْمِنِي سَتَّغَادِي alım berimni satğadı=o, alacağını verəcəyi ilə qapadı, başa-baş oldu», (سَتَّغَار - سَتَّغَامَاق - satğar –satğamak). Bu beytdə də işlənmişdir:

أَزُنْ تُنِي كُنْدُوزِي يَلْكِنْ كَجَارْ

كِمْنِي قَلِي سَتَّغَسَا كُوجِنْ كَقَارْ

«Ajun tüni-kündüzi yəlkin keçər,

Kimni kalı satğasa, küçin kəwər».

Dünyanın gecəsi-gündüzü yolçu kimi keçər,

Kimin üstünə getsə, onun qüvvəsini zəiflədər.

(Zamanın günləri və gecələri yolçu kimi gəlib keçər, kimin üstünə getsə, basıb üstündən keçsə, onu zəiflədər). Bu söz oğuzlarda yol və borc mənasında işlədilir.

سِتَّغَادِي S ı t ğ a d ı: «أَلْ قُولِن سِتَّغَادِي ol kolın sıtğadı = o, qolunu sıtğalladı»,
(سِتَّغَامَاق - سِتَّغَار - sıtğar – sıtğamak).

بَدَّغَادِي B a d ğ a d ı: «أَلْ أُنِي بَدَّغَادِي ol anınq adhakın badğadı = o onun ayağını güləşdə sarmaya saldı». Bu söz hərfələrin yer dəyişməsi ilə «بَدَّغَادِي badğadı» şəklində də tələffüz olunur, (بَدَّغَامَاق - بَدَّغَار - badğar–badğamak).

بُلْغَادِي B u l ğ a d ı: «أَلْ سَوْفَعْ بُلْغَادِي ol suvuğ bulğadı=o, suyu bulandırdı».

بُلْغَادِي B u l ğ a d ı : «أل تُّمَاج بُلْغَادِي ol tutmaç bulğadı= o, tutmac buladı, qarışdırdı». Başqası da belədir. Bulamacı və ona bənzər şeyləri altı-üstü yaxşı bişsin deyə qarışdırmaq və qımıldatmaq da belədir.

بُلْغَادِي B u l ğ a d ı : «أل أَرَانِق كُنْكَلِن بُلْغَادِي ol ər anıq könqlin bulğadı = o adam onun könlünü bulandırdı». Əsli təbə uyğun gəlməyən yeməyi yeməkdən insanın könlünün bulanması və az qala qusmasıdır, (بُلْغَار - بُلْغَامَاق) bulğar – bulğamak).

تُلْغَادِي T o l ğ a d ı : «كِيْز يِنْجُو تُلْغَادِي kız yinçü tolğadı = qız mirvari sırğa taxdı». Başqası da belədir.

تُلْغَادِي T o l ğ a d ı : «أل يُونْكَ تُلْغَادِي ol yünq tolğadı = o, yun dükçəni, süməyi doladı».

تُلْغَادِي T o l ğ a d ı : «أَيْكَ قَرْنِي تُلْغَادِي anıq karnı tolğadı= onun qarnı ağrıdan və buna bənzər şeylərdən buruldu», (تُلْغَار - تُلْغَامَاق) tolğar – tolğamak).

قَرْغَادِي K a r ğ a d ı : «أَنِي قَرْغَادِي tənqri anı karğadı= tanrı onu lənətlədi, qarğıdı», (قَرْغَار - قَرْغَامَاق) karğar – karğamak).

قُرْغَادِي K u r ğ a d ı : «يِير قُرْغَادِي yer kurğadı = yer yağışın azlığından qurdu», (قُرْغَار - قُرْغَامَاق) kurğar – kurğamak).

كِيْزْغَادِي K ı z ğ a d ı : «أَنِي قِيْزْغَادِي bəg anı kızığadı= bəy onu uzaqlaşdırdı, ona sərt üz göstərdi, qovdu». (كِيْزْغَار - قِيْزْغَامَاق) kızığar – kızığamak). Görürsənmi, türklər tanrının lənəti ilə bir qulun bir qulu qovmasını necə ayırd edirlər. Birini fəthə ilə «karğamak», o birini kəsərə ilə «kırğamak» şəklində işlədirlər²⁶².

²⁶² Yazma və basma nüsxələrdə «kızığadı-kızğar-kızığamak» şəklində verilən sözlər yanlışdır, onlar «kırğadı-kırğar-kırğamak» olmalıdır. Çünki Mahmud Kaşğari «karğamak»la «kırğamak» fe'lləri arasındakı fərqi yalnız fəthə və kəsradən ibarət olduğunu göstərir.

قَرَوَادِي Kar w a d ı: «أَل قَرَوَادِي قَرَوَادِي ol karanqkuda karwadı = o, qararıqlıqda nəyi isə axtararkən əli ilə bir şeyə toxundu», (قَرَوَادِي قَرَوَادِي - قَرَوَادِي karwar-karwamak). «قَرَوَادِي karwadı» da deyilir. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, yumşaq w olan hər yerdə onu و vav hərfinə çevirmək mümkündür.

تَلْغَادِي T ə l g ə d i²⁶³: «أَل آتَا سِين بُلْغَادِي ol atasın bulğadı = o, atasını cana yığdı». «تَلْغَادِي təlgədi» sözü tək işlənmiş, «بُلْغَادِي bulğadı» sözü ilə qoşa işlənir, (تَلْغَادِي - تَلْغَادِي təlgər – təlgəmək).

بَاتْلَادِي B a t l a d ı: «أَل بَوَزْنِي بَاتْلَادِي ol bözni batladı = o, bezi xurma əzməsinin məhlul ilə kraxmalladı», (بَاتْلَادِي - بَاتْلَادِي batlar-batlamak).

بُتْلَادِي B u t l a d ı: «إِتْ أَرِكْ بُتْلَادِي it ərig butladı=it adamı budundan qapdı».

بُتْلَادِي B u t l a d ı: bir adam başqasının buduna vursa, yenə «بُتْلَادِي butladı» deyilir, (بُتْلَادِي - بَاتْلَادِي butlar – butlamak).

بِئْتْلَادِي B i t l ə d i: «أَر بِيْتْ بِئْتْلَادِي ər bit bitlədi = adam bit axtardı», (بِئْتْلَادِي - بَاتْلَادِي bitlər – bitləmək).

بُزْلَادِي B o z l a d ı: «تِيْتِرْ بُزْلَادِي titir bozladı = diş dəvə bozladı, bağırdı». Başqası da belədir, (بُزْلَادِي - بُزْلَادِي bozlar – bozlamak).

بِشْلَادِي B a ş l a d ı: «أَر اِيْشْ بِشْلَادِي ər iş başladı = adam işə başladı».

بِشْلَادِي B a ş l a d ı: «أَل يَوْلْ بِشْلَادِي ol yol başladı = o, bələdçilik etdi».

بِشْلَادِي B a ş l a d ı: «أَل سُوْ بِشْلَادِي ol sü başladı = o, qoşunun önündə getdi», (qoşuna başçılıq etdi, komandirlik etdi), (بِشْلَادِي - بِشْلَادِي başlar-başlamak)²⁶⁴.

²⁶³ Yazma və basma nüsxələrdə «bulğadı» sözü tək verilmişdir, lakin mətndən anlaşıldığına görə, bu söz tək işlənmiş, «bulğadı-təlgədi» şəklində qoşa işlənir.

²⁶⁴ Basma nüsxədə bu fe'lın müzare və məsdəri necə olmuşsa iki dəfə, yəni təkrar verilmişdir.

بُعْلَادِي B a ğ l a d i : «أَتْنِك بُعْلَادِي ol otunq baĝladı = o, odun baĝladı».

Başqası da belədir, (بُعْلَامِق - بُعْلَار - baĝlar – baĝlamak).

بُغْلَادِي B o ğ l a d i : «أَل تَوْنُ بُغْلَادِي ol ton boĝladı = o, paltarı boĝçaya qoy-

du, boĝçaladı», (بُعْلَامِق - بُغْلَار - boĝlar-boĝlamak). Türklər

paltarı baĝlamaqla başqa bir şeyi baĝlamağı bir-birindən

fərqləndirirlər. Baĝlamaqda ب b hərfi fəthəli, boĝlamaqda

isə zəmməlidir.

بُكْلَادِي B o k l a d i : «يَلْقَى بُكْلَادِي yılı kı bokladı = heyvan təzəklədi». Oğuz-

ca. (بُقْلَامِق - بُكْلَار - boklar – boklamak).

بَكْلَادِي B ə k l ə d i : «أَل نَانِكِن بَكْلَادِي ol nənqin bəklədi = o, malını gözlə-

di».

بَكْلَادِي B ə k l ə d i : «أَل قَبِيْعِن بَكْلَادِي ol kapuğın bəklədi = o, qapısını

bərkitdi, möhkəm baĝladı, qapadı». Hər hansı bir şey

möhkəm baĝlansa, yenə belə deyilir, (بَكْلَار - بَكْلَامَاك - bəklər

– bəkləmək).

بَكْلَادِي B ə g l ə d i : «أَل أَنِي بَكْلَادِي ol anı bəĝlədi = o onu bəy saydı, ona

bəy dedi», (بَكْلَامَاك - بَكْلَار - bəĝlər – bəĝləmək).

تَبْلَادِي T a p l a d i : «أَل تَوْنُغ تَبْلَادِي ol tonuğ tapladı = o, paltarı qəbul etdi,

razı oldu». Başqası da belədir, (تَبْلَامِق - تَبْلَار - taplar – tapla-

mak).

تُبْلَادِي T ü p l ə d i : «أَل اِشِيْع تُبْلَادِي ol ışığı tüplədi = o, işin lap kökünə, di-

binə getdi», (تُبْلَامَاك - تُبْلَار - tüplər – tüpləmək).

تَتْلَادِي T a t l a d i : «أَل أَنِي تَتْلَادِي ol anı tatladı = o onu tat, fars saydı»,

(تَتْلَامِق - تَتْلَار - tatlar – tatlamaq).

تَرْلَادِي T ə r l ə d i : «أَت تَرْلَادِي at tərլədi = at tərլədi».

تَرْلَادِي T ə r l ə d i : «أَل أَتِن تَرْلَادِي ol atın tərլədi = o, atını qaşovladı, atın

üstündəki təri və zir-zibili təmizlədi», (تَرْلَامَاك - تَرْلَار - tərլər –

tərləmək). Bu söz bir-birinə zidd iki mənə daşıyır, həm təsirli, həm də təsirsizdir.

تزلادی T a z l a d ı: «أل انی تزلادی=o onu daz, keçəl saydı»,
(تزلماق- تزلار- تزلار tazlar – tazlamak).

تزلادی T u z l a d ı: «أل ات تزلادی = o, ət duzladı». Başqası da belədir, (تزلماق- تزلار- تزلار tuzlar – tuzlamak).

تزلادی T i z l ə d i: «بوغرا ارک تزلادی = بوغرا adamı altına aldı, dizilə əzdi, dizlədi». Bir adam bir şeyi dizi ilə bassa, yenə belə deyilir, (تزلماق- تزلار- تزلار tizlər – tizləmək).

تشلادی T a ş l a d ı: «أل ایتغ تشلادی = o, iti daşladı».

تشلادی T a ş l a d ı: «أل ار تشلادی = adam qürbətə getdi». Başqası da belədir, (تشلار- تشلماق- تشلار taşlar – taşlamak).

تشلادیم T u ş l a d ı m: «مَنْ انی تشلادیم = mən onun tuşunda dayandım», (تشلارمَنْ- تشلماق- تشلار tuşlarmən–tuşlamak).

تیشلادی T i ş l ə d i: «أل انی تیشلادی = o onu dişlədi».

تیشلادی T i ş l ə d i: bir adam başqasının dişinə vursa, yenə «تیشلادی tişlədi» deyilir, (تیشلار- تیشلماق- تیشلار tişlər – tişləmək).

تغلادی T a ğ l a d ı: «أل اتین تغلادی = o, atını dağladı, damğa vurdu». (تغلار- تغلماق- تغلار tağlar–tağlamak). Atdan başqa heyvan dağlansa, yenə belə deyilir. Bu əsil sözlərdən deyildir.

توغلادی T u ğ l a d ı: «أل یارغ توغلادی = o, suyun, çayın gədiyini, yarığını bağladı, sel oyan yeri bağladı, düzəltdi», (توغلار- توغلماق- توغلار tuğlar – tuğlamak).

توملیدی T u m l ı d ı: «سوف توملیدی = su soyudu». Başqası da belədir, (توملیر- توملماق- توملیر tumlır–tumlımak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

كردی منی املیو

بقتی منكا املیو

قَلدِمِ كُنْئَلِ ثَمَلِيوُ
قَدْعُوْمَتِي ثَرْغُرُوْرُ

«Kördi məni əmləyü,
Baktı manqa imləyü,
Kaldım könqül tumliyu,
Kadğu məni turğurur».
Məni sağaldaraq gördü,
Mənə işarə edərək baxdı,
Könlüm donaraq qaldım,
Qayğı məni durdurur.

(Sevgilim məni gördü və sağaltdı, mənə baxdı və salamla işarə etdi, mən onun arxasında könlüm donaraq qaldım, qayğı və kədər məni durğunlaşdırır, sızır).

جَرَلَدِي Ç a r l a d ı: «اغلان چرلادی» oğlan çarladı = uşaq ağladı».

جَرَلَدِي Ç a r l a d ı: «يَنكان چرلادی» yanqan çarladı = fil bağırdı», (جَرَلار - چارلاماق).

جُغَلَدِي Ç o ğ l a d ı: bu söz də «چرلادی» kimi filin bağırmasını ifadə edir, (جُغَلار - چوغلار - چوغلamak).

جُغَلَدِي Ç o ğ l a d ı: «أل تونغ چوغلادی» ol tonuğ çoğladı = o, paltarı boğçaladı». Başqası da belədir, (جُغَلار - چوغلار - چوغلamak).

چِغَلَدِي Ç ı ğ l a d ı: «أل بوز چيغلادی» ol böz çığladı = o, türk arşını ilə bez öldü», (چِغَلار - چيغلار - چيغلamak).

چُقَلَدِي Ç u w l a d ı: «ات چقوالادی» ət çuwladı = ət sinirsədi». Bu, ətin yaxşı bişməməsidir, (چُقَلار - چقوالار - چقulamak).

چِنَلَدِي Ç ı n l a d ı: «أل ايشغ چنلادی» ol işğ çınladı = o, işi təhqiq etdi», (چِنَلار - چنلار - چنlamak).

سَبَلَدَى S a p l a d ı: «أر قلیج سَبَلَدَى ar kılıç sapladı = adam qılınca sap düzəltdi». Hər hansı bir şeyə sap qayrılrsa, yenə belə deyilir, (سَبَلَمَاق - سَبَلَار - سَبَلَار saplar - saplamaq).

سَرَلَدَى S a r l a d ı: «أل سَفَلَق سَرَلَدَى ol suwluk sarladı=o, çalma sarıdı», «أذا قَنَا یُرکانجُو سَرَلَدَى adhakinqa yörgənçü sarladı = ayağına dolaq sarıdı». Hər hansı bir şey başqa şeyin üzərinə sarınsa, yenə belə deyilir, (سَرَلَمَاق - سَرَلَار - سَرَلَار sarlar-sarlamak).

سِرَلَدَى S i r l a d ı: «أیاقجی آیاق سِرَلَدَى ayakçı ayak sırladı = dulusçu fincan, qədäh, kasa şirlədi», (üstünə naxış salmaq üçün kasa-ya xüsusi məhlul vurdu), (سِرَلَمَاق - سِرَلَار - سِرَلَار sırlar – sırlamaq).

سَوَزَلَدَى S ö z l ə d i: «أل مَنَا سَوَز سَوَزَلَدَى ol manqa söz sözlədi = o mənə söz söylədi», (سَوَزَلَمَاق - سَوَزَلَار - سَوَزَلَار sözlər – sözləmək).

سِزَلَدَى S i z l a d ı: «أینق تیشی بوزدن سِزَلَدَى anıñq tışı buzdun sızladı= onun dişı buzdun sızladı», (buzdan və ya soyuq su içməkdən onun dişində sızı peyda oldu), «أرینق سُنقُگی سِزَلَدَى ارینق سُنقُگی sızladı=adamın sümüyü sızladı», (ağrıdan adamın sümüyü sızladı), (سِزَلَمَاق - سِزَلَار - سِزَلَار sızlar – sızlamaq).

سُغَلَدَى S o ğ l ı d ı: «أر قوینقا سُغَلَدَى ar koyınqa soğlıdı²⁶⁵ = adam əlini qoy-nuna soxdu», (bir şey axtarmaq, çıxarmaq üçün əlini qoy-nuna soxdu), (سُغَلَمَاق - سُغَلَار - سُغَلَار soğlır – soğlımaq). Başqası da belədir.

سَقَلَدَى S a w l a d ı: «أل تَلِم سَقَلَدَى ol təlim sawladı = o çox söz söylədi».

سَقَلَدَى S a w l a d ı: bir adam atalar sözü söyləsə, yenə «سَقَلَدَى sawladı» deyilir, (سَقَلَمَاق - سَقَلَار - سَقَلَار sawlar – sawlamaq).

²⁶⁵ Bəsim Atalayın fikrincə, burada bir söz çatışmır, misal belə olmalıdır: «ər əlignə koyınqa soğlıdı» (DLT, III, s. 297). Uyğurlar isə «əl əlignə koyınqa suğlıdı» variantının da doğru olacağı barədə qeyd vermişlər (TTD, III tom, bet 406). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.289) də uyğurlar kimi etmişlər. Əslində, burada «əlignə/əlignə» arasında ciddi fərq yoxdur. Hər ikisində mənə eyni dərəcədə normal anlaşılır.

- سُقْلادى Su w l a d ı: «آت سُقْلادى at suwladı = at su içdi». Başqası da belədir.
- سُقْلادى Su w l a d ı: «آر تیتک سُقْلادى ər titik suwladı = adam çamura su qatdı». Başqası da belədir, (سُقْلاماق - سُقْلار suwlar – suwlamak).
- سَمْلادى S a m l a d ı: «آل انى سَمْلادى ol anı əmlədi – samladı = o ona dava-dərman elədi, sağaltdı». Bu söz tək işlənmir, «آملدى əmlədi» ilə qoşa işlənir, (سَمْلار - سَمْلاماق samllar – samlamak).
- سُمْلیدى S u m l ı d ı: «آر سُمْلیدى ər sumlıdı = adam türkcədən başqa bir dildə danışdı», (danışan şəxsdən başqa o dili kimsə başa düşməz), (سُمْلیر - سُمْلیماق sumlır – sumlımaq).
- سَنْلادى S ə n l ə d i: «آل انى سَنْلادى ol anı sənlədi = o ona sən deyə xitab etdi» (o ona önəmsiz adama xitab edilən kimi xitab etdi), (سَنْلار - سَنْلاماق sənlər – sənləmək). Bu söz «sən» mənasındadır. Müraciətdə çox zaman «سِزْلادى sizlədi» deyilir. Bunun mənası «siz» deməkdir. Bu, xaqanlara layiq xitabdır. Ulu Tanrının [بِزْ اَنْزَلْنَاهُ] [biz onu (Qurani) nazil etdik] sözü kimi.
- قِرْلادى K a r l a d ı: «بُلُت قِرْلادى bulıt karladı = bulud qarladı, qar yağdırdı», (قِرْلار - قِرْلاماق karlar – karlamak).
- قُرْلادى K u r l a d ı: «آل قِفْتانِغ قُرْلادى ol kaftanığ kurladı = o, paltara qurşaq alıb üstündən bağladı», (قُرْلار - قُرْلاماق kurlar - kurlamak).
- قِرْلادى K ı r l a d ı: «آل بیریك قِرْلادى ol yerig kırladı = o, yeri, torpağı qazdı», (o, qarpız və ona bənzər şeylər əkmək üçün yerdə şırımlar açdı).
- قِرْلادى K ı r l a d ı: bir adam gölməçə, bənd düzəltmə, yenə «قِرْلادى kırladı» deyilir, (قِرْلار - قِرْلاماق kırlar – kırlamak).
- قَشْلادى K a ş l a d ı: «آر قَشْلادى arık kaşladı = çaya bənd, sədd düzəltmə».

- قشلا دی K a ş l a d ı : başqasının qaşına vuranda da «قشلا دی kaşladı» deyilir, (قشلا - قشلا قشلا - kaşlar – kaşlamak).
- قشلا دی K u ş l a d ı : «قشلا دی بک bəg kuşladı = bəy quş ovladı», (قشلا - قشلا قشلا - kuşlar - kuşlamak).
- قشلا دی K ı ş l a d ı : «قشلا دی ار ا قندا قشلا دی ar əwində kışladı = adam evində qışladı». Başqası da belədir, (قشلا - قشلا قشلا - kışlar – kışlamak).
- قشلا دی K ı n l a d ı : «قشلا دی ال بجا قشلا دی ol biçək kınladı = o, bıçağa qın düzəltdi». Başqası da belədir, (قشلا - قشلا قشلا - kınlar – kınlamak).
- قشلا دی K ö t l ə d i : «قشلا دی اغلاغ قشلا دی oğlanıg kötlədi = uşağa fənalıq etdi». Başqası da belədir, (قشلا - قشلا قشلا - kötlər – kötləmək).
- قشلا دی K ə d h l ə d i : «قشلا دی ار کadhلادی ar kədhlədi = adam çabaladı, çalışdı», (güclü adamların etdiyini elədi), (قشلا - قشلا قشلا - kədhlər – kədhləmək).
- قشلا دی K ə z l ə d i : «قشلا دی ال افن قشلا دی ol okın kəzlədi = o, oxunu gəzlədi, oxun gəzini düzəltdi, sahmana saldı».
- قشلا دی K ə z l ə d i : əgər adam qazanın dibini yanıqdan təmizləsə, yenə «قشلا دی kəzlədi» deyilir. (قشلا - قشلا قشلا - kəzlər – kəzləmək).
- قشلا دی K ö z l ə d i : «قشلا دی ال انی قشلا دی ol anı közlədi = o onun gözünə vurdu», (قشلا - قشلا قشلا - közlər – közləmək).
- قشلا دی K i z l ə d i : «قشلا دی ال قشلا دی نانقنی ol kizlədi nənqni = o, nəsnəni gizlədi», (قشلا - قشلا قشلا - kizlər – kizləmək).
- قشلا دی K ə s l ə d i : «قشلا دی ال ا قشلا دی ol ıtıg kəslədi = o, iti kəsəklə vurdu», (قشلا - قشلا قشلا - kəslər – kəsləmək).
- قشلا دی K ö k l ə d i : «قشلا دی ال ا قشلا دی ol ədhər köklədi = o, yəhərin bağını bağladı», (قشلا - قشلا قشلا - köklər – kökləmək).
- قشلا دی K ö g l ə d i : «قشلا دی ال قشلا دی قشلا دی yılık köglədi = heyvanlar göy ot yedi», (قشلا - قشلا قشلا - köglər – kögləmək).

كُكَلَدِي K ö g l ə d i: «ار كُكَلَدِي ar köglədi = adam çalib-oxudu, təğənni etdi, ahənglə melodiya yaratdı», (كُكَلَمَاك - كُكَلَر kōglər-kōgləmək)²⁶⁶.

كَمَلَدِي K ə m l ə d i: «ات كَمَلَدِي at kəmlədi = at xəstələndi». Bu söz bəzən «كَمَلَدِي kəmləndi» şəklində də tələffüz edilir, (كَمَلَمَاك - كَمَلَر kəmlər – kəmləmək).

مُنَلَدِي M ü n l ə d i: «ار مُنَلَدِي ar münlədi = adam şorba içdi», (مُنَلَر - مُنَلَمَاك münlər – münləmək).

بُلْنَدِي B u l n ə d i: «ار يَغِينِي بُلْنَدِي ar yağını bulnadı = adam yağını əsir aldı», (بُلْنَمَاك - بُلْنَر bulnar – bulnamak).

تُكْنَدِي T ü k n ə d i: «ال بَاشِن تُكْنَدِي ol başın tükənədi = o, yarasını dağladı», (تُكْنَمَاك - تُكْنَر tükənər– tükənəmək).

Ç İ K N Ə D İ: «كُزِي كُكِن كُكِنَدِي kız çikin çiknədi = qız naxış vurdu», (كُكِنَر - كُكِنَمَاك çiknər – çiknəmək).

Ç İ K N Ə D İ: «ار Ç İ K N Ə Ç İ K N Ə D İ ar çiknə çiknədi = adam yerə sürgü çəkdi, tapanladı, tırpanladı».

سُكْنَدِي S ü k n ə d i: «ار سُكُل سُكْنَدِي ar sükül süknədi = adam ziyilə dava-dərman edib sağaltdı», (سُكْنَمَاك - سُكْنَر süknər–süknəmək)²⁶⁷.

²⁶⁶ Ərəb hərfləri ilə eyni «كُكَلَدِي» imlasında olan bu sözü latın hərfləri ilə Bəsim Atalay «köglədi» (DLT, III, s. 301), Salih Mütəllibov «köklədi» (TSD, III tom, bet 315), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.292) və uyğurlar isə «küglədi» (TTD, III tom, bet 411) şəklində transkripsiya etmişlər. Bu sözü və bundan üstdəki sözü Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «küglədi» kimi (DLT-2005, s. 332) kimi transkripsiya etmişlər.

²⁶⁷ Ərəb hərfləri ilə eyni «سُكْنَدِي» imlasında olan bu sözü latın hərfləri ilə Bəsim Atalay «süknədi» (DLT, III, s. 301-302), Salih Mütəllibovla (TSD, III tom, bet 316), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.293) və uyğurlar «sögnədi» (TTD, III tom, bet 412), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «sügnədi» (DLT-2005, s. 109) şəklində transkripsiya etmişlər.

قینادی K a y n a d ı : « ار انکر قینادی = adam onun əmrini dinləmədi, qarşı çıxdı, sözünü rədd etdi», (قینار- قیناماق) kaynar – kaynamak).

قسنادی K a s n a d ı : « ار تملغقا قسنادی = soyuqdan adamın çənəsi şaqıldadı». Köpək soyuqdan zəngildəsə, yenə belə deyilir, (قسنار- قسناماق) kasnar – kasnamak).

قنودى K a l n u d ı : « يۇفقا نانک قنودى = yuxa nəsnə qalınlaşdı», (قنور- قنوماق) kalnur – kalnumak).

قنلادی K u l n a d ı : « قسراق قنلادی = qısraq qulunladı», (قنار- قنلاماق) kulnar – kulnamak).

کیشنادی K i ş n ə d i : « ات کیشنادی = at kişnədi».

کیشنادی K i ş n ə d i : « قاتر کیشنادی = qatır anqırdı», (کیشنار- کیشناماق) kişnar – kişnəmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

یستادی Y a s t a d ı : « ال انکر یستاق یستادی = o ona yastıq yastadı», (söykənmək üçün yastıq qoydu).

یستادی Y a s t a d ı : « ال منکا سوز یستادی = o mənə açıq sözlə deyil, kinayə ilə göz atdı», (یستار- یستاماق) yastar – yastamak).

ینجیدی Y u n ç ı d ı : « ار ینجیدی = adam yoxsullaşdı, kasıblıq üzündən halı pisləşdi». Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

یلکا بکو ینجیدی

اژن اتی ینجیدی

آردم اتی ینجیدی

یرکا تکب سرتلور

«Bilgə bükü yunçıdı,
 Ajun əti yənçidi,
 Ərdəm əti tınçıdı,
 Yergə təgip sürtülür».
 Bilgələr, alimlər pisləşdi,
 Dünya onların ətini yedi,
 Ərdəmin bədəni xarab oldu,
 Yerə dəyib sürtünür.

(Zəmanədən bəhs edərək deyir: alimlərin vəziyyəti pisləşdi, dövr onların ətini dişləyib əzab verdi, ədəb və fəzilətin bədəni də xarab oldu, zəiflikdən yerə sürtünür). «تَنْجَدِي tançadı» sözünün əsli «تَنْجَعَادِي tançğadı»dır. Oğuzlarla qıpçaqlar isimlərin və fe'llərin ortasındakı غ ğ hərfini atırlar, (يُنْجِر - يُنْجِمَاق yunçır–yunçımak)²⁶⁸.

يَقْرِي Y a w r ı d ı: «أَرَّ يَقْرِي ar yawrıdı=adamın halı pisləşdi, yoxsulluqdan və ya xəstəlikdən arıqladı», (يَقْرِي - يَقْرِيْمَاق yawrır – yawrımak).

يَيْسَادِي Y e y s ə d i: «أَلَّ أَيْمَاكُ يَيْسَادِي ol ətmək yeysədi=o, çörək yemək istədi». Başqası da belədir, (يَيْسَار - يَيْسَامَاك yeysər–yeysəmək).

يَيْسَادِي Y a p s a d ı: «أَرَّ أَيْمَاكُ يَيْسَادِي ar ətmək yapsadı = adam çörək yapmaq istədi».

يَيْسَادِي Y a p s a d ı: bir adam qapını itələsə, yenə belə deyilir.

يَيْسَادِي Y a p s a d ı: «أَرَّ تَوَزَاقُ يَيْسَادِي ar tuzak yapsadı = adam tələ qurmaq istədi», (يَيْسَار - يَيْسَامَاق yapsar – yapsamak).

يَيْتْسَادِي Y a t s a d ı: «أَرَّ يَيْتْسَادِي ar yatsadı = adam yatmaq, uyumaq istədi», (يَيْتْسَار - يَيْتْسَامَاق yatsar – yatsamak).

²⁶⁸ Sözüün unudulmuş müzəresini və məsdərini biz qoyduq.

یتسادی Y e t s ə d i: «أل منى یتسادی ol mənı yetsədi = o az qala mənə yetişdi, çatdı», (یتساماک - یتسار - yetsər – yetsəmək).

یڈسادی Y a d h s a d i: «أل تشاک یڈسادی ol töşək yadhsadı = o, döşək yaymaq istədi, az qala döşədi».

یڈسادی Y a d h s a d i: «أل سوُسین یڈسادی ol süsin yadhsadı = o, qoşununu yaymaq istədi». Başqası da belədir. Xəmir açmaq və yaymaq istəmək də belədir, (یڈساماق - یڈسار - yadhsar – yadhsamak).

یڈسادی Y o d h s a d i: «أل بیتک یڈسادی ol bitik yodhsadı = o, kitabı silmək istədi». Qılıncdan qanı silmək və başqası da belədir, (یڈساماق - یڈسار - yodhsar – yodhsamak).

یرسیدی Y a r s i d i: «أل یرسیدی نانکنی ol yarsıdı nənqni = o, bir şeyi mürdar saydı və ondan iyərəndi», (یرسیماق - یرسیر - yarsır – yarsımak).

یزسادی Y a z s a d i: «أل قورین یرسادی ol kurın yazsadı = o, qurşağını açmaq istədi». Başqası da belədir, (یزساماق - یزسار - yazsar – yazsamak).

یشسادی Y a ş s a d i: «أل مَندِن یشسادی ol məndin yaşsadı = o məndən gizlənmək istədi», (یشساماق - یشسار - yaşsar – yaşsamak).

یغسادی Y a ğ s a d i: «أر یرغسادی ol ər yağsadı = adamın ürəyi yağ istədi», (adamın ürəyi kərə yağı və ya başqa yağ istədi), (یغسار - یغساماق - yağsar – yağsamak).

یغسیدی Y a ğ s i d i: «أر یرغسیدی نانک ol ər yağsıdı nənq²⁶⁹ = adam kərə yağın dadını aldı». Bu məsəldə də işlənmişdir: «یقری یاغی یغسیماس» = yakrı yağı yağsımas = piy yağın yerini verməz, onu əvəz

²⁶⁹ Bəsim Atalayın fikrincə, burada qeyri-dəqiqlik var. Ərəbcəsinə baxaraq bunu «أر یرغسیدی» şəklində düzəltmək mümkündür (DLT, III, s.306). Uygurlar bu barədə qeyd vermiş, «أر یرغسیدی = adam yağın dadını daddı» şəklinin doğru olduğunu yazmışlar (TTD, III tom, bet 418).

edə bilməz». (يَغْسِر - يَغْسِمَاق) yağsır – yağsımak). Bu sözün əsli «يَغْسَادِي yağsadı»dır.

يَغْسَادِي Y u w s a d i: «أَلْ ثَبِيقُ يَغْسَادِي ol topık yuwsadı = o, top yuvarlatmaq istədi». Başqası da belədir, (يَغْسَامَاق - يَغْسَار - يَغْسَار ي_uwsamak).

يَغْسَادِي Y a w s a d i: «أَلْ مَنَّا تَقَارُ يَغْسَادِي ol manqa tawar yawsadı=o, malla mənim könlümü almaq istədi», (يَغْسَامَاق - يَغْسَار - يَغْسَار - yawsamak).

يَغْسَادِي Y ı k s a d i: «أَلْ تَامُ يَغْسَادِي ol tam yıksadı=o, divar yıxmaq istədi». Başqası da belədir, (يَغْسَامَاق - يَغْسَار - يَغْسَار - yıksamak).

يُكْسَادِي Y ü k s ə d i: «يُكْسَادِي نَانِكُ yüksədi nənq = nəsnə yüksəldi, uzandı», (يُكْسَامَاق - يُكْسَار - يُكْسَار - yüksər – yüksəmək).

يُمْشَادِي Y u m ş a d i: «يُمْشَادِي نَانِكُ yumşadı nənq = nəsnə yumşaldı», (يُمْشَامَاق - يُمْشَار - يُمْشَار - yumşar – yumşamak).

يَلْغَادِي Y a l ğ a d i: «أَيَاقُ يَلْغَادِي ayak yalğadı = qab yaladı». Başqası da belədir, (يَلْغَامَاق - يَلْغَار - يَلْغَار - yalğar – yalğamak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَقَادَاقِي يَلْغَاغَالِي الْكِدَاكِي إِجْغِنُورُ» yakadakı yalğaqalı əligdəki içginur = yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki boşqab düşər, qarına heç nə getməz». Bu söz bir şeyə tamah edərək əlindəkini xərcləyən adama əvvəlcə əlindəkini qoruması və tamahdan vaz keçməsi, uzaqlaşması üçün söylənir.

يَلْغَادِي Y a l w a d i: «أَرُ يَاقُ يَلْغَادِي ar yağ yalwadı = adam yağ yaladı». Başqası da belədir. Bu söz əvvəlkindən çox işlənir, (يَلْغَار - يَلْغَامَاق - يَلْغَامَاق - yalwar – yalwamak).

يُرْكَادِي Y ö r g ə d i: «أَلْ أَدَاقِنُ يُرْكَادِي ol adhakın yörgədi = o, ayağını sarıdı». Başqası da belədir. Hər hansı bir şey sarılsa, yenə belə deyilir, (يُرْكَار - يُرْكَار - يөрگәр – yörgəmək).

ییلادی Y ı p l a d ı: «ار اغت یوزن ییلادی urağut yüzün yıpladı = qadın üzünə epilyasiya etdi», (بیلاماق - ییپلار - ییپلاماک).

یتلادی Y a t l a d ı: «یاتجی یتلادی yatçı yatladı = şaman yada daşı ilə əfsun elədi», (şaman yada daşı ilə yağış yağdırmaq üçün əfsun elədi).

یتلادی Y a t l a d ı: «أل انی یتلادی ol anı yatladı = o onu yad saydı», (یتلار - یتلاماق yatlar – yatlamak).

ییپلادی Y ı p l a d ı: «ار ییپلادی ar yıpladı = adam ip üstündə kəndirbazlıq elədi», (بیلاماق - ییپلار - ییپلاماک).

ییدلادی Y ı d h l a d ı: «أل یبار ییدلادی ol yıpar yıdhladı = o, müşk iylədi». Başqası da belədir, (ییدلار - ییدلاماق yıdhlar – yıdhlamak).

ییرلادی Y a r l a d ı: «أل انیک یوزنکا ییرلادی ol anıñ yüzinqə yarladı = o onun üzünə tüpürdü», (ییرلار - ییرلاماق yarlar – yirlamak).

ییرلادی Y ı r l a d ı: «ار ییرلادی ar yırladı = adam melodiya qoşdu, şərqi oxudu», (ییرلار - ییرلاماق yırlar – yırlamak).

ییشلادی Y a ş l a d ı: «ات ییشلادی at yaşladı = at yaş, göy ot yedi». Başqası da belədir. Əsli «ياشلادی yaşladı»dır. Başqa sözlərdə olduğu kimi burada da sürət naminə əlif düşmüşdür, (یشلار - ییشلاماق yaşlar – yaşlamak).

یغلادی Y a ğ l a d ı²⁷⁰: «ار فغش یغلادی ar koğuş yağladı = adam qayış yağladı». Başqası da belədir, (یغلار - یغللاماق yağlar – yağlamak). Əsli [əlif ilə] «ياغلادی yağladı»dır, [burada da sürət naminə əlif hərfi düşmüşdür].

²⁷⁰ Salih Mütəllibov söz sırasını pozmuş, bu fe'ldən başlayaraq «yükledi» fe'linə qədər olan sözləri «yelnədi» maddəsindən sonra vermişdir. Bəsim Atalay, Hüseyn Düzgün, uyğur nəşrində və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrində isə söz sırası eynidir. Bütün nəşrlərdə misal «ar koğuş yağladı», uyğur nəşrində isə «ol koğuş yağladı» şəklindədir (TTD, III tom, bet 422). Texniki səhvə bənzəyir.

يُغَلَدِي Y o ğ l a d i : «أَلْكَكَا يُغَلَدِي ol ölüggə yoğladı = o, ölüyə ehsan verdi». Bu, türklərin adətidir, (يُغَلَمَاق - يُغَلَار - يُغَلَار yoğlar – yoğlamak).

يُغَلَدِي Y ı ğ l a d i : «أَغَلَان يَغَلَدِي oğlan yığladı = uşaq ağladı». Başqası da belədir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَلَكِن بَلْب بَرْدُقِي كُنْكَم أَنكَار بَغَلِيوُ
قَلَدِم أَرَنَج قَدَعَقَا إِشِيم أَدُو يَغَلِيوُ

«Yəlkin bolup barduğu

Könqlüm anqar bağlayu,

Kaldım ərinç kadğuka

Işım udhu yığlayu».

Yolçu olub yürüdü,

Könlüm ona bağladım,

Qayğı məni bürüdü,

Hey dalınca ağladım.

(Sevgilim yolçu olub səfərə getdi, mən isə könlümü ona bağlamışdım, o, səfərə çıxalı məni qayğı-kədər bürüdü, eşimin dalınca durmadan ağlayıram). (يَغَلَمَاق - يَغَلَار - يَغَلَار yığlar–yığlamak)²⁷¹.

يُكَلَدِي Y ü k l ə d i : «أَل تَفِي كَا يُوْكَا يُكَلَدِي ol təvəygə yük yüklədi = o, dəvəyə yük yüklədi». Başqası da belədir, (يُكَلامَاق - يُكَلَار - يُكَلَار yük-lər – yükləmək).

يُكَلَدِي Y i k l ə d i : «أَل بِيْرِكَا يُكَلَدِي ol yerig yıklədi = o, yeri tapdadı». Bu söz الف əlif i hərəfinə çevirənlərin dilincədir. Doğrusu «iklədi» variantıdır, (يُكَلامَاق - يُكَلَار - يُكَلَار yiklər – yikləmək)²⁷².

يَمَلَدِي Y a m l a d i : «أَل أَقْن يَمَلَدِي ol əwin yamladı = o, evini süpürdü», (يَمَلَمَاق - يَمَلَار - يَمَلَار yamlar – yamlamak).

²⁷¹ Sözü müzare və məsdərini biz qoyduq.

²⁷² Uyğurlar bunu «yığladı-yıqlar-yıqləmək» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 424).

يملادی Y i m l ə d i: «أَل مَنكَا يملادی ol manqa yimlədi = o mənə him-cim elədi, işarə verdi», (يملاماك - يملار - يimlər – yimləmək). Əsli «imlədi»dir.

يَشْنَادِي Y a ş n a d i: «يَشِين يَشْنَادِي yaşın yaşnadı = şimşək parladı». Tas, ləyən, ayna kimi şeylərin parlaması da bu sözlə ifadə olunur, (يَشْنَاماق - يَشْنار - yaşnar – yaşnamak).

يَلْنَادِي Y e l n ə d i: «بِي يَلْنَادِي bi yelnədi = qısağın döşü südlə doldu, yelinlədi». Döl vaxtı heyvanların məməsinin südlə dolması üçün də belə deyilir, (يَلْنَاماك - يَلْنار - yelnər – yelnəmək).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

بُيْبَادِي B u y b a d i: «أَل ايشغ بُيْبَادِي ol işiğ buybadı = o, işi üzüstü buraxdı, səhlənkarlıq etdi», (بُيْبَاماق - بُيْبَار - buybar – buybamak).

سَيْبَادِي S a y p a d i: «أَل تَوَارِن سَيْبَادِي ol tavarın saypadı = o, malını israf etdi, sağa-sola xərclədi», (سَيْبَاماق - سَيْبَار - saypar – saypamak).

سَيْرَادِي S a y r a d i: «سَنْدُوَاج سَيْرَادِي sanduvaç sayradı = bülbül ötdü».

سَيْرَادِي S a y r a d i: «أَر تَلِم سَيْرَادِي ər təlim sayradı = adam çox sarsaqladı». Bu iki söz zidd mənalı sözdür. (سَيْرَار - سَيْرَاماق - sayrar – sayramak).

يَيْلَادِي Y a y l a d i: «أَر تَاغْدَا يَيْلَادِي ər tağda yayladı = adam dağda yayladı», (يَيْلَاماق - يَيْلَار - yaylar – yaylamak).

Qayda:

Bu bölmənin əmr şəkli dörd hərflidir. Ona görə bölməyə dörd hərfli dedik. «أَت تَوْغْرَا ət toğra = ət doğra» və «أَوْغْرَا əwgə oğra = evə uğra» cümlələrindəki «تَوْغْرَا toğra» və «أَوْغْرَا oğra» sözləri

kimi. Söyləyən adam istəsə «توڭراڭل توڭراڭل = doğraginən» və «أغراڭل oğrağıl = uğraginən» deyə bilər. Əmri-qaibdə «توڭراسون توڭراسون = doğrasın» və «أغراسون oğrasun = uğrasın» deyilir. İnkâr halında əmr şəkli üzərinə م m və ا əlif [-ma/mə şəkilçisi] əlavə edilərək «توڭراما توڭراما = doğrama» və «أغراما oğrama = uğrama» deyilir. İnkârın qaibində isə «توڭراماسون توڭراماسون = doğramasın» və «أغراماسون oğramasun = uğramasın» deyirlər.

İşin gələcək zamanda görülcəyi bildirilmək istəndikdə əmr şəklinə qalın ahəngli və غ ğ-li sözlərdə ی+الف+غ [yəni -ğay], incə ahəngli və ک ke-li sözlərdə isə ی+الف+ک [yəni -gəy/kəy] şəkilçisi qoşulur. Məsələn: «مَنْ أَتِ تَوڭرَاغَايَ مَنْ مən ət toğrağay mən = mən ət doğrayacağam», «مَنْ أَنْكَرَ أَغْرَاغَايَ مَنْ مən ənqar oğrağay mən = mən ona uğrayacağam».

Bu və digər bölmələrdəki fe'llərin hamısı bu qaydaya tabedir. Ərəb dilində sözlərin əvvəlinə artırılan hərflərlə, yəni müzare və sual ədatları ilə, istiqbal bildirən س s hərfi ilə, kəsmə الف əlifləri ilə, و vav bağlayığı ilə və buna bənzər digər vasitələrlə bəzi mənalar yaradılır.

Türk dilində isə söz dəyişmədən sağlam şəkildə qalır, bəzi mənalar bildirmək üçün qoşulan hərflər, gördüyümüz kimi, sözün sonuna əlavə edilir. Ərəbcə ziyadə qılınan hərflər sözlərin ortasına artırılır. Məsələn: غَافِرٌ، عَفَّارٌ، غَفُورٌ sözlərində olduğu kimi. Türkcədə isə söz tamlığını, bütünlüyünü saxlayır, şəkilçilər sonra əlavə olunur.

Müzarenin inkar şəklini yaratmaq üçün inkar hərfindən sonra [yəni -ma/mə-dən sonra] bir س s artırılır. «أَلْ أَتِ تَوڭرَامَاسِ» ol ət toğ-

ramas = o, ət doğramaz» və «أل سنكا أگراماس» ol sanqa oğramas = o sənə uğramaz» kimi.

İnkarnın qaib şəklində [yəni III şəxs təkdə] «أل ات توگرامسون» ol ət toğramasun», «أل انكار أگراماسون» ol anqar oğramasun» olur.

Cəm halına gəlincə, bunun qaydasını vermişdik. Bu, qıpçaq və oğuzlarda əmr şəklinin təkli üzərinə gənizdən gələn bir نك nq hərfi artırılmasıdır. «أت توگرانق = ət doğrayın», «افكا أگرانق = əfgə oğranq = evə uğrayın» kimi. Doğru olan qayda budur. Digər türklər bu şəkli, yəni gənizdən gələn نك nq hərfi ilə yaranan şəkli yaşlı və hörmətli şəxslərə söyləyirlər. Onların, yəni digər türklərin cəmdə «توگرانق لار» toğranqlar», «أگرانق لار» oğranqlar» deməsi səhv sayılmır. Belə olmasaydı, digər türklərdə iki cəmlik formasının varlığını izah etmək mümkün olmazdı. Oğuzlarla qıpçaqlar birinci üsulu işlədirlər, onların söyləyişi qaydaya uyğundur.

Bu bölmənin failini yaratmaq üçün əmr şəklinin sonuna –ğuçi/güçi şəkilçiləri qoşulur. Məsələn: «أت توغراوچي» ət toğra+ğuçi = ət doğrayıcı», «افكا أغراوچي» əfgə oğra+ğuçi = evə uğrayıcı» kimi. Lakin oğuzlar, qıpçaqlar, onlara uyan köçərilər və suvarlar bu mənada «توغراداچي» toğra+daçı», «أغراداچي» oğra+daçı» deyirlər.

İşi davamlı görən fail üçün «توگرانغان» toğra+ğan», «أگرانغان» oğra+ğan» deyilir ki, «daima doğrayan», «daima uğrayan» deməkdir.

Bu bölmənin arzu şəkli üçün bu model işlənir: qalın ahəngli və tərkibində ذلاقه zəlakə hərflərindən biri, habelə غ ğ olan sözlərə غ, س, الف, ق [yəni –ğsak], incə və ك ke-li sözlərə isə ك,

س, الف, ک hərfləri [yəni –gsək şəkilçisi] artırılır. Məsələn: «أل ات توغراساق ol ət toğra+ğsak ol=o, ət doğramaq arzusunda»», «أل تقيكا يكي يكلكساک ol təwəygə yük yüklə+gsək ol =o, dəvəyə yük yükləmək istəyir». Bu model başqa bölmələrdə çox işləndiyi halda, dörd hərflili sözlərdə az işlənir.

Bir işi işləməyə yönələn, əzm edən, ancaq hələ başlamayan fail üçün «أل ات توغراغلي ol ət toğra+ğlı ol = o, ət doğramağı nəzərdə tutmuşdur, düşünür», «أل سنكا اغرغلي ol sanqa oğra+ğlı ol = o sənin yanına gəlməyi düşünür» modeli mövcuddur. Başqaları da analogi qaydada düzəlir.

Əgər bir işi işləmək failin haqqıdırsa, onun modeli aşağıdakı şəkildədir: «أل ات توغراغلي اردي ol ət toğra+ğlık ərdi = ət doğramaq onun haqqı idi», «أل سنكا اغرغلي اردي ol sanqa oğra+ğlık ərdi = sənin yanına gəlmək onun haqqı idi». Lakin oğuzlar və qıpçaqlar bu sözləri ل l yerinə س s ilə [yəni –ğlık əvəzinə –ğsık şəkilçisi] işlədir və «أل ات توغراغسيق اردي ol ət toğra+ğsık ərdi = ət doğramaq onun haqqı idi», «أل سنكا اغراغسيق اردي ol sanqa oğra+ğsık ərdi=sənin yanına gəlmək onun haqqı idi» deyirlər.

Çoxları digər türklər kimi söyləyirlər.

Bu tipli fe'llərin inkar şəklini düzəltmək üçün əmr formasının sonuna –ma/mə artırılır. Məsələn: «أل ار ات توغرامدجي ثرور ol ər ət toğra+ma+dəçi turur = o, ət doğramayan adamdır», «أل يكي يكلمدجي ثرور ol yük yüklə+mə+dəçi turur=o, yük yükləməyəndir».

Digər bir dildə qalın ahəngli sözlərə م, غ, ل, ی hərfləri [yəni –mağlı], incə ahəngli sözlərə isə م, ک, ل, ی hərfləri [yəni –məgli

şəkilçisi] əlavə olunur: «تُغْرَامَغْلِي آل toğra+mağlı ol», «يُكْلَا
آل yüklə+məgli ol» deyilir.

Görülən işi göstərən məchul fe'li sifət aşağıdakı kimidir: «تُغْرَامِشِ ات
toğramış ət = doğranmış ət» və «اير غاميش يغاچ ırğamış yığaç
=yırğadılan ağac» qəlibindəki «doğranmış» və «yırğadıl-
lan» sözləri kimidir.

Məsdərlərə gəlincə, onları əsas fe'llərin izahı zamanı bəyan etmişik. Bu
yerdə əslində məsdər olmayan, izafət nəticəsində məsdərə
çevrilənlər haqqında danışmışdıq. bu cür məsdərlər sözün
kökünə ك ke, yaxud غ ğ qoşularaq yaranır. Məsələn: «اَيْك
ات تُغْرَاغِي كُر anıq ət toğrağı kör = onun ət doğramasını
gör», «اَيْك اُغْرَاغِي كُر anıq oğrağı kör = onun uğramasını
gör» cümlələrindəki «toğrağı», «oğrağı» sözləri kimi. Bu
növ məsdərlər isim yerində işlədilir. Bunlar çox isifadə
olunduqları üçün onları məxsusi olaraq vurğuladıq.

Zaman ismi, məkan ismi və alət ismi kimi şeylərin qaydaları yuxarıda
göstərilən kimidir: «بُو ات تُغْرَاغُو bu ət toğrağı = bu, doğra-
dılacaq ətdir», «بُو ات تُغْرَاغُو اُغْرُو bu ət toğragu oğur ol =
bu, ət doğradılacaq vaxtdır», «بُو تُغْرَاغُو يِير آل bu toğrağı
yer əl=bu, doğradılacaq yerdir», «بُو تُغْرَاغُو نَانِك bu toğrağı
nənq=bu, doğradılacaq nəsnədir». Bunun inkar şəkli aşağı-
dakı kimidir: «بُو تُغْرَاغُو اُغْر ارماس bu toğragu oğur ərməs
=bu, doğradılacaq vaxt deyil». Başqaları da analoji qay-
dada düzəlir.

Onu da biləsən ki, mən keçmiş zaman, müzare və məsdərləri bir yerdə
bəyan etdim. Çünki keçmiş zamanla müzare fe'llərinin or-
talarındakı hərəkə və sükunlar bəzən bir-birinə uyğun gəl-
sə də, bəzən zidd olur. Bu, qayda ilə müəyyənləşmir. «يِير

فرغادی yer kurğadı = yer qurudu» keçmiş zaman fe'linin müzaresi və məsdəri olan «فرغار- فرغماق kurğar–kurğamak» sözləri bir-birinə uyğundur. «يا فردى ya kurdı» sözünün müzare və məsdəri də («فرار- فرماق kurar–kurmak») bir-birinə uyğundur. Uyğun olmayanları keçən bəhslərdə söyləmişəm.

Bu bölmənin fe'lləri bir neçə funksiya daşıyır. Birinci funksiya: iki və ya üç hərfli mənqus fe'llərdən ibarət olur və failin adı çəkilən işdə bir şey etdiyini bildirir. Məsələn: «ار اق كزلادی» ər ok kəzlədi = ər ox gəzlədi». Bunun əsli «کز kəz» ismidir, -لادی lədi şəkilçisi artırılaraq fe'lə çevrilmişdir. «ار تقار كزلادی» ər tawar kizlədi = adam mal gizlədi». Burada isə «كز kiz» ismi fe'l olmuşdur. Başqası da belədir.

Mənqus fe'llərə aşağıdakılar misal ola bilər: «بليت قرلادی» bulit karladı = bulud qarladı, qar yağdırdı», «فغش يغلادی» koğuş yağladı = dəri yağladı». Bunların əsilləri «فار kar» və «ياغ yağ»dır. Bu sözlərdəki الف əlif sürətə atılmışdır.

İsim salim və ya üç hərfli isimdirsə, onu fe'lə çevirmək üçün bir الف əlif artırmaq kifayətdir. Əlifin ل l ilə bərabər artırılmasına ehtiyac yoxdur. Məsələn, «ياشין yaşın = şimşək» sözündən fe'l düzəltmək istənsə, «ياشין ياشين ياشينادی» yaşın yaşın+a+dı» deyilir, «şimşək çaxdı» deməkdir. «قسراق قننادی» kısıraq kulnadı = qısıraq qulunladı, doğdu» cümləsindəki «قننادی kuln+a+dı» sözü də belədir. «قسراق يلنادی» kısıraq yelnədi = qısıraq yelinlədi» cümləsindəki «يلنادی yeln+a+dı» sözü də buna bənzəyir. Bu fe'llər səhih (sağlam) isimlərdən düzəltdiyi üçün bir hərfin (الف əlif) ziyadə qılınması ilə, ل l hərfinə ehtiyac olmadan da tam bir fe'l əmələ gəlmişdir.

Dörd hərfli səhih isimlər də sonundakı hərfi atılmaq şəritlə bu bölməyə daxil edilə bilər. O zaman söz üç hərfli olur, sonra fe'l düzəltmək üçün ona bir الف əlif artırılır, fe'l dörd hərfli sözə çevrilir. Yumşaq nəsnəyə «يُمَشَقُ yumşaq», bir şey yumşaldığı zaman isə «يُمَشَادِي yumşadı»²⁷³ deyilir. «أَلْ أُنْكَرُ سَوْزُ ol anqar söz yastadı = o ona sözlə toxundu» cümləsindəki «يَسْتَادِي yastadı» sözü də belədir. Söykənmək üçün yastıq qoymaq da bu sözlə ifadə olunur. Fe'lin əsli «يَسْتُقُ yastuk»dur. «سَوْفُ بُلْغَادِي suw bulğadı» sözü də belədir. Əsli «بُلْغَاقُ bulğak»dır. Bu isimlərdən ق ka atılmış, fe'l düzəltmək üçün onlara yalnız bir الف əlif əlavə edilmişdir. Yaxud isimlər bir hərf qəbul etməklə fe'ldən yaranmışlar. Məncə, ən doğrusu budur. Çünki isimlər fe'llərdən düzəlir. Məsələn: «سُودْتِي sudhtı» və «سِيدْتِي sidhti» sözlərini götürək. Bunlardan «سُودْهُكُ sudhuk» və «سِيدْهُكُ sidhük» sözləri çıxmışdır. «sudhtı=tüpürdü», «sidhti=siyidi», «sudhuk=tüpürçək», «sidhik=sidik» deməkdir. «أَتُ بِشْدِي ət pıştı» cümləsindəki «بِشْدِي pıştı» sözü də belədir. Bişirilən ət üçün «أَتُ بِبِشْغِ أَتُ pıştıg ət» deyilir. Bu hal ərəb və türk dilləri üçün üçün bir fəzilətdir, başqa dillərdə belə şey yoxdur.

İkinci funksiya: bu bölməyə daxil olan fe'l başqa mənada deyil, öz mənasında işlənir. Məsələn: «أَرُ يَغَاجُ أَرْغَادِي ər yığaç ırğadı = adam ağac yırgaladı», «أَرُ يَغْلَادِي ər yığladı = adam ağladı», «أَرُ أَيْشَقَا أَعْرَادِي ər ışkə oğradı = adam işlə uğradı».

Ərəb dilinin müfaələ babında olduğu kimi, bir işin iki və daha çox adam tərəfindən görüldüyünü bildirmək istəsək, sözün

²⁷³ Burada «yumşadı» deyil, «yumşadı nənq» olmalıdır.

sonundakı hərfi-illət atılır, onun əvəzinə ش ş hərfi əlavə olunur. «أَل مَنِيك بَرَلَا يَغَاج اِرْعَشْدِي» ol məninq birlə yığaç ırğaşdı = o mənimlə birlikdə ağac yırgaladı», (bu həm yarışma, həm də yardımlaşma mənası daşıya bilər), «كِشِي بَرَجَا يَغْلَشْدِي» kişi barça yığlaşdı = hamı ağla(ş)dı». Bu, başqaları üçün modeldir.

Bir adamın bir işi əslində görmədiyi halda, özünü görürmüş kimi göstərməsi zamanı sözdən hərfi-illət atılır, onun yerinə م , س , ن [yəni –msın/msin şəkilçisi] artırılır. «أَل سَنَكَا اَغْرَمَسْنِدِي» ol sanqa oğra+msın+dı=o, gerçəkdən sənənin yanına gəlmədiyi halda, özünü elə göstərdi», «أَل يَكُ يَكْلَمَسْنِدِي» ol yük yüklə+msin+di = o, gerçəkdən yük yükləmədiyi halda özünü yük yükləyirmiş kimi gösiərdi» deməkdir.

Bu qaydalardan başqalarını salim kitabında göstərmişik. Bütün sözlər bu qaydalara müvafiq yaranır.

Ulu Tanrı istəsə, buradan kənara çıxılmaz.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ FƏ'ULADİ, FƏ'ALADİ, FƏ'İLADİ فَعَالَادِي، فَعُولَادِي، فَعِيلَادِي BABI

تَبَالَادِي T a b a l a d i²⁷⁴: «أَل أَنِي تَبَالَادِي» ol anı tabaladı = o onu qınadı, utandırdı, tənə qıldı, ayıbladı», (تَبَالَار- تَبَالَمَاق tabalar – tabalamak).

تُپُولَادِي T ü p ü l ə d i: «أَل يَغْنِي تَبُولَادِي» ol yağını tüpülədi = o, yağını təpələdi, təpəsinə vurdu, məğlub etdi», (تَبُولَار- تَبُولَمَاق tüpülər – tüpüləmək).

²⁷⁴ Uyğurca nəşrində bu söz «tapaladı» şəklində verilmişdir (TTD, III tom, bet 439). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yutrsevər də həmin şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.112).

- سُبَيْلَادَى S u b ı l a d ı : «سُبَيْلَادَى subıladı nənqni = enli şeyin yanlarını kəsib daraltdı, nazıltı», (سُبَيْلَامَاق - سُبَيْلَار - سُبَيْلَامَاق subılar – subılamak).
- چَتِيلَادَى Ç a t ı l a d ı : «چَتِيلَادَى بَرکَا bərgə çatıladı = qamçı şaqquıladı». Hər hansı bir şey qamçı şaqquıtısı kimi səs çıxarsa, yenə belə deyilir, (چَتِيلَامَاق - چَتِيلَار - چَتِيلَامَاق çatılar – çatılamak).
- سَتُولَادَى S a t u l a d ı : «سَتُولَادَى ol təlim satuladı = o, bir yığın mənasız söz danışdı», (سَتُولَامَاق - سَتُولَار - سَتُولَامَاق satular – satulamak).
- سَجْوَلَادَى S a ç u l a d ı : «سَجْوَلَادَى ol suvluk saçuladı = o, yaylıq və yaylığa bənzər şeyləri saçaqladı, saçaq düzəltdi, (سَجْوَلَار - سَجْوَلَامَاق saçular – saçulamak).
- قَجَالَادَى K a ç a l a d ı : «قَجَالَادَى ol nənqni kaçaladı = o, nəsnəni qaba qoydu», (قَجَالَامَاق - قَجَالَار - قَجَالَامَاق kaçalar – kaçalamak). Əsli «قَجَالَادَى kaçaladı»dır, الف əlif düşmüşdür.
- قَجِيلَادَى K ı ç ı l a d ı : «قَجِيلَادَى ol məni kıcıladı = o məni qıdıqladı». İnsanı güldürmək üçün onun qoltuğunu və ayağının altını qaşırırlar, (قَجِيلَامَاق - قَجِيلَار - قَجِيلَامَاق kıcılar – kıcılamak).
- قَرَالَادَى K a r a l a d ı : «قَرَالَادَى ol karaladı nənqni = o, nəsnəni qaraladı», (قَرَالَامَاق - قَرَالَار - قَرَالَامَاق karalar – karalamak).
- قَرِيلَادَى K a r ı l a d ı : «قَرِيلَادَى ol yerig karıladı = o, yeri qarışladı, ölçdü». Başqası da belədir.
- قَرِيلَادَى K a r ı l a d ı : «قَرِيلَادَى ol ərig karıladı = o, adamı qoca saydı, yaşlı saydı», (قَرِيلَامَاق - قَرِيلَار - قَرِيلَامَاق karılar – karılamak).
- قَرَالَادَى K a r a l a d ı : «قَرَالَادَى ol karaladı = it pislədi», (قَرَالَامَاق - قَرَالَار - قَرَالَامَاق karalar – karalamak)²⁷⁵.

²⁷⁵ Bu sözün müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur.

قَرِيلادى Karıladı: «قارغ تۇپى قارغ قریلادی = boran uğultu ilə qar gətirdi», (قریلاماق - قریلار - karılar–karılamak).

جُغیلادی Çoğıladı: «ار جُغیلادی = adam bağırib-çağırdı», (جُغیلاماق - جُغیلار - çoğılar – çoğılmak). Bu söz bəzən «جُغیلادی» çağılıdı» şəklində də deyilir.

چاğیلادی Çağılıadı: «سوف جُغیلادی = su çağılıadı = su çağladı». «ژغیلادی» jağıladı», «شغیلاماق - شغیلار - şağıllar – şağıllamak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَتْن سینی جُغیلادی

تَنقَت بَگین یَغیلادی

قَتنی اَقب ژغیلادی

بُیْن سَوُقْین قِزِل سَعْدی

«Katun sini çoğıladı,

Tanqut bəgin yağıladı,

Kanı akıp jağıladı,

Boyun suwın kızıl sağdı».

Katun sini bağırdı-çağırdı,

Tanqut bəyi ilə düşmən oldu,

Qanı axıb çağladı,

Boynunun suyu qızıl sağdı.

(Katun sini (bura bir yer adıdır, tanqutlarla Çin arasında yerləşən kiçik bir şəhərdir) xalqı ilə tanqut xalqı çarpışdılar. Katun sini xalqı bağırdı-çağırdı, hayqırdı, tanqutlarla və onların bəyi ilə düşmən oldu, qanları su kimi çağlayaraq axdı, boyunlarından qırmızı su, yəni qan sağıldı, şoranlandı).

سَعْوُلالدی Sağuladı: «ار بَعْدای سَعْوُلالدی = adam buğdanı ölçdü». Başqası da belədir, (سَعْوُلالار - سَعْوُلاماق - sağular – sağulamak).

جفیلادی Çıfılaldı: «كُوب جفیلادی küp çıfıladı = küp çıqıl-çıqıl səs verdi».

Şira səs salaraq qaynasa, yenə belə deyilir, (جفیلار - جفیلماق) çifilar – çifilamak).

توقولادی Tokuladı: «ار قذیش توقولادی ar kadhiş tokuladı = adam qayısa toqqa saldı, qayışı, kəməri toqqaladı», (توقولار - توقولماق) tokular – tokulamak).

تیکیلادی Tikiladı: «تیکیلادی نانک tıkiladı nənq = nəsne tıq-tıq elədi, tıqqıldadı». Dirəyin palaz üstünə, yaxud yumşaq şeyin sərt bir zəminə tappıltı ilə düşərkən çıxardığı səsə də belə deyilir, (تیکیلار - تیکیلماق) tıkilar - tıkilamak).

تیکülادی Tikülədi²⁷⁶: «ال منکا ات تیکولادی ol manqa ət tikülədi = o mənə bir tikə ət verdi», (o mənə əti tikə-təkə, loxma-loxma verdi). Başqası da belədir.

تیکülادی Tikülədi: «ال بککا نانک تیکولادی ol bəggə nənq tikülədi = o, bəyə rüşvət olaraq bir şey verdi». Bu söz əvvəlki sözdən alınmışdır. (تیکولار - تیکولماق) tikülər – tiküləmək).

تیکیلادی Tikilədi: «تیکیلادی نانک tıkilədi nənq = nəsne xışıltı saldı», (تیکیلار - تیکیلماق) tıkilər – tıkiləmək).

تالولادی Taluladı: «ال تالولادی نانکنی taluladı nənqni = o, nəyi isə seçdi», (تالولار - تالولماق) talular – talulamak).

تümیلادی Tümilədi: «تümیلادی اشیاک tümیلادی eşyək tümilədi = eşşək səkərək qoşdu». Bu söz çox zaman «تümیلندی tümiləndi» şəklində deyilir, (تümیلار - tümیلماق) tümilər – tümiləmək).

تامولادی Tamuladı: «ال سولفغ تامولادی ol suvuğ tamuladı = o, suyun bəndini, səddini möhkəmləndirdi», (تامولار - تامولماق) tamular – tamulamak).

²⁷⁶ Uyğurlar bu sözü «tikilədi» kimi (TTD, III tom, bet 444), çinlilər isə «tekülədi» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.315).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُبِيلَادِي Y u b ı l a d ı : «أل انى يبيلادى = o onu aldatdı, ona hiylə etdi, al etdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَنَّقُوتْ خَانِي يَبِيلَادِي

أَلْمُ بَرَلَا تُبُولَادِي

قَدَشْ لَارِي تَبَالَادِي

أَلْمُ كُورُبُ يَزِي أَغْدِي

«Tanqut²⁷⁷ xanı yubıladı,

Ölüm birlə tüpülədi,

Kadhaşları tabaladı,

Ölüm körüp yuzi ağdı».

Tanqut xanı hiylə qurdu,

Ölüm ilə zərbə vurdu,

Qohumları tənə vurdu,

Ölüm görüb rəngi qaçdı.

(Tanqut xanı Katun sini xanına hiylə qurub onu aldatdı və başına ölümçül zərbə vurub öldürdü. Düşmənlər sevindi, ölən xanın qohum-qardaşı bundan çox utanc duydu, ölümü görüb rəngi qaçdı).

Bu söz oğuz və qıpçaq dillərindədir, (يُبِيلَار-يُبِيلَامَاق) yubılar–yubilamak).

Digər türklər bu sözü az işlədir və hiyləyə «يَب يَب yap-yup» deyirlər, fe'lini düzəltmirlər.

²⁷⁷ Son iki bənddəki şeirdə «Tanqut» sözü «Tənqüt» imlası ilə verilmişdir. Bu, türk ləhcələrinin birindədir, şübhəsiz ki, «Tanqut» deməkdir. Bəsim Atalay şeirdə və izahda «Tənqüt» (DLT, III, s. 327), Salih Mütəllibov şeirdə «Tənqüt», izahda «Tanqut» şəklini (TSD, III tom, bet 340-341) seçmişdir. Uyğur nəşri bu sözləri özbək nəşrində olduğu kimi vermişdir (TTD, III tom, bet 445-446). Bu savaq və şeir çox əski dönəmə aiddir, şeir də həmin savaqın poetik xatirəsidir.

يَسِيلَادِي Ya s ı l a d ı : «أل يَسِيلَادِي نانكنى» ol yasıladı nənqni = o, bir şeyi yastıladı, yaydı», (o, bir şeyi süfrə üstünə yayılan xəmir kimi yaydı).

يَسِيلَادِي Ya s ı l a d ı : «أل سَوُزُك يَسِيلَادِي» ol sözüg yasıladı = o, sözü açıqca söylədi, kinayə yolu ilə söyləmədi», (يَسِيلَامَق - يَسِيلَار - yasılar – yasılamaq).

يَغِيلَادِي Ya ğ ı l a d ı : «أل أَنِي يَغِيلَادِي» ər anı yağıladı = adam ona düşmən oldu», «أَر يَغِي يَغِيلَادِي» ər yağı yağıladı = adam yağı yağıladı, adam düşmənlə savaşıdı, çarpışdı», (يَغِيلَامَق - يَغِيلَار - yağılar – yağılamaq).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

أَيَالَادِي A y a l a d ı : «كِيَز أَيَالَادِي» kızı ayaladı = qız çəpik çaldı, əllərinin ayasını, ovcunun içini bir-birinə vurdu», (أَيَالَامَق - أَيَالَار - ayalar–ayalamak). Bu, fəsih bir sözdür.

أَيَالَادِي U y a l a d ı : «كُش أَيَالَادِي» kuş uyaladı=quş yuva qurdu», (أَيَالَار - أَيَالَامَق uyalalar - uyalamaq).

كُيَالَادِي K ü y ə l ə d i : «أَر كِيَز كُيَالَادِي» ər kidhiz küyələdi = adam keçənin güvəsini silkdi, keçəni güvədən təmizlədi». Başqası da belədir, (كُيَالَار - كُيَالَامَق küyələr – küyələmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin qaydaları bundan əvvəlki bölmədəki ilə eynidir. Bu bölmə bir neçə vəzifə daşıyır.

Birincisi: əsli dörd hərflili olan üç hərflili isimlərə –لَادِي [ladı/lədi şəkilçisi] qoşulması ilə fe'l düzəldilir, fail isə adı çəkilən hal və hərə-

kətdə bir iş görür. Məsələn: «ار تون قرالادی» ər ton karaladı = adam paltarı qaraladı», «ییر قریلادی» yer karıladı=yeri qarışladı, ölçdü».

İkincisi: bir ismə لادی [-ladı/lədi şəkilçisi] qoşulmaqla yaranan fe'ldə adı çəkilən şeyə nisbət və izafət bildirir. Məsələn: «أل ارک ال اقیلادی ol ərig akıladı = o, adamı səxavətə sövq etdi», «أل انی قریلادی ol anı karıladı = o onu qocalığa nəsbət etdi».

Üçüncüsü: fe'l başqa heç bir mənə daşımır, öz müstəqim mənasında çıxış edir. Məsələn: «أل انی قجیلادی ol anı kışıladı = o onu qıdıkladı», (o onun güləcək yerini qaşdı), «اشیاک ئمیلادی eş-yək tümilədi = eşşək səkərək qoşdu».

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ع ƏYN HƏRFİNİN HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ
HƏRƏKƏLİ OLDUĞU فعلعادی FƏ'ƏL'ADİ BABI

تُبْتَلَدِي T ü b ü t l ə d i: «آل انى تُبْتَلَدِي» ol anı túbütlədi = o onu tibetli saydı, tibetliyə nisbət qıldı», (túbütlər bir tayfadır). (تُبْتَلَر - تِبْتَلَمَاك) túbütlər – túbütləmək).

كِرْتَلَدِي K i r i t l ə d i: «آل قُبُع كِرْتَلَدِي» ol kapuğ kiritlədi = o, qapını bağladı», (كِرْتَلَر - كِرْتَلَمَاك) kiritlər – kiritləmək).

چَنَاجَلَدِي Ç a n a ç l a d i: «آل انى چَنَاجَلَدِي» ol anı çanaçladı = o onu arıq gördü», (o onu arıqlığa, zəifliyə nisbət etdi), (چَنَاجَلَر - چَنَاجَلَمَاق) çanaçlar – çanaçlamak).

كُلَاجَلَدِي K u l a ç l a d i: «آل اُرُقْتِي كُلَاجَلَدِي» ol uruknı kulaçladı = o, urğanı qulacladı». Başqa şey qulaclansa, yenə belə deyilir, (كُلَاجَلَر - كُلَاجَلَمَاق) kulaçlar – kulaçlamak).

كِلَاجَلَدِي K ı l ı ç l a d i: «آل انى كِلَاجَلَدِي» ol anı kılıçladı = o onu qılıncladı, qılıncla vurdu», (كِلَاجَلَر - كِلَاجَلَمَاق) kılıçlar – kılıçlamak).

قَمِجَلَدِي K a m ı ç l a d i: «آل مُونُك قَمِجَلَدِي» ol münüg kamiçladı = o, şorbani çömçələdi, çömçəni şorba ilə doldurdu», (قَمِجَلَر - قَمِجَلَمَاق) kamiçlar – kamiçlamak).

بَغِرَلَدِي B a ğ ı r l a d i: «آل انى بَغِرَلَدِي» ol anı bağırladı = o onun bağırina vurdu».

بَغْرَلَادِي B a ğ ı r l a d ı : «**أَل يَاسِينَ بَغْرَلَادِي** ol yasın bağırladı = o, yayın dəstəyini islah etdi, yayı sahmana saldı, düzəltdi», (**بَغْرَلَار-** **بَغْرَلَامَاق** bağırlar – bağırlamak).

جَغْرَلَادِي Ç a ğ ı r l a d ı : «**أَل أَزْمَنِي جَغْرَلَادِي** ol üzümni çağırladı = o, üzümü şirə elədi», (**جَغْرَلَار-** **جَغْرَلَامَاق** çağırlar – çağırlamak). Biri içki içəndə də bu söz işlənir.

Ç İ Ğ İ R L A D I : «**بِيرِك جِغْرَلَادِي** yerig çığırladı = yerdə cığır saldı». Qar yolu örtə və biri ayağı ilə cığır açsa, yenə belə deyilir, (**جِغْرَلَار-** **جِغْرَلَامَاق** çığırlar – çığırlamak).

سِغْرَلَادِي S ı ğ ı r l a d ı : «**أَل أَنِي سِغْرَلَادِي** ol anı sığırladı = o onu inəyə, sığıra nisbət qıldı, sığır saydı», (**سِغْرَلَار-** **سِغْرَلَامَاق** sığırlar – sığırlamak).

بُغْرَلَادِي B ö ğ ü r l ə d i : «**أَل أَنِي بُغْرَلَادِي** ol anı böğürlədi = o onun böyrəyinə, böyrünə vurdu».

بُغْرَلَادِي B ö ğ ü r l ə d i : «**أَل يَغِينِي بُغْرَلَادِي** ol yağını böğürlədi = o, düşməni sol cinahdan, böyürdən, yandan vurdu», (**بُغْرَلَار-** **بُغْرَلَامَاق** böğürlər – böğürləmək).

تَرَسْلَادِي T a r a s l a d ı : «**أَل ب جَرِك تَرَسْلَادِي** alp çərig tarasladı = alp igid qoşunu dağıtdı», «**قَازِغ تَرَسْلَادِي** çağrı kaziğ tarasladı = çağrı quşu qaz sürüsünü dağıtdı». Hər hansı adam qüvvə ilə bir şeyi dağıtsa, yenə belə deyilir, (**تَرَسْلَار-** **تَرَسْلَامَاق** taraslar – taraslamak).

تَرُسْلَادِي T a r u s l a d ı : «**أَل أَفْن تَرُسْلَادِي** ol əwin tarusladı = o, evinin damını düzəltdi», (**تَرُسْلَار-** **تَرُسْلَامَاق** taruslar – taruslamak).

قُرُتْسَادِي K u r u t s a d ı : «**أَر قُرُتْسَادِي** ər kurutsadı = adamın könlü qurut istədi», (**قُرُتْسَار-** **قُرُتْسَامَاق** kurutsar – kurutsamak).

بَغْرَسَادِي B a ğ ı r s a d ı : «**أَر بَغْرَسَادِي** ər bağırsadı = adamın könlü qara bağır istədi», (**بَغْرَسَار-** **بَغْرَسَامَاق** bağırsar – bağırsamak).

کڈرسادی K e d h ü r s ə d i: «أل منكا تون كڈرسادی ol manqa ton kedhürsədi = o mənə paltar geydirmək istədi», (کڈرسار- کڈرساماک kedhürsər – kedhürsəmək).

تتغسادى T a t ı ğ s a d ı: «ار تتغسادى ar tatıǵsadı = adamın könlü şirni istədi», (تتغسار- تتغساماق tatıǵsar – tatıǵsamak).

سئغسادى S a t ı ğ s a d ı: «ار اتين سئغسادى ar atın satıǵsadı = adam atını satmaq istədi», (az qala satdı, satan kimi oldu). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أقن برقن سئغسادى
 یلغ بیرب یرغسادى
 تیرک ارسا تۇرغسادى
 آنکر ساقینچ کئی ئغدى

«Əwin-barkın satıǵsadı,
 Yoluğ berip yarıǵsadı,
 Tirig ərsə turuǵsadı,
 Anqar sakınç küni toǵdı».
 Ev-eşiyini satmaq istədi,
 Fidyə verib özünü qurtarmaq istədi,
 Sağ olduqca yaşamaq istədi,
 Ona qayğı dolu gün doğdu.

(Özünü qurtarmaq üçün fidyə versin deyə düşmən onun evini-mülkünü satmaq istədi, o, sağ qalmaq, yaşamaq arzusu ilə buna razı oldu, ancaq qayğılı-kədərli günləri başladı», (سئغسار- سئغساماق satıǵsar - satıǵsamak).

برغسادى B a r ı ğ s a d ı: «أل افكا برغسادى ol əwgə barıǵsadı = o, evə getmək istədi». Başqası da belədir, (برغسار- برغساماق barıǵsar – barıǵsamak).

تُرُغْسَادِي Turuğsadı: «أَلْ مَنْدَا تُرُغْسَادِي ol munda turuğsadı = o burada durmaq istədi», (تُرُغْسَامَاق - تُرُغْسَار - تُرُغْسَادِي turuğsar – turuğsamak).

فُرُغْسِيدِي Kuruğsadı: «فُرُغْسِيدِي kuruğsadı²⁷⁸ = qurumağa üz tutdu», (فُرُغْسِيمَاق - فُرُغْسِير - فُرُغْسَادِي kuruğsar–kuruğsamak). Buna görə mədəyə «فُرُغْسَاق kuruğsak=qursaq» deyilir, çünki qursaq saatdan-saata quruyur, yemək istəyi coşur.

بَلِغْسَادِي Balıksadı: «أَرْ بَلِغْسَادِي ar balıksadı = adamın könlünə balıq düşdü», (بَلِغْسَامَاق - بَلِغْسَار - بَلِغْسَادِي balıksar – balıksamak).

بِلِغْسَادِي Biligsadı: «أَغْلَانْ بِلِغْسَادِي oğlan biligsadı = uşaq ağıllı olmaq istədi, ağıllanmaq istədi», (بِلِغْسَامَاق - بِلِغْسَار - بِلِغْسَادِي biligsar – biligsəmək).

بَرِغْسَادِي Berigsadı: «أَلْ مَنكَا تَوَارْ بَرِغْسَادِي ol manqa tavar berigsadı = o mənə mal vermək istədi, az qala mal verdi». Başqası da belədir, (بَرِغْسَامَاق - بَرِغْسَار - بَرِغْسَادِي berigsar – berigsəmək).

كُرُغْسَادِي Körügsadı: «أَلْ مَنِي كُرُغْسَادِي ol mənə körügsadı = o mənə görmək istədi, mənə qovuşmaq istədi», (كُرُغْسَامَاق - كُرُغْسَار - كُرُغْسَادِي körügsar – körügsəmək).

كِرِغْسَادِي Kirigsadı: «أَلْ أَفْكََا كِرِغْسَادِي ol əwğə kirigsadı = o, evə girmək istədi». Başqası da belədir, (كِرِغْسَامَاق - كِرِغْسَار - كِرِغْسَادِي kirigsar – kirigsəmək).

كَلِغْسَادِي Kəligsadı: «أَلْ مَنكَا كَلِغْسَادِي ol manqa kəligsadı = o mənə yanına gəlmək istədi», (كَلِغْسَامَاق - كَلِغْسَار - كَلِغْسَادِي kəligsar – kəligsəmək).

²⁷⁸ Burada türkcə bir söz çatışdır. Ərəbcəsinə baxdıqda onun «nənq» olduğu anlaşılır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tubğa Yurtsevər bu sözü «kuruğsıdı» (DLT-2005, s.453) kimi oxumuşlar. Onlar misalda türkcə hər hansı bir sözün çatışmaması barədə mötərizə içində heç bir qeyd verməmişlər. Uyğurların bu çatışmazlıq barədə qeydləri var: «ərəbcəsinə baxdıqda, bu yerdə «nənq kuruğsıdı» cümləsindən «nənq» sözünün düşmüş olduğunu görürük» (TTD, III tom, bet 456). Çinlilər də (DLT-Çin, III cild, s.324) bu barədə qeyd vermişlər.

B a ğ ı ş l a d ı : « **بَغِشَلادى** ol manqa at bağışladı = o mənə at bağışladı». Başqası da belədir, (**بَغِشَلار - بَغِشَلماق**) bağışlar – bağışlamak).

T a w u ş l a d ı : « **تَفْشَلادى** tawuşladı nənq=nəsnə qımıldandı», (bir şeydə sezgi və hərəkət başladı), (**تَفْشَلار - تَفْشَلماق**) tawuşlar – tawuşlamak).

S u r u ş l a d ı : « **سُرُشَلادى** ol tarıx suruşladı = o, buğda başağını sütül elədi», (**سُرُشَلار - سُرُشَلماق**) suruşlar – suruşlamak).

K a d h ı ş l a d ı : « **كَدْحَشَلادى** ol könüg kadhışladı = o, göndən qayış düzəltdi», (**كَدْحَشَلار - كَدْحَشَلماق**) kadhışlar – kadhışlamak).

K a r ı ş l a d ı : « **كِرْجِن قَرِشَلادى** ol barçın karışladı = o, ipək parça qarışladı». Başqası da belədir, (**كِرْشَلار - قَرِشَلماق**) karışlar – karışlamak).

P ı ş ı ğ l a d ı : « **پِشِغَلادى** ol ət pışığladı = o, ət bişirdi». Başqası da belədir, (**پِشِغَلار - پِشِغَلماق**) pışığlar – pışıqlamak).

S a t ı ğ l a d ı : « **سَاتِغَلادى** ol anınq birlə satığladı = onunla birlikdə sövdələşdi», (**سَاتِغَلار - سَاتِغَلماق**) satığlar – satıqlamak). Doğru olanı « **سَاتِغَلَشَدى** satıqlaşdı»dır. İkisi də işləmir.

S a r ı ğ l a d ı : « **سَرِغَلادى** ol tonın sarığladı = o, paltarını sarı elədi, sarı boyadı». Başqası da belədir, (**سَرِغَلار - سَرِغَلماق**) sarığlar – sarıqlamak).

K ı d h ı ğ l a d ı : « **كِدْحَلادى** ol börk kıdhığladı = o, börkünün kənarını tikdi». Başqası da belədir, (**كِدْحَلار - كِدْحَلماق**) kıdhığlar – kıdhıqlamak).

فُرْغَلادى K u r u ğ l a d ı : «فُرْغَلادى نانکنى» *kuruğladı nənqni = nəsnəni* quru istifadə elədi», (فُرْغَلار- فُرْغَلماق) *kuruğlar–kuruğlamak*).

قَسِغَلادى K a s ı ğ l a d ı : «أَل قَلِن قَسِغَلادى» *ol kulin kasığladı = o, qulunun* ovurduna, ağzına vurdu», (قَسِغَلماق- قَسِغَلار) *kasığlar–kasığlamak*)²⁷⁹.

بُتْقالدى B u t a k l a d ı : «أَل يِغاجِ بُتْقالدى» *ol yığaçığ butakladı = o, ağacı* budadı», (o, ağacın budaqlarını kəsdi), (بُتْقالار- بُتْقالماق) *butaklar–butaklamak*)²⁸⁰. Əsli «butıdı»dır.

تُتْقالدى T u t u k l a d ı : «أَل اِغْلِن تُتْقالدى» *ol oğlın tutukladı = o, oğlunu* axtaladı, yaxud onun axta, xədim adamla əlaqədə olduğunu düşündü», (تُتْقالار- تُتْقالماق) *tutuklar – tutuklamak*).

بَشْقالدى B a ş a k l a d ı : «أَل سُنْكوُ بَشْقالدى» *ol sünqü başakladı = o, nizəyə* başaq taxdı», (mizrağa dəmir ucluq taxdı), (بَشْقالار- بَشْقالماق) *başaklar – başaklamak*).

تُرْقالدى T u r u k l a d ı : «أَل اِتِغِ تُرْقالدى» *ol atığ turukladı = o, atı* arıq saydı». Başqası da belədir, (تُرْقالار- تُرْقالماق) *turuklar – turuklamak*).

چِبقَلادى Ç ı b ı k l a d ı : «أَل اِتِنِ چِبقَلادى» *ol atın çıbıkladı = o, atnı* çubuqladı, çubuqla vurdu», (چِبقَلار- چِبقَلماق) *çıbıklar–çıbıqlamak*).

چَرْقالدى Ç a r u k l a d ı : «أَل اِذاقِنِ چَرْقالدى» *ol adhakın çarukladı = o, ayağ*ına türk çarığı geydi», (چَرْقالار- چَرْقالماق) *çaruklar – çaruklamak*).

چَرْقالدى Ç a r u k l a d ı : «چَرْقُ چارुक» adlı boya nisbət edilsə, yenə belə deyilir²⁸¹.

²⁷⁹ Yazma və basma nüsxədə ka hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var. Bu, sözün hər iki variantda oxuna biləcəyinə işarədir.

²⁸⁰ Həm yazma, həm də basma nüsxədə bu maddənin sözlərindəki t hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var. Bu, həmin sözlərin hər iki variantda oxuna biləcəyinə işarədir.

قَبَقْلَادِي K a p a k l a d ı : «ار قیزیغ قَبَقْلَادِي» ar kızığ kapakladı = adam qızın bakirəliyini aldı», (قَبَقْلَامَاق - قَبَقْلَار - قَبَقْلَامَاق kapaklar–kapaklamak).

فُجَقْلَادِي K u ç a k l a d ı : «أل برجن فُجَقْلَادِي» ol barçın kuçakladı = o, ipək parçanı qucaqladı», (فُجَقْلَامَاق - فُجَقْلَار - فُجَقْلَامَاق kuçaklar–kuçaklamak)²⁸².

قَرَقْلَادِي K a r a k l a d ı : «أل توارغ قَرَقْلَادِي» ol tavarıg karakladı = o, yol kə-sib mal aldı», (قَرَقْلَامَاق - قَرَقْلَار - قَرَقْلَامَاق karaklar – karaklamak). Yağ-maca.

قَشَقْلَادِي K a ş u k l a d ı : «أل بالغ قَشَقْلَادِي» ol balıg kaşukladı = o, balı qa-şıqladı», (قَشَقْلَامَاق - قَشَقْلَار - قَشَقْلَامَاق kaşuklar – kaşuklamak)²⁸³.

قُلَقْلَادِي K u l a k l a d ı : «أل أغلن قُلَقْلَادِي» ol oğlın kulakladı = o, oğlunun qulağına vurdu», (قُلَقْلَامَاق - قُلَقْلَار - قُلَقْلَامَاق kulaklar–kulaklamak).

قُمُقْلَادِي K u m u k l a d ı : «ات قُمُقْلَادِي» at kumukladı=at təslədi, təzəklədi».

قُمُقْلَادِي K u m u k l a d ı : biri Kumuk adlı bəyin himayəsinə girsə, yenə belə deyilir. (قُمُقْلَامَاق - قُمُقْلَار - قُمُقْلَامَاق kumuklar–kumuklamak).

قُنُقْلَادِي K o n u k l a d ı : «بک منى قُنُقْلَادِي» bəg məni konukladı = bəy məni qonaq etdi». Başqası da beldir, (قُنُقْلَامَاق - قُنُقْلَار - قُنُقْلَامَاق konuklar – konuklamak). Oğuzlardan başqa boyların dilində bu söz bir adamın ev sahibinin razılığı olmadan onun evində ge-cələməsi mənasındadır. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَغى بَكْدِن اَدَقْلَادِي

كُرْب سَوْنِي اَدَقْلَادِي

اَلْم اَنِي قُنُقْلَادِي

اَغْزَا جِرا اَغْوُ سَعْدِي

²⁸¹ «Çaruk»la başlayan sözlərdəki r hərfinin üstündə fəthə, altında kəsərə var. Bu, həmin sözlərin həm «çaruk», həm də «çarık» oxuna biləcəyinə işarədir.

²⁸² Bəsim Atalayın qeydinə görə, bunun ərəbcəsində dolaşılıq var (DLT, III, s. 338).

²⁸³ Burada isə sözlərdə ş hərfinin üstündə fəthə, altında kəsərə var. Bu, həmin sözlərin həm «kaşuk», həm də «kaşık» oxuna biləcəyini göstərir.

«Yağı bəgdin udhukladı,
 Körüp süni adhıkladı,
 Ölüm anı konukladı,
 Ağız içrə ağı sağdı».
 Yağı bəydən yana uyudu,
 Qoşunu görüb çaşdı,
 Ölüm onu qonaq etdi,
 Ağızının içinə ağı sağdı.

(Düşmən bəydən sarı uyudu, onu ciddiyyə almadı, qəfildən qoşunu görəndə çaşdı, heyrətə düşdü, ölüm onu qonaq etdi, ağızına zəhər töküüb öldürdü).

بِجَكَلَدِي B i ç ə k l ə d i: «أل انی بَیْکَلَدِي ol anı biçəklədi = o onu bıçaqladı», (بِجَكَلَمَاک - بِجَكَلَر - biçəklər – biçəkləmək).

بَدُکَلَدِي B e d ü k l ə d i: «أل منی بَدُکَلَدِي ol mənı bedüklədi = o mənı böyük saydı», (بَدُکَلَمَاک - بَدُکَلَر - bedüklər – bedükləmək).

بَلْکَلَدِي B e l ə k l ə d i: «أل منقا بَلْکَلَدِي ol manqa beləklədi = o mənə ərməğan verdi», (بَلْکَلَمَاک - بَلْکَلَر - beləklər – beləkləmək).

تَزْکَلَدِي T ə z ə k l ə d i: «ات تَزْکَلَدِي at təzəklədi = at təslədi», (تَزْکَلَر - تَزْکَلَمَاک - təzəklər - təzəkləmək).

تَیْجِکَلَدِي T ə j i k l ə d i: «أل انی تَیْجِکَلَدِي ol anı təjıklədi = o onu tacik, fars saydı, tacikə nisbət qıldı», (تَیْجِکَلَمَاک - تَیْجِکَلَر - təjıklər – təjıkləmək).

تَیْشِکَلَدِي T e ş i k l ə d i: «أل انی تَیْشِکَلَدِي ol anı teşıklədi = o onu acgöz, qarınqulu saydı», (تَیْشِکَلَمَاک - تَیْشِکَلَر - teşıklər – teşıkləmək).

چَرْکَلَدِي Ç ö r ə k l ə d i: «أل اونغ چَرْکَلَدِي ol unuğ çörəklədi = o, undan çörək bişirdi», (چَرْکَلَمَاک - چَرْکَلَر - çörəklər – çörəkləmək).

کَرْکَلَدِي K ə r ə k l ə d i: «أل انی کَرْکَلَدِي ol anı kərəklədi = o onu axtardı, araşdırdı», (کَرْکَلَمَاک - کَرْکَلَر - kərəklər – kərəkləmək).

كُرُكْلَادِي K ö r ü k l ə d i: «أَلِ أَوْتُغْ كُرُكْلَادِي ol otuğ körüklədi = o, odu körüklədi», (كُرُكْلَامَاك - كُرُكْلَار - körüklər – körükləmək).

كُجُكْلَادِي K ö ç ü k l ə d i: «أَلِ أَعْلَنُ كُجُكْلَادِي ol oğlın köçüklədi = o, oğlunun yanına vurdu», (كُجُكْلَامَاك - كُجُكْلَار - köçüklər – köçükləmək).

كِيچِكْلَادِي K i ç i k l ə d i: «أَلِ أُنِي كِيچِكْلَادِي ol anı kiçiklədi = o onu kiçik saydı», (كِيچِكْلَامَاك - كِيچِكْلَار - kiçiklər – kiçikləmək).

تُرْمَلَادِي T u r u m l a d i: «أَلِ سَوْفُغْ تُرْمَلَادِي ol suwuğ turumladı = o, suyu boyu ilə ölçdü», (suyun dərinliyini boyu ilə ölçdü», (تُرْمَلَامَاق - تُرْمَلَار - turumlar – turumlamak).

تَارِمْلَادِي T a r ı m l a d i: «أَلِ أَكْرُنِي تَارِمْلَادِي ol öküzni tarımladı = o, bir adacıqdan digərinə hoppanmaqla çayı keçdi», (تَارِمْلَامَاق - تَارِمْلَار - tarımlar – tarımlamak).

بُتْلَادِي B ü t ü n l ə d i: «أَلِ سَوْرُكْ بُتْلَادِي ol sözüg bütünlədi = o, sözün gerçək olub-olmadığını araşdırdı». Başqası da belədir, (بُتْلَامَاك - بُتْلَار - bütünlər – bütünləmək).

بُرْنَلَادِي B u r u n l a d i: «أَلِ أُنِي بُرْنَلَادِي ol anı burunladı = o onu burunladı, onun burnuna vurdu», (بُرْنَلَامَاق - بُرْنَلَار - burunlar – burunlamak).

تَبْلَادِي T a b a n l a d i: «تَوِي تَبْلَادِي təvəy tabanladı=dəvə ona dabanı, ayağı ilə vurdu», (تَبْلَامَاق - تَبْلَار - tabanlar – tabanlamak).

سَبْنَلَادِي S a p a n l a d i: «أَلِ يِيرِكْ سَبْنَلَادِي ol yerig sapanladı = o, yeri xışla, kotanla sürdü», (سَبْنَلَامَاق - سَبْنَلَار - sapanlar – sapanlamak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَغْرَلَادِي Y a ğ ı r l a d i: «أَلِ أَتِنِ يَغْرَلَادِي ol atın yağırladı = o, atın yağırını sağaltdı». Atı yağır eləsə «أَلِ أَتِغْ يَغْرَتِي ol atıg yağırttı» deyir.

lir. Bu, ərəb dilində də belədir, yoxsul oldu mənasında **تَرَبَّ**, zəngin oldu mənasında **اتَرَبَّ** deyilir. **قَسَطَ** sözü zülm etdi, **أَقْسَطَ** söz isə ədalətli oldu deməkdir, (**يَغْرِلَارَ - يَغْرِلَامَقَ**) yağırılar – yağırılmaq).

يَقْرِلَادِي Y a w u z l a d ı: «**أَلْ يَقْرِلَادِي نَانَكْنِي** ol yawuzladı nənqni=o, nəsnəni pis hesab etdi», (**يَقْرِلَامَقَ - يَقْرِلَارَ**) yawuzlar-yawuzlamak).

يَزُقْلَادِي Y a z u k l a d ı: «**بِكْ أُنِي يَزُقْلَادِي** bəg anı yazukladı = bəy onu bir günahı üzündən yaxaladı», (**يَزُقْلَامَقَ - يَزُقْلَارَ**) yazuklar – yazuklamak).

يَتِكْلَادِي Y i t i k l ə d i: «**أَلْ أِتْ يَتِكْلَادِي** ol at yitiklədi = o, itən atını soraxladı, at barədə yetikləşdi». Başqası da belədir, (**يَتِكْلَارَ - يَتِكْلَامَاك**) yitiklər – yitikləmək).

يَرْمَلَادِي Y a r ı m l a d ı: «**أَلْ يَوْلُغْ يَرْمَلَادِي** ol yoluğ yarımladı = o, yolu yarı etdi». Başqası da belədir, (**يَرْمَلَامَقَ - يَرْمَلَارَ**) yarımalar – yarımalamak).

يَلْمِلَادِي Y e l i m l ə d i: «**أَلْ أَوُكْ يَلْمِلَادِي** ol ok yelimplədi = o, oxa lələk yapışdırdı».

يَلْمِلَادِي Y e l i m l ə d i: «**أَلْ يَوْلُغْ يَلْمِلَادِي** ol yoluğ yelimplədi=o, yolu yoxladı», (yolda düşmənin avanqardı və pusqu olub-olmamasını öyrənmək üçün qoşundan öncə ayrılıb getdi), (**يَلْمِلَارَ - يَلْمِلَامَاك**) yelimplər – yelimpləmək).

يَغْرِنَلَادِي Y a ğ r ı n l a d ı: «**أَلْ أُنِي يَغْرِنَلَادِي** ol anı yağrınladı=o onun kürəyinə, yanına vurdu», (**يَغْرِنَلَامَقَ - يَغْرِنَلَارَ**) yağrınlar–yağrınlamak)²⁸⁴.

²⁸⁴ Yazma və basma nüsxələrdə bu sözlərin imlası ilə bağlı fərqlər var. Yazma nüsxədə «yarınlar–yarınlamak» şəklində yazılan bu sözlər sonra düzəldilərək «yağrınlar–yağrınlamak» şəklinə salınmışdır. Bu baba uyğun gəlməsi üçün onlar «yarınladı–yarınlar–yarınlamak» şəklində olmalıdır.

Qayda:

Bu bölmənin əmri-hazır şəkli beş hərf üzərində qurulur. Məsələn: « مَنِ اغْرَلا mənı ağırla = mənı əzizlə, mənə hörmət et», « مَنكَا ات at bağışla manqa at bağışla» cümlələrindəki « اغْرَلا ağırla», « بَغِشْلا bağışla» sözləri kimi.

İqrarda, inkarda, xitabda, faillər və faillərin sifətlərində, ismi-məfulda, zaman, məkan və alət isimlərində qayda keçən bölmədə olduğu kimidir. Hamısında qayda birdir, dəyişməz.

Bu bölmədən məchul bir fe'l yaratmaq üçün əmr şəkli üzərinə bir ل əlavə edilir. Bu surətlə sözdə iki ل olur. « ار اغْرَلْدِي ar ağır-laldı=adam əzizləndi», « ات بَغِشَلْدِي at bağışlaldı=at bağışlandı» kimi. Bunların « ار اغْرَلْدِي ar ağırlandı», « ات بَغِشَلْدِي at bağışlandı» kimi söylənməsi də mümkündür. Ancaq birinci variantı daha işləkdir.

İki adam arasında bir işin ortaq, müştərək görüldüyünü göstərmək üçün ش ş hərfinin əlavə edildiyini söyləmişdik.

Bu bölmə altı cür olur.

Birincisi: söz hərfi-illətsiz üç hərfli isimlərdən yaranmış olur. Məsələn: « قَبِغ كِرْتَلْدِي kapuğ kiritləndi = qapı kilidləndi». Sözü əslində üç hərfli « كِرْت kirit»dir. Ona –ləndi şəkilçisi artırılmaqla fe'l düzəldilmişdir. « اَل اَنِي قَسِيغَلْدِي ol anı kasıkladı = o onun ovurduna vurdu». Üç hərfli « قَسِيغ kasıg» ovurd deməkdir, ona –ladı [-ladı şəkilçisi] əlavə edilməklə fe'l yaradılmışdır. Bu bölmə hər mənada bu şəkildə davam edir.

İkincisi: fe'l adı çəkilən şey və ya adam cümləsindən sayılır, ona nisbət qılınır. Məsələn: « اَل اَنِي اَغْزَلْدِي ol anı oğuzladı=o onu oğuz

saydı, oğuzlara nisbət qıldı», «أل انى جىلادى» ol anı çigillədi = o onu çigillərə nisbət qıldı, çigil saydı». Bir adam hər hansı bir şeyə nisbət qılinsa, yenə belə deyilir. «أل انى سرتلادى» ol anı saranladı» sözü də belədir, «o onu xəsis saydı» deməkdir. Ərəb dilində də belədir, «فَسَقَّتَهُ ظَلَمَتُهُ» deyilir ki, «sən onu zülmə, fisqə nisbət etdin» deməkdir.

Üçüncüsü: adı çəkilən bədən əzasına vurmaq mənasındadır. «أل انى» ol anı qarınladı = o onun qarına vurdu», «أل انى» ol anı böğürlədi = o onun böyrəyinə vurdu». Bu, ərəb dili ilə atbaşı yarışan türk dili üçün böyük fəzilətdir. Çünki ərəb dilində də isimdən fe'l yaradıla bilir. Məsələn: «فَخَذَهُ» yanbızına vurdu, «رَأَسَهُ» başına vurdu, «مَشَّتَهُ» sidikliyinə vurdu, «جَلَّدَهُ» dərisinə vurdu deməkdir. Başqaları da buna bənzəyir. Türklər də eyni şəkildə isimdən fe'l düzəldirlər. «تَوَشَّطَهُ» töşlədi = döşünə vurdu» kimi. Əsli «تَوَشَّ» töş»dür, köks, sinə deməkdir. Bütün türk dillərində bu mənalarda istifadə edilən isimlərdən fe'l yaradılır.

Dördüncüsü: fail adı çəkilən alətlə bir işi məfulun üzərində həyata keçirir. «أل انى قىجلادى» ol anı kılıçladı = o onu qılıncladı, qılıncla vurdu», «أل انى جىقلادى» ol atıq çıbıqladı = o, atı çubuqladı, çubuqla vurdu» kimi.

Beşincisi: adı çəkilən şeyi öz cinsindən ayırmaqdır. Məsələn: «بامق» pamuk uruğladı = pambıq çiyiddən ayrıldı», «تولولادى» taluladı nənqni = nəsnəni seçdi».

Altıncısı: fe'l yuxarıda saydığım mənələrdən heç birini ifadə etmir, öz müstəqim mənasında çıxış edir. Məsələn: «أل منكا ات بىغشلادى» ol manqa at bağışladı = o mənə at bağışladı», «تتكرى منى» tənqri mənəni ağırlandı = tanrı mənəni əzəzlədi».

Bundan sonra bunu da bilmlisən ki, qaydaya uyğun olsa belə hər isim-dən fe'l yaranmaz. Söz gəlimi, «فسيق» kosık», yəni fındıq sözündən «فسيقلادی» kosıkladı» deyə bir fe'l düzəldə bilməzsən, ancaq «فسيق» kaşuk» sözündən «فسيقلادی» kaşukladı= qaşıqladı» fe'lini düzəldə bilərsən. Yəni bu şəkildə «ات» at konakladı» deyə bilməzsən, («فندق» konak» yabarı bir darı növüdür), ancaq «أل منى فسيقلادی» ol məni konukladı =o məni qonaq etdi» deyə bilərsən. Halbuki onların ikisi də üç hərflidir. Deməli, isimlərin bir qismindən fe'l yaratmaq olar, bir qismindən isə olmaz. Əgər bir adam analogiya yolu ilə belə isimlərdən fe'l düzəldərək danışsa, eybi yoxdur, ona heç kim mane olmaz, səhv elədin deməz. Bu, o adam üçün bir çıxış yoludur.

Bu bölmə ilə [yəni ل lamlı bölmə] ن nunlu bölmə²⁸⁵ arasında fərqlər var. Demişdik ki, nunlu fe'llər fe'lin failə lazım olduğunu və failin o işi təkbaşına gördüyünü bildirir. Bu bölmənin fe'lləri isə fe'lin faildən başqasına, yəni işin işi görəndən başqasına keçməsinə bildirir.

Birincisi: ن nunlu fe'lə misal olaraq «ار ائكلندی» ər ətükləndi = adam ayaqqabı sahibi oldu», «ار يغاچ اركلندی» yığaç ərükəndi = ağac ərik verdi» cümlələrini göstərmək olar. Bu bölmə ərəblərin افعال babına uyğundur. ل lamlı bölməsinə daxil olan, -لادی [-ladı şəkilçisi] qəbul edən fe'llər isə ərəbcənin təf'il

²⁸⁵ Ərəb dilinə və hərfələrinə aşına olmayan oxucuların bu izahatı daha aydın şəkildə başa düşmələri üçün qısa şəkildə deməliyə ki, Mahmud Kaşğari burada «-ladı/lədi» suffiksi qəbul edən sözlər bölməsi ilə «-landı/ləndi» şəkilçisi qəbul edən sözlər bölməsini müqayisə edir, birinciyə tərkibindəki l hərfindən dolayı «lamlı», ikinciyə n hərfindən dolayı «nunlu» deyir. Öz dilimizdə sadə bir misal: «o, qapını kilidlədi», «qapı kilidləndi». Ərəb dilçiliyinə xas olan izahat üzündən dolaşq görünən məsələ əslində bu qədər bəsitdir.

babına uyğun gəlir, həmişə təsirli olur. «آل ات كُرْلاى» ol ot körüklədi = o, od körüklədi», «آل قُبْع كِرْتلاى» ol kapuğ kiritlədi = o, qapını kilidlədi» kimi.

Əgər fail adı çəkilən şeylə bərabədirsə, ن nunlu bölmə bu mənada isimlərin hamısından fe'l yaratmağı qəbul edir. Bunun qaydasını göstərmişik. Bu fe'llər şəxs şəkilçiləri ilə birgə işləndikdə onlardan ل l hərfi düşür. Məsələn: «مَنْ أَذْقَلِم» mən udhıkladım», «سَنْ أَذْقَلِنِك» sən udhıkladınq», «أَذْقَلِدِى» ol udhıkladı», «يُخُولَدِم» yuxuladım», «يُخُولَدِين» yuxuladı» deməkdir. Digər fe'llər bunlarla müqayisə olunaraq düzəldilə bilər.

Dörd hərfli fe'llərdə iki sükunlu ard-arda gələ bilməz. Çünki bu növ sözlərin son hərfi ذ ذَلَاكە hərfi ilə yanaşı gəlir. O mənə burada olmaz. «أَرْمَكُورْدِى- أَرْمَكُورَار- أَرْمَكُورْمَاك» ərməgürdi-ərməgürər-ərməgürmək» kimi, «تَنْبَلَلَشْدِى-تَنْبَلَلَشْمَك» deməkdir. Bununla bərabər bu sözlərdən و vav hərfi düşür və söz «أَرْمَكُورْدِى» şəklini alır və iki sükunlu bir arada olmur²⁸⁶.

Bunu yadında yaxşı saxla!

²⁸⁶ Bəsim Atalay türk sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı ortaya çıxan mənasız qaydalara bu dəfə yumşaq şəkildə reaksiya vermişdir: «Bu qaydalar sözün ərəb hərfləri ilə yazılışına görədir» (DLT, III, s.349).

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ²⁸⁷HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فُعْلَادِي FƏ'LƏ'LƏDİ²⁸⁸ BABI

تَفْعَاجَلَدِي T a w ğ a ç l a d ı : «أل انى تَفْعَاجَلَدِي ol anı tawğaçladı = o onu tawğaç, maçınıli saydı», (تَفْعَاجَلَامَق - تَفْعَاجَلَار tawğaçlar – tawğaçlamak).

سُرُقْجَلَدِي S u r k u ç l a d ı : «أل بچاک سُرُقْجَلَدِي ol bıçək surkuçladı = o, bıçağın sapa girən ucunu lök ağacından alınan surğucla bərkitdi», (سُرُقْجَلَامَق - سُرُقْجَلَار surkuçlalar – surkuçlamak).

قَلْبُزَلَدِي K a l b u z l a d ı : «أل قَلْبُزَلَدِي ناتكنى ol kalbuzladı nənqni = o, nəsənəni loxma, tikə halına saldı; loxma-loxma uddu», (قَلْبُزَلَامَق - قَلْبُزَلَار kalbuzlar – kalbuzlamak).

قِرْتِشَلَدِي K ı r t i ş l a d ı : «أل سَغْرينى قِرْتِشَلَدِي ol sağrını kırtışladı = o, sağırını dərisini qazıdı». Başqası da belədir, (قِرْتِشَلَامَق - قِرْتِشَلَار kırtışlar – kırtışlamak).

بُغْمَقَلَدِي B o ğ m a k l a l d ı : «كَنْكَلْ بُغْمَقَلَدِي könqlək boğmaklaldı²⁸⁹ = köynək düymələndi». Başqası da belədir, (بُغْمَقَلَنَامَق - بُغْمَقَلَنُور - بُغْمَقَلَانُور boğmaklanur – boğmaklanmak)²⁹⁰.

²⁸⁷ «Beş hərflilərlər bölməsi» başlığı ikinci dəfə verilir. Bax: 16 səhifə əvvəl.

²⁸⁸ Yazma nüsxədə «fə'lə'ldi» şəklində yazılan bu söz yanlışdır. Aşağıda göstərilən misallardan anlaşıldığına görə «fə'lə'lədi» şəklində olmalıdır.

²⁸⁹ Bu söz yanlışdır, baba uyğun şəkli «boğmakladı»dır.

²⁹⁰ Bunlar da yanlışdır. Doğru şəkilləri «boğmaklar – boğmaklamak»dır.

تَمَغْلَادِي Tamğakladı: «أل انی تَمَغْلَادِي ol anı tamğakladı = o onun boğazına vurdu», (تَمَغْلَامَاق - تَمَغْلَاكَلار tamğaklar – tamğaklamak).

قَرْلَقْلَادِي Karlukladı: «أل انی قَرْلَقْلَادِي ol anı karlukladı = o onu karluq boyundan saydı», (قَرْلَقْلَامَاق - قَرْلَقْلَاكَلار karluklar–karluklamak). Karluqlar bir türkmən boyudur.

قَفْجَاقْلَادِي Kıfçakladı: «أل انی قَفْجَاقْلَادِي ol anı kıfçakladı = o onu qıpçaq boyundan saydı», (قَفْجَاقْلَامَاق - قَفْجَاقْلَاكَلار kıfçaklar–kıfçaklamak).

قُلْتُقْلَادِي Koltukladı: «أل اُنْتُق قُلْتُقْلَادِي ol otunq koltukladı = o, odun qoltuqladı, qoltuğuna odun vurdu», (قُلْتُقْلَامَاق - قُلْتُقْلَاكَلار koltuklar – koltuklamak).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

كُربَالَادِي Körpələdi: «أت كُربَالَادِي at körpələdi = at körpə ot yedi», (كُربَالَامَاك - كُربَالَاكَلار körpələr – körpələmək).

تُرتَالَادِي Türtələdi: «أل بُرْك تُرتَالَادِي ol bürk türtelədi = o, papağa qızıl pərəklər taxdı, yapışdırdı». Başqası da belədir, (تُرتَالَاكَلار - تُرتَالَامَاك türtelər – türteləmək)²⁹¹.

قِفْتُولَادِي Kiftuladı: «أل قِفْتُولَادِي بُوْرُك ol kıftuladı bözüg=o, bezi qırxdı». Bezi və ya başqa şeyi qayçı ilə qırxmaq və kəsmək bu sözlə ifadə olunur, (قِفْتُولَاكَلار - قِفْتُولَامَاق kıftular – kıftulamak).

كِرْتُولَادِي Kirtülədi: «أل انی كِرْتُولَادِي ol anı kirtülədi = o onun sözünü təsdiq etdi», (كِرْتُولَاكَلار - كِرْتُولَامَاك kirtülər–kirtüləmək).

²⁹¹ Bu maddədəki sözlər yanlışdır, b hərfi ilə başlamalıdır. Uygurlar ərəb əlifbasında tu- ilə «turtaladı», latın əlifbasında bu- ilə «burtaladı» yazmış və müvafiq qeyd vermişlər (TTD, III tom, bet 480). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.341) eyni şəkildə hərəkət etmişlər.

تَجْوَلَادِي T a n ç u l a d i : « اَرَاتْمَاك تَجْوَلَادِي ar ətmək tançuladı = adam çörək çeynədi». Başqası da belədir, (تَجْوَلَاوَر- تَجْوَلَامَاق tançular –tançulamak).

قَمْجِيلَادِي K a m ç ı l a d i : « اَل اَتِن قَمْجِيلَادِي ol atın kamçıladı = o, atını qamçıladı». Başqası da belədir, (قَمْجِيلَاوَر- قَمْجِيلَامَاق kamçılar – kamçılamaq).

بُكْدَالَادِي B ü k d ə l ə d i : « اَل اَنِي بُكْدَالَادِي ol anı bükdələdi = o onu xəncərlədi», (بُكْدَالَاوَر- بُكْدَالَامَاق bükdələr – bükdələmək).

سَغْرِيْلَادِي S a ğ r ı l a d i : « اَل كُونِك سَغْرِيْلَادِي ol könüg sağrılardı = o, qabadərini sərtləşdirdi», (سَغْرِيْلَاوَر- سَغْرِيْلَامَاق sağrılar – sağrılamaq).

تَمْغَالَادِي T a m ğ a l a d i : « اَل بِيْتِك تَمْغَالَادِي ol bitik tamğaladı = o, kitaba, məktuba xaqanın damğasını, möhürünü basdı», (تَمْغَالَاوَر- تَمْغَالَامَاق tamğalar – tamğalamaq).

سُْرْكِيْلَادِي S ü r k i l ə d i : « اِت كِيَكْنِي سُْرْكِيْلَادِي it keyikni sürkilədi = it geyiki qovdu», (it geyik dalına düşərək onun izini sürdü, tutmaq üçün qovdu). Hər hansı bir şey qovulsa və təqib edilsə, yenə belə deyilir, (سُْرْكِيْلَاوَر- سُْرْكِيْلَامَاق sürkilər – sürkiləmək)²⁹².

سِيْركَالَادِي S i r k ə l ə d i : « اَل اَغْلَن بَاشِيْن سِيْركَالَادِي ol oğlan başın sirkələdi = o, uşağı başını sirkədən təmizlədi».

سِيْركَالَادِي S i r k ə l ə d i : « اَل سَوْفَغ سِيْركَالَادِي ol suvuğ sirkələdi = o, suya sirkə qatdı», (سِيْركَالَاوَر- سِيْركَالَامَاق sirkələr – sirkələmək).

Bu bölmədə qaydalar yuxarıda söylədiyim kimidir.

قَرْمَالَادِي K ' a r m a l a d i : « اَل قَرْمَالَادِي نَانَقْنِي ol karmaladı nənqni = o, nəsnəni qapdı, qarmaladı, yağmaladı», (قَرْمَالَاوَر- قَرْمَالَامَاق karmalar – karmalamaq)²⁹³. Dörd hərfli sözlər kitabı bitdi.

²⁹² Yazma və basma nüsxələrdə imla xətası olan bu sözləri Bəsim Atalay indiki şəkildə düzəltdi (DLT, III, s. 353).

²⁹³ Bu sözün müzare və məsdəri yazma nüsxədə var, basma nüsxədə yoxdur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ĞÜNNƏLİ İSİMLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

Mahmud deyir ki, günnəli sözlər iki növdür. چ ç hərfi ilə olan günnəlilər [nç] və ک ke hərfi ilə [nq] olan günnəlilər. Bunlar da öz növbəsində iki qola ayrılır. Bu hərflər bəzi sözlərin ortasında, bəzi sözlərin isə axırında gəlir. Onların hamısını öz yerində bəyan edəcəyik.

بُنْک B ö n q: «بُنْک کِشِی bönq kişi = cüssəli, yoğun, yöndəmsiz adam».

Bunun əsli «شَبَنْک şəbənq»dir, dəmirdən düzəldilmiş əsa deməkdir. Bönq həmin sözün qısaldılmışıdır.

بُنْک B ö n q: «بُنْک اَتْی bönq etti=ağır bir şey yerə düşərək səs çıxardı».

بَنْک B a n q: «اَعْلان بَنْک سِغْتادِی oğlan banq sığtadı=uşaq bağıraraq ağladı».

تَنْک T ə n q: tən, yaşıl, tay, tuş. Bu sözdən alınaraq «تَنْک تَوْش tənq tuş =tən, tay, tuş» deyilir.

تَنْک T ə n q: fürsət, sıra, imkan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَنْکسِزدا تَکْرمان تَرغرسا يَرغسِزدا يار بَرير = biri yaraşmayan yerdə dəyirman tiksə, gözlənilmədən yarıq peyda olar», (mümkün olan və yaraşan yerdə dəyirman tikməyən adam üçün heç gözlənilmədən yarıq, çat peyda olar). Bu söz işini öz vaxtında görməyən adam barəsində deyilir.

تَنْک T a n q: ələk. Arğuca.

تَنَقَّ T a n q: «تَنَقَّ نَنْق tanq nənq = qəribə şey, əcaib şey». Bu sözdən alınaraq «تَنَقَّ كَرْدُمْ tanq kördüm=əcaib bir şey, danılacaq bir şey gördüm» deyilir.

تَنَقَّ T a n q: dan, sübh çağı. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَنَقَّ اَتَا يَرْتَلِم
بُدْرُجُ قَنِّ اِرْتَلِم
بَسْمِلْ بَكِن اِرْتَلِم
اَمْدَى يَكْتِ يَقْلَسُونْ

«Tanq ata yortalım,
Budhruç kanın irtəlim,
Basmıl bəgin örtəlim,
Əmdi yigit yuwulsun».
Dan yeri atanda yüyürək,
Budhruçun qanını istəyək,
Basmıl bəyini yandıraq,
İndi igidlər toplansın.

(Dan yeri söküləndə yola çıxmaq, Budhruçun (yabakuların bahadırlarından biridir) qanını istəyək, qisasını alağ, basmıl bəyini yandıraq, qoy igidlər toplaşsınlar).

تَنَقَّ T a n q: «تَنَقَّ اَتَى tanq attı = dan yeri ağardı, dan söküldü».

تَنَقَّ T o n q: «تَنَقَّ تَنَقَّ تَنَقَّ tonq tonq etti = sərt bir şey başqa şeyin üstünə düşərək səs çıxardı».

تَنَقَّ T o n q: içi boş olmayan, dolu olan hər şeyə «تَنَقَّ نَنْق tonq nənq» deyilir.

تَنَقَّ T o n q: «تَنَقَّ قَمِيْشْ tonq kəmiş = içi boş olmayan qamış»; qındıra otu.

تَنَقَّ T o n q: soyuqdan donmuş ətə «تَنَقَّ اَتْ tonq ət» deyilir. Başqası da belədir.

تتک T o n q²⁹⁴: qədim dövrlərə aid tikili, bərbad hala düşən, uçub-tökülən xarabalar kimi ancaq təməlləri qalmış tikili. Bu, höyük və ona bənzər şeydir.

تتک T i n q: «ار تتک ئردی» ər tinq urdu = adam dik durdu».

چتک Ç ə n q²⁹⁵: çəng, zəng, musiqi aləti.

چتک Ç u n q: «چتک ات» = iri doğranmış ət».

چتک Ç ı n q: «فلاقم چتک اتی» kulakım çinq etti = qulağım cingildədi». Çən və ləyən kimi şeylər səs versə, yenə belə deyilir. «فلاقم چتک اتی kulakım çinq etti» deyilsə, əvvəlkindən daha fəsih olar²⁹⁶.

چتک Ç i n q: «چتک تلو کول» çinq tolu köl = tam dolmuş hovuz». Hər hansı bir şey ağzınacan dolsa, «چتک تلو» deyilir.

دتک D a n q: «دتک دنک اتی ناک» danq dunq etti nənq = danq-dunq səsi çıxaran nəsnə». Bu, «تتک تونق اتی» tanq-tunq etti» sözü kimidir, «səs çıxardı» deməkdir.

ستک S a n q: quş sılı. «فش ستکی» kuş sanqı = quş sılı».

سنتک S o n q: bir adamın çoluq-çocuğu.

سنتک S o n q: «sonra» deməkdir. «سن مئیک سنکدا گل» sən məninq sonqda kəl = sən məndən sonra gəl, arxamca, dalımca gəl».

سنتک S o n q: hər şeyin və hər işin sonu. «بو سوز سنکندا ایغل» bu söz sonqında ayğıl = bu sözdən sonra söylə».

سنتک S i n q: «فلاقم سینک اتی» kulakım sinq etti = qulağım cingildədi».

²⁹⁴ Uyğur nəşrində bu söz «tanq» şəklində verilmişdir (TTD, III tom, bet 487). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də həmin sözü «tanq» kimi (DLT-2005, s.528) oxumuşlar. Çinlilərdə də «tanq»dır (DLT-Çin, III cild, s.347).

²⁹⁵ Uyğurlar bu sözü «çonq», bundan sonrakı sözü «çunq» kimi (TTD, III tom, bet 487), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «çanq» (DLT-2005, s.220), bundan sonrakı sözü isə «çonq» kimi (DLT-2005, s. 240) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.347) uyğurlarla eyni şəkildə vermişlər.

²⁹⁶ Bu misalın əvvəlkindən nə yazılışda, nə də tələffüzdə heç bir fərqi yoxdur. Nə üçün verildiyi anlaşılmır.

سِنْک S i n q: «کَمُنْجَا سِنْک اَتِي kimünçə sinq etti = ağcaqanad vızıldadı».

Milçək vızıldayanda da belə deyilir.

قَنْک K a n q: «قَاز قَنْک اَتِي kaz kanq etti = qaz səs saldı». Bu, özünə bənzəyən hər şeyin çıxardığı səsin hekayəsidir.

قَنْق K u n q: «قَنْک اَت kunq ət = əzələ».

كُنْک K ü n q: cariyə²⁹⁷.

کِنْک K i n q²⁹⁸: «کِنْک نَانِک kinq nənq=gen, geniş nəsnə». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «کِنْک تُون اَبْرَامَاس، کَنْکَاش لِيک يَلِيک kinq ton opramas, kənqəşlig bilig artamas = gen paltar yıpranmaz, məsləhətli iş pozulmaz», (paltar gen olsa yıpranmaz, məşvərtlə, məsləhətlə ağıl birləşsə, iş pozulmaz). Bu söz bir iş görəndə təkcə öz ağılına güvənməməsi, başqaları ilə məsləhətləşməsi vacib olan adam üçün deyilir.

مَنْک M ə n q: quş yemi. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «فُش تَوْرَقَا مَنْک اَجْن النور kuş tuzakka mənq uçun ılınur=quş tələyə yem üzündən düşər». Bu söz ruzi axtararkən fənalığa düşən adam barədə deyilir.

مَنْک M ə n q: xal, üzdəki xal. Bu bənddə də işlənmişdir:

بَيْرِنَك مَنكَ سَوْرَكِيَا

مَنْک لِيک قَرَا تَرْقِيَا

يَلْفُن تَتَار كَزَكِيْنَا

مَنْكَم مَنكَ يَلِنَكَا

²⁹⁷ «Divan»da cariyə sözünün sinonimi çoxdur: kırnak, kız, kız-kırkın, kinayə yolu ilə deyilən yinçü, kaçaç, as və nəhayət, küni. Bu son söz kişinin cariyə ilə rəsmi evlənməsinə işarədir. Qadın cariyəni deyil, ərinin digər rəsmi arvadını günü sayar.

²⁹⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kenq» kimi (DLT-2005, s. 304) oxumuşlar. Uyğur nəşrində (TTD, III tom, bet 489) və Salih Mütəllibovun tərcüməsində də həmin söz «kenq»dir (TSD, III tom, bet 370).

«Bering manqa sözkiyə,
 Mənqlig kara tuz kıya,
 Yalwın tutar köz kıyə,
 Munqum məniniq bilinçə».
 Mənə bircə söz veriniz,
 Ey xallı əsmər,
 Şirin üzlü, gözləri əfsunlu,
 Mənim nələr çəkdiyimi biləsən.

(Mənə tək bir kəlmə söz söyləyiniz, bir vəd veriniz, ey siyah xallı, şirin üzlü, ahu gözlü dilbər, sənin yolunda nələr çəkdiyimi bircə bilsən).

مُنْک M u n q: «مُنْک تاغ munq tağ = adam özünü tanıdığı, on altı-on yeddi yaşına çatdığı zaman çıxan diş». «مُنْک تاغ اندی munq tağ öndi = ərgənlik dişi [ağıl dişi ?] çıxdı».

مُنْک M u n q: qəm, möhnət. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «ارکا مُنْک تَگیر، تاغ سَنْکِرینْکا بیل تَگیر qə yel təgir = igidə möhnət gələr, dağ başına yel dəyər», (insanın başına iş gələr, necə ki, dağ başına yel dəyər, sonra yel gedər, dağ qalar).

مِیْن M i n q: min, sayda min. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بیرن مِیْن بُلور، تَمَامَا کُل بُلور birin-birin minq bolur, tama-tama köl bolur=birər-birər min olar, dama-dama göl olar». Bu söz az olan şeyi də qəbul etməsi məsləhət görülən adam üçün eyilir.

نən N ə n q: nəsnə, şey. «بۇ نە نەنْک ol= bu nə olan şeydir».

ننْک N ə n q: mal. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَلْمِش نَنْک سَقْرَسَن

اَقْرُنْ اَنْکَرَسَقْنِکِل

بَرْمِش تَنكِي سَقْتِمَا
 اَزْرَاقِ اَنْكِرِ اَكْنِكِلِ

«Bulmuş nənqinq səwərsən,
 Akrun anqar səwingil,
 Barmış nənqinq sakınma,
 Azrak anqar öküngil».
 Əlində mal var ikən,
 Çox sevinmə, çox gülmə,
 Əgər getsə əlindən,
 Saqın onda üzülmə.

(Əlindəki mala görə sevinirsən. Dəyməz, ona sevinmə. Ola bilər ki, o, əlindən çıxsın. Mal əldən getsə, ona az təəssüf elə, çünki acı və təəssüf o malı geri gətirməz).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُنْكَ Y a n q: bir şeyin qəlibi, əndazəsi, modeli. Bu, istənilən şeyin formasına görə hazırlanır və ona görə kəsilir. «**بُرْكَ يُنْكَ** bürk yanqı=papaq qəlibi». Kağızdan bəzi parçalar kəsilir, yaxud palçıqdan ocaq formasında bir qəlib hazırlanır, onun ölçülərinə görə ipək qumaşlar kəsilir. Hər şeyin əndazəsi, qəlibi də belədir.

يُنْكَ Y u n q: ciyəyə bitişik ət parçası. Bunu ancaq qadınlar yeyirlər, kişilər yemirlər.

يُنْكَ Y ü n q: yun, dəvə və ya qoyun yunu.

يُنْكَ Y ü n q: pambıq. Arğuca. Yağmaca və karluqca da belə deyilir.

يُنْكَ Y e n q: paltarın yanı.

يُنْكَ Y i n q: fırtıq.

İki hərflilər bitdi.

[ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلٌ، فَعْلٌ،
فَعْلٌ FƏ'ƏL, FƏ'UL, FƏ'İL BABI

تَنْكُتْ T ə n q ü t: Çinə yaxın yerdə yaşayan bir türk boyu. Onlar öz əcdadlarının ərəblər olduğunu söyləyirlər.

كِنْكُتْ K i n q ü t: uyğur sərhədində bir şəhər adı.

سِنْكُتْ S i n q ü t²⁹⁹: əvəzində bir şey verilməyən və geri göndərilməyən ərməğan. «بو ات مانقا سِنْكُت بېردى bu at manqa sinqüt berdi = bu at mənə əvəzi ödənməyən ərməğan kimi gəldi», (o bu atı mənə qarşılıqsız ərməğan kimi verdi).

تَنْكُرْ T ü n q ü r: quda, dün(g)ür. Arvadın qohumları. Bunlar qardaş, ata, ana kimi kimsələrdir.

سَنْكِرْ S ə n q i r: dağ çıxıntısı, dağ burnu; hər hansı bir divarın ucu.

سِنْكِرْ S i n q i r: sinir.

قَنْكُرْ K o n q u r: «قَنْكُر اُونْ konqur ün = boğuş səs».

قَنْكُرْ K o n q u r: «قَنْكُر قَوَى konqur koy = şabalıd rəngində qoyun». Bu rəngdə olan hər şey.

كِنْكِرْ K i n q i r: «كِنْكِر ارْ kinqır ər = çaş, çəpgöz adam. İki gözü birdən çaş olan adama «اى كوزى كِنْكِر iki közi kinqır» deyilir.

²⁹⁹ S hərfinin altında kəsərə, üstündə zəmmə işarəsi var. Bununla həmin sözün həm «sinqüt», həm də «sünqüt» kimi oxunacağı bildirilir.

مُنْقَر M u n q a r: «مَنْ مُنْقَرٍ أَيِّدِم» mən munqar aydım = mən buna söylədim». Bu söz orada iştirak edən adam barədə işlənir.

مِنْقَر M i n q a r: bulaq, su gözü. Oğuzca.

تَنْقِز T ə n q i z: dəniz.

تُونْقُز T o n q u z: donuz.

تُونْقُز T o n q u z: türklərin on iki ilindən biri.

قَنْقُز K o n q u z: pis iy verən böcək.

كُنْقُز K ü n q ü z³⁰⁰: xarabalıqlarda, yıxıntılarda olan küllük, gübrə. Bu sidiyin və dəvə qığının keçələşmiş olanıdır.

مَنْقِز M ə n q i z: bəniz, insanın rəngi. «قِرْل مَنقِزلیک» kızıl mənqizlig = qırmızı bənizli». Bu, əsasən, yanağın qırmızılığına görə deyilir.

مُنْقُز M ü n q ü z³⁰¹: buynuz. Bütün heyvanların buynuzu.

مُنْقُز مَنقُز M ü n q ü z-m ü n q ü z: buynuz-buynuz. Bu, bir uşaq onunur. Uşaqlar çayın kənarında oturur, ayaqlarının arasına yaş qum doldururlar, sonra əlləri ilə quma vururlar. Onların başçısı «مُنْقُز مَنقُز» münqüz-münqüz» deyir, uşaqlar isə «نَا مَنقُز» nə münqüz» deyə soruşurlar. Başçı buynuzlu heyvanları bir-bir saymağa başlayır, uşaqlar da təkrar edirlər. Başçı birdən dəvə və eşşək kimi buynuzsuz bir heyvanın adını çəkir. Uşaqlardan kim həmin heyvanın adını təkrar etsə, onu çaya atırlar. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سُسْكَان اَوْذَقَا تَتْكَرَى مَنقُز بَيْرْمَاس» süsəgən udhka tənqri münqüz berməs=vurağan öküzə tanrı buynuz verməz». Bu söz bir işi çox istəyən, ancaq bacarmayan adam

³⁰⁰ Salih Mütəllibov bu sözü «gönüz» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 375).

³⁰¹ Salih Mütəllibov bunu və bundan sonrakı sözü «möqnüz» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 375).

üçün deyilir, əgər o adam o işi bacara bilsəydi, xalqa ziyan vuracaqdı.

كَنْقَس K ə n q ə s: «كَنْقَس سَوْفُ kənqəs suw=az miqdarda su». Asan işə də belə deyilir.

سَنْكُش S ü n q ü ş: savaşa hücumə keçmə, süngü ilə vurma.

سَنْكُش S ü n q ü ş: kişi adıdır.

كَنْكَش K ə n q ə ş: məsləhət, məşvərət, müşavirə, danışıq; məclis.

مَنْكَغ M a n q ı ğ: addım. «أَيْك مَنْكَغِي كُورُ» anınq manqığı kör = onun ad-dımını gör».

تَنْقُ T a n q u k: xaqanlar səfərə və ya buna bənzər yerlərə çıxanda onlara verilən yemək və ya ipək qumaş kimi ərməğanlar.

تَنْقُ T a n q u k: çovqan oyununda topu gərilməş ipdən keçirən adama verilən ipək qumaş, nəmər, xələt.

تَنْقُ T a n q u k: savaşa nizə və bayraqların ucuna taxılan ipək parça.

سِنْكُ S ı n q u k: «سِنْكُ نَانِكُ sinquk nənq = sınıq nəsnə, qırılmış nəsnə». Oğuzlar buna «سِنْكُ sınık» deyirlər. Oğuzların dediyi qaydaya uyğun gəlir, çünki sözün əsli «سِنْدُ sındı»dır, «qırıldı» deməkdir. Bu sözdə günne yoxdur.

تَنْقِل T ə n q i l: «تَنْقِل كَيْكُ tənqil keyik=qabaq ayaqlarında zol-zol cizgilər olan geyik». Başqası da belədir.

چِنْقِل Ç ı n q ı l: «يُكُونُ چِنْقِل چِنْقِل اَتِي yügün çinqıl-çinqıl etti = yüyən çinqıl-çinqıl səs çıxartdı». Buna bənzəyən hər səs belədir.

سِنْكِيل S i n q i l: kişinin (ərin) kiçik bacısı, baldız.

كَنْكُل K ö n q ü l: qəlb, könül, anlayış. Bu sözdən alınaraq zəki adama «كَنْكُل لِكُ Ar kənqüllüg ər» deyilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُوزْدَنْ يِرَاسَا، كَنْكُل دَنْ يِمَا يِرَار» közdən yırasa, kənqüldən yəmə yırar = gözdən iraq olan könüldən də uzaq olar». «كَنْكُلُنْكَ نَتْ» kənqlünq nə tək = könlün necədir?»

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

تتک T ə n q ə k³⁰²: hava.

سنک S ə n q ə k: su içilən qab, ağacdən oyulan su qabı, sənək, səhəng (?). Oğuzca.

سینک S i n q ə k: şəhərlilərin dilində ağcaqanad, köçərilərin dilində qara milçək³⁰³. Bu şeirdə də işlənmişdir:

سَندَا قَبِر جَدَنَلَار

قَدْعُو سِنَك يِلَنَلَار

دُك مِينَك قِيوْتَمَن لَار

قَدْرُق تَكِب يَكْرُشُور

«Səndə kopar çadhanlar,
Kudhu sinqək yılanlar,
Dük minq kayu təmənlər³⁰⁴,
Kudhruk tikip yügrüşür».
Səndə olar çayanlar,
Çibin, sinək, ilanlar,
Min neştərli, təmənlər,
Quyruq dikib qaçışar».

³⁰² Bu sözün imlasında hərəkə yoxdur. Salih Mütəllibov onu «sögük» (TSD, III tom, bet 377), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba-Yurtsevər isə «tənqig» (DLT-2005, s.551), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.356) və uyğurlar isə «tənqək» şəklində vermişlər (TTD, III tom, bet 500).

³⁰³ Uyğur nəşrində «sinqək» maddəsi belə verilmişdir: «şəhərlilərin dilində «paşa», səhralıların [yəni köçərilərin] dilində «çibiñ» (TTD, III tom, bet 501).

³⁰⁴ Basma nüsxədə «tümən» kimi verilən bu söz, Bəsim Atalayın fikrincə, «təmən», yəni «böyük iynə» olmalıdır (DLT, III, s. 367). Salih Mütəllibov həmin sözü «tümən» (TSD, III tom, bet 378), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tümən» kimi (DLT-2005, s.496) oxumuşlar. Uyğurlar həmin sözü «tömən» kimi vermiş, «nəştər» kimi tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 501). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.357) şeirdə ərəb əlifbası ilə «تَمَن لَار», latın əlifbası ilə «tömənlər» şəklində yazmış, haşiyədə çinca nəsə bir qeyd vermişlər. Buradakı kayu sözü isə «koyu» ola bilər.

(Yazla qışın deyişiməsini təsvir edir, qış yaza deyir: sən gələndə əqrəblər, çibinlər, ağcaqanadlar, ilanlar, bir sözlə, neştərli həşəratlar quyruqlarını düyərək xalqın üstünə hücum edir).

سُنْک S ü n q ü k: sümük, gəmik. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أتى قلبير، اتى قلیر» آذکوُ آرسنکوُکی آریر، اتی قلبیر» ehdgü ər sünqügi ərir, atı kalır = yaxşı adamın sümüyü çürüyər, adı qalar»³⁰⁵. Bu məsəl adamlara xeyirxahlığı təşviq etmək üçün söylənir.

DÖRD HƏRFLİLƏR

ثَنكُوُ T u n q u: kar.

ثَنكَا T o n q a: bəbir. Qaplan cinsindən bir heyvandır. Fili öldürür. Əsas məsələ də budur. Bu ad türklərdə yaşayır, ancaq ilkin mənası unudulmuşdur. Əsasən kişi adı olaraq istifadə edilir³⁰⁶. «Tonqa xan» ثَنكَا خان, «Tonqa tigin» ثَنكَا تَکین, «Uşaqlara buna bənzər adlar çox qoyulur. Türklərin böyük xaqanı Əfrasiyabın əsil türk adı «ثَنكَا اَلب آر» Tonqa Alp Ər»dir, «bəbir kimi qüvvətli, igid adam» deməkdir.

سُنكُوُ S ü n q ü: süngü, mizraq, nizə.

سَنكَا S a n q a: sənə. «سَنكَا ایدم» sanqa aydım=sənə dedim, sənə kitab etdim».

سَنكِي S i n q i: «بُو اَش اَل سَنكِي» bu aş ol sinqi = bu aş içə sinən, həzm olunan yeməkdir».

³⁰⁵ «İgid ölər, adı qalar» atalar sözünün ekvivalentidir.

³⁰⁶ «Bəbir» sözü ilə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeyd vermişdir: «Türkiyədə «böbürlənmək» deyə bir fe'l vardır. Kök etibarilə «bəbir» sözündən olduğuna heç bir şübhə yoxdur, «qürrelənmək, fəxarət duymaq» mənasındadır" (DLT, III, s.368).

BU BABIN MATVİ³⁰⁷ OLANLARI

يَنْقَا Y a n q a: dərənün yanı, hər hansı çayın bir yanı, sahili. Oğuzca.

يَنْقَى Y e n q i: «يَنْقَى نَنْقَى» yenqi nənq = yeni nəsne».

يُنْقُو Y u n q u: بارمان Barman qəsəbəsinə axan böyük bir çayın adıdır.

Bu qəsəbəni Əfrasiyabın oğlu həmin çayın kənarında salmışdır. Barman adı bu qəsəbənin banisindən qalmışdır. روم Rum ölkəsinin adı da belədir. Bu ad əleyhissəlam İshaq peyğəmbərin oğlu İsu³⁰⁸, İsunun oğlu Rumdan qalmışdır.

SONU GÜNNƏLİ OLANLAR

شَبِينَك Ş ə b i n q: kiçik dəmir çomaq, dəmir əsa. Çigilcə.

سِدِينَك S i d i n q: «سِدِينَك كَوْل» Siding köl» فجنكار باشى Koçnqar başına yaxın bir gölün adıdır.

قَدِينَك K a d h ı n q: qayın ağacı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَدِينَك سَوِينَكَا، سَكْت قَاسِينَكَا, سَوِينَكَا kadhınq kasınq, sögüt sülinq». Bu sözün tərcüməsi verilmişdir.

قَشْتَك K a ş a n q: köləyə söyülən vaxt işlənən bir sözdür, alçaq deməkdir.

بُرُنَك B u r u n q: «بُرُنَك اَتَى» burunq attı = bir ox məsafəsi uzaqlıqdakı yerə atdı».

بُرُنَك B ö r ü n q: suların yerdə açdığı yarıqlar.

³⁰⁷ Ərəbcə əlif, vav, ye hərflərinə hərfi-illət, cözün tərkibində hərfi-illət varsa, ona «matvi» deyilir.

³⁰⁸ Bu ad «Divan»da həm İysu, həm də İsu şəklində keçir.

تَرِنَق Tərinq: «تَرِنَق تَرِنَق tərinq tənqiz = əngin, geniş, dərin dəniz».

تَرِنَق Tərinq: oğuzlar hər dərin və çox şeyə «تَرِنَق tərinq» deyirlər. Bu sözdən alınaraq geniş dərələrə, vadilərə və yollara «تَرِنَق تَرِنَق tərinq urı» deyilir.

تَرِنَق Tərinq: «تَرِنَق بِلْغَا tərinq bilgə = dərin bilikli bilgin, hakim, filosof adam».

تِرِنَق Tirinq: «تِرِنَق قُلَاقِمْ kulakım tirinq etti = qulağım dınq etdi».

Buna oxşar hər bir avaza belə deyilir. «يَاسِن تِرِنَق اُتْرَدِي yasın tirinq ettürdi = yayını dınq etdirdi, dınqıldıtdı». Bu, kirişin çıxardığı səsi bildirir.

چِرِنَق Çirinq: ləyən və ona bənzər şeylərin çıxardığı səsi bildirir.

كُورُنَق Kөрүнq: «كُورُنَق كُولْ Kөрүнq köl» Kaşğara yaxın bir gölün adı.

بِزِنَق Bizinq: bizim. Bu «بِزْ biz» sözü ilə xitab نِڭ-سِنِن بىرلەشمە-سندən yaranmışdır. «بِزِنَق اَفْ bizinq əw = bizim ev».

تَڭِنَق Təginq: samur.

بَلِنَق Bəlinq: düşmənin gəlişi üzündən xalq arasına düşən ürküntü, panika, vahimə. Çox qorxaq, ürkək adama «بَلِنَق كِشِي bəlinqçi kişi» deyilir.

بُلُنَق Bulunq: bucaq, künc, zaviyə.

تُلُنَق Tulunq: dulun, qulaq altı.

تُلُنَق Tulunq: qantarğada olan bir halqa. Qulağın altında olur. Başdan və dulundan keçən qayıqları birləşdirir. Buna «تُلُنَق يۈگۈن تۈلۈنقۈ» deyilir ki, «qantarğa, gəm halqası» deməkdir.

چَالَانَق Çalanq: «چَالَانَق بَاشِي çalanq başı = çal-çənə, bağırqan adam».

چَالِنَق Çəlinq: «چَالِنَق اَيَاق çəlinq ayak = Çin kasası».

چَالَانَق Çalanq: «چَالَانَق يېر çalanq yer = yanmış kimi qara, ot bitməyən, şoran yer».

خُلْنِك X u l ı n q: Çindən gətirilən, əlvan rəngləri olan ipək parça.

قَلْنِك K a l ı n q: kalım, başlıq, mehr. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

«قَلْنِك بِيْرَسَا قِيْزِ الْبِيْر، كَرَاك بِلْسَا قِيْزِ الْبِيْر» kalınq bersə kız alır, kərək bolsa kız alır = başlıq verən qız alar, lazım olsa qız alar», (bir adam başlıq versə, qız alar, lazım olsa onu qız (bahalı) alar). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بِيْرِدِم سَنَا قَلْنِك

أَمْدِي مَنِي الْبَلْنِك

أَمْكَام مَنِي الْبَلْنِك

أَغْر تَتَكْرَبِرْغَلِي

«Berdim sanqa kalınq,

Əmdi münü alınq,

Əmgək məninq bilinq,

Oğrar tünqür barğalı».

Verdim sənə kalım,

İndi bunu alın,

Əmək mənim – bilin,

Quda getmək üzrədir.

(Nişanlı oğlan qayınatasına deyir: mən sənə başlıq verdim, bunu al, mənim bunu qazanmaq üçün nə qədər zəhmət, əziyyət çəkdiyimi bil. Qayınatası isə deyir: quda getmək üzrədir).

كَلْنِك K ö l ü n q: gölməçə, su yığıntısı. Bura quşlar qonar.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَبْنِك Y ə b ə n q: «يَبْنِك بِيْر» yəbənq yer = qumlu yer, bataqlıq yer». Bu elə bir qumluqdur ki, heyvanların ayağı oraya batanda çətinliklə çıxarmaq mümkün olur.

يَتَنِك Y ə t ə n q³⁰⁹: yun çırpılan, qabardılan yay, həllac yayı.

يَدِنِك Y a d ı n q: «يَدِنِك سَوْفٌ yadınq suw = yer üzünə yayılan bir az su».

يُشَنِك Y ü ş ə n q: «يُشَنِك تَاشٌ yüşənq taş = düz daş».

يَلِنِك Y a l ı n q: «يَلِنِك قَلِجٌ yalınq kılıç = qıندان çıxarılmış qılınc, sıyrılmış qılınc».

يَلِنِك Y a l ı n q: «يَلِنِك اَرٌ yalınq ər = çılpaq adam». Çılpaq olan hər şeyə «يَلِنِك yalınq» deyilir.

يَلِنِك Y e l i n q: yeli çox olan yer. «بُو يَلِنِك كُونٌ bu yelinq kün = bu küləkli gün».

ج NÇ-LI ĞÜNNƏLİLƏR

بِرِنَج B i r i n ç: «بِرِنَج نَانِكٌ birinç nənq = birinci nəsnə». Qaydaya uyğun bir söz olsa da, az işlənir.

كُرِنَج K ö r ü n ç³¹⁰: bir şeyə tamaşa edən xalq.

بِرِنَج B e z i n ç: ipək və yun yumağı.

بِرِنَج ? .....³¹¹ budaqları və yarpaqları qırmızı olan bir bitkidir, dağlarda bitir, dərman kimi yeyilir.

سَقِنَج S ə w i n ç: sevinc. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اَكُوْش سَقِنَج اَكُوْش بَلْسَا قَتَغ اَحْسَنُوْر öküş səwinç bolsa, katığ oxsunur = çox sevinən yaman peşman olar», (çox sevinən adam bu üzdən

³⁰⁹ Salih Mütəllibov üstdəki sözü «yebənq» (TSD, III tom, bet 383) şəklində vermişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «yapanq» kimi (DLT-2005, s.660), oxumuşlar. Uyğur nəsrində isə bu söz «yabanq» kimi verilmişlər (TTD, III tom, bet 508). Salih Mütəllibov bu sözü «yetenq» (TSD, III tom, bet 383) şəklində oxumuşdur. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 508) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə həmin sözü «yatanq» kimi (DLT-2005, s.673) oxumuşlar.

³¹⁰ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 364) və uyğurlar bu sözü «közünq» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 509).

³¹¹ Bu söz hərəkəsiz olduğu üçün onu oxumaq çətindir. Karl Brokkelmann «bəzinç» şəklində yazmışdır (DLT-IV, s.87).

daha şiddətli qayğıya düşər). Bu söz ifrata varmaması məsləhət olan adama söylənir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

مَندَا بُلنُر سَقْتِج

أَتَسِي قَدَغُوْ اَتَار

قَرشِي كُرْب سَعْدِج

أَنِي أَجَمَقْ اَتَار

«Məndə bulnur səwinç otu kadhğu atar,

Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar».

Məndə sevinc otu var, qayğını atar,

Sarayımı görən sağdıç ona cənnət dedi»

(Məndə sevinc otu var, o, qayğını, kədəri yox edər, dostum mənim sarayımı görəndə gözəlliyinə görə ona cənnət dedi).

سَقْتِج S a k ı n ç: qayğı, əndişə.

قَلِنِج K ı l ı n c: əxlaq, xasiyyət, rəftar. «أَذَكُوْ قَلِنِج» edhgü kılınç», yəni «xoş əxlaq» deyilir. Bunun ziddinə də «قَلِنِج kılınç» deyilir.

قَلِنِج K ı l ı n ç: qadının naz-qəmzəsi. «أَكْش قَلِنِجْتَمَا» öküş kılınçlanma = çox naz eləmə».

كَلِنِج K ü l ü n ç: gülünc.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَفِنِج Y a f ı n ç: İlaya yaxın bir məntəqənin adıdır.

يُكْنِج Y ü k ü n ç: namaz. Qıpçaqca. «تَنْقَرِيكَا يُكْنِج يُكْنَدِي» tənqriğə yükünç yükündü = tanrıya səcdə etdi, namaz qıldı».

يُكْنِج Y ü k ü n ç «أَل بَكْكَا يُكْنِج يُكْنَدِي» ol bəggə yükünç yükündü = o, bəyin önündə başını əydi». Başqası da belədir.

DÖRD HƏRFLİLƏR

تُتْجُوْا غُلُّ T u t u n ç u : «تُتْجُوْا غُلُّ tutunçu oğul=övladlığa götürülmüş uşaq».

سَزْنَجِي S a z ı n ç ı : «سَزْنَجِي تاشی sazınçı taşı = gips, gəc.

قَرْنَجَا K a r ı n ç a³¹²: qarışqa. Oğuzca.

BU BABIN MİSAL OLANI

يُرْنَجَا Y o r ı n ç a : yonca, klever, lütsern. Oğuzca.

فَعَال FƏ'AL BABI

سِنْكَار S ı n q a r : bir nəsnənin tərəfi, yanı. «سِنْكَار دین یُری» sinqardan yori
=yandan yeri, yürü».

مُنْكَار M u n q a r : «مُنْكَار ایدیم» munqar aydım=buna söylədim».

مِنْكَان M ı n q a r : bulaq, su gözü. Oğuzca.

يَنْكَان Y a n q a n³¹³: yalnız başı ağ olan alaca qarğa.

سَنْكَان S a n q a n : «سَنْكَان نَانْک» sanqan nənq = dadı turş olan hər şey».

³¹² Bu sözün «karınçak» variantı da var.

³¹³ Bəsim Atalayın yazdığına görə, yazma və basma nüsxələrdə bu sözün ilk hərfində nə bir hərəkə, nə də bir nöqtə var. O belə hesab edir ki, bu söz «يَنْكَان» kimi oxumaq daha isabətli olardı (DLT, III, s.376). Ancaq bir az aşağıda 4 maddə sonra əsil «يَنْكَان» yanqan=fil» sözü gəlir. Bu iki sözün eyni cür tələffüz olunması oxunuşda bəzi şübhələr yaradır. Uyğurlar mətnaltı haşiyədə alaca qarğa bildirən yanqan maddəsi barədə qeydlə bərabər bu iki sözü eyni imla və oxunuşla vermişlər (TTD, III tom, bet 513). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tanqan» kimi (DLT-2005, s.529) oxumuşlar. Bizcə, bunu ən doğru variant saymaq mümkündür.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُنْكَاغ Y o n q a ğ: birini bəyə çuğullamaq. «انى يُنْكَاغ يُنْكَادى anı yonqağ yonqadı = onu xaqana çuğulladı».

يُنْكَاق Y a n q a k: çənə; ağzın iki yanında olan, üzərində dişlərin durduğu sümük. Hər hansı bir şeyin yanına da belə deyilir.

يُنْكَاق Y a n q a k: yanov; qapının yan tərəflərində duran yanovlara «قُنْغ يُنْكَاقى kapuğ yanqakı» deyilir.

يُنْكَان Y a n q a n: fil. Oğuzlar bu sözü bilmirlər.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'Lİ BABI

تَنْكِرَى T ə n q r i: ulu tanrı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَنْكِرَى سَفْنَج سِز تَنْكِرَى سَفْنَج سِز تَنْكِرَى سَفْنَج سِز toyın tapuğsak, tənqri səfınçsiz = toyın tapmaq, sitayiş etmək istər, ancaq tanrı məmnun deyil», (müsəlman olmayan türklərin din böyüyü [yəni budist rahibi] tanrıya tapınır, ancaq ulu tanrı onun bu işindən xoşnud deyildir). Bu söz başqa birinə iş görərək yaxşılıq etdiyini zənn edən, ancaq iyrənilən adam üçün söylənir. Bu beytdə də işlənmişdir:

ثُنْ كُنْ تَنْكِرَى كَا بِيْتَمَغْل

فَرْقَبْ أَنْكَرَايْمَتَوُ أَيْتَمَغْل

«Tün-kün tapun, tənqrigə boynamağıl,

Korkup anqar eyməni oynamağıl».

Gecə-gündüz tanrıya tapın, boyun qaçırma,

Ondan qorxub çəkinrək oynama.

(Gecə-gündüz tanrıya ibadət et, dikbaşlıq etmə, tanrıdan çəkin, qorx, saqın, onunla oyun oynama).

Yerə batası kafirlər göyə «**تَنْقِرَى** tənqri» deyirlər. Onlar nəhəng bir dağ, nəhəng bir ağac kimi gözlərinə böyük görünən hər şeyə «**تَنْقِرَى** tənqri» deyirlər. Bu üzdən bu kimi şeylərə səcdə edirlər. Onlar bilgin kimsəyə «**تَنْقِرِگَان** tənqriğan» deyirlər. Bunların sapıqlığından bizi Allah özü qorusun!

تَنْقِرَا T u n q r a: bədəndəki kir.

أَنْقِرَا U n q r a³¹⁴: «**أَر أَنْقِرَا يَتَّى**» ər unqra yattı = adam arxası üstə yatdı».

تَنْقِرَا T u n q r a: «**أَر تَنْقِرَا تُشْتَى**» ər tunqra tüştü = adam üzü üstə düşdü».

تَنْقِشُو T ü n q ş ü³¹⁵: şamdan.

چَنْقِشُو Ç ə n q ş ü: kiçik xirqə.

چَنْقِشَى Ç ə n q ş i: Xotən bəyinin adıdır. Xotən bu bəyin sayəsində alınmışdır. Belə bir fikir var ki, **چَنْقِشَى** Çənqşi sözü **جَمْشِيد** Cəmşid sözündən yaranmışdır.

مَنْقِگُو M ə n q g ü: sonsuz, sonsuzluq, əbədi, əbədilik. Bu söz həm isim, həm də məsdər olur. «**مَنْقِگُو آژُون**» mənqgü ajun = sonu olmayan dünya». Bu beytdə də işlənmişdir:

ثَغْب تَقَى قَلْمَدَى مَنكَوُ آرَن

آژُون كُنَى يُلْدَزَى تُتْجَى ثَغَار

³¹⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bundan əvvəlki sözü «tonqra» (DLT-2005, s.578), bu sözü «önqrə» (DLT-2005, s.375), bundan sonrakı sözü isə «tönqrə» kimi (DLT-2005, s.585) oxumuşlar. Uyğurlar bu sözləri müvafiq olaraq «tonqra», «onqra» və «tonqra» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 515-516). Çinlilər də uyğurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, III cild, s.368). Salih Mütəllibov isə həmin ardıcılıqla «tuqra», «onqra» və «tonqra» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 388).

³¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tunqşu» (DLT-2005, s.592), bundan sonrakı iki sözü isə «çanqşu» və «çanqşı» kimi (hər ikisi: DLT-2005, s.221) oxumuşlar. Uyğurlar bu sözləri müvafiq olaraq «tunqşu», «çənqşü» və «çənqşi» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 515-516). Çinlilər də uyğurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, III cild, s.369). Salih Mütəllibov isə həmin ardıcılıqla «tünqşü», «çənqşi» və «çənqşi» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 388).

«Toğup takı kalmadı mənqgü ərən,
 Ajun küni, yulduzı tutçı toğar».
 Doğulan ərənlər əbədi qalmadı,
 Dünyanın günəşi, ulduzu daima doğar.

(Zamanı təsvir edərək deyir: doğulan adamlar əbədi yaşamaz, dünyanın günəşi və ulduzlar daima doğar, heç vaxt yıpranmaz).

جَنكَلِي Ç ə n q l i: «جَنكَلِي مَنكَلِي çənqli-mənqli = bir uşaq oyununun adıdır». Ərəblər buna الدَوَادَة deyirlər, «yelləncək» mənasındadır.

قَنكَلِي K a n q l i: araba, üstünə yük yüklənən araba.

قَنكَلِي K a n q l i: qıpçaqlardan böyük bir adamın adıdır.

سَنكُو S a l n q u:³¹⁶ sapand. Onunla çaqıl daşı atılır.

شَنكَلَا Ş ü n q l ə: arğu diyarında bitən bir otdur. Kökü çıxarılaraq yeyilir.

قَنكُو K a l n q u: suyun üstündə durmaq, suyun üzünə çıxmaq. «سُقْدَا قَنكُو لَادِي suwda kalnquladı = suyun üzünə çıxdı».

كُزَنكُو K ö z n q ü: güzgü, ayna.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنكُو Y a n q k u: səsin geri gəlməsi, əks-sövt, əks-səda. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَنكَلِمَاس بِلْكَا يَنكَفُو» yazmas atım yağmur, yanqılmas bilgə yanqku = usta atıcı - yağış, yanılmaz bilgin – əks-sədadır», (usta atıcı yağışdır, çünki yağışın hədəfi yer üzüdür, yer üzü geniş olduğundan

³¹⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, Karl Brokkelmann bu sözü «salıngu», bir maddə sonrakı sözü isə «kalıngu» şəklində səhv yazmışdır, çünki bu yazılış babın başlığına və ölçüsünə uyğun deyil (DLT, III, s. 379).

atılan şey hədəfdən sapmaz, hökmən bir yana düşər. Hər şeyi doğru söyləyən bilgin isə əks-sədadır, çünki nə desən, ona uyğun da sənə cavab verir. Bu söz bir səhvə yol verib üzr istəyən adam üçün söylənir.

يَلْنَكُو Y a l n q u: cariyələrin oynadığı bir oyundur. İpin iki ucu bir ağaca və ya dirəyə bağlanır, ortada cariyə oturur və ayağı ilə ipi geri itələyir, beləliklə, gah yüksəlir, gah da alçalır, (yelləncək oyunu).

يَنْجَا Y i n ç k ə: hər bir incə nəsnə. «يَنْجَا ثَرْفُو» yinçkə turku = incə ipək parça».

يَنْجَا Y i n ç k ə: «يَنْجَا قِيز» yinçkə kız = hərəmə alınan qız».

يَنْجَا Y i n ç k ə: «يَنْجَا كِشِي» yinçkə kişi = tanrıya ibadət edən adam».

يَنْكَا Y e n q g ə: yengə, böyük qardaşın arvadı.

فَعَالُو FƏ'ALU BABI

تَيَانَكُو T a y a n q u: mabeynçi, pərdəçibaşı. Türklərin arasında «حاجب hacib» sözü yayıldıqdan sonra bu söz unudulmuşdur. Əsli «تَيَانَدِي tayandı» fe'lindən alınmışdır. Xaqan bu adama güvənir, xalq da inanır ki, tayanqu xalqın işlərini və diləklərini xaqana olduğu kimi çatdırır, sonra da cavabını verir.

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنْكِيلا Y a n q ı l a: «أَلْ اِيْشِغْ يَنْكِيلا قَلْدِي» ol ışığ yanqıla kıldı = o, işi yenidən gördü, təkrar başladı».

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ

فعل فاعل FƏ'LƏL, FƏ'ƏL BABI

تَنْكُج T ə n q ü ç³¹⁷: sacayağı kimi yarım arşın yüksəklikdə olan hər şey.

سَنْكُج S ə n q ə ç: fındıq kimi kiçik və şirin bir alma.

سُنْكَفْر S o n q k u r: sunqur quşu, yırtıcı quşlardan birinin adıdır. Bu, «طغريل toğril» quşundan kiçikdir.

فَجْنَكَار K o ç n q a r: qoç. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «إكى فجنكار بئشى بىر اشجنا بشماس iki koçnqar başı bir aşaçta³¹⁸ pışmas = iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz». Bu söz bir yerə yığışan, ancaq birinin olməsi gərəkən iki başbuğ və ya iki bəy haqqında söylənir.

فَجْنَكَارِباشى K o ç n q a r b a ş ı: bir şəhər adı.

قَنْكَدَاش K a n q d a ş: «قَنْكَدَاش قَدْش» kanqdaş kadaş = ata bir qardaşlar». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَنْكَدَاش فَمَا أُرُورِ إكْدِش أُرُورِ ثَرْتَار kanqdaş kuma urur, ikdiş örü tartar = ata bir qardaşlar bir-birinə paxıllıq edər və çox dalaşarlar, ana bir

³¹⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tənggüç» (DLT-2005, s.551), bundan sonrakı sözü isə «sənggəç» kimi (DLT-2005, s. 482) oxumuşlar. Uyğurlar bu iki sözü «təngüç» və «sənkəç» (TTD, III tom, bet 520), Salih Mütəllibov isə «təngüç» və «səngləç» kimi vermişdir (TSD, III tom, bet 391-392).

³¹⁸ «Divan»ın çox yerində «aşç» şəklində rastlanan bu söz burada «aşaç» kimi verilmişdir.

qardaşlar isə aralarında sevgi olduğu üçün bir-birinə kömək edərlər».

مُنْكَغْ M u n q l u ğ: «مُنْكَغْ ار munqluğ ar = sıxıntılı, qayğılı, dərddi adam».

تَنْكُسُقْ T a n q s u k: «تَنْكُسُقْ نَانْק tanqsuk nənq = qəribə şey, heyrət ediləcək şey». Bir adamın çox nadir hallarda tapdığı nəfis yeməyə də «تَنْكُسُقْ اَشْ tanqsuk aş» deyilir.

تِرْنَكْ T ı r n q a k: dırnaq.

قِنْكَرَاقْ K ı n q r a k: ət və xəmir doğramaq üçün işlədilən behbuda bənzər böyük bıçaq.

قَزْنَقْ K a z n q u k: qazıq. Bu sözdən alınaraq qütb ulduzuna da «تَمْر قَزْنَقْ təmür kaznquk³¹⁹», yəni dəmirdən düzəldilmiş qazıq deyilir. Sanki göy onun üzərində fırlanır.

چِنْكَرَاقْ Ç ı n q r a k: «چِنْكَرَاقْ اُونْ çinqraq ün = gur və nöqsansız səs».

قَنْكَرْ K a n q r a k: damaq; [zəng].

قَنْكَسِقْ K a n q s ı k: ögey. «قَنْكَسِقْ اَتَا kanqsık ata=ögey ata».

قَنْكَسِقْ K a n q s ı k: «قَنْكَسِقْ اَغْلْ kanqsık oğul = ögey oğul».

قَلْنَقْ K a l n q u k³²⁰: başda yaranan kəpəkdir. Kürk və dəri kimi şeylərə yapışqan bir şeyin yapışması nəticəsində meydana gələn qıvrıntı.

تَنْكَلْ T ü n q l ü k: baca, pəncərə.

چَنْكَلْ Ç ə n q l i k: sarmaşığı otu. (Bəzilərinin fikrincə, «karamuğ» adlı bir növ dağ yemişidir)³²¹.

كَنْكَلْ K ö n q l ə k: köynək.

دَنْكَالْ D a n q a l³²²: saman.

³¹⁹ Yazma və basma nüsxələrdə səhvən «kazunquk» şəklində verilmişdir.

³²⁰ Yazma və basma nüsxələrdə səhvən «kalinquk» şəklində verilmişdir.

³²¹ Mötərizə içindəki cümlə ancaq özbəkçə nəşrində var. Bu cümlənin Mahmud Kaşğaridən daha çox Salih Mütəllibova aid olduğunu düşünmək olar.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنْجِج Y e n q ə ç³²³: xərcəng. Oğuzca.

يَلْنَقُوسُ Y a l n q u s: yalnız, yalnız, tək, tənha. «يَلْنَقُوسُ ar= yalnız adam». «يَلْنَقُوسُ قاز اتماس» yalnız qaz ötməs = yalnız qaz oxumaz». Bu söz işində başqalarından kömək alması tövsiyə olunan adama deyilir.

يَنْكِرَقُ Y a n q r a k: dağ qıvrımı, büküntü, uçurum və altından çay axan yol. Adam oradan sıçramaqla keçə bilər.

يَنْكِشَقُ Y a n q ş a k: «يَنْكِشَقُ ar= yanşaq, gəvəzə adam».

يَنْكَلِقُ Y a l n q u k: Adəm əleyhissalamın adı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَنْكَلِقُ اُغلى يوقادور، اذكواتى قلىر» yalnız q³²⁴ oğlu yokadhur, edhgü atı kalır=adəm oğlu ölür, yaxşı adı qalar». Bu sözlə hər zaman yaxşılıq etməyin vacib olduğu vurğulanır.

يَنْكَلِقُ Y a l n q u k: insana verilən ümumi ad. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَغى ارُر يَلْنَقُقْتَنَك نَانكى تَقَار

بىك ارى ياغىسن نالىك سَقَار

«Yağı ərür yalnızqunq nənqi tawar,

Bilig əri yağısın nəlik səwər».

Adamın malı onun düşməndir,

Ağıllı adam düşməninə niyə sevir.

يَنْكَلِقُ Y a l n q u k: cariyə. Oğuz, qırpaq və köçərilərin dilində.

³²² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «dənqgəl» kimi (DLT-2005, s.246) oxumuş, «buğum və ya yumru» kimi tərcümə etmişlər.

³²³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yenqgəç» kimi (DLT-2005, s.684) oxumuşlar.

³²⁴ Bu söz də yazma və basma nüsxələrdə yanlış-«yalınquk» şəklində yazılmışdır. Başlıca və ölçüyə uyğun gəlməsi üçün «yalnquk» olmalıdır.

يَنْقَلِقُ Y a n q l u k: işdə, sözdə, əməldə və bunun kimi başqa şeylərdə
yanılma.

BU BABIN GÜNNƏLİLƏRİ

تَبَجَنَ T a p ç a n q: süfrə böyüklüyündə üç ayaqlı nəsnə. Bağban onun
üstünə çıxaraq talvardakı üzüm salxımlarını dərir.

چَلْبَنَ Ç a l p a n q: cıvıq palçıq.

چِفْشَانَقُ Ç i f ş ə n q³²⁵: «چِفْشَانَقُ چِفْشَانَق چِفْشَانَق چاغیر = turş mey».

چَفْشَانَقُ Ç ə f ş ə n q: qoyunun yununu qırmaq üçün işlədilən böyük
qayçı, qırxılıq. Çigilcə.

چَفْشَانَقُ Ç ə w ş ə n q: gözündən daim su axan adam.

كَفْشَنَ K ə f ş ə n q³²⁶: xırman sovuqduqdan sonra gələn adama verilən
arpa, buğda, azuqə kimi pay³²⁷.

سُفْلَانَقُ S u w l a n q: «سُفْلَانَقُ يَغَاجُ suwlanq yığaç = qolu-budağı olma-
yan ağac³²⁸».

³²⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «çawşanq» (DLT-2005, s.235), bun-
dan sonrakı sözü isə «çawşanq» kimi (DLT-2005, s. 225) oxumuşlar.

³²⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü wş ilə «kəwşənq» kimi (DLT-2005,
s.311), Salih Mütəllibov isə fs ilə «kəfsənq» (TSD, III tom, bet 395) kimi oxumuşlar.

³²⁷ Bu sözlə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi vardır: «Yazma və basma nüsxələrdə
«kəfsənq» şəklində yazılan bu sözün üçüncü hərfinin nöqtəsi və bütün hərflərin hərə-
kəsi yoxdur. Brokkelmann qaynaq göstərmədən bunu «kəfsənq» imlasında yazmışdır.
Biz də o şəkildə yazdıq, ancaq burada bir yanlışlıq olmalıdır. Başqırdlar xırman yerinə
gələn adama verdikləri paya «kəfənq» deyirlər. Xırmana gələn adam «ırdına bərekət»
deyir. Xırman sahibi də ortada olan məhsuldan bir qədərini gələn adamın kisəsinə və
ya ətəyinə tökrək «sənə də kəfənq» deyir» (DLT, III, s.386). Məncə, məsələ bir az
başqa cürdür: «kəfsənq» sözü bizim bildiyimiz məşhur «kəfsən/ kövşən/köfşən» sözü-
dür. Xırman geniş, külək tutan açıq sahədə - kövşəndə qurulur. Xırman üstünə gələn
hər adama hədiyyə olaraq verilən qovurğalıq buğdaya «kövşən payı» deyilir. Bu,
qədim adətdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də təxminən buna yaxın izahat
vermişlər: «Xırman təmizləndikdən sonra taxılın yığılmasına yardım edən adama
ərməğan kimi verilən yemək» (DLT-2005, s.311). Salih Mütəllibov isə kövşən payına
«dən hədiyyəsi» (TSD, III tom, bet 395) demişdir

³²⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yarpaqsız, gövdəsində budaq
olmayan bir çalı» kimi (DLT-2005, s.512) mənalandırmışlar.

سُقْلَانِ S u w l a n q: «سُقْلَانِ سَجْ» suwlanq saç = qıvrım olmayan düz saç».

قَلْقَنْ K a l k a n q: qalxan. Bu sözün «قَلْقَنْ kalkan» şəkli də var.

BU BABIN MƏNQUS OLANI

تَيْلَنْ T a y l a n q: «تَيْلَنْ آر» taylanq ər = incə, kübar, boy-buxunlu, rəngi parlaq, geyimləri təmiz adam». Bu söz daha çox gənclər haqqında işlədilir, «تَيْلَنْ يَكْت» taylanq yigit=yarışıqlı gənc».

BU BABIN ج NÇ-LI ĞÜNNƏLİSİ

قَزَعَج K a z ğ a n ç: qazanc.

قَرَقَج K o r k u n ç: qorxunc.

تَزْجَنْج T ə z g i n ç: dağ dönəməci, dağ büklümü, dağ çıxıntısı. Başqası da belədir. Girintili-çixıntılı, qıvrılan yola «تَزْجَنْج يَوْل» təzginç yol» deyilir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُرْجَنْج Y ö r g ə n ç: təzginç mənasındadır.

يُرْجَنْج Y ö r g ə n ç: ağaca sarmaşıb onu qurudan bir bitki növü, sarmaşığı.

فَعْلُو FƏ'LƏLU BABI

فَنْكَرْغُو K o n q r a ğ u: zəng, zınqırov, qumrov.

فَتَكَرَّغُوْ K o n q r a ğ u: qulağın altında olan çıxıq sümük.

سَتَكَرَّغُوْ S ə n q r ə ğ ü: «سَتَكَرَّغُوْ ات = əngi xəstəliyi olan at».

Daima burnundan irin kimi fırtıq axır. Daima fırtığı axan uşuğa bu sözlə söyülür.

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنْكَدَكُوْ Y i n q d ə ğ ü: fırtıqlı. Uşaqlara söyüldüyü zaman belə deyilir.

BU BABIN BEŞ HƏRFLİLƏRİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَال FƏ'ƏNLAL BABI

سِيَنْكَرْسُقْ S ı n q a r s u k: iki nəfər ata minəndə arxada oturan adamın yeri.

مَنْكَزَكَاكْ M ü n q ü z ğ ə k: çox işləməkdən dolayı əldə yaranan qabar.

AXIRI ĞÜNNƏLİ SÖZLƏR

قَرَنْكَغُوْ K a r a n q ğ u: qaranlıq.

قَزَنْكَقُوْ K a z a n q k u: «يَب قَزَنْكَقُوْ بُلْدِيْ yıp kazanqku boldı = ip açılma-yacaq dərəcədə çox dolaşdı».

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنْكَلْغَانْ Y a n q ı l ğ a n: «يَنْكَلْغَانْ آر = yanılğan ər = yanılan adam». Hər hansı bir şeyi unudan, yanılan adam.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

تَنكَلَج T ə n q ə l k ü ç: döləngəc³²⁹ deyilən bir quş. Oğuzca.

تَنكَلُون T ə n q ə l g ü n: oğuzlardan başqa yerdə qalan türklərin dilində döləngəc adlanan quş.

تَنكَرَان T ə n q i r g ə n: tanrıya ibadət edən alim. Müsəlman olmayan türklərin dilində.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

يَنكَلُرُق Y a n q a l d u r u k: yapıncının arxasına, boynuna tikilmiş bir keçə parçası; kukulet, başlıq. O, başı yağışdan, borandan qorumağa xidmət edir.

[Qayda]:

Bu bölmədə iki sükunlu yan-yana gəlmir. Çünki gününənin özü tələffüz üçün ağırdır. Bunun üstünə yan-yana iki sükunlu da gəlsə, tələffüz mümkün olmayacaq dərəcədə ağırlaşar. Ona görə də tələffüz asan olsun deyə günne ذَلَاقَه zəlakə hərfləri ilə bərabər gəlir. Bu, kifayət deyil. İki sükunlu ilə günne yalnızca «سۆزنقری کِشِی» sözənqri kişi = boşboğaz adam» ibarəsində gəlir. Burada ذَلَاقَه zəlakə hərflərindən ۷ r vardır. O, tələffüzü asanlaşdırır. Bunu yaxşı bil.

Ğünnəli isimlər kitabı bitdi.

³²⁹Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu gün Anadoluda «döləngəc» adlanan bu quşun adı «töləngəç» imlasında olmalı idi (DLT, III, s. 388).

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ĞÜNNƏLİ FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تَنقَدِي T ə n q d i: «قُش تَنقَدِي kuş tənqdi = quş havalandı».

تَنقَدِي T ə n q d i: «أَق تَنقَدِي ok tənqdi = ox havada yüksələrək gözdən itdi», (تَنقَر - تَنقَمَك tənqər – tənqmək).³³⁰

تَنقَدِي T a n q d i: «أَل أَيْك بَاشِن تَنقَدِي ol anınq başın tənqdi = o onun başını bir sarğı ilə sarıdı». Hər hansı bir şey iplə möhkəm sarınsa, yenə belə deyilir, (تَنقَر - تَنقَمَق tanqər – tanqmaq).

تَنقَدِي T o n q d i: dondu, buz bağladı. «سُوف تَنقَدِي suw tonqdi = su dondu». Başqası da belədir.

تَنقَدِي T o n q d i: «أَر تَنقَدِي ər tonqdi = adam soyuqdan dondu, az qala öldü», (تَنقَر - تَنقَمَق tonqər - tonqmaq).

سِنقَدِي S i n q d i: sindi, həzm olundu. «أَش سِنقَدِي aş sinqdi = yemək sindi, həzm olundu».

سِنقَدِي S i n q d i: hopdu. «سُوف يِيرَكَا سِنقَدِي suw yergə sinqdi = su yerə hopdu».

سِنقَدِي S i n q d i: «سُوز كُنقَلَكَا سِنقَدِي söz könqülgə sindi = söz qəlbə yatdı», (سِنقَر - سِنقَمَك sinqər – sinqmək).

³³⁰ Burada Bəsim Atalayın və uyğur naşirlərin bu maddə ilə bağlı eyni məzmununda belə bir qeydi var: «Bu söz yazma nüsxədə «sənqdi-sənqər-sənqmək» şəklində s hərfi ilə yazılmışdır. Müəllifin bu sözün altında t hərfi ilə başlayan sözlər qrupunu yerləşdirdiyini nəzərə alaraq biz bu fe'lin keçmiş zaman, müzare və məsdərini t ilə «tənqdi-tənqər-tənqmək» şəklində verməyi qərara aldığımız» (DLT, III, s. 390; TTD, III tom, bet 532). Salih Mütəllibov isə qeydə lüzum görmədən həmin sözləri «tənqdi-tənqər-tənqmək» kimi vermişdir (TSD, III tom, bet 398).

سِنْدِي S i n q d i: «قَمِشْفا سِنْدِي أردک ördək kamışka sinqdi = ördək qamışın, çör-çöpün arxasına girərək gizləndi». Bir adam ev yiyəsindən xəbərsiz onun evinə və ya başqa bir yərə girib gizlənsə, yenə belə deyilir. (سِنْكار- سِنْكار sinqər – sinqmək).

مُنْدِي M ö n q d i: «ات مُنْدِي at mönqdi = at ayaqlarını yığdı və soncuq atdı, şillaq təpik atdı», (مُنْكار- مُنْكار mönqər–mönqmək).

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنْدِي Y e n q d i: «ار اني يَنْدِي ər anı yenqdi = adam bir işdə onu yendi, məğlub elədi». Oğuzca və qıpçaqca. (يَنْكار- يَنْكار yenqər - yenqmək).

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

تَنقُرْدِي T ə n q ü r d i: «أرأق تنقُرْدِي = adam göyə doğru ox atdı», (ox göydə görünməz oldu). Əldən buraxılan quş uçub gözdən itsə, yenə bu söz işlədilir, (تَنقُرْر- تَنقُرْمَاك tənqürər – tənqürmək).

سِنْقُرْدِي S i n q ü r d i: «أل تنجو سِنْقُرْدِي = o, loxmanı uddu, sindirdi». Başqası da belədir, (سِنْقُرْر- سِنْقُرْمَاك sinqürür – sinqürmək).

سِنْقِيرْدِي S i n q i r d i: «ياغنى تَرِيكا سِنْقِيرْدِي = yağı dəriyə hopdurdu, yedirdi». Başqası da belədir, (سِنْقِيرْر- سِنْقِيرْمَاك sinqirür – sinqirmək).

كَنْقُرْدِي K o n q u r d u: «أرأياج كَنْقُرْدِي = adam ağacı qanırdı, qopardı». Başqası da belədir. Əgər külək bir nəsnəni qoparsa, yıxsas, yenə belə deyilir, (كَنْقُرْر- كَنْقُرْمَاك konqurur – konqurmak).

كِنْقُرْدِي K i n q ü r d i: «أرأين كِنْقُرْدِي = adam evini genişləndirdi». Başqası da belədir, (كِنْقُرْر- كِنْقُرْمَاك kinqürür – kinqürmək).

تَنْقِزْدِي T a n q i z d i: «أرأبكاسندا تَنْقِزْدِي = adam hirsindən, öfkəsindən şişdi». Bu, acığından şişmədir.

تَنقِزْدِي T a n q ı z d i : «أبكا تَنقِزْدِي» öpkə tanqızdı = ciyər şişdi, kabab oldu». Bu, ciyər yeməyi bişərkən yaxşı bişməsi və qabarması üçün onun üstünə xardal və sirkə tökməkdir, (تَنقِزْ- تَنقِزْمَاق tanqızar – tanqızmaq).

تَنقَاشْدِي T ə n q ə ş d i : «تَنقَاشْدِي نَاق» tənqəşdi nənq = bir nəsne bir nəsne ilə tənleşdi, bərabərləşdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

مَنيك بِلَا كَينِكشْدِي

بِلْكي مَنيكا تَنكشْدِي

أرَن بِلَا سَنكشْدِي

ألب لار بَشين أَل يُوأر

«Məninq bilə kənqəşdi,
Bilgi manqa tənqəşdi,
Ərən bilə sünqüşdi,
Alplar başın ol yuvar».
Mənimlə məsləhtəşdi,
Ağlı mənimkinə tən oldu,
Ərənlərlə süngüləşdi,
İgidlərin başını yuvarlayır».

(Məndən bəzi məsləhətlər aldı, bu sayədə ağlı, biliyi mənim qədər oldu, savaşıda çarpışdı, igidlərin başını top kimi yuvarlayan odur), (تَنقَاشْور- تَنكشْمَاك tənqəşür – tənqəşmək).

تُنقُشْدِي T ü n q ü ş d i³³¹: «أر تَنقُشْدِي» ər tünqüşdi = adam gücdən düşüb tabe oldu», (تُنقُشْور- تَنكشْمَاك tünqüşür – tünqüşmək).

تُونقُشْدِي T o n q u ş d i³³²: «تُونقُشْدِي تُونقُشْدِي» tonquz tonquşdı = donuz göz-lərini dikərək, zilləyərək adama hücum etdi».

³³¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tönqüşdi» kimi (DLT-2005, s.585), uyğurlar «tüngüşti» kimi (TTD, III tom, bet 537) oxumuşlar.

³³² S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər bu sözü «tünqüşdi» kimi (DLT-2005, s.604) oxumuş, Salih Mütəllibov isə incə saitlərdə «tönqüşdi» şəklinə vermişdir (TSD, bet 402-403). Həmin

تَنكُشْدِي T ö n q ü ş d i: «ار تَنكُشْدِي = adam bir işi qəbul etməkdən çəkindi, gözlərini nifrətlə, iyrənərək əmr edən adama dikdi», (تَنكُشْمَاك - تَنكُشُور - تَنقُشُور - تَنقُشْمَاك).

سِنكِشْدِي S i n q i ş d i: «سُوْفَلَار قَمْع سِنكِشْدِي = sular kamuğ sinqişdi = sular büsbütün çəkildi». Başqa bir şeyin hissələri arasına hopan, sızan hər maye üçün belə deyilir, (سِنكِشْمَاك - سِنكِشُور - سِنقِشُور - سِنقِشْمَاك).

سُنكُشْدِي S ü n q ü ş d i: «اَر بَرَلَا سُنكُشْدِي = iki ər birlə sünqüşdi = iki adam bir-biri ilə savaşıdı, süngüləşdi», (سُنكُشْمَاك - سُنكُشُور - سُنقُشُور - سُنقُشْمَاك).

كِنكِشْدِي K ə n q ə ş d i: «اَل مَنكَا كِنكِشْدِي = o mənimlə bir məsələ barədə gənəşdi», (كِنكَاشْمَاك - كِنكَاشُور - كِنقَاشُور - كِنقَاشْمَاك).

اَنكُكْتِي O n q u k t i: «اَنكُكْتِي يُوْزِي اَنكُكْتِي = onun üzü xəstəlikdən və ya başqa səbəbdən bürüşdü».

اَنكُكْتِي O n q u k t i: «بَرَجِن اَنكُكْتِي = ipək parçanın təzəliyi, gözəlliyi getdi, parlaqlığı soldu». Həmin vəziyyətə düşən hər nəsə barəsində bu söz işlənir, (اَنكُكْمَاق - اَنكُكَار - اَنكُكَار - اَنكُكْمَاق).

مُنكُكْتِي M u n q u k t i: «اَر مُنكُكْتِي = adam böhrana, sınıntıya düşdü», (مُنكُكْمَاق - مُنكُكَار - مُنكُكَار - مُنكُكْمَاق).

اَنكُلْدِي O n q u l d i: «سُكَل اَنكُلْدِي = xəstə yaxşılaşdı».

اَنكُلْدِي O n q u l d i: «اِش اَنكُلْدِي = qarışıq iş düzəldi», (اَنكُلُور - اَنكُلْمَاق - اَنكُلْمَاق - اَنكُلْمَاق).

اُنكُلْدِي Ü n q ü l d i: «اُنكُلْدِي يَغَاچ اُنكُلْدِي = ağac oyuldu». Başqası da belədir, (اُنكُلْمَاق - اُنكُلُور - اُنكُلْمَاق - اُنكُلْمَاق).

تَنقِلدِ T a n q ı l d ı : « تَنقِلدِ باش = baş sarındı, sarıdıldı».

Hər hansı bir şey iplə sarınsa, yenə belə deyilir, (تَنقِلدِ -)
تَنقِلماق tanqılur – tanqılmak).

تَنقِلدِ T o n q u l d ı : « اَرِ اِشْتِن تَنقِلدِ = ar ıştın tonqıldı = adam işdən
ümidini üzdü», (تَنقِلدِ - تَنقِلماق)³³³.

تَنقِندِ T a n q ı n d ı : « اَرِ بَاشِن تَنقِندِ = ar başın tanqındı = adam başqa
birinin köməyi olmadan başını sarğı ilə sarıdı», (تَنقِندِ -)
تَنقِنماق tanqınur–tanqınmak).

MÜZƏF BABI

تُنقِئتِ T ü n q ü t t i : « اَرِ بَاشِن تُنقِئتِ = ar başın tünqütti = adam başını əy-
di». Başqası da belədir, (تُنقِئتِ - تَنقِتماک)
tönqütür–tönqüt-
mæk).

تَنقِئتِ T ə n q i t t i : « اَرِ اَقِن تَنقِئتِ = ar okın tənqitti = adam oxunu göyə
doğru yüksəltdi, oxunu səməyə milləndirdi», (تَنقِئتِ -)
تَنقِتماک tənqitür – tənqitmæk).

کِنقِئتِ K i n q i t t i : « اَرِ اَقِن کِنقِئتِ = ar əwin kinqitti = adam evini geniş-
ləndirdi». Başqası da belədir, (کِنقِئتِ - کِنقِتماک)
kenqitür –
kenqitmæk).

DÖRD HƏRFLİLƏR

کِنقِادِ K ə n q ə d i : « اَل مَنکا کِنقِادِ = ol manqa kənqədi = o mənimlə gə-
nəşdi, bir məsələdə mənimlə məsləhətləşdi», (کِنقِادِ -)
کِنقِاماک kənqər – kənqəmæk).

³³³ Bunun müzərə və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur.

کینکودی K i n q ü d i: «بیر کینکودی» yer kinqüdi=yer genidi, yer genişləndi». Başqası da belədir, (کینکوماک - کینکür - کینکümək).

BU BABIN LƏFİF³³⁴ NÖVÜ

یونقادى Y o n q a d i: «أل انى بککا یونقادى» ol anı bəggə yonqadı = o onu bəyə şikayət etdi». Başqası da belədir, (یونقار - یونقاماق) yonqar-yonqamak).

³³⁴ Fe'lin kökündə əlif, vav və ye hərflərindən ikisi olsa, ona «ləfif» deyilir. Həmin iki hərf yan-yana gəlsə «ləfifi-məqrun», yəni «bitişik, yanaşı ləfif», yan-yana gəlməsə «ləfifi-məfruq», yəni «ayrı, ayrılmış ləfif» adlanır.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فُعَلْدِي FƏ'LƏLDİ BABI

تَنَقَّرْدِي Tənqətürdi: «أل فُش تَنَقَّرْدِي ol kuş tənqtürdi = o, quşu əlindən uçurtdu». Oxu havaya doğru buraxsa, yenə belə deyilir, (تَنَقَّرُ - تَنَقَّرْمَاک tənqtürür - tənqtürmək).

تَوْنَقْدَرْدِي Tönqdərđi: «أل اِيَاق تَوْنَقْدَرْدِي ol ayak tönqdərđi = o, qabı döndərđi, altını üstünə gətirdi». Başqası da belədir, (تَوْنَقْدَرُ - تَوْنَقْدَرْمَاک tönqdərür - tönqdərmək).

سِيْنَقْدُرْدِي Sinqdürdi: «سُجْک اَشِيْغ سِيْنَقْدُرْدِي süçik aşığ sinqdürdi = şərab yeməyi sindirdi, həzm etdirdi».

سِيْنَقْدُرْدِي Sinqdürdi: «أل اَنِيْ اَءْوَغَا سِيْنَقْدُرْدِي ol anı əwgə sinqdürdi = o, onu evə qapatdı, evdə gizlətdi». (سِيْنَقْدُرُ - سِيْنَقْدُرْمَاک sinqdürür - sinqdürmək).

مُنَقَرْدِي Munqardı: «أل اَنِيْ مُنَقَرْدِي ol anı munqardı = o onu iztiraba, sıxıntıya saldı», (مُنَقَرُ - مُنَقَرْمَاک munkarur - munkarmak).

تَنْقَرْدِي Tənqərđi: «أل بِيْر نَانَقْنِيْ بِيْرکَا تَنْقَرْدِي ol bir nənqni birgə tənqərđi = o bir nəsnəni bir nəsnəyə tən eləldi», (تَنْقَرُ - تَنْقَرْمَاک tənqərür - tənqərmək).

تَنْقَلْشَدِي Tənqləşđi: «بِيْر نَانَك بِيْرکَا تَنْقَلْشَدِي bir nənq birgə tənqləşđi = bir nəsnə o biri ilə tənqləşđi», (تَنْقَلْشُرُ - تَنْقَلْشَمَاک tənqləşür - tənqləşmək).

تَنكَلشَدَى T ı n q l a ş d ı : «أل مَنِك بَرلا سوز تَنكَلشَدَى» ol məninq birlə söz tınq-laşdı = o, söz dinləmək işində mənimlə yarışdı», (تَنكَلشَوْر - تَنكَلشَمَاق tınqlaşur – tınqlaşmak).

تَنكَلشَدَى T a n q l a ş d ı : «ايشغ تَنكَلشَدَى كيشيلار بو ايشغ tanqlaşdı = adamlar bu işə mat qaldı, heyrət və təəccüb etdi», (تَنكَلشَوْر - تَنكَلشَمَاق tanqlaşur – tanqlaşmak). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

أردى بُلُتِ انكِرَشوُ
اقتى اَقن مُنكِرَشوُ
قَلدى بۇن تَنكَلشَوُ
كُكِرَر تَقى مُنكِرَشَوُ

«Ördi bulıt inqraşu,
Aktı akın münqrəşü,
Kaldı budun tanqlaşu,
Kökrər takı manqraşur».
Bulud inləyərək toplaşdı,
Möhkəm sel axdı,
Xalq bu işə mat qaldı,
Göylər bağırıb kükrəyir.

(Yağışı vəsf edərək deyir: buludlar inilti ilə toplaşdı, onlardan gurultu ilə sellər axdı, xalq heyrətə düşdü, göydə şimşəklər çıxır, sanki göy hayqırır).

مَنكَدَشَدَى M ə n q d ə ş d ı : «اِغى اَرَاغَت مَنكَدَشَدَى» iki urağut mənqdəşdi = iki qadın qarşılıqlı olaraq bir-birinin üz tükələrini aldılar, epilyasiya etdilər», (مَنكَدَشَوْر - مَنكَدَشَمَاق mənqdəşür – mənq-dəşmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

مینکشدی *M i n q ə ş d i*³³⁵: «أل مینک بولا مینکشدی» ol məninq birlə minqəşdi = o mənimlə bir ata mindi». Başqası da belədir, (مینکشور - مینکشماک minqəşür – minqəşmək).

کُنقرندی *K ü n q r ə n d i*: «أر ایش قا کُنقرندی» ər ışka künqrəndi = adam işə girişməkdən çəkinib öz-özünə söyləndi», (tənbəllikdən öz-özünə nəsə mızıldandı). Başqası da belədir, (کُنقرنور - کُنقرنماک künqrənür – künqrənmək).

کینقرندی *K i n q r ü n d i*: «أل کینقرندی» ol kinqründi = o bir müddət naz-nemət içində yaşadı», (کینقرنور - کینقرنماک kinqrünür – kinqrünmək).

تَنقرلندی *T ə n q l ə n d i*: «أر ایشین تَنقرلندی» ər ışın tənqləndi = adam öz işinə özü çarə qıldı», (تَنقرلنور - تَنقرلنماک tənqlənür – tənqlənmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

یِنْقردی *Y i n q ş ü r d i*: «أل اسیک سوقغ ئمئغقا یِنْقردی» ol isig suwuğ tumluğka yinqşürdi = o, isti suya soyuq su qatıb ilıqlaşdırdı», (یِنْقرر - یِنْقررماک yinqşürür – yinqşürmək).

یَنْقردی *Y a n q k u r d u*: «أر یَنْقردی» ər yanqkurdu = adam qeybdən bir səs və ya işarə almış kimi sağına-soluna baxındı», (یَنْقرار - یَنْقررماق yanqkurar – yanqkurmək).

³³⁵ Bu sözün ilk hərfi yazma nüsxədə həm zəmmə, həm də kəsre ilə hərəkələnmişdir. Bəsim Atalay (DLT, III, s. 399) və uyğur naşirlər (TTD, III tom, bet 545) onu kəsre ilə yazmağın doğru olacağını müvafiq qeydlə bildirmişlər. Salih Mütəllibov isə bunun üstündən sükutla keçmiş, ancaq o da sözü kəsre ilə vermişdir (TSD, III tom, bet 408). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «münqəşdi» kimi (DLT-2005, s.347) oxumuşlar.

HƏR NÖVHƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَادِي FƏ'LADİ BABI

سُنْكَدَادِي S o n q d a d i : «أَل يَغِينِي سُنْكَدَادِي» ol yağını sonqdadı = o, düşməni qovdu», (o, ata minərək düşmənin dalınca düşüb onu qovdu). Yaxalamaq üçün hər hansı bir şeyin dalınca qaçsa, yenə belə deyilir, (سُنْكَدَامَاق - سُنْكَدَادِي sonqdar-soqdamak).

مَنْكَدَادِي M ə n q d ə d i : «أَل أَنِيْق سَاجِن مَنكَدَادِي» ol anıq saçın mənqdədi = o onun saçını yoldu». Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَذْم بَرِب سُنْكَدَادِي

تَكَرْتَرِب أَنْكَدَادِي

سَاجِن قَرَا مَنكَدَادِي

أَرْزُولِيوُ أَرَأَقَار

«Udhım³³⁶ barıp sonqdadı,

Təgrə turup anqdıdı,

Saçın kıra mənqdədi,

Arzulayu ər awar».

Dalınca gedib qovladı,

Mühasirəyə aldı,

Saçını qırıp yoldu,

³³⁶ Bu bənddəki səhvlərlə bağlı Bəsim Atalay mətn altındakı haşiyədə geyd vermişdir (DLT, III, s. 401). Çinəcə (DLT-Çin, III cild, s.393) və uyğurca nəşrlərdə də qeydlər var (TTD, III tom, bet 548). Lakin Salih Mütəllibovun qeydi daha geniş və daha dolğundur. Ona görə də həmin qeydi cüzi ixtisarla veririk: «Şeir parçasının birinci misrasında «udhum barıp» sözünün doğru variantı «udhu barıp» olmalıdır. «Divan»ın I cildindəki «mən anıq udhu kəldim» ibarəsi buna dəlildir. İkinci misradakı «təgr» sözü ərəbcəyə «həvalə», yəni «ətraf» mənasında tərcümə edilmişdir. Bu mənada sözün əsərin bir neçə yerində «təgrə» şəklində rastlanır ki, doğrusu da budur. Dördüncü misradakı «arzu layu» sözünün ərəbcəsi «çaqqal» deməkdir. Bu mənada söz «Divan»ın I cildində «arju layu», yəni «çaqqal kimi» şəklində geniş izah edilmişdir. Demək, həmin söz «arzu» deyil, «arju» olmalıdır. Üçüncü misradakı «kara» sözünə gəlincə, Bəsim Atalay bunu «kıra» kimi oxumağı təklif etmişdir. Lakin bu sözün əlavə tədqiqata ehtiyacı var» (TSD, III tom, bet 409-410).

Çaqqal kimi adam ovlar».

(Bir bəyi məğlub edən adamı təsvir edir: o onun dalınca düşüb qovdu, onu tutmaq üçün ətrafını sardı, adamlar da onu mühasirəyə aldılar, saçını yoldular. Burada xalqın toplaşmasını çaqqalların toplaşmasına bənzədir. Çünki çaqqallar yalnız adama rast gəlsələr, onu mühasirəyə alır və yeyirlər), (مَنقَدَر-مَنقَدَمَک mənqdər–mənqdəmək).

چ ۱ n q r a d ۱: «قنقراغۇ چنقرادی=و, zəng, zıncırov, çaldı», (چنقرار-چنقراماق). Buna bənzəyən hər səsə belə deyilir.

س ۱ n q r a d ۱: «ار ایشقا سنقرادی = adam işi qəbul etmədi, tənbellikdən sözü rədd etdi», (سنقرار-سنقراماق). sonqrar – sonqramak).

ق ۱ n q r a d ۱: «اغلان اونی قنقرادی = uşağın səsi qalınlaşdı», (uşaq həddi-bülüğa çatanda belə deyilir).

ق ۱ n q r a d ۱: «قوی قنقرادی = qoyunun rəngi qonurlaşdı», (قنقرار-قنقراماق). konqrar – konqramak).

م ۱ n q r a d ۱: «ار منقرادی = adam bağırdı». Başqası da belədir, (منقرار-منقراماق). manqrar – manqramak).

م ۱ n q r a d ۱: «اود مۇنقرادی = öküz böyürdü, (مۇنقرار-مۇنقراماق)³³⁷. münqrər – münqrəmək).

م ۱ n q z a d ۱: «بیر نەنق بیرکا مەنقرادی = bir nənq birgə mənqzədi = bir nəsə o birinə oxşadı, bənzədi», (مەنقرار-مەنقراماق). mənqzər – mənqzəmək).

ت ۱ n q l a d ۱: «ار ایشغ تانقرادی = adam işə heyran oldu, heyrət etdi», (تانقرار-تانقراماق). tanqlar – tanqlamak).

³³⁷ Bu söz yazma nüsxədə «münqrəmək», basma nüsxədə «munqramak»dır. Özbək və uygur nəşrlərində son variantda verilmişdir.

تَنقَلَدِي T ə n q l ə d i: «بیر نانک بیرکا تَنقَلَدِي» bir nənq birgə tənqlədi = bir nəsnəni o birinə tən elədi», (تَنقَلَر - تَنقَلَمَاق) (tənqlər – tənqləmək).

تِنقَلَدِي T i n q l a d i: «ار سۆز تِنقَلَدِي» ar söz tınqladı = adam söz dinlədi, sözə qulaq asdı», (تِنقَلَر - تِنقَلَمَاق) (tınqlar–tınqlamak).

سَنقَلَدِي S a n q l a d i: «قُش سَنقَلَدِي» kuş sanqladı = quş pislədi», (سَنقَلَر - سَنقَلَمَاق) (sanqlar – sanqlamak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنقَرَدِي Y a n q r a d i: «أل بیری سۆز يَنقَرَدِي» ol bir söz yanqradı = o, gizlədilməli sözü söylədi, ağzından qaçırdı», (يَنقَرَار - يَنقَرَمَاق) (yanqrar – yanqramak).

يُنقَلَدِي Y u n q l a d i: «أل قوین يُنقَلَدِي» ol koyun yunqladı = o, qoyunun yununu qırxdı», (يُنقَلَر - يُنقَلَمَاق) (yunqlar – yunqlamak).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ FƏ'İLADİ BABI

تِنقِلَدِي T i n q i l a d i: «نانک تِنقِلَدِي» nənq tınqıladı = ağır bir şey yerə düşərək dınq elədi», (تِنقِلَر - تِنقِلَمَاق) (tınqlar – tınqlamak)³³⁸.

چَنقِلَدِي Ç a n q i l a d i: «ات چَنقِلَدِي» it çanqıladı = vurulan it zəngildədi». Bu, hürməkdən fərqli bir səmdir. Bir adam pis sözlər

³³⁸ Bu sözü Bəsim Atalay (DLT, III, s. 403) və çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.396) və uyğurlar (TTD, III tom, bet 552) «tınqıladı», Salih Mütəllibov isə «tınqılədi» şəklində (TSD, III tom, bet 412) oxumuşlar. Sözdəki ikinci ə əliflə, məsdər isə («tınqıləmək») ک ke ilə yazıldığı üçün Salih Mütəllibovun oxunuşu doğrudur. Məsdərdə ک ke-nin varlığını uyğurlar da qeyd etmiş və onu ق ka-ya çevirmişlər. Ancaq məsələ ondadır ki, bu söz (danqıldamaq, danq-dunq, dınqıltı və s.) incə saitlərlə işlənmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü qalın saitlərlə «tonqdadı» kimi (DLT-2005, s.578) oxumuşlar.

deyəndə «جَنكِيلاَدِنك تَلِيم təlim çanqıladınq = sən çox baş apardın, çox bağırdın» deyirlər. (جَنكِيلاَماق - جَنكِيلاَر - çanqılar = çanqılamak).

سُنكُوْلاَدِي S ü n q ü l ə d i: «أَل اَتِي سُنكُوْلاَدِي ol anı sünqülədi = o onu sünqülədi», (سُنكُوْلاَماق - سُنكُوْلاَر - sünqülər – sünqüləmək).

سِنكِيلاَدِي S i n q ı l a d i: «إِت سِنكِيلاَدِي it sinqıladı = it soyuqdan zəngildədi».

سِنكِيلاَدِي S i n q ı l a d i: «سُوْف سِنكِيلاَدِي suw sinqıladı = su donacaq halda soyudu».

سِنكِيلاَدِي S i n q ı l a d i: «فَلَاقِم سِنكِيلاَدِي kulakım sinqıladı = qulağım cingildədi», (سِنكِيلاَماق - سِنكِيلاَر - sinqıllar – sinqıllamak)³³⁹.

تَنكَالاَدِي T o n q a l a d i: «أَر تَنكَالاَدِي ər tonqaladı = adam igidlərin və bahadırların gördüyü işləri gördü», (تَنكَالاَماق - تَنكَالاَر - tonqalar – tonqalamak).

مَنكِيلاَدِي M ə n q ı l ə d i: «أَر مَنكِيلاَدِي ər mənqilədi = adam beyin yedi». Sözün ilkin və əsil mənası budur. Daha sonra bu söz danışıq dilində ərəbcə «طوبى لَكَ tuba ləkə=[müjdələr olsun sə-nə]» ifadəsinə uyğun gələn bir məna qazanmışdır. Beyin yedi deyimi bir adam üçün qoyun kəsmək və qoyunun ən dəyərli yeri olan beynini həmin şəxsə verməklə onu şərəfləndirmək deməkdir. Sonralar bu söz ləziz yeməklərə sahib olan hər kəs haqda deyilmişdir. Bu şeirdə də işlənir:

أَتِي يَسْتَب سُنكُوْلاَدِي

بَشِن يَنْدُرُوْ يَنْكِيلاَدِي

أَرَن بَايِب مَنكِيلاَدِي

أَتِك أَلِين قَرَا بُغْدِي

³³⁹ Salih Mütəllibov bu sözü incə saitlərlə vermişdir (TSD, III tom, bet 413).

«Anı yetip sünqülədi,
Başın yanduru yanqıladı,
Ərən bayup mənqilədi³⁴⁰,
Anınq alpın kara³⁴¹ boğdı».
Ona yetib süngülədi,
Yarasını yenidən qanatdı,
Əsgərlərini qənimətlə varlı etdi,
Onun igidlərini qıraraq boğdu.

(Düşmən qoşununu məğlub edən bir bahadırı tərifləyərək deyir: çatıb düşməni süngülədi, onun qaysaqlanan yarasını qopardı, öz ərənlərinə çoxlu qənimət paylayaraq onları zəngin, varlı elədi³⁴², düşmənin alplarını boğaraq qırdı), (مَنكِيْلار - مَنكِيْلَمَک mənqilər–mənqiləmək)³⁴³.

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنكِيْلادِي Yanqıladı: «أل تونين يَنكِيْلادِي ol tonın yanqıladı = o, paltarını təzələdi». Başqası da belədir, (يَنكِيْلار - يَنكِيْلَمَک yanqılar – yanqılamak).

³⁴⁰ Bəsim Atalay bu sözü maddə başında «مَنكِيْلادِي = mənqilədi» kimi, şeirdə isə həm ərəb, həm də latın əlifbası ilə «münqilədi» kimi vermişdir (DLT, III, s.406). Biz hər yerdə «مَنكِيْلادِي = mənqilədi» şəklində verdik. Bəsim Atalay maddəni də bir qədər dolaşq, qeyri-sərrast çevirmiş, bu deyimin ilkin və əsil mənasını açıqlamamışdır. Ona görə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsindən (DLT-2005, s.343) istifadə etmək məcburiyyətində qaldıq.

³⁴¹ Uyğurlar şeirin ikinci misrasında (eyni zamanda bizim nümunədə ərəb əlifbası ilə ikinci misrada) bir heca artıq olduğunu göstərmiş, oradakı «yanduru» sözünü «yanduru», dördüncü misradakı «kara» sözünü isə «kıra» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 555). Çinlilər heç bir qeyd verməmişlər (DLT-Çin, III ctd, s.398). Salih Mütəllibov da bu bəndlə bağlı heç bir qeyd verməmişdir (TSD, III tom, bet 414).

³⁴² Hər fən: beyin yemiş kimi elədi. Yəni öz ərənlərinə o qədər qənimət verdi ki, onlar özlərini qoyun beyni yemiş kimi hiss elədilər.

³⁴³ Bu fe'lin müzare və məsdərini biz qoyduq.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَشاَنقُرْدِي Yaşanqurdi: «اَنق كوزى يَشاَنقُرْدِي» anıñ közi yaşanqurdi = onun gözü gün şüasından yaşardı, gözündən yaş axdı», (يَشاَنقُرْماق - يَشاَنقُرْماق yaşanqurur³⁴⁴ – yaşanqurmak).

BU BABIN BEŞ HƏRFLİLƏRİ

تُنْقُرْلَندِي Tünqürlendi: «اَل مَنقا تُنْقُرْلَندِي» ol manqa tünqürlendi = özünü mənə quda, düngür saydı», (تُنْقُرْلَئور - تُنْقُرْلَئماک tünqür-lənür – tünqür-lənmək).

سِنْقِرْلَندِي Sinqirlendi: «اَت سِنْقِرْلَندِي» et sinqirlendi = et sinirlendi, ətdə sinir çoxaldı».

سِنْقِرْلَندِي Sinqirlendi: «يا سِنْقِرْلَندِي» ya sinqirlendi = yaya giriş, sinir sarıldı». Başqası da belədir, (سِنْقِرْلَئور - سِنْقِرْلَئماک sinqirlənür – sinqirlənmək).

مَنْقِزْلَندِي Mənzilendi: «كِشى مَنْقِزْلَندِي» kişi mənqizlendi = adamın üzü, bənizi gözəlləşdi, rəngi-ruhu özünə gəldi», (مَنْقِزْلَئور - مَنْقِزْلَئماک mənqizlənür – mənqizlənmək).

مُنْقِزْلَندِي Münqizlendi: «كُزى مُنْقِزْلَندِي» kuzı münqizlendi = quzunun buynuzu çıxdı». Başqası da belədir, (مُنْقِزْلَئور - مُنْقِزْلَئماک münqizlənür – münqizlənmək).

سُنْقُكْلَندِي Sünqüklendi: «اَغْلاَن سُنْقُكْلَندِي» oğlan sünqüklendi = uşaq sümüklendi, böyüdü». Başqası da belədir, (سُنْقُكْلَئور - سُنْقُكْلَئماک sünqüklənür-sünqüklənmək).

³⁴⁴ Bu fe'lin müzaresi mətndə «yaşanqur» şəklində verilmişdir. Yanlıştır. Türk, özbək və uyğur nəşrlərində «yaşanqurur» şəklində düzəldilmişdir.

كُنْقُلْدَى K ö n q ü l l ə n d i: «ار ایشقا کُنْقُلْدَى = adam işə könülləndi, işləməyə əzm etdi». Uşaq bir şey düşünsə və başa düşsə, yenə belə deyilir, (کُنْقُلْتُور - کُنْقُلْمَاک) könqül-lənür – könqüllənmək).

سِنْقِلْدَى S i n q i l l ə n d i: «أل قیزغ سِنْقِلْدَى = ol kızığ sinqilləndi = o, qızı özünə bacı saydı», (cariyəni özünə bacılıq elədi), (سِنْقِلْتُور - سِنْقِلْمَاک) sinqillənür – sinqillənmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

تُنْقُورْلَادَى T ü n q ü r l ə d i: «أل مەنى تُنْقُورْلَادَى = ol məni tünqürlədi = o məni özünə quda, düngür saydı», (تُنْقُورْلار - تُنْقُورْلَامَاک) tünqürlər – tünqürləmək).

سِنْقَارْلَادَى S i n q a r l a d i: «أل انى سِنْقَارْلَادَى = o onu arxasız olduğu üçün zəif saydı və ondan öc aldı», (سِنْقَارْلار - سِنْقَارْلَامَاک) sinqarlar - sinqarlamak).

سِنْقِیرْلَادَى S i n q i r l ə d i: «أل یاسین سِنْقِیرْلَادَى = o, yayına sinir sarıdı». Başqası da belədir, (سِنْقِیرْلار - سِنْقِیرْلَامَاک) sinqirlər - sinqirləmək).

کَنْقِیرْسِیدَى K ə n q i r s i d i: «أشچ کَنْقِیرْسِیدَى = qazanın dibi yandı, qazandan iy yüksəldi», (کَنْقِیرْسِیر - کَنْقِیرْسِیْمَاک) kənqirsir – kənqirsimək).

بَلِنْقِلَادَى B ə l i n q l ə d i: «أل ەر بَلِنْقِلَادَى = adam qarabasma üzündən yuxusundan sıçrayıb oyandı». Hər hansı bir heyvan qəflətən bir şeydən qorxub sıçrasa, hürksə, yenə belə deyilir, (بَلِنْقِلار - بَلِنْقِلَامَاک) bəlinqlər – bəlinqləmək).

تۇنۇقلادی T u l u n q l a d ı : «أل قین تۇنۇقلادی ol kulin tulunqladı = o, qulun qulağının altına vurdu», (تۇنۇقلار - تۇنۇقلاماق), (تۇنۇقلار – tulunqlamak).

BU BABIN BEŞ HƏRFLİLƏRİ

سەرىنقۇلادی S ə r i n q ü l ə d i : «ار سەرىنقۇلادی = adam buz üstündən sürüşdü». Başqa bir şeydən sürüşsə də belə deyilir, (سەرىنقۇلار - سەرىنقۇلادى - سەرىنقۇلەمەك).

سالىنقۇلادی S a l ı n q u l a d ı : «زۇم سالىنقۇلادی =üzüm çardaqdan sallandı». Hər hansı bir şey yuxarıdan aşağıya doğru sallansa, yenə belə deyilir.

سالىنقۇلادی S a l ı n q u l a d ı : «ار ایتغ سالىنقۇلادی = adam itini daşladı», (سالىنقۇلار - سالىنقۇلادى - سالىنقۇلامەك).

قالىنقۇلادی K a l ı n q u l a d ı : «ار سۇدا قالىنقۇلادی = adam başını sudan yuxarıda tutdu». Bu, ayaqlarını yerə vurub çiyinlərini oynadaraq su üstündə dik durmaqdır, suya batmamaqdır, (قالىنقۇلار - قالىنقۇلادى - قالىنقۇلار – kalınqular – kalınqulamak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يانقۇلادی Y a n q k u l a d ı : «تاغ يانقۇلادی tağ yanqkuladı = dağ əks-səda verdi». Bu çıxardığın səsin eynən özünə qayıdib eşidilməsidir.

يانقۇلادی Y a n q k u l a d ı : «ار قلاقی يانقۇلادی = adamın qulağına səs gəldi», (bir şey eşidib-duyan kimi ol-

du, sağına-soluna baxındı), (يَنْكُؤُلَار- يَنْكُؤُلَامَاق) yanqkular–yanqkulamak).

يَلِينْكُؤُلَادِي Y a l ı n q u l a d ı: « kız yalınquladı = cariyə iplə, yelləncəklə oynadı». Başqası da belədir, (يَلِينْكُؤُلَامَاق- يَلِينْكُؤُلَار) yalınqular – yalınqulamak).

يِينْجَكَالَادِي Y i n ç k ə l ə d i: « ol nənqni yinçələdi = o, nəsnəni incə saydı». Bir şey incəldilsə, yenə belə deyilir, (يِينْجَكَالَار- يِينْجَكَالَامَاق) yinçələr – yinçələmək).

DÖRD HƏRFLİLƏRİN MÜZƏFİ

تَرِينْكُؤُلَادِي T ə r i n q ü k l ə n d i: «سُؤف تَرِينْكُؤُلَادِي» suw tərinqükləndi = su dərinləşdi, axdı, çoxaldı», (تَرِينْكُؤُلَاتُور- تَرِينْكُؤُلَامَاق) tərinqük-lənür – tərinqüklənmək).

كُونْجَلَكُؤُلَادِي K ö n q l ə k l ə n d i: «أَر كُونْجَلَكُؤُلَادِي» ər könqləkləndi = adam köynək geydi, köynək sahibi oldu». Başqası da belədir, (كُونْجَلَكُؤُلَاتُور- كُونْجَلَكُؤُلَامَاق) könqləkləmür – könqləklənmək).

Tanrıya şükür olsun, günnəlilər kitabı bitdi.

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

İKİ SÜKUNLUNUN YAN-YANA

GƏLDİYİ SÖZLƏR KİTABI

İSİMLƏR BÖLMƏSİ

الدرك Ö l d r ü k: üzərlik deyilən bir bitkinin toxumu³⁴⁵.

أرتمان Ö r t m ə n: örtmə, talvar, çardağ, dam.

أرتكؤن Ö r t k ü n: arpası, buğdası, samanı ayrılmış xırman.

أرسلان A r s l a n: aslan. Bu, xaqanlara da verilən addır. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «الين أرسلان تثار، كوچن سيجغان تئماس» alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas = al ilə aslan tutular, güc ilə sıçan da tutulmaz», (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç sıçanı da tutmaq olmaz). Bu söz işdə qaba qüvvə ilə deyil, tədbirlə hərəkət etməsi lazım gələn adamlar haqqında deyilir.

ألدروم O l d r u m: adamın oturğa yeri, yanbızı; kötürüm, yatalağ.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

تُرکمان T ü r k m ə n: bunlar oğuzdurlar. Bunalara türkmən deyilməsinin bir hekayəsi var. Həmin hekayə belədir: Zülqərneyn Səmərqənddən keçib türklərin ölkəsinə doğru yönəldiyi zaman türklərin xaqanı çoxlu qoşunu olan شو Şu adlı gənc

³⁴⁵ Salih Mütəllibovun bu sözlə bağlı qeydi belədir: «Bu söz kaşğarlıların dilində «yidhiğ ot», uç və barsğanlıların dilində «əldürük», oğuzların dilində «yüz ərlük» sözləri ilə ifadə edilir» (TSD, III tom, bet 419). Bu, bizim bildiyimiz məşhur «üzərlik»dir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «ildrük» (DLT-2005, s.287) və «ilrük» (DLT-2005, s. 288) oxumuşlar.

bir adam idi. Balasağun yaxınlığındakı qalanı o, fəth etmiş və tikmişdi. Hər gün Balasağundakı sarayın qarşısında bəylər üçün üç yüz altmış növbət davulu vurulurdu. Xaqan Şuya Zülqərneynin yaxınlaşdığı xəbər verilmiş, «Əmriniz nədir, savaşa, yoxsa yox? Nə buyurursunuz?» deyə soruşmuşlar. Xaqan Şu müşahidə aparmaq və Zülqərneyni izləmək üçün خجند Xocənd çayının sahilinə qırx tarxanı göndərmişdi. Onlar gizli şəkildə getdikləri üçün ordunun bundan xəbəri yox idi. Buna görə də xaqanın ürəyi sakit idi. Xaqanın gümüşdən bir hovuzu var idi. Səfərə çıxanda onu da özü ilə birlikdə aparırdı. Hovuza su doldurulur, içində ördəklər, qazlar üzürdü. Xaqandan «nə deyirsiniz, hər b edəkmi?» deyə soruşduqları zaman o, «bu qazlara, ördəklərə baxın, necə suya dalırlar» demişdir. Bunu eşidənlər bu sözlərdən xaqanın savaşa hazırlaşmadığını və buradan çəkilib getmək niyyətində olmadığını zənn etmişlər. Zülqərneyn Xocənd çayını keçir və müşahidəçilər gecə ikən gəlib Zülqərneynin çayı keçdiyini xaqana xəbər verirlər. Xaqan dərhal davullar çaldıraraq şərqə doğru yola düşür. Xalq getmək üçün heç bir hazırlıq görməyən xaqanın qəfildən getməsi üzündən ümitsizliyə düşür, ürküntü və qarışıqlıq yaşanır. Minik tapa bilənlər heyvanın üstünə atılıb xaqanın dalınca yollanırlar. Qarışıqlıqda çaşqınlıqla bir-birinin heyvanlarını alırlar. Səhər olunca ordugah düz bir ova halını alır. O zaman Taraz, İsficab, Balasağun kimi yerlər yox idi, bunlar sonradan salınmışdır. Həmin yerlərdə köçərilər yaşayırdılar. Xaqan ordusu ilə sovuşub gedəndən sonra orada çoluq-çocuğu ilə

iyirmi iki nəfər qalmışdı. Bunlar gecə ikən heyvanlarını tapa bilmədikləri üçün gedə bilməmişdilər. Bunlar kitabın əvvəlində adlarını çəkdiyim, damğalarını bəyan etdiyim adamlardır: «قنق kınık», «سلفر salğur» və başqaları kimi. Bu iyirmi iki nəfər piyada çıxıb getmək, yoxsa orada qalmaq barədə danışanda daha iki nəfər gəlib çıxdı. Bunlar əşyalarını dallarına yükləmiş, ailələrini də yanlarına almışdılar. Ordunun izinə düşərək gedirdilər, çox yorulmuş və tərləmişdilər. Bu iyirmi iki nəfər yeni gələn iki adamla tanış olub danışdılar. Bu iyirmi iki adam dedi: «ey, siz ikiniz, Zülqərneyn adlı şəxs bir yolçudur, burada qalmaz, ötüb keçər, biz də öz yerimizdə qalarıq». İyirmi ikilər onlara türkcə «قال اچ kal aç», yəni «qalın, gözləyin» dedilər. Sonradan onlar «خلاج xalaç/xalac» adlandırılmışlar. Xalacların əsli belədir, onlar iki qəbilədir.

Zülqərneyn gəlib onları saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə görünəcə, heç nə soruşmadan «تُرکمان آند türkmanənd»³⁴⁶ dedi, «türkə

³⁴⁶ Bəsim Atalayın burada bir qeydi var. Onu olduğu kimi veririk: «Mətnin buradakı «تُرکمان آند türkman ənd» sözü yanlış olmalıdır. Ehtimal ki, orijinal nüsxədə belə deyildir. Çünki türkmən sözündə bənzərlik mənası bulunduğu söyləndiyi üçün bu söz fars dilinin qanunlarına görə «تُرکمان آند türkmanənd» şəklində [«تُرکمان türkman» və «آند ənd» sözləri bitişik] olmalıdır. Mətndəki «تُرکمان آند» sözünün mənası «türkmənlərdir» deməkdir. Buradan belə anlaşılır ki, kitabı orijinal nüsxədən köçürən şəxs ya farsca heç bilmirmiş, ya da kitabı birinə oxudaraq özü yazırmış. Başqa cür fikirləşmək mümkün deyil, çünki Kaşğarinin belə bir səhvə yol verməsi ehtimal oluna bilməz» (DLT, III, s. 415). Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 422) və uyğurlar da buna bənzər qeydlər vermişlər (TTD, III tom, bet 567). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bunlar türkə bənzəyir» kimi (DLT-2005, s.608) vermişlər. Burada bir mühüm məsələni qeyd etmək lazımdır. Bu tarixçənin «T ü r k m ə n» maddəsi içində verilməsi bəzi dolaşıqlıq yaradır. Əgər həmin tarixçə «T ü r k» maddəsində verilsəydi, məsələnin qoyuluşu fərqli olacaqdı. Çünki orada «تُرک türk» və «ماناند manənd», yəni «türkə+bənzəyirlər» sözləri və mənası heç bir şübhəyə yer qoymayacaqdı. Zətən mətndə də «Zülqərneyn gəlib onları saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə görünəcə» (türkmən nişanələri ilə deyil, məhz türk nişanələri ilə!) deyilir. Doğrudur, türkmənlər də türkdür, üstəlik, bu əhvalat tarixi reallığa söykədirsə, İskəndər üçün bu iyirmi iki nəfərin türk, yoxsa onun bir qolu olan türkmən olmasının nə fərqi vardı? Onun qarşısında

bənzər» deməkdir. Bu ad onlarda bu günə qədər qalmışdır. Türkmənlər əslində iyirmi dörd boydur. Lakin iki boydan ibarət olan xalaclar bəzi xüsuslarda onlardan ayrıldıqları üçün, onları oğuz saymırlar. Əsli, doğrusu budur.

Xaqan Şu Çinə doğru keçib getdi, Zülqərneyn də onun dalınca düşdü. Uyğurlara yaxın bir yerdə xaqan Şu Zülqərneynin üstünə bir bölük əsgər göndərdi. Zülqərneyn də əsgər göndərdi və التون قان Altun kan deyilən dağda vuruşma baş verdi. Həmin dağ bu gün التون خان Altun xan adlanır. Bundan sonra Zülqərneyn xaqanla sülh bağladı və uyğur şəhərlərini bina etdi, bir müddət orada qaldı. Zülqərneyn çəkilib getdikdən sonra xaqan شو Şu gəldi, Balasağuna qədər irəlilədi, bir qala tikdirdi və ona öz adını verdi. Oraya bir tilsim qoydurdu. Leyləklər o şəhərin qarşısına qədər uçub gəlir, ancaq şəhəri qətiyyən keçib getmirlər. Tilsim bu günə qədər sınımamışdır.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

سبندا S a n d r u ş: çəkişmə. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « سبندا سندرش بلسا، ارتكون دا irtaş بلماس sabanda sandruş bolsa, örtgündə irtaş bolmas=cüt zamanı hay-küy olsa, xırmanda dava-dalaş olmaz»³⁴⁷.

türk adlı ümumi bir düşmən vardı, onun boylarının necə adlanmasının elə bir mənası yox idi. Bəsim Atalay haqlı olaraq göstərir ki, bu söz «türk» və «مانند manənd», yəni «türkə bənzəyirlər» şəklində yazılmalıdır. Türkmənlər islama qədər türkmən deyil, daha çox oğuz adı ilə tanınırdılar.

³⁴⁷ İki sükunlunun bir yerdə olduğunu göstərən bölmədə bu söz «sandruş» şəklindədir, başqa yerlərdə «sandırış» şəklində keçir.

بُرسُمُق P o r s m u k: porsuq. Köklükdə məsəl olmuşdur. Oğuzlar bu sözdəki م m hərfini ataraq «بُرسُق porsuk» deyirlər³⁴⁸. Onlar digər türklərin ayaqqabı mənasında işlətdikləri «بَشَق başaq» sözünə bir m əlavə edərək «بَشَمَق başmaq» deyirlər.

قُلْدَرِق K ı l d r u k: buğda sünbülündə olan qılçıq. Başqası da belədir.

كُورْكُلُك K o r k l u k: «كُورْكُلُكُ korkluk ər = qorxaq adam».

تُورْتِگُؤُل T ö r t g ü l: «تُورْتِگُؤُل törtgöl əw = dördkunc ev». Kvadrat şəkilli hər şeyə belə deyilir.

بُرسْغَان B a r s ğ a n: Əfrasiyabın oğlunun adıdır. Barsğan şəhərini də o qurmuşdur. Bu şəhər Mahmudun atasının şəhəridir. Bəziləri isə belə deyirlər: uyğur xaqanının Barsğan adlı bir mehtəri varmış. Havası gözəl olduğu üçün atları burada yetişdirirmiş. Sonra buraya Barsğan adı verilmişdir.

بُرسْلَان B u r s l a n: əslində bu söz bəbir mənasındadır. Buradan alınaraq «ارسلان بُرسْلان arslan-burslan» deyirlər.

بُرسْلَان B u r s l a n: kişi adlarındandır. «ارسلان بُرسْلان arslan-burslan» sözü qoşa işlənir. «بُرسْلان burslan» sözü tək işlənmişdir. Bu söz bəbir mənasındadır. Əgər həmişə arslan sözü ilə birlikdə işlənmiş olsaydı, bu söz kişi adı olmazdı. Çünki ərəb dilində də belədir. Yalnız olaraq هَذَا شَيْءٌ بَسْنٌ deyilmir, حَسْنٌ بَسْنٌ deyilir.

قِرْقَلْم K ı r k l u m: «قِرْقَلْم قِرْقَلْم kırklum sağı=bir ölçü alətidir». Dolusu bir kilə³⁴⁹ edər.

³⁴⁸ Basma nüsxədə «porsumuk» şəklində yazılan bu söz əslində baba uyğunluq baxımından «porsmuk» olmalıdır.

³⁴⁹ Bir «kilə» taxıl kimi dənəvər cisimlər ölçüsü olub qırx litrə bərabərdir. Salih Müttəllibov «dolusu bir kiloqram gəlir» deyə tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bet 424). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «kilə» yazıb keçmiş. litrajını verməmişlər (DLT-2005, s.427). Bu haqda çinlilərin qeydi yoxdur (DLT-Çin, III cild, s.409).

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

İ k i r ç k ü n: «اكرچكون ايش» ikirçkün iş = görülüb-görülməməsi barədə tərəddüd olunan iş». «كئكلم اكرچكون بلدى» könqlüm ikirçkün boldı = könlüm işləyib-işləməmək barədə tərəddüdə düşdü».

K ö k ü r ç k ü n: كئكرچكون göyərçin.

BU BABIN FE'LLƏRİ

A l k t i: «الفتى ال توارن الفتى» ol tavarın alktı = o, malını bitirdi». Başqası da belədir, (الفار - القماق) alkar – alkmak).

[Qayda]:

İki sükunlunun yan-yana gəlməsinin az olduğunu bilməlisən. Çünki iki sükunlu ancaq ذلاقه zəlakə hərfələri adlanan ر, ل, ن r,l,n hərfələri ilə olur, isimlərdə və fe'llərdə göz önünə alınacaq bir qaydadır. İki sükunlunun birləşməsi ancaq bu hərfələrin iştirakı ilə mümkündür. Bu hərfələr sözü yüngülləşdirir, iki hərfi bir hərf kimi edir. Buna görə də iki sükunlu bir hecanı şair bir hərf kimi işlədə bilir, vəzn pozulmur.

Ü r k t i: «كوى اركتى» koy ürkti = qoyun ürkdü», (gecə və ya gündüz qoyun qurd və qurda bənzər şeylərdən ürkdü), «بودن اركتى» budun ürkti = xalq ürkdü», (düşmənin gəlişi üzündən xalq ürkdü), (اركار - اركماك) ürkər–ürkmək).

İ r k t i : «آر توار یرکتی» ar tavar irkti=adam mal topladı». Başqası da belədir, (یرکار- یرکماک) irkər-irkmək).

S ü r ç d i : «ات سُرچدی» at sürçdi=at sürüşdü». Başqası da belədir, (سُرچار- سُرچماک) sürçər-sürçmək).

S a n ç d i : «آل انی بچاکن سَنچدی» ol anı biçəkin sançdı = o onu bıçaqla vurdu, bıçaqladı». Başqası da belədir.

S a n ç d i : «بک یغین سَنچدی» bəg yağısın sançdı=bəy düşmənini məğlub etdi», (سَنچار- سَنچماک) sançar –sançmaq).

K ü r s d i : «یگت قانکا کُرسدی» yigit kanqa kürsdi = igid ətə-qana doldu», (onda kişilik əlamətləri göründü, qorxmaz, çəkinməz oldu). Bu sözün əsli xəmir və xəmirə bənzər şeylərin bir qaba doldurulduqdan bir saat sonra qabarıb daşması, acıması mənasındadır. Xəmir yaxşı olsa, bir saat sonra acıyaraq qabdan daşır,(کُرسار کُرسماک) kürsər-kürsəmək)³⁵⁰. Bu sözün əsli təkəbbürlü və təcrübəsiz mənasında olub ismə سادی [-sadi/sədi şəkilçisi] artırılmaqla yaranan fe'ldir. Mənasını yuxarıda bəyan etmişik. (کُرسار- کُرسماک) kürsər –kürsəmək)³⁵¹.

S a r k t i : «سوف سَرقتی» suw sarktı=su sızdı». Hər hansı bir maye bir yerdən sızsa, damlasa, yenə belə deyilir.

S a r k t i : «اذاقم سَرقتی» adhakım sarktı=ayağım uyuşdu», (heyvana minməkdən yorularaq ayağım uyuşdu), (سَرقار- سَرقماق) sarkar-sarkmək).

K o r k d i : «قُل تَنقِرِدَن قُرقدی» kul tənqridən korkdı = qul tanrıdan qorxdı». Başqa şeydən qorxsa, yenə belə deyilir, (قُرقار- قُرقماق).

³⁵⁰ Bu məsdər yanlışdır. Baba uyğun gəlməsi üçün «kürsmək» olmalıdır.

³⁵¹ Belə çıxır ki, burada bir sözün iki mənasından bəhs edilir: «kürsmək = ətə-qana dolmaq» və «kürsəmək = təkəbbürlü və təcrübəsiz olmaq». İlk mənada sözün kökü «kürs», ikincidə isə «kür»dür, -sə şəkilçisi qəbul etmişdir.

فرقماق korkar–korkmak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قرى اُكوز بلدوقا فرقماس» karı öküz balduka korkmas = qoca öküz baltadan qorxmaz». Bu söz alışdığı şeylə qorxudulmaq istənən adam üçün söylənir, çünki o şəxs qoca öküz baltaya alışdığı kimi, qorxudulan nəsnəyə alışmışdır. Bu beytdə də işlənmişdir:

فرقما انكر اترُو ترُب تَكَرا يِرا

قبسا اتيك البغتين ائدن يِرا

«Korkma anqar otu turup təgrə yerə,

Kapsa anıq alpağutın andan yara».

Qorxma ondan, qarşı durub onu mühasirə elə,

Onun bahadırlarını ondan uzaqlaşdır.

(Düşməndən qorxma, onu qarşıla, igidlərini mühasirəyə salaraq ondan ayrı sal, uzaqlaşdır).

قرقدى K ı r k d i: «أل فوين قرقدى» ol koy kırkdı = o, qoyun qırxdı». Başqası da belədir, (قرقار- فرقماق) kırkar – kırkmak).

سيلدى S i l k d i: «أر يغاچ سيلدى» ər yığaç silkdi = adam ağac silkələdi». Başqası da belədir, (سيلكار- سيلكماك) silkər – silkmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

اندغردى A n d ğ a r d i: «أل انى اندغردى» ol anı andğardı = o ona and içirdi», (اندغرر- اندغرماق) andğarur – andğarmak).

كندگردى K ö n d g ə r d i: «أل يغاچ كندگردى» ol yığaç köndğərđi = o, ağac əkdi, düzəltdi». Başqası da belədir.

كندگردى K ö n d g ə r d i: «أغرینی كندگردى» oğrını köndğərđi = oğrunu iqrar etdirdi».

کۆندگۆردی K ö n d g ə r d i: «أل انی یولقا کۆندگۆردی ol anı yolka köndgərđi = onu yola qılavuzladı», (yolu başa saldı), (کۆندگۆر - کۆندگۆر - کۆندگۆرمək).

کیرتگۆندی K i r t g ü n d i: «قُل تَنْقِرِغَ کِرتِغۆندی kul tənqriğə kirtgündi = qul tanrının birliyinə iman gətirdi» (və peyğəmbəri təsdiq etdi). Bir adam söylədiyi sözü və gördüyü işi iqrar etsə, yenə belə deyilir, (کیرتگۆن - کیرتگۆن - کیرتگۆnmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr şəkli beş hərfli olur. «یغاج کۆندگۆر=yığaç köndgür=ağacı dik tut», «تَنْقِرِغَ کِرتِغۆندی tənqriğə kirtgün=tanrıya inan».

Bu fe'lləri təsirli etmək istədikdə kökə bir ت t hərfi ziyadə qılmaq və iki sükununu bir arada cəmləmək olar. «أل نَانِکَ بَرِکَلْتِی ol nənq bərklətti = o, bir şeyi qorutdurdu», «أل یغاج کۆندگۆرتِی ol yığaç köndgürtti=o, ağacı dik tutdurdu» kimi. Bu bölmədə təsirli fe'l yaradan ت və ر [yəni –tur], غ və ر [yəni –ğur], ک və ر [yəni –gür] kimi tədiyə hərfləri olmaz. Misal üçün: «بَرِکَلْتِی بَرِکَلْتِی bar+tur+dı=vardırdı» sözündəki ت və ر, «أل انی ol anı todh+ğur+dı=o onu doyurdu» cümləsinin تۆدğۆدی todh+ğur+dı sözündəki غ və ر, «تَنْقِرِغَ کِرتِغۆندی tənqri ölüg tir+gür+di=tanrı ölünü dirilti» cümləsinin تیرğۆدی tir+gür+di sözündəki ک və ر hərfləri kimi.

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

تیرسکاک T i r s g ə k: göz qapaqlarında çıxan sivilcə, it dirsəyi.

تیرسکاک T i r s g ə k: dirsək.

[Qayda]:

Müzaaf isimlərdə ortası sükunlu söz olmaz. Yalnız «مکّه məkkəh» sözü istisnadır. Burada ک ke hərfi şəddəlidir. Sözün sonundakı h • hərfinin əsli الف əlifdir. Bu, Çindən gətirilən bir mürək-kəbdir, türk yazısı bununla yazılır. Ortası sükunlu söz ziyadələrdə də olmaz.

BU BABIN FE'LLƏRİ

أرثى A r t t i: «أرثى نانك arttı nənq = nəsnə artdı».

أرثى A r t t i: «أرثى كوسى آرثى» anınq əyəgüsü arttı=onun qabırğası art-
dı», (bu, qürrələnməkdən kinayədir), (ارتار- ارتماق artar –
artmak).

أرثى Ö r t t i: «أل أرثى نانكنى» ol örtti nənqni = o, bir şeyi örtdü», (ارتار-
أرتماق örtər-örtmək).

أرثى Ə r t t i: «أرثى أذلك أرثى» ödhlək ərtti = zaman ötdü».

أرثى Ə r t t i: «أر أفندن أرثى» ər əwindən ərtti = adam evindən keçdi». Bir
yerdən keçib gedən adam üçün də belə deyilir, (ارتار-
أرتماق ərtər – ərtmək).

أرثى B ə r t t i: «أل ألك الين برثى» ol anınq əlgin bərtti = o onun əlini
yara-bərə elədi». Bir adam hər hansı bir şeyi yaralasa və
ya qırsa, yenə belə deyilir, (برتار- برتماق bərtər – bərtmək).

أرثى T ü r t t i: «أرثى كوناك ياغ ثرثى» köngə yağ türtti = gönə yağ sürtdü, gönü
yağla suvadı». Hər hansı bir şey suvansa və ya bulaşsa,
yenə belə deyilir, (أرثار- ثرثماق türtər – türtmək).

تارتى T a r t t i : «أل يرماق تارتى» ol yarmak tarttı = o, pul çəkdi». Başqası da belədir.

تارتى T a r t t i : «أل يب تارتى» ol yıp tarttı = o, ip dartdı, uzatdı, çəkdi».

تارتى T a r t t i : «أل تارتن تارتى» ol tartın tarttı = o, ərzaq dartıb gətirdi, aldı». Hər hansı bir şey çəkilib gətirilsə, yenə belə deyilir, (تارتار- تارتماق tartar – tartmak).

تارتى T a r t t i : «أل اتوگن تارتى» ol ətügin tarttı =o, ayaqqabısını çıxartdı». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سوڤ كرماتنجا ائك تارتما» suw körməginçə ətük tartma=su görməmiş ayaqqabını çıxarma». Bu söz işində tələsən adam üçün söylənir.

چارتى Ç ə r t t i : «أل چارتى نانكى» ol çərtti nənqi = o, bir şeyi əlindən buraxdı».

چارتى Ç ə r t t i : «أل يرماق اوچن چارتى» ol yarmak uçın çərtti=o, pulun ucunu çərttdi, qopardı, qırdı». Bir yanı qırılan hər nəsne üçün belə deyilir, (چارتار- چارتماق çərtər – çərtmək).

سورتى S ü r t t i : «أل اتماكا ياغ سورتى» ol ətməkgə yağ sürtti = o, çörəyə yağ sürtdü».

سورتى S ü r t t i : «أل يرماق تاشقا سورتى» ol yarmakıg taşka sürtti = o, pulu daşa sürtdü». Başqası da belədir, (سورتار- سارتماق sürtər – sürtmək).

كارتى K ə r t t i : «أل يفاچ كارتى» ol yıgac kərtti = o, ağac kərtti». Başqası da belədir.

كارتى K ə r t t i : «أل فلن بىنى كارتى» ol kulin boynı³⁵² kərtti=o, qulun boynunu kərtti». Bu, qulu xorlamaqdan, təhqir etməkdən kınayə yolu ilə düzəldilmiş sözdür, (كارتار- كارتماق kərtər- kərtmək).

³⁵² Doğrusu «boynın» olacaq.

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr qəlibi üç hərflidir. «ارت ert=keç», «كرت kərt» sözləri kimi. Bu fe'llər əslində üç hərflidir, tələffüzdə iki hərflidir. Yuxarıda qaydasını bəyan etdiyimiz kimi, bütün çəkmələr (təsriflər) buna görə düzəlidir.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

أبرئم Ö p ü r t t ü m: «مَنْ أَنْكَرَ سَوْفَ أُبْرِئُكُمْ» mən anqar suf öpürttüm = mən ona su içirdim». Başqası da belədir, (أبرئمن- أبرئماك) öpür-türmə – öpürtmək).

أسرتي Ə s ü r t t i: «سُجِّقَ أُنِي أُسْرَتِي» süçik anı əsürtti = şərab onu sərxoş etdi», (أسرتماك- أسرتور) əsürtür – əsürtmək).

إسرتي I s ı r t t i: «أَلْ أَنْكَرَ أَمَّاكَ إِسْرَتِي» ol anqar ətmək ısırttı = o ona çörək dişlətdi». Başqa bir şey dişləyən hər kəs üçün belə deyilir, (إسرتماق- إسرتور) ısırtur – ısırtmaq).

أكرتي Ə g i r t t i: «أَلْ كُنَّا يَبِ إِكْرَتِي» ol künqə yıp əgirtti = o, cariyəyə ip əyirtti».

أكرتي Ə g i r t t i: bir qalanı fəth etmək üçün mühasirəyə aldırmağa da «أَكْرَتِي» deyilir, (إكرتور- إكرتماك) əgirtür – əgirtmək).

ألرثي A l a r t t i: «أَلْ أَنْكَرَ كَوْزِنَ الرَّثِي» ol anqar közin alarttı = o ona gözünü bərəltti», (ألرثور- ألرثماق) alartur – alartmaq).

إلرثي İ l ə r t t i: «أَلْ أَنْكَرَ كَوْزِينَكَ بَيْرَ نَانِكِ إِلْرَثِي» ol anınq közinqə bir nənq ilərtti = o onun gözünə bir şey ilişdirdi», (o onun gözünə bir xəyal göstərdi), (إلرثور- إلرثماك) ilərtür – ilərtmək).

أمرتی A m u r t t i : «أل بك أبكاسين أمرتی» ol bəg öpkəsin amurttı = o, bəyin hirsini yatırırdı». Bu söz dayı [atı] ram etmək, qazanın qaynamasını səngitmək üçün də işlədilir, (أمرثور - أمرتماق) amurtur – amurtmak)³⁵³. Bu şeirdə də işlənmişdir:

ثُنْ مُنْب سَكْرُثُنْ

أَسِزْ لَكِنْ أَمْرُثُنْ

إِتْقَا كَيْك قَيْتْرُ ثُنْ

تُتْمِشْ سَانِي أَمْنَمْ

«Tosun münüp səgirtsün,

Əsizligin amurtsun,

Itka keyik kaytartsun,

Tutmuş sanı umnalım».

Tosun daya minib çapsın,

Qoy onu ram eləsin,

İtinə geyik qovdursun,

Ovu tutmuş sanaraq ümidlənək.

(Bir igidi vəsf edərək deyir: qoy o, minilməmiş daya minsin, onu ram eləsin, at üstündə ov etsin, köpəyini geyikə qısqırsın, biz də ovu tutulmuş sanaraq ətini yeməyə ümidlənək).

جُبْرَتِي Ç u b r a t t i : «أغرى أرك جُبْرَتِي» oğrı ərig çubrattı = oğru, adamın malını soydu, onu çılpaq qoydu», (جُبْرَتْمَاق - جُبْرَاتْمَاق) çubratır–çubratmak). Çox zaman «çubratsudı», yəni «soydu və çılpaqladı» da deyilir.

جِبْرِتِي Ç ı b ı r t t i : «أل أغلن جِبْرِتِي» ol oğlın çıbırttı = o, oğlunu çırpdı, çırpışdırdı», (تəzə çubuqla döydü), (جِبْرِتُور - جِبْرِتْمَاق) çıbırtur–çıbırtmak).

³⁵³ Müzare və məsdəri biz qoyduq.

قُبْرَتِي K o p u r t t i : «أَل أَرْكُ أَرْنَدِن قُبْرَتِي» ol ərig ornındın kopurttı = o, adamı yerindən qopardı, qaldırdı». Başqası da belədir, (قُبْرَتْمَاق - قُبْرَتُور - kopurtur – kopurtmak).

قُبْرَتِي K a b a r t t i : «أَثْكُ إِذَا فَعَّ قُبْرَتِي» ətük adhakığ kabarttı = ayaqqabı ayağı döydü, qabartdı». Bu, şişkinlik ucundan qabartının artmasıdır, (قُبْرَتْمَاق - قُبْرَتُور - kabartur – kabartmak).

قُبْرَتِي K a b a r t t i : «أَل سَوُزُكُ قُبْرَتِي» ol sözüg kabarttı = o, sözü qabartdı, başını böyütdü, mübaliğə etdi». Belə edən adama «قُبْرَتْمَاق» deyilir.

كُيْرَتِي K ö p ü r t t i : «أَوْتُ أَشْجِنِي كُيْرَتِي» ot aşıqını köpürtdü = od qazanı köpürtdü». Bir şey suyu və buna bənzər şeyi köpürtsə, yenə belə deyilir, (كُيْرَتْمَاق - كُيْرَتُور - köpürtür – köpürtmək).

قَتْرَتِي K a t ı r t t i : «أَتِغُ قَتْرَتِي» atıg katırttı = atı qaytardı, rədd etməyi əmr etdi», (قَتْرَتْمَاق - قَتْرَتُور - katırtur – katırtmək).

قَجْرَتِي K a ç u r t t i : «أَل أَنِي قَجْرَتِي» ol anı kaçurttı = o onu qaçırtdı», (قَجْرَتْمَاق - قَجْرَتُور - kaçurtur – kaçurtmək).

قَدْرَتِي K a d h ı r t t i : «أَل أَنِي بَيْنِي قَدْرَتِي» ol anıq boynın kadhırttı = o onun boynunu bükdürdü, qanırdırdı», (قَدْرَتْمَاق - قَدْرَتُور - kadhırtur – kadhırtmək).

قَرْرَتِي K a r a r t t i : «أَل أَنِي تَوَيْن قَرْرَتِي» ol anıq tonın kararttı = o onun paltarını qaraltdı». Başqası da belədir, (قَرْرَتْمَاق - قَرْرَتُور - karartur – karartmək).

قِزْرَتِي K ı z a r t t i : «أَل قِزْرَتِي نَانَقْنِي» ol kızarttı nənqni = o, bir nəsnəni qızartdı», (قِزْرَتْمَاق - قِزْرَتُور - kızartur – kızartmək).

سَفْرَتِي S a w u r t t i : «أَل أَنَقَرُ تَرِغُ سَفْرَتِي» ol anqar tarıg sawurttı = o ona taxıl sovurtdurdu». Başqası da belədir, (سَفْرَتْمَاق - سَفْرَتُور - sawurtur – sawurtmək).

سَكِرْتِي S ə k i r t t i: «أَلِ ات سَكِرْتِي» ol anqar at səkirtti = o ona at səkdirdi, at çapdırdı». Başqası da belədir, (سَكِرْتَمَاک - سَكِرْتُور səkirtür –səktirtmək).

كَجْرْتِي K e ç ü r t t i: «أَلِ ات سَوْف كَجْرْتِي» ol anqar suf keçürtti = o onu sudan keçirtti». Başqası üçün bir iş keçirtsə, yenə belə deyilir, (كَجْرْتَمَاک - كَجْرْتُور keçürtür – keçürtmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr qəlibi dörd hərflidir. «سَكِرْت səkirt = atı çap» kimi.

Bu söz tələffüzdə üç hərflə olur.

İsmi-fail, ismi-məfʿul, məkan, zaman, alət isimləri yuxarıdakı bölmələrdə qaydasını bəyan etdiyimiz kimi düzəlir. Bu qayda dəyişməzdir, sabitdir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَلْتَا Y a l t ğ a: bir şeyi ələ salma, istehza etmə. «أَلِ اتِي يَلْتَا قَلْدِي» ol anı yaltğa kıldı = o onu ələ saldı».

يَلْدُرُ Y a l d r u k: «يَلْدُرُ نَانِك» yaldruk nənq=cilalı ləyən kimi parlayan nəsnə». Başqası da belədir.

يَلْدُرُ Y a l d r u k: «يَلْدُرُ اَشْلَار» yaldruk işlər=süslü, sıgallı qadın». Bu və üstdəki sözdə ي hərfi zəmməli də olur.

يَرِيْمَا Y a r t m a ³⁵⁴: pul. Uyğurca.

³⁵⁴ Bu söz yazma və basma nüsxələrdə səhvən «yarıtmaq» kimi getmişdir.

BU BABIN MÜZAƏF OLANI

يُرسِغُ Y a r s ğ a ğ: dağda və ya başqa yerdə ayağın sürüşə biləcəyi yer.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يُلدُرْغَا Y o l d r u ğ a: qılınç kimi uzun bir bitkidir. Bəzən bu söz «يُلدُرْغَا» kimi də tələffüz edilir.

أَيَايِرْسَكُو A y a y ə r s g ü³⁵⁵: yarasa. Çigilcə. Bəziləri «يُرسَا» yarısı» da deyir.

SONU HƏRFİ-İLLƏTLİ OLAN SÖZLƏR

يُرنِجَا Y o r ı n ç ğ a: yonca³⁵⁶.

يِلِنْجَا Y ı l ı n ç ğ a: «يِلِنْجَا أَش» yılınçğa aş = dadı, yağı, duzu olmayan yemək».

يُمُرْتَا Y u m u r t ğ a: yumurta. Bütün quşların yumurtasına, insan və heyvanların xayasına «يُمُرْتَا» yumurtğa» deyilir.

يِمِرْتَا Y ı m ı r t ğ a: «يِمِرْتَا يَاش» yımirtğa yaş=damarı olmayan ispanaq, gül kələmi kimi təzətər tərəvəz». Xiyar kimi kövrək olan nəsnəyə də «يِمِرْتَا» yımirtğa» deyilir.

³⁵⁵ Bu sözü Bəsim Atalay «ayayarsku» (DLT, III, s.433), Salih Mütəllibov «aya-yərs-gü» (TSD, III tom, bet 439), uyğurlar «yərs-gü» (TTD, III tom, bet 588). Seçkin Ərdi ilə Sərtap Tuğba Yurtsevər isə «aya yərs-gü» (DLT-2005, s.161) şəklində oxumuşlar.

³⁵⁶ Yonca sözü «yund=at» sözündəndir, «at üçün əkilən ot» deməkdir. Yundca > yonca şəklinə düşmüşdür. Latıncası klever və lütserndir.

BU BABIN FE'LLƏRİ

يادتی Y a d h t i: «أل يادتی نانكنی ol yadhtı nənqni = o, bir nəsnəni yaydı»,
(süfrə üzərinə çörək və sair şeyləri yaydı, düzdü), (يادار -
يذماق yadhar-yadhmak).

يودتی Y o d h t i: «أل ثبراق يوزندن يودتی ol toprak yüzündin yodhtı = o,
torpağı üzündən sildi».

يودتی Y o d h t i: «أل يتك يودتی ol bitik yodhtı = o, yazını pozdu, sildi,
məhv etdi». Başqası da belədir, (يودار - يوذماق yodhur –
yodhmak).

يؤدتی Y ü d h t i: «أل يك يؤدتی ol yük yüdhti = o, yük yüklədi», (يؤدار -
يؤذماق yüdhər – yüdhmək).

ييدتی Y i d h t i: «أل يتكاك ييدتی ol yetgək yidhti = o, boğçasını, heybəsini
yığdı, topladı və uclarını birləşdirdi», (ييدار - ييدماق yidhər –
yidhmək).

BU BABIN ÜÇ HƏRFLİLƏRİ

يورتی Y o r t t i: «اتلغ يورتی atlıg yorttı = atlı atını dördnala çapdı», (يورتور -
يورتماق yortur – yortmak). Bir dildə «yortar»dır.

يیرتی Y i r t t i: «أل تونن يیرتی ol tonın yırttı = o, paltarını yırtdı», (يیرتار -
يیرتماق yırtar – yırtmak).

يئجدی Y ə n ç t i: «أل قاغونغ يئجدی ol kağunuğ yənçti = o, qovunu yerə
vurdu və ayağı ilə əzdi». Bir adam bir şeyi dişləyərək qo-
parsa və parçalarını bir-birinə qatsa, yenə belə deyilir,
(يئجار - يئجماق yənçər – yənçmək).

يَلْقَدَى Y a l k d ı: «أَل يَأْغَا يَلْقَدَى ol yağka yalkdı = o, yağdan doydu, bıqdı», (يَلْقَار- يَلْقَمَاق yalkar – yalkmak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُوَيْسَا يَمَا يَأْغُ أَذْكَوْ، كُوَيْسَا يَمَا كُونْ أَذْكَوْ» yalksa yəmə yağ edhgü, köysə yəmə kün edhgü = bıqsa yenə yağ yaxşıdır, yaxsa yenə gün yaxşıdır», (insan yağdan nə qədər bıqsa da, yenə dadsız-duzsuz yeməkdən yağ yaxşıdır, günəş nə qədər yaxsa da, yenə sisdən-dumandan yaxşıdır).

يُلْقَدَى Y o l k d ı: «تَاشْ أَتْئِکْ أَذْأَقْنْ يُلْقَدَى taş anıñq adhakın yolkdı = daş onun ayağını sıyırdı». Hər hansı nəsne bir şeydə sıyrıq və çat yaratsa, yenə belə deyilir, (يُلْقَار- يُلْقَمَاق yolkar – yolkmak).

يُلْقَدَى Y o l k d ı: «أَلْ أَنْدَنْ نَآنِکْ يُلْقَدَى ol andın nənq yolkdı = o ondan bir şey yoldu, çıxardı, soydu». Bunun mənası «o ondan faydalandı, bir şey əldə etdi» deməkdir, (يُلْقَار- يُلْقَمَاق yolkar – yolkmak).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

يَبْرُتَى Y a p u r t t ı: «أَلْ سَوُزْکْ يَبْرُتَى ol sözüg yapurttı = o, sözün gizlədilməsini əmr etdi». Bir işin gizli saxlanması əmr ediləndə də belə deyilir.

يَبْرُتَى Y a p u r t t ı: «أَلْ يَبْرِکْ يَبْرُتَى ol yerig yapurttı = o, yeri düzəltdi». Hər hansı bir şeyin dağıñıq parçalarını bir-birinə qatsa, yenə belə deyilir, (يَبْرُتْمَاق- يَبْرُتْر yapurtur – yapurtmak).

يَشْرُتَى Y a ş a r t t ı: «يَاغْمُرْ أَوْئِغْ يَشْرُتَى yağmur otuğ yaşarttı = yağış otu yaşartdı, göyərttdi», (يَشْرُتْمَاق- يَشْرُتْر yaşartur – yaşartmak).

يُغْرُتَى Y o ğ u r t t ı: «أَلْ أَنْكْرْ أَوْنْ يُغْرُتَى ol anqar un yoğurttı = o ona un, xəmir yoğurtdurdu», (يُغْرُتْمَاق- يُغْرُتْر yoğurtur–yoğurtmak).

يُكْرَتِي Y ü g ü r t t i: «أل اتى يُكْرَتِي ol anı yügürtti = o onu yüyürtdü, yeritdi, qaçırtdı», (يُكْرَتِي - يُكْرَتِي yügürtür – yügürtmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَلْدَرْدِي Y a l d r a d i: «كُون يَلْدَرْدِي kün yaldradı = günəş az çıxdı, az işildadı, az parladı». Şimşək, od və bənzər şeylər az parlarsa, yenə belə deyilir, (يَلْدَرْدِي - يَلْدَرْدِي yaldrar–yaldramak)³⁵⁷.

يُولْدَرْدِي Y o l d r a d i: «قَلَج يُولْدَرْدِي kılıç yoldradı = qılınc parladı». Hər hansı bir gövhər və mädən parlarsa, yenə belə deyilir. ی y hərfi fəthəli olsa, söz işıq, nur mənasındadır, zəmmə ilə olsa, mädən və gövhərin parlaması mənasındadır, (يُولْدَرْدِي - يُولْدَرْدِي yoldır – yoldırmaq).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

اِيْنَج İ n ç³⁵⁸: içi sakit, könlü rahat. Buradan alınaraq «كَنْقَل اِيْنَجْمُو» könqul inçmü», yəni «ürəyin rahatdırmı» deyilir. «اِيْنَج كَنْد» İnç kənd» مُقَنَّع Müqənnə adlı lənətlənmiş bir adamın şəhəridir, sonra xarabalığa çevrilmişdir.

كَنْج K ə n ç: uşaq. Heyvanların kiçiyinə də belə deyilir.

كَنْج لِيُو K ə n ç l i y ü: xanların düyünlərində və bayramlarda yağma edilmək üçün düzəldilən otuz arşın uzunluğunda, minarə kimi bir süfrə.

³⁵⁷ Mətnə «yaldradı» sözü təkrar verilmişdir.

³⁵⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «enç» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.258).

BUNLARIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

قافر K a f ğ a r: zəfəran rəngində bir ipək parça.

بارلغ B a r l ğ: «بارلغ ار barlığ ər = varlı adam».

اوزلك Ö z l ü k: xüsusi, xüsusi at. Hər hansı bir şeyi adam özü üçün ayırsa, yenə belə deyilir.

BU BABIN FE'LLƏRİ

ايدتى I d h t i: «آل مكا ات ايدتى ol manqa at ıdhtı = o mənə at göndərdi». Başqası da belədir.

ايدتى I d h t i: «تكرى يلاوج ايدتى tənqri yalavaç ıdhtı = tanrı peyğəmbər göndərdi», (ايدماق- ايدور- idhur-ıdhmak).

بدتى B ə d h t i: «آيك كوزى بدتى anıñ közi bədhti = onun gözü zəiflədi, zəif gördü», (بدماك- بدار- bədhər – bədhmək).

بودتى B u d h t i: «ار ثملعقا بودتى ər tımluğka budhtı = adam soyuqda buydu, dondu və öldü», (بودماق- بودار- budhar–budhmak).

تودتى T o d h t i: «ميك قرن تودتى məninq karın todhtı = mənim qarnım doydu», (تودماق- تودار- todhar – todhmak). «تودور todhur» da deyilir.

تيدتى T i d h t i: «آل انى اشقا تيدتى ol anı aşka tıdhtı = o onu yeməyə qoymadı», (yeməyə mane oldu). Hər hansı bir şeyə mane olmaq da belədir, (تيدماق- تيدار- tıdhar – tıdhmak).

سودتى S u d h t i: «ار سودتى ər sudhtı=adam tüpürdü». Başqası da belədir, (سودماق- سودار- sudhar – sudhmak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كوكا سونسا، يوزكا تشور» kökgə sudhsa, yüzgə tüşür = göyə tüpürsə, üzə düşər», (göyə tüpürən adamın

tüpürçəyi qayıdıb öz üzünə düşər). Bu söz böyük adamlarla düşmənçilik etməməsi tövsiyə olunan adamlara deyilir. Çünki göyə tüpürənin tüpürçəyi öz üzünə düşdüyü kimi, özündən böyükklə düşmənçilik edənin də zərəri özünə dəyər.

سیدتی S i d h t i : «ər sidhti = adam siyidi». Başqası da belədir, (سیدمار - سیدمار sidhər – sidhmək).

قادتی K a d h t i : «ər kadhti = adam borana düşüb öldü», (قادر - قادمق kadhar – kadhmək).

قودتی K o d h t i : «أل ایشین قودتی ol ışın kodhti = o, işini qoydu, buraxdı». Hər hansı bir şeyi buraxsa, yenə belə deyilir, (قودور - قودمق kodhur – kadhmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أعلم سنكا قذرمن
أردم أكت خمارو
بلكا ارك بلب سن
بقل انك تبارو

«Oğlum, sanqa kodhurmən

Ərdəm, ögüt xumaru,

Bilgə ərig bulup sən,

Bakkıl anıq tabaru».

Oğlum, sənə qoyuram

Ərdəm, öyüd vərasət,

Bilgə əri tapıb sən,

Öyrən ondan fərasət.

(Oğlum, sənə ədəb və fəziləti miras olaraq qoyuram, ağıllı bir bilgə tapsan, ona yaxınlaş və ondan faydalan).

كادتی K e d h t i : «ər ton kedhti = adam paltar geyindi». Başqası da belədir, (كادمار - كادمار kedhər – kedhmək).

كُودْتِي K ü d h t i: «أَل مَنِي كُودْتِي ol mēni küdhhti = o mēni intizarla göz-lədi».

كُودْتِي K ü d h t i: «أَل قُوى كُودْتِي ol koy küdhhti = o, qoyun otardı». Başqası da belədir, (كُودْمَاك - كُودَار - küdhər-küdhmæk). Oğuzca.

DÖRD HƏRFLİLƏR

زَانِبِي Z a n b i: gecə oxuyan, çəyirtgəyə bənzər bir böcək, oraq quşu.

زَانِبِي آرْت Z a n b i a r t: فِجْنَكَار بَاشِي Koçnqar başı ilə بَلَسَاغُون Balasa-ğun arasında bir dağ keçidi.

سَافِجِي S a w ç i: ulu tanrının göndərdiyi peyğəmbər. Bu sözün əsli xəbər mənasında olan «سَاف saw»dır. «سَاف saw» söz, atalar sözü mənasındadır, peyğəmbərlər də bunları çatdırır.

سَافِجِي S a w ç i: elçi. Bu, qohumlar, qudalar, düngürlər arasında yazı ilə gedib-gələn adamdır. Oğuzca.

كَارژُو K ə r j ü: kamanla atılan yuvarlaq dənələr. İki məxrəc arasındakı ژ j ilə.

سَالِجِي S a l ç i: aşpaz, mətbəxdə olan şəxs. Əsil dildə belə ikən sonralar aşpaz bıçağına da «سَالِجِي بَچَاك salçı bıçək» deyilmişdir.

چَاغَلِي Ç a w l i: qoz və qaysı qabıqları, onlarla od qalanır.

چَاغَلِي Ç o w l i: tutmac süzğəci, aşısüzən. Bu, körpə budaqlardan çömçə kimi hörülərək düzəldilir.

كَافَلِي K ə w l i: çayın ağzı. Bu üç söz kənçəkədir.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

أَسْرْتُغُو A s u r t ğ u: «أَسْرْتُغُو أْت asurtğu ot = asqırdan ot».

أَغْرْتُغُو A ğ a r t ğ u: buğdadan hazırlanan şərbət kimi şərab, içki.

أسرتغق A s u r t ğ u k: «أسرتغق أر asurtğuk ər = anlayışlı, ağıllı adam».

أمیرچکا Ə m i r ç g ə: qığırdaq, ximirçək.

قلدُرغا K a l d r u ğ a: «قلدُرغا تون kaldruga ton = xışiltı yaradan, xışiltılı paltar». Kağız və ona bənzər xışiltı çıxaran hər şey üçün belə deyilir.

BU BABIN FE'LLƏRİ

ارتلادی A r t l a d ı: «أل اتی ارتلادی ol anı artladı = o onu yumruqladı, şillələdi», (ارتلاماق - ارتلار artlar – artlamak).

إرقلادی I r k l a d ı: «قام إرقلادی kam ırqladı = şaman kahinlik etdi, fala baxdı», (إرقلار - إرقلاماق ırklar – ırqlamak).

Ə r k l ə d i³⁵⁹: «أل بیرک ارکلادی ol yerig ərklədi = o, yeri tapdı, basdı». Başqası da belədir, (ارکلار - ارکلاماق ərklər – ərkləmək).

Ö r k l ə d i: «أل اتغ ۆرکلادی ol atıg örkledi = o, atı tövlədə möhkəm bağladı», (örکلار - ارکلاماق örkələr – örkləmək).

تُرپلادی T u r p l a d ı³⁶⁰: «أر تُرپلادی نәнقنی ər turpladı nənqni = adam bir şeyin örnəyini düzəltdi, ölçüsünü çıxardı», (تُرپلاماق - تُرپلار turplar – turplamak).

S ü r i l ə d i³⁶¹: «أل أرنکاک بلا سُریلادی ol ərnqək bilə sürilədi = o barmağı ilə püşk atdı», (سُریلار - سُریلاماق sürilər – süriləmək).

³⁵⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ırklədi» kimi (DLT-2005, s.291) oxumuşlar.

³⁶⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «torpladı» (DLT-2005, s.581) kimi oxuyaraq «adam bir şey haqqında sordu-soruşdurdu» kimi tərcümə etmiş, bundan sonrakı sözü isə «sorpladı» (DLT-2005, s.501) oxumuşlar.

³⁶¹ Bəsim Atalayın fikrincə, basma nüsxədə düzəlişə məruz qalmış bu söz baba uyğun gəlməsi üçün «surpladı» şəklində olmalıdır (DLT, III, s. 444).

کُریلادی K ü r i l ə d i: «أل قُزی کُریلادی» ol kuzı kürilədi = o, quzu qızartdı», (yerdə çuxur açıb quzunu bişirdi), (کُریلار- کُریلاماک) kürilər–küriləmək³⁶².

سَرتلادی S a r t l a d ı: «أل اتی سَرتلادی» ol anı sartladı = o onu tacir, sart saydı», (سَرتلاماق- سَرتلار- sartlar – sartlamak).

سَریتلادی S ı r t l a d ı: «یپنی سَریتلادی» yıpnı sırtladı = heyvanın quyuğunu, atın quyuğunu iplə bağladı, бүkdü».

سَریتلادی S ı r t l a d ı: bir adam kiçik bir dərədən yuxarı çıxsə, yenə «سَریتلادی sırtladı» deyilir, (سَریتلار- سَریتلamaق) sırtlar – sırtlamak).

قَرتلادی K ı r t l a d ı³⁶³: «أل ارک قَرتلادی» ol ərig kırtladı = o, adamın xasiyyətini, rəftarını pis saydı».

قَرتلادی K ı r t l a d ı: bir yaranı yaxşılaşdırsa, yenə «قَرتلادی kırtladı» deyilir, (قَرتلاماق- قَرتلار- kırtlar - kırtlamak).

تُرتلادی T u r k l a d ı: «أل بیر تُرتلادی» ol yer turkladı = o, yeri eninə-uzununa ölçdü». Atın bədənini və ya başqa şeyi ölçsə, yenə belə deyilir, (تُرتلاماق- تُرتلار- turklar – turklamak).

بَرتلادی B ə r k l ə d i: «أل توارن بَرتلادی» ol tavarın bərkledi = o, malını saxladı».

بَرتلادی B ə r k l ə d i: insanı və ya başqa şeyi həbs etsə, hər hansı bir şeyi gizlətsə, yenə «بَرتلادی bərkledi» deyilir, (بَرتلاماک- بَرتلار- bərklər–bərkləmək). Əslində «بَرتلادی bərkledi»dir. Bu isə «mühafizə olunan, təhkim edilmiş yer» mənasına gələn «بَرتک بیر bərk yer»dən yaranmış ola bilər.

³⁶² Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz bəbə uyğun gəlməsi üçün «kürplədi» olmalıdır (DLT, III, s. 444). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «körplədi» kimi (DLT-2005, s.325) vermişlər.

³⁶³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kartladı» kimi (DLT-2005, s.408) oxumuşlar.

تُرکلا دی T ə r k l ə d i: «أل ایشغ تُرکلا دی ol ışğ tərklədi = o, işini tezleşdirdi», (تُرکلار- تُرکلاماک) tərklər – tərkləmək).

تُرکلا دی T ü r k l ə d i: «أل منى تُرکلا دی ol məni türklədi = o məni türklərdən saydı». Bir adamı əcəm saysa, yenə belədir³⁶⁴, (تُرکلار- تُرکلاماک) türklər – türkləmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr qəlibi beş hərflidir, «بُرکلә bərklә» modeli üzrə düzəlidir. «نәнقنی نәнقنی بُرکلә نәнقنی» deyilir ki, «nəsnəni möhkəmləndir» deməkdir Və yenə «سُريلә sürilә» deyilir ki, «püşkat» deməkdir. Bu sözlərin quruluşu tələffüzdə dörd hərflidir, çünki sükunlulardan biri açıq şəkildə meydana çıxmır. Buna görə də şair üçün bu iki hərfi bir hərf saymaq caizdir. Bunun başqa qaydalarını və çəkimlərini (təsrif) yuxarıdakı bölmələrdə bəyan etmişik. Eyni qayda üzrə düzəlidir.

Bu bölmə üç funksiya daşıyır.

Birincisi: fe'l adı çəkilən şey qismindən sayılmaq mənasında olur. Məsələn: «تُرکلا دی türklədi = türk saydı».

İkincisi: ortası sükunlu iki hərflili isimlərdən düzəlmiş fe'l olur. Məsələn: «تَوَى فُرْتلا دی təvəy kurtladı = dəvədən qurd çıxardı».

Üçüncüsü: söz bu mənələrdən heç birində deyil, öz müstəqim mənasında olur. Məsələn: «أل توارن القدى ol tavarın alkdı=o, malını batırdı», «أر يلقدى әr yalktı=adam yağlı yeməkdən bıqdı».

³⁶⁴ Ərəblərə görə, ərəb olmayan hər kəs əcəmdir.

DÖRD HƏRFLİLƏR

تۇلدرادی T u l d r a d ı: «تۇي تۇلدرادی tuy tuldradı = xalq hər yandan dağıldı», (تۇلدرار-تۇلدراماق tuldrar – tuldramak).

قۇلدرادی K a l d r a d ı: «تون قۇلدرادی ton kaldradı=paltar xışıldadı». Başqası da belədir, (قۇلدرار-قۇلدراماق kaldrar–kaldramak).

چۇلدرادی Ç a l d r a d ı: «تاş چۇلدرادی taş çaldradı = daş səs verdi», (çaqıl-çuqul etdi). Başqası da belədir. Zəncir və ona bənzər şeylər yerə düşüb səs versə, yenə belə deyilir, (چۇلدرار-چۇلدراماق çaldrar – çaldramak).

كۇلدرادی K ü l d r ə d i: «تاş قۇدغۇ اجرا كۇلدرادی taş kudhuğ içrə küldrədi = daş quyunun içində güldür-güldür etdi», (daş quyunun içində səs çıxardı və quyunun dərinliyini bildirdi), (كۇلدرار-كۇلدراماق küldrər – küldrəmək)³⁶⁵.

BU BABIN ج نÇ İLƏ OLAN ĞÜNNƏLİLƏRİ

أنتج Ö t ü n ç: borc. مَن أَنْقَارَ يَرْمَاقَ أَنْتَجَ بِيرِدِمَ mən anqar yarmak ötünç berdim = mən ona borc pul verdim». Oğuzca.

أنتج U t a n ç³⁶⁶: «أنتج ایش utanj iş = utanılacaq iş». Oğuzca.

أنج Ü ç ü n ç: sayda üçüncü. Bu, qaydadır. Belə olur: özündən əvvəlki saydan sonra gələn say yaratmaq istədikdə həmin sayın sonuna ن və ج [yəni –nç şəkilçisi] artırılır. «تورتنج tör-

³⁶⁵ Bəsim Atalay son iki fe'lin basma nüsxədə düzəlişə məruz qaldığını bildirmiş və gördüyünüz doğru variantlarını yazmışdır (DLT, III, s. 448).

³⁶⁶ Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «utunç» şəklində olmalıdır (DLT, III, s.448). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bu fikirdədirlər (DLT-2005, s.627). Salih Mütəllibov «ötünç» (TSD, III tom, bet 450), Hüseyn Düzgün «utanç» (دل ت s.622), uyğurlar (TTD, III tom, bet 607) və çinlilər (DLT, III, s.436) «utunç» kimi oxumuşdur.

tünç», «بیشنج» beşinç» kimi. Əsilləri dörd və beşdir. On-on artan kök saylarda da eyni şəkildə hərəkət edilir: «اوننج» onunç», «يکرمنج» yigirmənç» kimi. «Yigirmənç» on doqquzdən sonra gələn saydır. Bu, dəyişməyən bir qaydadır.

رنج Ə r i n ç: bəlkə, olar ki mənasında sözdür. «أل بردی رنج» ol bardı ərinç», yəni «olar ki, varar» deməkdir.

رنج O r u n ç³⁶⁷: rüşvət.

رنج E r i n ç: naz-nemət və bolluq içində yaşamaq. Bəzi dillərdə bu söz iki məxrəc arasındakı ژ j ilə «ارنج» erinj» şəkildə işlədilir.

انچ A w ı n ç: ovunma, bir şeylə ünsiyyət qurma.

انچ İ k i n ç³⁶⁸: «انچ ناک» ikinci nənq = ikinci nəsnə».

انچ Ö k ü n ç: peşmanlıq. «أل انچ قلدی» ol anqar ökünç kıldı = o ona peşman oldu».

انچ Ö g ü n ç: öyünmə.

النج U l ı n ç: «النج یول» ulınç yol=əyri-üyrü, büküntülü, düz olmayan yol».

النج İ l ə n ç: qınaq, qınama. Yanlış olduğu meydana çıxan bir işdə yol göstərən adamı qınama.

انچ U m u n ç: umma, ümid etmə. «انچ تکریکا» umunç tənqrigə = ümid tanrıyadır, tanrıdan mədəd».

انچ I n a n ç³⁶⁹: inanılan, güvənİLən. Bu sözdən alınaraq «انچ بک» inanç bəg», yəni «güvənİLən, inanılan bəy» deyilir.

³⁶⁷B. Atalay bu sözü «orunç», (DLT, III, s.449). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.624) və uyğurlar «urunç» (TDD, bet 608), Salih Mütəllibov «ürünç» (TSD, III tom, bet 451), Hüseyn Düzgün isə «orunç» kimi (DLT, III, s.622) oxumuşlar.

³⁶⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmişə «iki»ni «eki» oxuduqları kimi bu dəfə də «iki»ni «ekinç» oxumuşlar (DLT-2005, s.253).

³⁶⁹ Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «inanç» şəkildə olmalıdır (DLT, III, s.450). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bu fikirdədirlər (DLT-2005, s.290). Salih Mütəllibov «inanç» (TSD, III tom, bet 452), uyğurlar (TTD, III tom, bet 609), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.438) və Hüseyn Düzgün isə «inanç» kimi (DLT, III, s.622) oxumuşlar.

أُنْج O n u n ç : «أُنْج يَرْمَاقُ onunç yarmak = onuncu pul». Başqası da belədir.

BU BABIN FE'Lİ

يُنْجَالَنْدِي Y i n ç k ə l ə n d i : «أَل مَنَّا يَنْجَالَنْدِي ol manqa yinçkələndi = o mənə qarşı nəzakətli, incə davrandı».

يُنْجَالَنْدِي Y i n ç k ə l ə n d i : «أَل قِيزَغ يَنْجَالَنْدِي ol kızığ yinçkələndi = o, qızı hərəmə saldı».

يُنْجَالَنْدِي Y i n ç k ə l ə n d i : «أَل تَنْقِرِيْكَ يَنْجَالَنْدِي kul tənqriğə yinçkələndi = qul tanrıya qulluq etdi, ibadət və səcdə elədi, oruc tutdu, namaz qıldı, qorxdı», (يَنْجَالَنْمَاقُ - يَنْجَالَنْتُورُ yinçkələnlənür-yinçkələnmək).

İki sükunlunu bir arada toplayan kitab bitdi.

Bu, səkkiz kitabın sonuncusudur.

Aləmlərin Rəbbi Allaha həmd olsun!

Hüseyn oğlu Mahmud deyir ki: türk ləhcələrinin sözlərini toplamaq, qaydalarını və üsullarını bildirmək, ölçülərini açıqlamaq, bölmə və bablarını sıralamaq, aralarındakı fərqləri gözəl bir nizamla tənzim etmək barədə kitabın əvvəlində şərt qoymuş, söz vermişdik. Bu sözüümüz yerinə yetdi, dilək hasil oldu. Kitabdən lüzumsuz olan hər şeyi, gərəksiz bəzəkləri, ifrat olan və mətni uzadan ünsürləri atdım.

Qoy kitab sonsuza qədər yayılsın, əbədi bir xəzinə kimi yadigar qalsın.

K İ T A B B İ T D İ .

Əbədi və əzəli olan Allaha həmdü səna, Məhəmmədə və onun bütün al-övladına səlatü salam olsun!

[Kətəbə]³⁷⁰

Savəli, sonra isə Şamlı, ulu Tanrının fəqir qulu Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth (Allah onu bağışlasın) bu kitabı orijinal nüsxədən köçürüb bitirdiyi gün 664-cü ilin şəvval ayının 27-si, bazar günü [1 avqust 1266-cı il] idi.

Mahmud Kaşğarinin əl yazısı ilə yazılmış olan nüsxənin son parçasının surətini olduğu kimi verirəm:

«Kitabı 64-cü ilin [hicri 464-cü ilin] cəmədiyül-əvvəl ayının ilk günü [miladi 25 yanvar 1072-ci il] yazmağa başladım, dörd dəfə yazdıqdan və redaktə etdikdən sonra 466-cı ilin cəmədiyül-axır ayının 10-da bazar ertəsi günü [miladi 10 fevral 1074-cü il] bitirdim».

La hövlə vəla qüvvət ila billah əl-əliyy ül-əzim və huvə həsbəna və nimə əl-vəkil.

Kətəbə-kolofon

Amasiyalı, sonra isə Bakılı bəndəniz Ramiz Əskər əbu Atilla ibn Bəxş Əli ibn Qələndər ibn Əşrəf ibn Əskər ibn Əli Məhəmməd (Allah onu bağışlasın) Həzrəti Mövlanə Şəmsəddin Əllamə Şeyx Mahmud ibn Hüseyin Təkin ibn Buğraxan Məhəmməd Yağan Təkin Kaşğarinin (Allah onu bağışlasın) «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin tərcüməsinə miladi tarixlə 1986-cı ilin payızında başladı, müxtəlif fasilələrlə üzərində çalışaraq, dəfələrlə redaktə edərək 11 sentyabr 2005-ci ildə, bazar günü bitirdi. Güc və qüvvət ancaq ulu və böyük Allahındır. O bizim üçün kifayətdir. O nə gözəl himayəçidir.

³⁷⁰ Əski çağlarda əlyazma və ya kitabların son səhifəsi ərəbcə «kətəbə», Qərb dillərində «kolofon» adlanırdı. Burada əsərin müəllifi, yazılma, nəşr tarixi və yeri, katib və ya mirzə, basmaxana və ya çapxana haqqında məlumatlar verilirdi.

BİBLİOQRAFIYA

(Tədqiqatçılara kömək məqsədilə bu cildin sonuna kiçik bir bibliografiya siyahısı əlavə etməyi uyğun gördük -R.Ə.)

- Abdullaev F. «Devonu luğotit türk» asarında uğuz komponentininq urni masalasi. Uzbek tili va adabiet, 1971, № 5, s. 51-56.
- Abdurrahim Hasan. Kaşgarlı Mahmud'un Mezarı ve Mimari Yapısı. TK, sayı 268, yıl XXIV, Ağustos 1985, s.544-547.
- Agah Sırrı Levend. Edebiyat Tarhi Dersleri. Tanzimata Kadar. İstanbul, 1938.
- Agah Sırrı Levend. Tarih Boyunca Türk Dili. TDAY-B, 1965, s.129-147.
- Ahallı S. Mahmud Kaşğarinin sözlüyü və türkmən dili. Aşqabat, 1958.
- Akkaya Musaliha. Divanü Lugat-it-Türk'teki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri . Türkiyat Enstitüsü Türkoloji Tezi, № 325.
- Akın Behçet. Büyük Türk Filoloğu Kaşgarlı Mahmud. Kopuz, № 4.
- Aliev A. «Devonu luğotit türk»daqi ayırım affikslarning Namanqan qruppa şevalarida kullanişi. Uzbek tili va adabiet, 1971, № 5, s. 68-70.
- Altıntaş Ayten. Divanü Luğat-it-Türk'teki Tıbbi Bilgiler. TDA, 25 Ağustos 1983, s.136-148.
- Ana Britannica. «Kaşgarlı Mahmut» maddesi, c. 13, İstanbul, 1992.
- Arat Reşit Rahmeti. Eski Türk Şiiri. Ankara, 1965.
- Arat Reşit Rahmeti. Mitteltürkischer Vortsatz nach Mahmud al-Kashgaris DLT. UJ, X/4, 1920, s.443-450.
- Artam Nurettin. Dtvanü Lugat-it-Türk (cilt: 2) ve Türkçenin Bir Hususiyeti. Ulus, 5 Şubat 1941.
- Aslanov V.İ. «Divanü lugat-it-tyurk» Maxmuda Kaşgari i azerbaydjanskiy yazık. ST, 1972, № 1, s.64-71.
- Atalay Besim. Türk Dili Kuralları. Ankara, 1931.
- Atalay Besim. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesinin Tenkidi Dolayısıyla Bay Atıf Tüzüner'e Teşekkür Ederken. Yeni Sabah, 4, 5, 17 Ekim 1940.
- Atalay Beism. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi Dolayısıyla Dil Süzölmelerine Dair Düşünceler. Tan, 27 Ağustos 1940.

- Atalay Besim. Divanü Lugat'in Tenkidi Dolayısıyla Nuri Erdoğan'a Cevap. Yeni Sabah, 2, 6, 7 ve 8 Eylül 1940.
- Atalay Besim. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, I, Ankara, 1939; II, Ankara, 1940; III, Ankara, 1941.
- Atalay Besim. Divanü Lugat-it-Türk Dizini «Endeks», Ankara, 1943.
- Atsız. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1943.
- Banarlı N. Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, İstanbul, 1987.
- Banguoğlu Tahsin. Kaşğari'den Notlar, I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine. TDAY-B, 1958, s.87-113.
- Barthold V.V. Balasagun. Soçineniya, t. III, Moskva, 1965.
- Barthold V.V. İlek-xanı. Soçineniya, t. II, ç. 2, Moskva, 1964.
- Barthold V.V. (Açıklama: M.F.Köprülü). İslam Medeniyeti Tarihi. Ankara, 1984.
- Barthold V.V. İstoriya kulturnoy jizni Turkestana. Soçineniya, t. II, ç.1, Moskva, 1963.
- Barthold V.V. İstoriya Turkestana. Soçineniya, t. II, ç.1, Moskva, 1963.
- Barthold V.V. Oçerk ob istorii Semireçya . Soçineniya, t. II, ç.1, Moskva, 1963.
- Barthold V.V. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. Ankara, 1975.
- Barthold V.V. Tyurki. Soçineniya, t. V, Moskva, 1968.
- Baskakov N.A. Rol uyguro-karlukskoço yazıka karaxanidskoço qosudarstva v razvitii literaturnix tyurkskix yazıkov srednevekova. ST, 1970, № 4, s.13-19.
- Battal-Taymas A. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. TM, XI, 1954, s.75-101.
- Battal-Taymas A. Divanü Lugat-it-Türk'te Türk ve Türkçe Manalarına Gelen Sözcükler Nasıl Anlamalı? Türk Yurdu, c. XXVI, I İlkteşrin, 1942, s. 89-93.
- Battal-Taymas A. Divanü Lugat-it-Türk. Varlık, s.202, 1 Aralık, 1941.
- Bilge Rıfat (Kilisli). Divanü Lugat-it-Türk'ün Başındaki Makale. TM, c.VI, İstanbul, 1939, s.355-358.
- Bilge Rıfat. Divanü Lugat-it-Türk'ün Telif Tarihi. TM, c.VI, İstanbul, 1939, s.358-360.
- Bilge Rıfat. Divanü Lugat-it-Türk ve Emiri Efendi. TK, sayı 88, Şubat 1970, s.253-270.
- Bombaci A. Tyurkskiye literaturı. Vvedenie v istroriyu i stil. ZT, vıp.I, Moskva, 1968, 191-193.
- Boratav Pertev Naili. Kaşğarlı Mahmud: Divanü Lugat-it-Türk. Ülkü, seri II, sayı 16, 16 Mayıs 1942.

- Borovkova T.A. O fonetiçeskoy terminologii v Slovare Maxmuda Kaşqarskoqo. İzv. AN SSSR. OLYa, 1966, № 6, s.528-531.
- Borovkova T.A. O qubnix soqlasnix v «Divanu luqat-it-tyurk». TS, Moskva, 1966, s.24-27.
- Borovkova T.A. K voprosu o dolqote qlasnix v yazıke «Divanu luqat-it-tyurk» Maxmuda Kaşqari. Tyurkoloqiçeskaya konferentsiya v Leninqrade 7-10 iyunya 1967 q. Tezısı dokladov, Leninqrade, 1967, s.12-13.
- Borovkova T.A. Otnositelno pervoqo izdaniya Slovarya Maxmuda Kaşqarskoqo. Narodı Azii i Afriki, 1964, № 5, s.133-135.
- Brockelmann Carl. Mahmud al-Kasgari's Darstellung des Türkischen Verbalbaus (Mahmut Kaşgari'nin Türkçe Lugati'nin Tasviri), KSz,18. c., s.1918-19
- Brockelmann Carl. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi Hakkında. Türk Amacı, yıl 1, 1 Eylül 1942, s.103-108.
- Brockelmann Carl. Mitteltürkischer Vortsatz nach Mahmud Kasgari's Divan Lugat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica, Leipzig, 1928
- Brockelmann Carl. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi Hakkında. TA, 3 (Eylül 1944).
- Buğra Mehmed Emin. Divanü Lugat-it-Türk 880 Yaşında. Türkistan (aylık dergi), sayı 1, Nisan 1953, s.5-10.
- Caferoğlu Ahmet. İlk Türk Dilçisi Kaşgarlı Mahmud. İstanbul, 1938.
- Caferoğlu Ahmet. Kaşgarlı Mahmud. İstanbul, 1979.
- Caferoğlu Ahmet. Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı. Ankara, 1976.
- Caferoğlu Ahmet. Türk Dili Tarihi. I-II, 3. baskı, İstanbul, 1984.
- Clauson Sir Gerard. An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.
- Çoreyev T.K. Mahmud bin el-Hüseyn el-Kaşgari ve Eseri «Divanü luğat-it-türk». Düşünbə, 1990.
- Çatıkkaş Ata. Türk Dilleri Lugatçiliği ve Bazı Türkçe Lugatler. TDA, 41, Nisan 1986, s.207-251.
- Eren Hasan. Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divanü Lugat-it-Türk Özel Sayısı. TD, 253, Ekim 1972, s.121-124.
- Fazılov Ergaş. Maxmud Kaşgari i yeqo «Divan». Uzbek Tili va Adabietı. Toşkent, 1971, № 5, s.34-39.
- Genç Reşat. Karahanlı Devlet Teşkilatı. İstanbul, 1981.
- Genç Reşat. Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI Yüzyılda Türk Dünyası. Ankara, 1997.
- Hartmann Martin. Divanü Lugat-it-Türk'e Ait Birkaç Mülhaza. Milli Tetebbular Mecmuası, № 4, 1916, s.167-170.

- Klyaştorınıy S.G. Epoxa Maxmuda Kaşqarskoqo. ST, № 1, 1972, s.18-23.
- Kononov A.N. Maxmud Kaşqarskiy i yeqo «Divanu luqat-it-tyurk». ST, № 1, 1971, s. 3-17.
- Korkmaz Zeynep. Kaşğarlı Mahmut ve Divanü Lugat-it-Türk. MK, c. 2, sayı 10, Mart 1981, s. 15-19.
- Köprülü M.F. Divanü Lugat-it-Türk. Cumhuriyet, 24 Nisan 1933.
- Köprülü M.F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1986.
- Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara, 1984.
- Kurgan Şükrü. Divanü Lugat-it-Türk Üzerine. TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 60-80.
- Kurişcanov A. İz istorii issledovaniya soçineniya Maxmuda Kaşqarskoqo. Trudı İnstituta Yazıkoznaniya AN Kaz. SSR, c. III, 1963, s. 182-189.
- Kurişcanov A. Maxmud Kaşqarskiy o kıpçakskom yazıke. ST, № 1, 1972, s. 52-60.
- Kurişcanov A. O pervoy issledovatel'skoy rabote po tyurkskim yazıkam (k 900-letiyu truda Maxmuda Kaşğari). İzvestiya AN Kaz. SSR, SO, 1972, № 1, s. 79-81.
- Laszlo F. Kağan ve Ailesi. Türk Hukuk Tarihi Dergisi, c. I, Ankara, 1944, s.37-50.
- Mahmud Koşğariy. Turkiy Suzlar Devoni (Devonu luğotit turk). Tar-cimon va naşırqa tayarlovçı S.M.Mutallibov. Toşkent, c. I, 1960; c. II, 1961, c. III, 1963; c. IV (indeks), 1967 (özbək dilində).
- Məxmüt Kəşkəri. Türki Tıllar Divani (Divanü lüğat-it-türk). Ürümçi, c. I, 1981; c. II, 1982, c. III, 1984 (uyğur dilində).
- Mahmud al-Kaşğari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk). Edited and Translation with İntroduction and İndices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Cambridge, part I, 1982; part II, 1984; part III, 1985 (ingilis dilində).
- Mahmud Kaşğari. Divanu lüğat-it-türk. (Tərcümə edən Hüseyin Düzgün). Təbriz, 2004 (fars dilində).
- Maxmut Kaşğari. Türük Sözdıqi. (Tərcümə edən Əskər Ebeubay). Almatı, c. I, 1997; c. II, 1997; c. III, 1998 (qazax dilində).
- Maxmut Kaşğari. Tu Tszüe Yuy Datsıdyan (Divanü Luğat-it-Türk). Pekin, c. I, 2002; c. II, 2003; c. III, 2004 (Çin dilində).
- Mahmud Kaşğarlı. Divanü Lugati't-Türk. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul, 2005.

- Mansuroğlu Mecdud. Karahanlıca. Tarihi Türk Şiveleri, Ankara, 1979, s.141-182.
- Musabaev G.G. Nekotoriye svedeniya o jizni Maxmuda Kaşqari. İ-sledovaniya po tyurkoloqii. Alma-Ata, 1969, s.48-62.
- Musabayev G.G. Kaşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler. TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 110-120.
- Mutallibov S.M. O slovare Maxmuda Kaşqarskoqo «Divanu luqat-it-tyurk». İzvestiya AN Uzb. SSR, 1947, № 4, s.25-30.
- Mutallibov S.M. Filoloq XI v. Maxmud Kaşqarskiy i yeqo proizvedenie «Divanu luqat it-tyurk» (Materialı I Vsesoyuznoy konferentsii vostokovedov v Taşkente, 4-11 iyunya 1957), Taşkent, 1958, s.884-892.
- Mutallibov S.M. Maxmud Kaşqarskiy (Sbornik «Voprosı metodov izuçeniya istorii tyurkskix yazıkov»), Aşqabat, 1961, s.109-112.
- Mutallibov S.M. «Divanu luqat-it-tyurk» Maxmuda Kaşqarskoqo (Perevod, kommentarii, issledovaniya, ADD, 1967).
- Nayır Yaşar Nabi. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi Dolayısıyla. Varlık, sayı 210, 1 Nisan 1942, s. 418-420; sayı 211, 15 Nisan 1942, s. 494-496.
- Nematov H. XI asrdaqi turkiy tillarning M.Koşğariy tamanidan kilin-qan tasnifi. Uzbek tili va adabietı, 1969, № 4, s. 51-53.
- Pristak O. Karahanlılar (840-1212). İA, c. VI, İstanbul, 1952, s. 251-273.
- Pritsak O. Mahmut Kaşqari Kimdir? TM, c. X, 1951-53, İstanbul, 1953, s. 243-246.
- Rachmati G.R., Brockelmann C. Mitteltürkischer Vortsatz nach Mahmud al-Kasğari's Divanu Lügat at-Türk. UJ, c. 10, 1930.
- Rossi Ettore. A not to the Manuscript to the Divan Lügat at-Türk. Christeria Orientalia, Praha, 1956, s. 280-285.
- Rustamov A. O perevode «Divanu luqat it-tyurk» na russkiy yazık. ST, 1972, № 1, s. 129-139.
- Safa Peyami. Türkçenin En Büyük Anıtı. Cumhuriyet, 21 06. 1940.
- Stebleva İ.V. Sinkopirovaniye slov v poetičeskix tekstax «Divan luqat at-tyurk» Maxmuda Kaşqari, Moskva, 1972, s. 206-212.
- Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları. Ankara, 1967.
- Sümər Faruq. Oğuzlar. Bakı, 1992.
- Şerbak A.M. Qrammatičeskiy oçerk yazıka tyurkskix tekstov X-XIII vv. iz Vostočnoqo Turkestana. M.-L., 1961.
- Şiraliyev M.Ş. Maxmud Kaşqarskiy kak dialektoloq. ST, № 1, 1972, s. 24-30.

- Tekin Talat. Karahanlılar Dönemi Türk Şiiri. TD, sayı 409, Ocak 1986, s.81-157.
- Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003.
- Tekin Talat. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara, 1995.
- Tekin Talat. XI Yüzyıl Türk Şiiri, Divanü Lugat-it-Türk'teki Manzum Parçalar. TDK, Ankara, 1989.
- Tenişev E.R. Ukazatel qrammatičeskix form k «Divanu luqat it-tyurk» Maxmuda Kaşqarskoqo. Trudı İnstituta Yazıkoznaniya AN Kaz. SSR, c. III, Alma-Ata, 1963.
- Tenişev E.R. Tyurkskaya istoričeskaya dialektoloqiya i Maxmud Kaşqarskiy. ST, № 6, 1973, s.54-61.
- Togan Zeki Velidi. Divanü Lugat-it-Türk'ün Telif Senesi Hakkında. Atsız Mecmuası, sayı 16, Ağustos 1932, s. 77-80.
- Togan Zeki Velidi. Mahmud Kaşğari'ye Ait Notlar. Atsız Mecmuası, sayı 17, Eylül 1932, s. 133-134.
- Tomanov M. Maxmud Kaşğari (Sbornik «Velikiye uçyonıye Sredney Azii i Kazaxstana IX-XIX vv.»). Alma-Ata, 1964, s. 153-166.
- Turan Osman. İlig Unvanı Hakkında. TM, s. VII-VIII, 1940-42, s. 192-199.
- Turan Osman. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. I c., İstanbul, 1995.
- Türk Dünyası El Kitabı. Coğrafya-Tarih. I c., Ankara, 1992.
- Türk Dünyası El Kitabı. Edebiyat. III c., Ankara, 1992.
- Türk Kemalettin O. Türk Dili ve Divanü Lugat-it-Türk. Yeni Mecmua, sayı 82, 20 Sontışrin 1940.
- Umnyakov İ.İ. Samaya staraya turetskaya karta mira XI v. Trudı Samarkandskoqo qosinstituta im. A.M.Qorkoqo, vıp. I, Samarkand, 1940, s.103-132.
- Ülkütaşır M. Şakir. Büyük Türk Dilcisi Kaşğarlı Mahmud. Hayatı-Şahsiyeti-Divanü Lugati. İstanbul, 1946.
- Validov Djemal. O slovare turetskix yazıkov Maxmuda Kaşqarskoqo. Vestnik Nauçnoqo Obşestva Tatarovedeniya. Kazan, 1927, № 7, s. 107-109.
- Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri (orta dövr). Bakı, 1980.
- Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
- Zieme Peter. Kaşğari und die Türkischen Turfan Texte. Bilimsel Bildiriler, 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 469-474.
- Zieme Peter. Kaşğari ve Türkçe Turfan Metinleri. Bilimsel Bildiriler, 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 463-468.

İÇİNDƏKİLƏR:

SUNUŞ (Kutlu Hakan Süleyman DEMİREL)	5
III cildə önsöz (Ramiz ƏSKƏR).....	7
«Divanü lüğat-it-türk». III cild (mətn).....	9
HƏRFİ-İLLƏTLƏ BAŞLAYAN, MİSAL OLAN İSİMLƏR KİTABI	10
İki hərfli bəlməsi.....	11
Üç hərfli bəlməsi.....	15
Ortası sükunlu فعل, فعل, فعل fə'l, fu'l, fe'l babı.....	15
Otası hərəkəli فعل, فعل, فعل fə'əl, fə'ul, fə'il babı.....	16
Bunun başqa bir növü.....	28
Axırda səsli hərf olan sözlər.....	28
Bunun başqa bir növü.....	30
Fə'ləl فعلل babı.....	31
Fəv'əl فوعل babı.....	31
Hər növ hərəkəsi ilə فعال fə'al babı.....	31
Ortası sükunlu فعلی fə'li babı.....	33
Bu babın matvi olan sözü.....	37
Hər növ hərəkəsi ilə فعالی fə'ali babı.....	37
Hər növ hərəkəsi ilə فعلان fə'lan babı.....	38
فعیلان fə'ilan babı.....	39
فعلی fə'ənli babı.....	39
Dörd hərfli bəlməsi.....	40
Bu babın başqa bir növü.....	48
فعائل fə'alil babı.....	48
فعللو fə'allu babı.....	48
Beş hərfli bəlməsi.....	49
Hər növ hərəkəsi ilə فعلعل fə'ələl babı.....	49
Hər növ hərəkəsi ilə فعلعان fə'əl'an babı.....	52
Bu babın matvi olanları.....	54
Hər növ hərəkəsi ilə فعللل fə'lələl babı.....	54
Bunun başqa bir növü.....	55
Altı hərfli bəlməsi.....	56
[Qayda].....	56
BAŞDA HƏRFİ-İLLƏTLİ FE'LLƏR KİTABI	57
İki hərfli bəlməsi.....	58
Bu babın başqa bir növü.....	64

Üç hərflilər bölməsi.....	65
Ortası hərəkəli فَعَلَى fə'əldi babı.....	65
Bu babın müzaaf olanları.....	76
Bunun başqa bir növü.....	78
Sonu hərfi-illətli olanlar.....	79
[Qayda].....	82
Dörd hərflilər bölməsi.....	106
Hər növ hərəkəsi ilə ortası sükunlu فُعَلْدَى fə'ləldi babı.....	106
Bu babın başqa bir növü.....	111
Bu babın başqa bir növü.....	117
Qayda.....	119
Beş hərflilər bölməsi.....	122
فُعَلْعَدَى fə'əl'əldi babı.....	122
Bu babın altı hərfliləri.....	124
ÜÇ HƏRFLİLƏR KİTABI	126
İki hərflilər bölməsi.....	127
Bu babın misal olanları.....	127
Ortası sükunlu فَعْل, فَعْل, فَعْل fe'l, fə'l, fu'l babı.....	128
Bu babın matvi olanları.....	144
Bu babın misal olanları.....	145
vavlı sözlərin əvvəli və sonu hərəkəli olan فَعْل fə'əl babı.....	147
Sonu hərfi-illətli olan sözlər.....	158
Bu babın misal olan baş tərəfi hərfi-illətli sözləri.....	158
Bu babın başqa bir növü.....	160
Qayda.....	160
فَعْل fə'əl kökündən yaranan vavlı sözlər.....	161
Bu babın ortada ی y hərfi olan sözləri.....	163
Bu babın matvi olanları.....	167
Bu babın başqa bir növü.....	167
[Qayda].....	167
Ziyadəli sözlər bölməsi.....	168
فَاعِل fə'əl babı.....	168
فُعَال fə'al babı.....	168
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَى fə'li babı.....	169
Hər növ hərəkəsi ilə فُعَالُو fə'alu babı.....	170
Bu babın misal olanları.....	170
فُعَلَان fə'lan babı.....	171
Hər növ hərəkəsi ilə فُعَيْل fəy'əl babı.....	171
Hər növ hərəkəsi ilə فُعَالِل fə'alil babı.....	172
Bu babın misal olanı.....	173
Beş hərflilər bölməsi.....	174
Hər növ hərəkəsi ilə فُعَلْعَل fə'ələl babı.....	174

Ortası sükunlu olanlar.....	174
Bu babın başqa bir növü.....	175
Bu babın altı hərfliləri.....	175
MƏNQUS FE'LLƏR KİTABI	176
İki hərflilər bölməsi	177
Bu babın misal olanları.....	181
[Qayda]	181
Üç hərflilər bölməsi	182
Hər növ hərəkəsi ilə فعلدى fə'əldi babı.....	182
Bu babın mənqus olanları.....	186
[Qayda]	186
Dörd hərflilər bölməsi	187
Hər növ hərəkəsi ilə فعلدى fə'ləldi babı.....	187
Bu babın başqa bir növü.....	190
Əsil kökdən yaranan fe'llər.....	191
[Qayda]	191
Bu babın başqa bir növü.....	192
Bu babın misal olanları.....	195
Bu babın altı hərfliləri.....	196
[Qayda]	196
ÜÇ HƏRFLİ İSİMLƏRDƏN DÜZƏLDİLMİŞ	
DÖRDLÜLƏR KİTABI	198
[İki hərflilər bölməsi]	199
[Qayda]	201
Bu babın misal olanları.....	205
[Üç hərflilər bölməsi]	206
Hər növ hərəkə ilə ortası hərəkəli	
فعل ، فعل ، فعل fə'al, fə'ul, fə'il babı.....	206
[Dörd hərflilər bölməsi]	223
Hər növ hərəkəsi ilə فاعل fa'il babı.....	223
Hər növ hərəkəsi ilə فعال fə'al babı.....	224
Hər növ hərəkəsi ilə فعلى fə'la babı.....	224
Hər növ hərəkəsi ilə فعالل fə'lal babı.....	225
Beş hərflilər bölməsi	227
Bu babın altı hərfliləri.....	227
فعلولى fə'uləli babı.....	228
فعالل fə'allal babı.....	228
DÖRD HƏRFLİ FE'LLƏR KİTABI	229
İki hərflilər bölməsi	230
Bu babın başqa bir növü.....	232
Bunun digər bir növü.....	232
Bunun fərqli bir növü.....	234

[Qayda]	234
Üç həflilər bölməsi.....	235
Ortası hər növ hərəkə ilə hərəkəli فَعْلَدَى fə'əldi babı.....	235
Bunun başqa bir növü.....	251
Dörd həflilər bölməsi.....	252
Ortası sükunlu, hər növ hərəkə ilə hərəkəli فَعْلَلَدَى fə'ləldi babı.....	252
Bu babın misal olanları.....	271
Bu babın mənqus olanları.....	277
Qayda.....	277
Hər növ hərəkəsi ilə fə'aladi, fə'uladı, fə'iladi فَعِيْلَادَى، فَعُوْلَادَى، فَعِيْلَادَى babı.....	284
Bu babın misal olanları.....	288
Bu babın mənqus olanları.....	289
[Qayda]	289
Beş həflilər bölməsi	291
ع əyn hərfinin hər növ hərəkə ilə hərəkəli olduğu فَعْلَعَادَى fə'əl'adi babı.....	291
Bu babın misal olanları.....	299
Qayda.....	301
Beş həflilər bölməsi	305
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَلَعَادَى fə'ləl'adi babı.....	305
Bu babın başqa bir növü.....	306
ĞÜNNƏLİ İSİMLƏR KİTABI.....	308
İki həflilər bölməsi.....	309
Bu babın misal olanları.....	314
[Üç həflilər bölməsi]	315
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْل فَعْل فَعْل fə'əl, fə'ul, fə'il babı.....	315
Bu babın müzaəf olanları.....	318
Dörd həflilər.....	319
Bu babın matvi olanları.....	320
Sonu günnəli olanlar.....	320
Bu babın misal olanları.....	322
چ nç-lı günnəlilər.....	323
Bu babın misal olanları.....	324
Dörd həflilər.....	325
Bu babın misal olanı.....	325
فَعَال fə'al babı.....	325
Bu babın misal olanları.....	326
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَى fə'li babı.....	326
فَعَالُو fə'alu babı.....	329
Bu babın misal olanları.....	329
Dörd həflilər bölməsi	330

Hər növ hərəkəsi ilə فعل فاعل fə'ləl, fə'əl babı.....	330
Bu babın misal olanları.....	332
Bu babın günnəliləri.....	333
Bu babın mənqus olanı.....	334
Bu babın ج nçı-lı günnəlisi.....	334
فعللو fə'ləlu babı.....	334
Bu babın beş hərfliləri.....	335
Hər növ hərəkəsi ilə فعلل fə'ənlal babı.....	335
Axırı günnəli sözlər.....	335
Bu babın misal olanı.....	335
Bu babın başqa bir növü.....	336
Bu babın altı hərfliləri.....	336
[Qayda]	336
GÜNNƏLİ FE'LLƏR KİTABI	337
İki hərflilər bölməsi	338
Bu babın misal olanı.....	339
Üç hərflilər bölməsi	340
Hər növ hərəkəsi ilə فعلدى fə'əldi babı.....	340
Müzaəf babı.....	343
Dörd hərflilər.....	343
Bu babın ləfif növü.....	344
Dörd hərflilər bölməsi	345
Hər növ hərəkəsi ilə فعلدى fə'ləldi babı.....	345
Bu babın başqa bir növü.....	347
Hər növ hərəkəsi ilə فعلادى fə'ladi babı.....	348
Bu babın misal olanları.....	350
Hər növ hərəkəsi ilə فعلادى fə'iladi babı.....	350
Bu babın beş hərfliləri.....	353
Bu babın dörd hərfliləri.....	354
Dörd hərflilərin müzaəfi.....	356
İKİ SÜKUNLUNUN YAN-YANA GƏLDİYİ SÖZLƏR KİTABI	357
Kətəbə.....	386
Kətəbə-kolofon.....	386
Bibliografya.....	387

R a m i z Ə S K Ə R

1954-cü ildə Amasiya rayonunun Qaracanta kəndində ziyalı ailəsində doğulmuşdur.

Orta məktəbi qızıl medalla başa vurduqdan sonra 1978-ci ildə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmişdir.

1978–83-cü illərdə «Azərbaycanın səsi» radiosunda redaktor işləmişdir.

1983–84-cü illərdə yeddi dildə nəşr olunan «Azərbaycan bu gün» jurnalının baş redaktoru olmuşdur.

1984–91-ci illərdə kiril, latın və ərəb əlifbaları ilə çıxan və Azərbaycanda ilk milli-demokratik mətbuat orqanı olan «Odlar yurdu» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

1991–93-cü illərdə «Hürriyyət» qəzetinin (İstanbul) və Uluslararası Basın Ajansının (Ankara) Qafqaz və Orta Asiya ölkələri üzrə

xüsusi müxbiri, 1993–97-ci illərdə «Yeni Forum» jurnalının (Ankara) Azərbaycan təmsilçisi olmuşdur.

1993–94-cü illərdə Xarici Turizm Şurasının mətbuat idarəsinin rəisi işləmişdir.

1994–96-cı illərdə «XXI əsr» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

1992–97-ci illərdə Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin (AJB) katibi olmuşdur.

1997-ci ildən AJB-nin baş katibidir. Jurnalistika sahəsində «**Qızıl qələm**», «**Həsən bəy Zərdəbi**», «**Humay**», Türkiyənin «**Yeni Orxon**» və Küveytin «**İslama xidmət**» mükafatlarına layiq görülmüşdür. Beynəlxalq Mətbuat İnstitutunun (Vyana), Beynəlxalq Jurnalistlər Birlikləri Konfederasiyası (Moskva) idarə heyətinin, Avrasiya Jurnalistlər Konfederasiyası (Ankara) idarə heyətinin üzvüdür. Dəfələrlə ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Balkan, Qafqaz, Orta Asiya, Çin və ərəb ölkələrində Azərbaycanı təmsil etmişdir. Azərbaycanda və xaricdə çap olunmuş min beş yüzdən artıq məqalənin müəllifidir

Filologiya elmləri namizədidir. «Qutadğu Bilig» əsəri üzrə müdafiə etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisidir.

Bakı Dövlət Universitetinin filologiya və jurnalistika fakültələrində «Türk mədəniyyət tarixi», «Türk yazılı abidələri», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Qutadğu Bilig», «Divanü lüğət-it-türk» fənləri üzrə dərslər deyir. Tarixə, filologiyaya və jurnalistikaya dair bir sıra elmi əsərlər və kitablar («İqlimdən iqlimə, təqvimdən təqvimə». Bakı, işıq, 1987; «Qutadğu Bilig», Bakı, Elm, 2003, 320 səh. və s.) yazmışdır.

Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilik–xoşbəxtliyə aparan elm», Faruq Sümərin «Oğuzlar», Bahəddin Ögəlin «Türk mifologiyası», Erik Fixteliusun «Jurnalistikanın on qızıl qaydası» və digər kitabları ana dilimizə çevirmişdir.

Evlidir, Leyla və Ayla adlı iki qızı, Atilla adlı bir oğlu var.

Azərbaycan, rus, türk, alman və erməni dillərini bilir.

Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects
(Diwan Lugat at-Turk). In 4 Parts, Part III.
Baku, "Ozan", 2006, 400 p.

Edited and Translation with
Introduction and Indices by
Dr. Ramiz ASKER

Edited by
Prof.Dr. Tofik HAJIYEV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan,
Honorary Member
of Turkish Languages Society

Reviewed by
Prof.Dr. Nizami JAFAROV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan

Advised by
Prof.Dr. Hüseyin İSMAİLOV
Prof.Dr. Mamedali KIPÇAK
Prof.Dr. Azizkhan TANRIVERDİ

Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк
(Словарь тюркских языков). В 4-х томах, том III.
Баку, «Озан», 2006, 400 стр.

Перевел и
подготовил к печати
Рамиз АСКЕР

Научный редактор:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
почетный член
Турецкого Лингвистического Общества,
заслуженный деятель науки,
профессор Тофик ГАДЖИЕВ

Рецензент:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
профессор Низами ДЖАФАРОВ

Консультант:
профессор Гусейн ИСМАИЛОВ
профессор Мамедали КЫПЧАК
профессор Азизхан ТАНРЫВЕРДИ

**Mahmud KAŞĞARI. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK».
DÖRD CİLDDƏ. III CİLD.
Bakı, «Ozan», 2006, 400 səh.**

**Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:
Ramiz ƏSKƏR**

Elmi redaktor:
AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,
əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq HACIYEV

Rəyçi:
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami CƏFƏROV

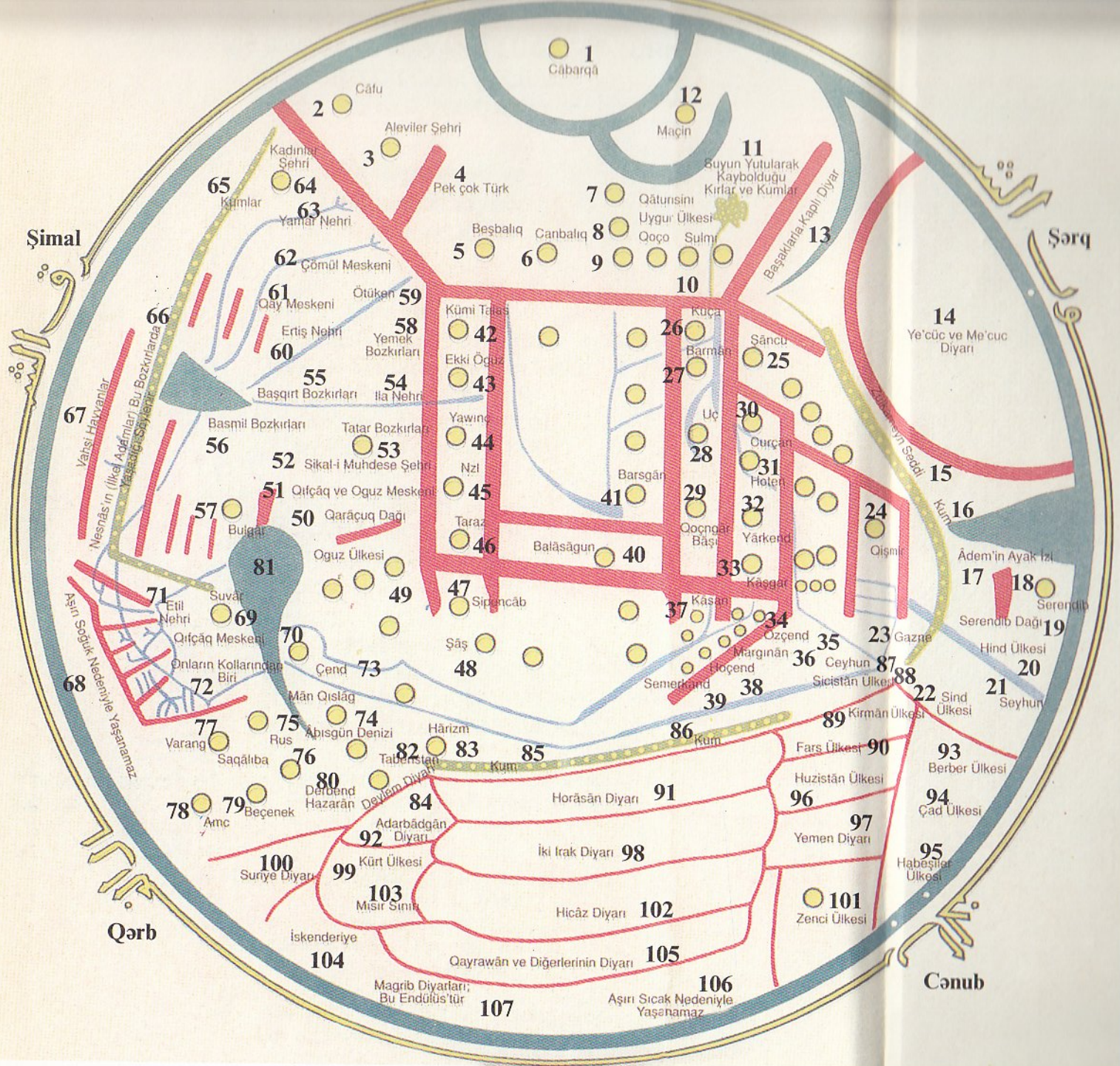
Məsləhətçilər:
professor Hüseyin İSMAYILOV
professor Məmmədəli QIPÇAQ
professor Əzizxan TANRIVERDI

Nəşriyyatın direktoru: Asif RÜSTƏMLİ
Texniki redaktor və dizayner: Atilla
Korrektor: Leyla

Çapa imzalanmışdır: 11 sentyabr 2006-cı il.
Format: 70x100, 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 25.
Sifariş № 11. Tiraj: 1000 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Delta qrup» MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Zərdabi küç., 39^a

Mahmud Kaşğarının çəkdiyi və «Divanü lügat-it-türk» əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latın əlifbası ilə verilən variantı. Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhrələr sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çənd
2	Cafu: Yava	38	Xocənd	74	Mankıslak
3	Ələvilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakalibec slavyanlar
5	Bəşbalk	41	Barsğan	77	Vrənk: Fırəng
6	Çanbalk	42	Kümi Talas	78	İmənc
7	Katun sini	43	İki öküz	79	Bəçənek
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafınc	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xəzər dənizi
10	Sülmü	46	Tıraz: Talas	82	Təbəristan
11	Daşlı-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Məçin: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhra
14	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqərneyn	51	Qıpçaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Darya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqır	89	Kirman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başğırt bozqır	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmıl bozqır	92	Azarabad qəmi: Azərbeycan
21	Seyhun: Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Bərbar ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yəmək bozqır	94	Zat ölkəsi: Çad
23	Qəznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəməni
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: arab və acam İraq
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dənəqq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zəncibər
30	Cürəcan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kurvan ölkəsi və bəşbənlər
34	Özçənd	70	Qıpçaqların məskəni	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndülüs
36	Fərqanə	72	Qıpçaqların bir qolu		Həzrətlik: Rəssiz Əskər